LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE DE EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

RADU-ALEXANDRU DRAGOMAN, **O biografie a ceramicii neolitice de la Vădastra**, 2013, 168 p., 6 fig.

VASILICA LUNGU, **Histria XIV. La céramique de style West Slope**, avec la collaboration de Pierre Dupont, 2013, 307 p., 33 pl.

RADU VULPE, **Studii privind protoistoria Daciei**, ediţie îngrijită de dr. Doina Olariu, 2013, 406 p.

ALEXANDRU VULPE, **Istorie şi arheologie sau arheologie şi istorie: Prima Epocă a Fierului în România (Discurs de recepţie)**, 2013, 48 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Contribuţii la istoria Daciei romane (I)**, 2014[2], 352 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Dacia. Un mileniu de istorie**, 2014[2], 384 p.

Colonne Trajane et Trophées romaines. Actes du Colloque franco-roumain « Études sur la Colonne Trajane. 1900 ans depuis l'inauguration (113–2013) », Bucarest, 28–29 octobre 2013, Recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Galinier et Florian Matei-Popescu, 2015, 289 p.

EMILIAN POPESCU, **Inscriptions de Scythie Mineure. Tropaeum – Durostorum – Axiopolis (ISM IV)**, Editura Academiei Române – Editura Basilica – Diffusion De Boccard, Bucureşti – Paris, 2015, 412 p., 246 fig.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţii latine din Dacia (ILD)**, vol. II, 2016, 213 p.

ŞTEFAN OLTEANU, NINA GRIGORE, **Oraşul medieval Gherghiţa, judeţul Prahova (secolele XIV–XVII) în lumina cercetărilor istorice şi arheologice**, 2016, 70 p., 67 fig.

ŞTEFAN OLTEANU, **De la comunitatea obştească teritorială la constituirea statelor medievale româneşti de la mijlocul secolului al XIV-lea**, 2017, 115 p.

CARMEN MARIA PETOLESCU, **Daco-Moesica. Studii de numismatică şi gliptică**, Constantin C. Petolescu, Ştefan Vasiliţă (eds.), 2017, 364 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **La romanité daco-mésienne et l'ethnogenèse des roumains**, 2018, 228 p. şi o hartă

Divus Traianus. Travaux du Colloque International de Drobeta-Turnu Severin, 16–17 juin 2017. Recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Galinier et Florian Matei-Popescu, 2018, 228 p.

ALEXANDRU AVRAM, MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU, **Inscriptions de Scythie Mineure. Tomis et son territoire (ISM VI.2)**, Editura Academiei Române – Diffusion De Boccard, Bucarest – Paris, 2018, 708 p., 127 pl.

La Dacie et l'Empire Romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu. Edités par Mihai Popescu, Irina Achim et Florian Matei-Popescu, 2018, 354 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomurile 73–74, Bucureşti, 2022–2023

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE tomurile 73–74, 2022–2023

A C A D E M I A   R O M Â N Ă

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMURILE 73–74

2022–2023

E D I T U R A   A C A D E M I E I   R O M Â N E

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

În ţară, revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie nr. 13. sector 5, 050711, Bucureşti, România, tel.: 021-3188146, 021-3188106, fax: 021-3182444, e-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77–19, sector 3, tel./fax.: 021-6106765, 021-2106787, tel.: 031-1044668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro; **S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.**, Piaţa Presei Libere nr. 1, corp B, etaj 3, cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, tel./fax: 021-3146339, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro; **DEREX COM S.R.L.**, e-mail: derex_com@yahoo.com; **SORIRORI SOLUTIONS**, tel.: 0765262077, 0765166433, e-mail: sorin.costreie@sorirori.ro, rosana.guta@sorirori.ro, www.sorirori.ro.

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Redactor limba engleză: Virginia PETRICĂ, Cătălina VOICAN
Tehnoredactor: Ofelia COŞMAN
Coperta: Mariana MOCANU

Manuscrisele, precum şi orice corespondenţă referitoare la ele, se vor trimite pe adresa redactorului-şef: oanadamian63@gmail.com sau pe adresa Redacţiei: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, România, tel./fax: 021-2128862, e-mail: iab.redacţie@gmail.com.

Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

REVISTE PUBLICATE DE EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

La publication STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE paraît 2 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à : **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5, P.O. BOX 5-42, Bucarest, 050711, Roumanie, tel. : +4021-3188146, +4021-3188106, fax : +4021-3182444, e-mail : edacad@ear.ro, web : www.ear.ro ; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. BOX 77-19, sector 3, Bucarest, Roumanie, tel./fax : +4021-6106765, +4021-2106787, tel. : +4021-1044668 ; e-mail : office@orionpress.ro.

Adresse du Comite de rédaction : Str. Henri Coandă nr. 11, Bucarest, 010667, Roumanie, tel./fax : +4021-2128862, e-mail : oanadamian63@gmail.com et iab.redactie@gmail.com.

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMURILE 73–74 **2022–2023**

SUMAR

SCIVA, tomurile 73–74, Bucureşti, 2022–2023, p. 1–392

UN MORMÂNT TRIPLU APARȚINÂND EPOCII MEDIO-BIZANTINE, DESCOPERIT LA NUFĂRU – *CURTEA ȘCOLII*, JUD. TULCEA

OANA DAMIAN*, MIHAI GABRIEL VASILE**, ANDRA SAMSON**, EUGEN PARASCHIV-GRIGORE**

Rezumat: Cercetările arheologice desfășurate în intravilanul localității Nufăru, începând cu anul 1978, au documentat o fortificație ridicată *a fundamentis* la sfârșitul secolului al X-lea, adăpostind o așezare a cărei existență se prelungește până la mijlocul secolului al XIII-lea, căreia îi corespund mai multe zone de viețuire și funerare *extra muros*. Situl arheologic a fost cunoscut prin intermediul cercetărilor sistematice/programate și preventive deopotrivă. Campania din anul 2022, desfășurată în *Curtea școlii* din localitate, în vederea realizării aici a unui proiect constructiv investițional al comunității locale, a confirmat și completat informațiile despre viețuirea din partea estică a așezării situate în afara perimetrului fortificat, ca și despre o necropolă, documentată prin intermediul a 191 de morminte de inhumație cu orientare vest–est. Dincolo de considerațiile preliminare privind ansamblul necropolei cercetate în anul 2022, accentul prezentării a fost pus pe un mormânt triplu, analizat, din punct de vedere arheologic (și antropologic), în contextul funerar al Dobrogei epocii medio-bizantine.

Cuvinte-cheie: epoca medio-bizantină, fortificație, așezare, necropolă, mormânt, rit și ritual creștine, inhumație

Investigațiile arheologice, desfăşurate timp de peste patru decenii, în intravilanul localităţii Nufăru, prin combinarea campaniilor programate cu intervenţiile preventive, au dezvăluit un sit important pentru istoria centrelor urbane din epoca bizantină de pe malul drept al Dunării, suprapus în totalitate de aşezarea modernă. Cercetările au documentat o fortificaţie ridicată *a fundamentis* de către Imperiul bizantin în ultimul sfert al secolului al X-lea, odată cu recucerirea de către acesta a regiunii Dunării de Jos, în vremea împăratului Ioan Tzimiskes, prin reconstituirea traseului zidului de incintă, delimitând o suprafață de circa 6 ha, cu identificarea unor elemente de fortificație, a instalației portuare şi a unui „zid-baraj”. Începând cu secolul al XI-lea, aşezarea devine una de tip urban, cu structuri de locuire și meșteșugărești, completate de zone cimiteriale, înregistrate stratigrafic până la mijlocul secolului al XIII-lea[1].

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: oanadamian63@gmail.com.
** Muzeul Național de Istorie a României, București; e-mail: vasilemihaigabriel@gmail.com; andrasamson@gmail.com; para_eugen@yahoo.com.

[1] Pentru date privind situl arheologic din intravilanul localității Nufăru, vezi Damian *et alii* 2007; Damian *et alii* 2012; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 90 și notele 1–11; Damian 2021, p. 114–119, 121–122, 128–139, 141–146, fig. 12–24, 30–32, 43–59, 61–63, 67–72, cu toată bibliografia anterioară. În privinţa identificării sitului în topografia ponto-danubiană, numelui *Proslaviţa*, cunoscut din cartografia Evului Mediu, i s-a suprapus denumirea aşezării de la Prislava–Nufăru, completată cu omologarea *Proslaviţa–Bruscaviţa* din actele notarului genovez Antonio di Ponzò, propunându-se astfel identitatea *Proslaviţa–Bruscaviţa–Prislava* (–Nufăru). Vezi, în acest sens, dosarul istoric complet, inclusiv datele arheologice iniţiale (Baraschi 1991).

Campania din anul 2022, desfășurată în *Curtea școlii* gimnaziale din localitate, în contextul unui proiect investițional al comunității locale[2] (fig. 1–3), **a permis desfășurarea unei cercetări arheologice de amploare în zona de la est de zidul de incintă bizantin**, vizând un perimetru delimitat de străzile Domnița Maria

Fig. 1. Nufăru. Imagine satelitară a localității, cu marcarea amplasamentului obiectivului investițional cercetat în *Curtea școlii* în cadrul campaniei 2022.

---

[2] O cercetare arheologică preventivă, determinată de proiectul investițional „Extindere, modernizare, dotare clădire Școala Nufăru, construire sală și terenuri de sport”, având drept beneficiar Primăria comunei Nufăru, derulată de către Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” și Muzeul Național de Istorie a României, prin intermediul arheologilor: Oana Damian, Mihai Gabriel Vasile, Andra Samson, Eugen Paraschiv-Grigore, Adela Bâltâc, Irina Ene, Paul Damian. Datorăm imaginile aeriene lui Aurel Stănică (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea), căruia îi mulțumim și pe această cale.

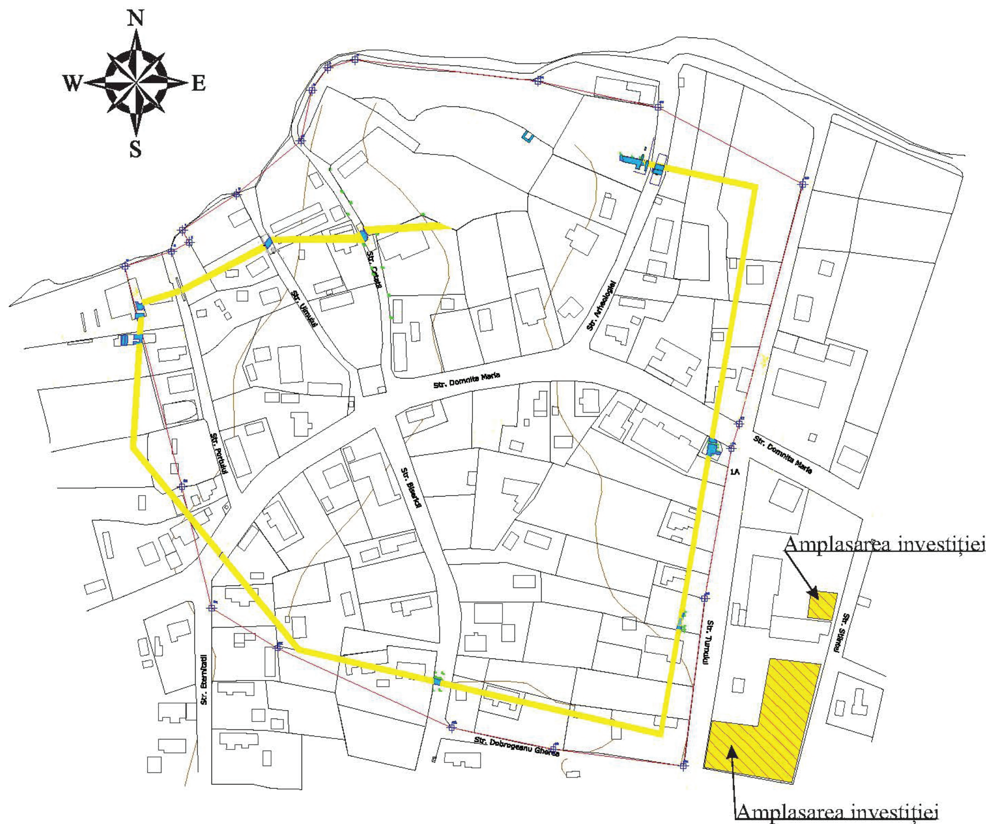

Fig. 2. Nufăru. Planul satului, cu marcarea sitului arheologic arheologic (cetatea bizantină) din intravilan și a amplasamentului obiectivului investițional cercetat în *Curtea școlii* în cadrul campaniei 2022.

(= DJ 222 C la nord), Turnului (la vest), Constantin Dobrogeanu Gherea (la sud) și Științei (la est), situat la circa 50 m est față de zidul de incintă bizantin (vizibil pe teren prin construcția de protecție a curtinei estice cu turn, ridicată în anul 2000 în curtea dispensarului uman, în dreptul intersecției străzilor Domnița Maria și Turnului). Investigarea zonei a fost făcută în cadrul a două unități de săpătură[3], în care au fost evidențiate și cercetate 333 de complexe arheologice, încadrabile în perioada de evoluție a cetății și așezării bizantine (a doua jumătate a secolului al X-lea – mijlocul secolului al XIII-lea). Complexele aparțin atât viețuirii (în număr de 142), constând în locuințe, cuptoare, casnice și meșteșugărești (de var și pentru ars oale), gropi (pentru extragerea lutului, înhumarea animalelor și menajere), un șanț de drenaj, cât și unui

[3] Amplasate una la sud de clădirea școlii (Suprafața 1, poligonală, 1785 mp), cealaltă la nord de aceeași clădire (Suprafața 2, rectangulară, 213 mp).

Fig. 3. Nufăru. Vedere aeriană a localității. Zona curții școlii, cu clădirea Centrului de informare turistică la nord și construcția de protecție a curtinei estice la vest. Suprafețele cercetate în cadrul campaniei 2022.

orizont funerar (identificat prin 191 de morminte de inhumație, orientate vest–est)[4]. Descoperirile campaniei 2022 au completat informația privind elementele de locuire, meșteșugărești și menajere definitorii[5], precum și zonele cimiteriale cercetate punctual[6] în situl bizantin din intravilanul localității Nufăru.

[4] Descoperirile completează informația deja existentă despre o locuire intensă, dar discontinuă, în zona *extra muros* est, precum și datele despre o necropolă cercetată punctual în zonă, în continuarea celor cunoscute, obținute în campania 2015, pentru obiectivul *Centru local de informare turistică com. Nufăru*, amplasat tot la nord de localul școlii, foarte aproape de DJ 222 C (= str. Domnița Maria). Vezi Damian *et alii* 2023.

[5] Cercetările anterioare au documentat extinderea orașului până la o distanță de 700–800 m față de malul Dunării, probabil sub forma unui *suburbium*, cuprins între zidul de sud al cetății, vizibil pe str. Bisericii, și fortificația de la *Râpă*, existența unei locuiri *extra muros* mai consistente în partea de sud a așezării, reprezentată de complexe concentrate pe străzile Bisericii, Rapsodiei și Oituz, extinsă spre est până în zona străzii Științei și spre vest către strada Eternității. Vezi Mănucu-Adameșteanu 2018, p. 102–186, 293 (pentru săpăturile din anul 1981, legate de alimentarea cu apă a localității); vezi Damian *et alii* 2007 și Damian *et alii* 2012 (pentru investigațiile legate de lucrările de modernizare a infrastructurii localității: alimentare cu apă – 2006 și canalizare – 2008–2011).

Cercetări, la est de curtina bizantină, au fost efectuate, în perioada 1982–2019, de la N spre S: în curtea Dispensarului uman; pe proprietățile Popa și Iacob; pe str. Turnului, în apropierea proprietății Chiselencu; în perimetrul Bazei arheologice II a MC-MNIR; pe proprietatea Ducica. Pentru cercetările

CIMITIRUL CERCETAT LA NUFĂRU, ÎN PUNCTUL *CURTEA ȘCOLII*, ÎN CAMPANIA 2022. CONSIDERAȚII PRELIMINARE. ÎNCADRARE SPAȚIALĂ ȘI CRONOLOGICĂ. RIT ȘI RITUAL

Cu ocazia cercetărilor arheologice desfășurate anterior în zona *extra muros* estică a cetății bizantine, fuseseră documentate mai multe segmente ale aceleiași necropole (fig. 4): pe str. Turnului, în punctul *Școală* (la sud de proprietatea Chiselencu,

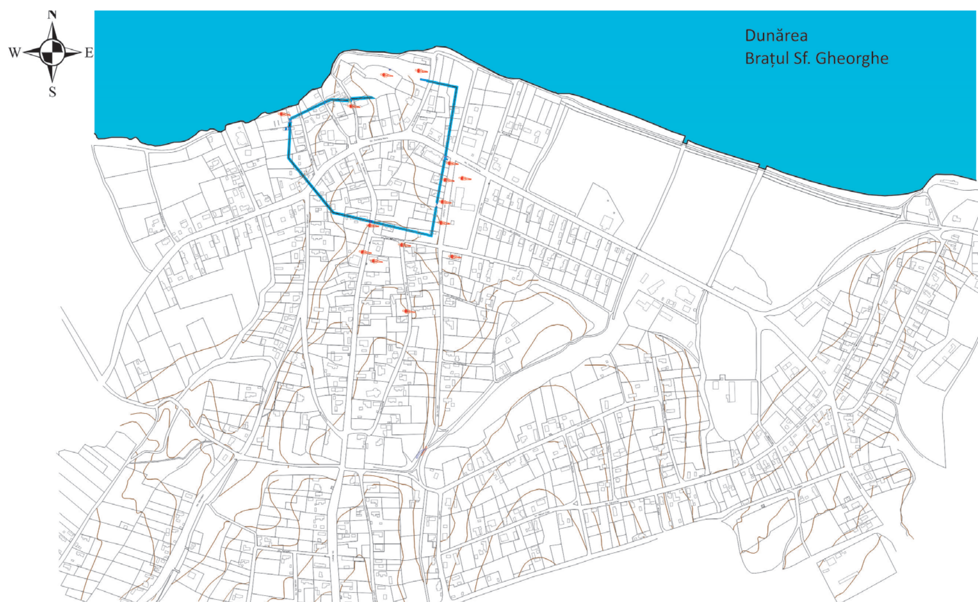

Fig. 4. Nufăru. Planul satului, cu marcarea sitului arheologic reprezentat de cetatea bizantină și a punctelor cu descoperiri funerare cercetate (după Damian, Vasile, Samson 2017, p. 100, planșa 2).

---

desfășurate în campaniile 2005 și 2008–2009, pe proprietățile Popa, Iacob și Ducica, vezi Damian *et alii* 2012, p. 183 și notele 56–57. Pentru săpăturile desfășurate în anul 1982, în punctul *Școală*, pe str. Turnului, la sud-est de proprietatea Chiselencu, vezi Damian *et alii* 2007–2008, p. 310, 322–323, catalog, pozițiile 3–14, fig. 7–8/1–5; Mănucu-Adameșteanu 2018, p. 187–191, 293, 348–349; 2020b, p. 314–319. Pentru perimetrul Bazei arheologice II a MC-MNIR, vezi cercetări arheologice inedite Oana Damian, Mihai Gabriel Vasile, Andra Samson, campaniile 2018–2019.

[6] Pentru zonele cimiteriale descoperite la Nufăru, vezi: Damian *et alii* 2007–2008, cu precizări și reveniri în contribuția Damian *et alii* 2012, p. 181 și nota 30, p. 183 și nota 69, p. 184 și nota 70, p. 188, 192–103; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 90–93 și notele 10, 12–45, p. 94–96. La numărul total de morminte menționat atunci, de 610 (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 96; vezi și Mănucu-Adameșteanu 2018, p. 335–350; 2020, p. 227–321), dintre care 538 cercetate în punctele reunite *Piatră* și *Trecere bac*, reprezentând de fapt aceeași necropolă (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 93), se adaugă descoperirile din curtea Bazei arheologice II a MC-MNIR, 2019 (șapte morminte: complexele funerare au fost documentate parțial, în limitele unității de săpătură, cercetarea urmând a fi extinsă în viitor; au fost descoperite două înhumări, orientate V-E, în decubit dorsal, conținând schelete fără cranii, cu brațele întinse pe lângă corp și antebrațele încrucișate pe abdomen, patru pachete de resturi osteologice cu aspect de reînhumări/deranjamente, un mormând identificat doar prin craniu, care pătrunde în malul estic al secțiunii).

1982, 12 complexe)[7], pe proprietatea Iacob (2008, un complex)[8], în punctul *Centrul de informare turistică* (amplasat tot în *Curtea școlii*, 2015, șase complexe)[9], pe terenul Bazei arheologice II a MC-MNIR (2019, șapte complexe)[10], ca și pe străzile Constantin Dobrogeanu-Gherea (pe proprietatea Ducica, 2005, șase complexe[11]; pe partea carosabilă, 2008, trei complexe[12]) și Științei (2009, un complex[13]), totalizând 36 de complexe funerare identificate[14].

Ca urmare a lucrărilor desfășurate în campania 2022, au fost cercetate 191 de complexe funerare[15] (fig. 5–6). Acestora li se adaugă material osteologic uman descoperit în cadrul altor complexe, de tip groapă pentru extragerea lutului/menajeră (trei cazuri) sau reprezentat doar de cranii identificate parțial în malurile unităților de săpătură cercetate (două cazuri).

Însumarea suprafețelor cercetate (atât la sud, cât și la nord de clădirea localului școlii) nu a permis totuși identificarea limitelor necropolei, aceasta depășind perimetrul destinat investigației arheologice[16]. Prin raportare la întreaga suprafață cercetată, această

[7] Damian *et alii* 2007–2008, p. 310, nota 23, p. 322–323, catalog, pozițiile 3–14, fig. 7–8/1–5, cu analiză antropologică, propunere de încadrare post secolul al XI-lea, eventual epoca modernă, fără excluderea datării în epoca medio-bizantină (secolele XII–XIII), prin analogie cu alte situații (Damian *et alii* 2007–2008, p. 310 și nota 24; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92); pentru o încadrare mai târzie, în secolele XIII–XIV, se pronunță Gheorghe Mănucu-Adameșteanu (2018, p. 191, 348–349; 2020b, p. 315).

[8] Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92 și nota 32.

[9] Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92 și nota 30, cu analiză antropologică.

[10] Cercetări arheologice inedite Oana Damian, Mihai Gabriel Vasile, Andra Samson, campania 2019.

[11] Damian *et alii* 2007–2008, p. 310–311, catalog, pozițiile 18–23, fig. 10–11, cu analiză antropologică; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92 și nota 35.

[12] Damian *et alii* 2012, p. 192, considerate, credem că în mod eronat, ca aparținând epocii moderne.

[13] Damian *et alii* 2012, p. 192, considerat, credem că în mod eronat, ca aparținând epocii moderne.

[14] Pentru planul satului Nufăru, cu marcarea sitului arheologic (cetatea bizantină) și dispunerea punctelor cu descoperiri funerare, vezi Damian, Vasile, Samson 2017, p. 100, pl. 2.

[15] Necropola a fost cercetată în perioada aprilie–iulie, septembrie–octombrie 2022; în cadrul Suprafeței 1, au fost documentate 190 de morminte, de către membrii colectivului de cercetare (Mihai Gabriel Vasile, Eugen Paraschiv-Grigore, Andra Samson, Oana Damian); unicul mormânt descoperit în Suprafața 2 a fost identificat de către Adela Bâltâc. Ridicarea topografică a fost făcută de către Mihai Gabriel Vasile. Considerații preliminare despre această necropolă apar în Raportul de cercetare arheologică preventivă, București, 2023 (mss.), precum și în cel conținut de *Cronica cercetărilor arheologice din România*, campania 2022 (Damian *et alii* 2023). Analiza completă a cimitirului, din punct de vedere arheologic și antropologic, va constitui obiectul unui volum monografic aflat în pregătire. **În actuala contribuție, ne propunem prezentarea sintetică a descoperirilor funerare și luarea în discuție doar a anumitor complexe**. Vezi și Vasile, Știrbu 2022–2023.

[16] Se impune precizarea atât a realității secționării complexelor funerare de malurile vestic, nordic și estic ale Suprafeței 1, cât și a înregistrării de morminte în zona înconjurătoare celei investigate în campania 2022 (spre vest, mormintele de pe str. Turnului și proprietățile adiacente; spre nord, cele șase morminte identificate în punctul *Centrul de informare turistică*; spre est, mormintele de pe str. Științei; spre sud, mormintele de pe str. Constantin Dobrogeanu Gherea și proprietatea Ducica).

Fig. 5. Nufăru – *Curtea școlii*. Cercetări arheologice preventive, campania 2022, Suprafața 1, necropola, imagine aeriană.

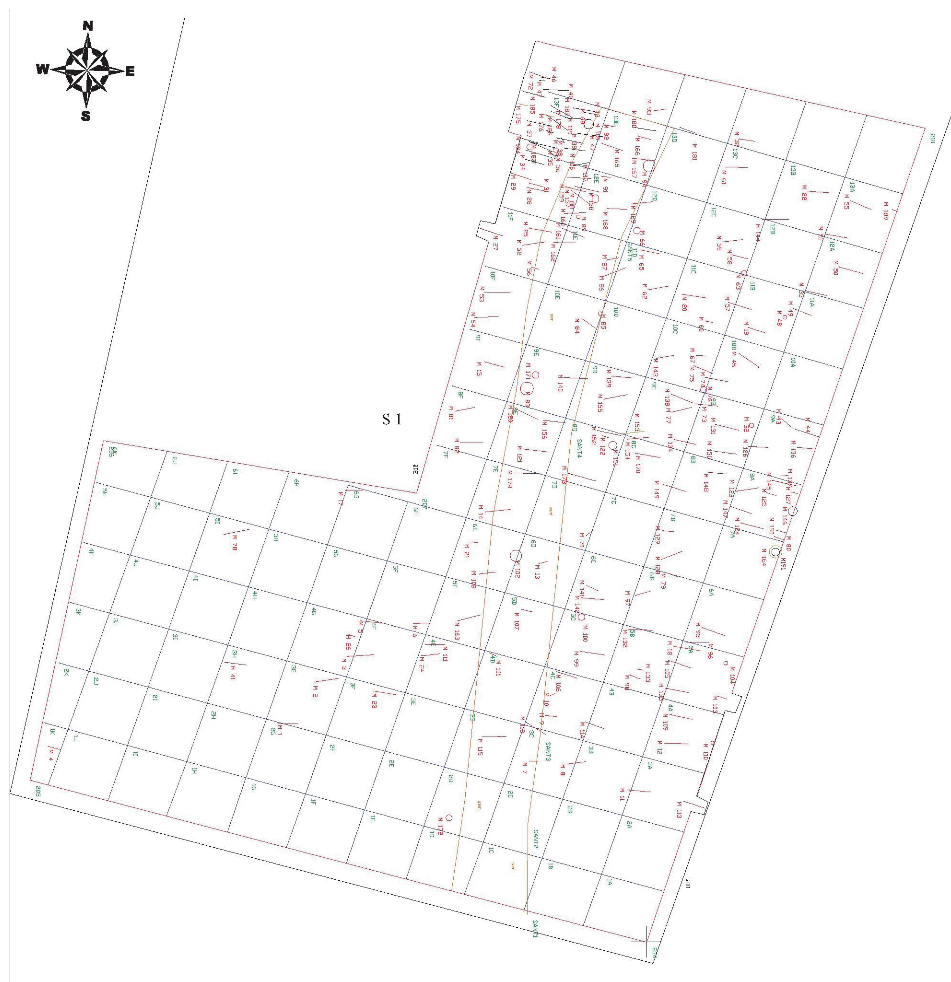

Fig. 6. Nufăru – *Curtea școlii*. Cercetări arheologice preventive, campania 2022, Suprafața 1, planul descoperirilor funerare.

situație este evidentă mai ales în partea de nord. Deși documentată doar printr-un singur mormânt în Suprafața 2 (cercetată în anul 2022), necropola se extinde totuși spre Dunăre, fapt demonstrat de cele șase morminte identificate în punctul *Centrul de informare turistică*, în extremitatea nordică a perimetrului curții școlii (cercetată în anul 2015). Prin raportare la Suprafața 1, densitatea relativ mică a înmormântărilor, în partea de sud-sud-vest a acesteia, poate fi pusă mai degrabă pe seama existenței aici a unui nucleu de locuire/exploatare a zonei. Complexele funerare cele mai vestice cercetate (două la număr) sunt în relație stratigrafică cu un nucleu de locuire, în ambele constatându-se situația înhumării defunctului în gropi pentru extragerea lutului, transformate în gropi funerare, ulterior căpătând fie rol menajer, fie destinația înhumării unui animal. Faptul că morminte au apărut și mai la vest, pe strada Turnului (cercetări

1982)[17] și pe teritoriul Bazei arheologice II a MC-MNIR (cercetări 2019) ne determină, totuși, să credem că cimitirul se extindea spre apus, cu o zonă lăsată liberă din rațiuni practice. Identificarea de complexe funerare la sud de zona cercetată, pe str. Constantin Dobrogeanu-Gherea (2008) și pe proprietatea Ducica (2005)[18], sugerează o extindere a necropolei și spre sud, chiar dacă de o manieră rarefiată.

Coerentă și densă în partea sudică a ansamblului zonei cercetate, necropola pare să se restrângă spre partea vestică a zonei nordice investigate. În porțiunea de necropolă cercetată în perimetrul viitoarei investiții (prin raportare la Suprafața 1, cea conținând majoritatea mormintelor), se constată prezența mai puțin densă a complexelor funerare în zona de sud și o îndesire a acestora spre nord, în cadrul unei suprafețe de circa 1000 m^2 (40 m N–S × 24/25 m V–E), cu o maximă concentrare în zona nord-vestică.

Ritul și ritualul

Au fost descoperite numai morminte de inhumaţie, orientate fără excepţie vest–est, cu unele deviații determinate de anotimpul în care s-a efectuat înmormântarea, organizate în şiruri paralele (cca 30 în zona studiată). Distanța între șirurile și grupările de morminte variază între 0,70 și 2,10 m. Au fost înregistrate cinci grupări de câte două morminte, la distanțe de 0,60–1,10 m. Apar și zone (cel puțin nouă), cu o mai mare grupare a înmormântărilor, sugerând existența unor locuri de înhumare de tip familial, în care distanța dintre morminte este mai mică, de circa 0,45–0,60 m, și se înregistrează suprapuneri, în care o înhumare a afectat-o pe cea anterioară, cu sau fără reînhumare.

Remarcăm, în partea de nord-vest a suprafeței cercetate, o grupare de morminte în șiruri, amenajate în trei tipuri de sediment (dispuse planimetric de la V spre E): o depunere, cu grosimea de 0,70 m, identificată pe o suprafață cu dimensiunile de 6,35 m (N–S) × 3,50 m (V–E), cu aspect de nivelare, conținând pământ galben tasat, material tegular, pigmenți de mortar și bucăți de tencuială, inclusiv pictată; o depunere aparținând nivelului cenușiu prăfos, inclusiv în zona unui șanț de drenaj colmatat, de tip menajer, conținând o mare cantitate de ceramică, oase de animale și, mai ales, oase și solzi de pește, ceea ce a făcut ca scheletele să apară în poziție înclinată, de la V spre E, cu o diferență de nivel de 0,35–0,55 m; o depunere aparținând nivelului cenușiu gălbui. Complexele funerare, cu dispunerea de șapte-opt șiruri de la sud spre nord, conturează, prin suprapunere, cel puțin trei niveluri de înhumare. Densitatea mare a complexelor funerare în colțul nord-vestic al Suprafeței 1, în sens planimetric, dar și prin înregistrarea de suprapuneri de morminte/niveluri de înhumare, poate fi explicată, eventual, prin apropierea, fie și simbolică, de un potențial lăcaș de cult, sugerat de existența depunerii cu aspect de nivelare amintite. Un argument în plus pentru existența unui lăcaș de cult dezafectat pare, în afara marii cantități de olane și a resturilor de pictură murală, și descoperirea, la limita sudică a acestei depuneri, a unui zid de piatră păstrat

[17] Damian *et alii* 2007–2008, p. 310 și notele 23–24, catalog, pozițiile 3–14, fig. 7, 8/1–5; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92, nota 33.

[18] Vezi Damian *et alii* 2007–2008, p. 310–311, catalog, pozițiile 18–23, fig. 10–11, cu analiză antropologică; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92 și nota 35.

la nivelul primei asize, pe lungimea de 3,90 m și lățimea de 0,90 m, precum și a unui fragment dintr-o cruce procesională de bronz[19].

Defuncții au fost înhumați în decubit dorsal, cu câteva excepții: două morminte în decubit lateral dreapta, două morminte în care jumătatea superioară a scheletului apare în decubit dorsal, iar cea inferioară în decubit lateral. În general, s-a practicat înhumarea individuală, într-un singur caz fiind vorba de un mormânt triplu, conținând, probabil, doi adulți și un copil, reprezentând, eventual, membrii aceleiași familii[20]. În cinci cazuri, au fost sesizate reînhumări.

Înhumații au fost depuși în gropi simple, al căror contur nu a putut fi distins decât în câteva cazuri[21], având formă fie oval-alungită, fie rectangulară. Au fost identificate resturi de lemn provenind de la sicriu doar în două cazuri, dar prezenţa cuielor, a piroanelor şi a scoabelor de fier în 21 de morminte sugerează existența coşciugelor în mai multe situații. În 10 cazuri s-a înregistrat delimitarea/protecţia înhumaţilor prin dispunerea de pietre fie în zona craniului, fie a picioarelor, fie în colțurile gropii. A mai putut fi sesizată depunerea înhumaţilor pe un pat de pietre mici sau de olane. Prezenţa urmelor de cărbune a fost sesizată în două cazuri. În trei cazuri, s-a constatat asocierea scheletului uman cu depunerea de părți de schelete sau de oase animale. Din eşantionul de complexe funerare analizat preliminar, 112 conţin schelete integral conservate, în restul cazurilor fiind vorba fie de distrugeri din vechime (suprapuneri de complexe, fie de complexe funerare, fie de complexe menajere peste cele funerare), fie de deranjamente provocate de intervenții naturale (rădăcini de copaci) sau antropice recente (decaparea mecanică a suprafeței cercetate sau chiar săpătura manuală), fie de pătrunderea scheletelor în maluri, pentru care s-au putut practica casetele necesare excavării doar în cinci cazuri. În ceea ce priveşte repartiţia pe grupe de vârstă și pe sexe, până la realizarea analizei antropologice complete, putem avansa doar ipoteza prezenţei în eşantionul analizat atât a mormintelor de copii și de adolescenți – 55, a celor de adulţi – 136, dintre care unii vârstnici (după friabilitatea scheletelor şi starea danturii), în câteva cazuri (23) fiind vorba eventual de schelete feminine (după inventarul funerar şi aparenţa mai fragilă a osaturii), iar în altele (11) de schelete masculine (după aspect). Analiza antropologică viitoare poate contribui și la stabilirea unor date legate de patologia, de stresul ocupațional, de dieta defuncților.

Scheletele au craniile, în cazul în care acestea sunt bine conservate și nu au fost deranjate (din vechime sau în urma decapării mecanice inițiale a suprafeței ori chiar în cursul săpăturii manuale), în poziţie normală (13 cazuri), îndreptate spre piept (40 de cazuri) ori spre spate (un caz), aşezate fie pe partea dreaptă (56 de cazuri), fie pe cea stângă (45 de cazuri), uneori răsucite (trei cazuri) sau deplasate/distanțate față de scheletul postcranian (un caz). Pentru o serie de schelete (şapte la număr), nu au fost găsite craniile, fără a se putea preciza cauza absenței (intervenții ulterioare). Au fost înregistrate și opt situații în care mormintele sunt reprezentate doar de cranii, ca și două cazuri în care

[19] Pentru lăcaşe de cult descoperite la Nufăru, vezi Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 47–52; Damian 2021, p. 143–146 şi notele 143–145.

[20] Vezi Vasile, Știrbu 2022–2023 pentru analiza antropologică.

[21] „Casetele” în pământ vizibile în fotografiile aeriene sunt rezultatul exclusiv al manierei de săpare a mormintelor.

complexele funerare nu au putut fi documentate decât prin intermediul craniilor, restul scheletului rămânând în malurile suprafeței excavate. Brațele sunt întinse pe lângă corp ori așezate mai mult sau mai puțin depărtate de trunchi, cu antebrațele în diverse poziţii. Observaţiile au permis stabilirea poziţiei ambelor braţe/antebraţe pentru 118 morminte, în restul situațiilor oasele fiind distruse, deranjate sau nereperate în săpătură. Au fost înregistrate mai multe variante, cu nenumăratele combinații posibile, dezvoltate din cele cinci tipuri principale: cu braţele îndoite din coate şi cu palmele aşezate pe umeri (un caz), încrucişate pe piept, pe abdomen (25 de cazuri), pe bazin (15 cazuri), întinse pe lângă corp (patru cazuri)[22]. În cazul a 33 de morminte, nu a putut fi documentată decât prezența unuia dintre antebrațe. Picioarele, în situația săpării/conservării integrale, sunt, de obicei, întinse, paralele, uneori uşor flexate (19 cazuri), arcuite (două cazuri) ori cu călcâiele apropiate (opt cazuri).

Remarcăm prezenţa a 27 de morminte cu **inventar**, adică 14% din cele 191 de complexe funerare documentate, ceea ce înscrie necropola analizată în datele obișnuite pentru situl de la Nufăru[23], ca și pentru epoca medio-bizantină. Inventarele funerare conțin: piese de podoabă (pentru cap: cercei și inele de buclă/de tâmplă de bronz – șase cazuri; pentru gât: mărgele de sticlă, chihlimbar, os, melci *Cypraea* SP – șase cazuri, un pandantiv de bronz – un caz, un lănțișor de bronz – un caz; pentru brațe: brățări de sticlă și bronz – șase cazuri, inele de bronz, de tip verigă simplă – un caz sau torsadată – un caz ori cu chaton aplatizat – trei cazuri); piese de port (năsturași/bumbi globulari de bronz – patru cazuri; o psalie de corn – un caz) și ustensile (cute – două cazuri)[24]. În cazul unui mormânt, a apărut în zona craniului o monedă, emisiune din vremea împăratului Mihail al VI-lea Stratiotikos (1056/1057)[25], care ar putea fi pusă, eventual, în relație cu un posibil inventar funerar și cu practica „obolului lui Charon"[26].

---

[22] Pentru variabilitatea poziționării brațelor/antebrațelor (cu cele cinci variante: pe umeri, pe piept, pe abdomen, pe bazin și pe lângă corp), situație obișnuită în necropolele creştine din secolele X–XIV, atât din Dobrogea (incluzând o zonă mai largă la sudul Dunării), cât și din restul ţării, vezi discuția la Damian 1993, p. 85, 90, notele 20–24. În acest sens, vezi un punct de vedere recent (Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 386–388), care nu recunoaște decât existența a trei tipuri de poziționări ale brațelor/antebrațelor (pe piept/abdomen/bazin, pe lângă corp, pe umeri) și imposibilitatea poziționării diferite a fiecărui braț, ignorând o evidență arheologică ilustrată prin serii mari, care nu poate fi explicată doar prin deranjamente (vezi, de pildă, Comșa 1967, p. 372, fig. 196 pentru *Dinogetia*–Garvăn; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 94–95, 117, pl. 19 pentru Nufăru – *Trecere bac*).

[23] În cazul necropolei din punctul *Trecere bac*, de pildă, procentul este de 15% (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 95).

[24] Pentru cele mai apropiate analogii, până la analiza completă de tip monografic a necropolei, vezi Damian, Vasile, Samson 2017, p. 95–96, 118–124, pl. 20–26.

[25] Identificare E. Paraschiv-Grigore.

[26] Pentru depunerea rituală a monedelor în morminte, ca indiciu al practicii „obolului lui Charon" în contextul necropolelor creștine medio-bizantine, pentru atestările, nu foarte numeroase, și semnificațiile acesteia, vezi Damian *et alii* 2007–2008, p. 316–317 și notele 112–119; Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 54, 79 și nota 67; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 95 și notele 124–126; pentru o discuție mai recentă, vezi Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 397–409. O aserțiune de tipul „până în acest moment – atunci când se cunosc condițiile de descoperire, în general, moneda se depune în mâna dreaptă, fiind găsită pe partea dreaptă a corpului, în zona bazinului" (Mănucu-Adameșteanu 2020b,

În ceea ce priveşte **încadrarea cronologică** a acestei necropole, în linii mari în secolul al XII-lea, cu posibilitatea extinderii perioadei între sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XIII-lea[27], a putut fi realizată atât pe baza inventarului funerar, cât și a poziției stratigrafice a complexelor funerare și a relațiilor – înregistrate în câteva cazuri – dintre acestea și cele de locuire. Complexele funerare sunt încadrate stratigrafic, spațial și cronologic între două niveluri de locuire, documentate unul (cel mai târziu) prin complexe menajere, celălalt (cel mai timpuriu) prin complexe de locuire și meșteșugărești. Astfel, trei dintre complexele funerare au fost secționate de complexe de locuire de tip menajer (gropi), databile în secolul al XIII-lea, în timp ce patru complexe funerare au suprapus complexe de locuire, cu podele de pământ galben și aglomerări de chirpici, încadrabile în secolele X–XI. În două cazuri, s-a putut observa că defunctul a fost înhumat într-o groapă pentru extragerea lutului, devenită ulterior groapă menajeră, respectiv groapă pentru înhumarea unui animal (probabil câine). Apartenența monedei puse în relație cu unul dintre morminte la a doua jumătate a secolului al XI-lea nu contravine încadrării cronologice a necropolei, atât din perspectiva faptului că piesa monetară ar putea să nu constituie neapărat inventar funerar, ci doar poate data nivelul în care a fost practicată înhumarea, cât şi ținând cont de faptul că practica „obolului lui Charon" nu presupunea în mod obligatoriu utilizarea unei emisiuni în circulație, ci doar calitatea de ban necesar asigurării trecerii în „lumea de dincolo"[28]. În alte (patru) situații, monedele descoperite în zona mormintelor constituie doar indicii (anterioare sau posterioare) pentru momentul înhumării[29].

O greutate deosebită în precizarea încadrării cronologice a mormintelor din punctul *Curtea școlii* credem că prezintă analogia cu situațiile înregistrate, la scări diferite, prin cercetarea complexelor funerare din punctul *Centrul de informare turistică*

---

p. 403, cu exemplele de la p. 400–401, 404–405), pare contrazisă/completată de realitățile de la Nufăru, unde moneda depusă în mormânt apare în relație cu poziționarea palmelor, dar, mai degrabă, în conexiune cu mâna/partea stângă a corpului (Damian *et alii* 2007–2008, p. 310, 316, 325, catalog, poziția 19, fig. 11/6; Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 54, 79), ca și cu zona craniului, indiciu de depunere pe gură, atunci când nu se găsește în mâna depusă spre umăr.

[27] Menționăm faptul că legătura dintre mormintele din apropierea proprietății Chiselencu, de pe proprietatea Iacob și din *Curtea școlii* (punctul *Centrul de informare turistică*) a condus deja la o încadrare în secolele XII–XIII (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92). Credem că și descoperirile de pe proprietatea Ducica se subsumează aceluiași orizont, în ciuda unei afirmații mai vechi și mai puțin precise referitoare la apartenența acestei necropole unei perioade târzii de funcționare a așezării din intravilanul localității Nufăru (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92). Descoperirile funerare din zona proprietăților Chiselencu și Ducica, asimilabile, după părerea noastră, descoperirilor din *Curtea școlii*, sunt considerate de către Gheorghe Mănucu-Adameșteanu (2018, p. 348–350; 2020b, p. 320) ca aparținând unei necropole din secolele XIII–XIV (?), propunând perioada posterioară momentului 1242/1243, adică ulterioară distrugerii așezării de la Nufăru, ceea ce ni se pare foarte puțin probabil. Argumentele de tip stratigrafic invocate pentru datarea relației locuire – necropolă raportate la cercetările din anul 1982 de pe str. Turnului (Mănucu-Adameșteanu 2018, p. 188, 191, 349; 2020b, p. 315) nu ni se par convingătoare.

[28] Vezi Damian *et alii* 2007–2008, p. 316–317 și notele 115–118.

[29] Reținem emisiunile din vremea împăraților Vasile al II-lea–Constantin al VIII-lea (1025/1028), precum și Mihail al VI-lea Stratiotikos (1056/1057). Identificări E. Paraschiv-Grigore.

(*extra muros* est)[30], parte, în mod evident, a aceleiași necropole, și a cimitirului din punctele *Piatră – Trecere bac* (*extra muros* nord)[31].

O problemă care ar merita repusă în discuție este cea a relației dintre prezența monedelor în inventarele funerare ale epocii medio-bizantine și valoarea de indicator cronologic a acestora. Neinsistând asupra unor analogii cunoscute și deja invocate pentru această practică, în necropolele medio-bizantine dobrogene de la *Noviodunum*–Isaccea, *Beroe*–Ostrov, *Durostorum/Dristra*–Silistra[32], ne permitem să reluăm câteva considerații care o vizează prin prisma studiului de caz reprezentat de situl Nufăru, deoarece acesta, având în vedere istoricul cercetării, este singurul în care ne putem pronunța în deplină cunoștință de cauză. Depunerea de monede în morminte nu este un fenomen foarte frecvent în epoca medio-bizantină, dar, atunci când poate fi documentat corect de către autorii cercetărilor în teren, credem că reprezintă o chestiune de care trebuie să se țină cont și care nu are nicio legătură cu circulația monetară dintr-un sit, cu prezența sau absența nivelurilor de locuire suprapuse ș.a. Apartenența monedei la complexul funerar, așadar ca inventar, trebuie precizată, ținând cont de faptul că există situații în care poate fi documentată grafic/ilustrativ, situații în care poate fi doar consemnată scriptic, situații în care este doar o ipoteză plauzibilă și argumentată, dar care nu poate fi ignorată sau eludată (doar pentru că ar contrazice niște atribuiri cronologice prestabilite). Considerăm că, într-un sit

[30] Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92, nota 30.

[31] Damian, Vasile, Samson 2017, p. 91–96.

Am dori să facem câteva precizări, pornind de la maniera de reflectare în două dintre lucrările citate (Mănucu-Adameșteanu 2018 și 2020b) a necropolei descoperite la Nufăru în punctul *Trecere bac*. Ca autori ai cercetării pe parcursul multor campanii (1999–2016), ne-am propus, evident, valorificarea printr-o publicație exhaustivă, incluzând analiza arheologică și antropologică deopotrivă, fapt anunțat, de altfel, în studiul în care făceam considerații preliminare asupra obiectivului (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 93 și nota 45, p. 96 și nota 151). În aceste condiții, atitudinea domnului Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, exprimată în general prin seriile de autor *1. Monede bizantine descoperite în Dobrogea* și *2. Civilizația bizantină*, dar cu referire specială la situl de la Nufăru în volumele 7/2018 (din prima serie = Mănucu-Adameșteanu 2018) și 2/2020 (din cea ce-a doua = Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 214–321), ni se pare absolut inacceptabilă din perspectiva respectului față de contribuțiile științifice ale colegilor de breaslă. Maniera de citare, incompletă și tendențioasă, prezentarea unei informații, prelucrate și sintetizate, ca și cum ar fi mereu și exclusiv doar o sursă de informație primară, extrasă din rapoarte de tip *Cronica cercetărilor arheologice*, ignorarea părerilor, cu nuanțele și rezervele respective, exprimate de către autorii unor studii, utilizarea și prelucrarea ilustrației (publicate de către aceștia doar în vederea sugerării unor categorii de material) în așa fel încât să constituie baza alcătuirii unor cataloage proprii (în mod inevitabil incomplete), sunt doar câteva dintre aspectele negative sesizate la o primă lectură a contribuțiilor invocate. Înțelegem vocația sintezei pe care o are domnul Mănucu-Adameșteanu, dar considerăm că atragerea atenției asupra unor probleme, un plus de informații și analogii pentru cercetările personale din anii '80 ai secolului trecut, corectarea greșelilor sesizate, atât personale, cât și ale celor citați, greșeli inerente făcute pe fondul evoluției profesionale, ar fi fost mai utilă decât republicarea unor obiective într-o cheie proprie, dar foarte aproximativă și, după părerea noastră, lipsită de onestitate.

[32] Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 54 și notele 69–71; Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 400–407.

pluristratificat și cu niveluri ocupaționale dense, puteau funcționa mai multe cimitire în același timp, fără a transforma periodizarea acestora într-o obsesie, în condițiile insuficienței argumentelor. În plus, trebuie să admitem faptul că monedele utilizate drept inventare funerare pot reprezenta argumente pentru încadrarea cronologică, dar pot fi și doar simboluri bănești, înlesnind „marea trecere”[33], în situațiile în care

[33] Astfel, la Nufăru, au fost semnalate/documentate inventare funerare constituite de monede atât în cimitirul din punctele *Piatră* și *Trecere bac* (Damian 1993, p. 103, 105, 109; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 95 și nota 142), cât și în segmentele de necropolă cercetate pe proprietățile Drăgan (Damian *et alii* 2007–2008, p. 311, 331–333, catalog, pozițiile 47–57), Ducica (Damian *et alii* 2007–2008, p. 310–311, 324–326, catalog, pozițiile 18–23) și Ivanov (Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 54, 79).

Referitor la descoperirile din punctul *Piatră*, monedele menționate în primul studiu care valorifică necropola nu au fost atribuite cu siguranță unui complex funerar (Damian 1993, p. 103; vezi și Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 249).

Cât privește cele de pe proprietatea Drăgan (Damian *et alii* 2007–2008, p. 311 și nota 30, p. 331–333, o monedă imitație latină cu modul mare de tip D, din prima jumătate a secolului al XIII-lea, pusă în relație cu M.48, și o monedă schifată emisă la Constantinopol, de către Isaac II Comnenul, în zona bazinului lui M.57), autorul săpăturii din anul 1980 pare să se fi răzgândit în privința primului mormânt amintit (Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 301–308, 312, 401–402, cu mențiunea „atribuire incertă” la p. 301, 402).

Pentru descoperirile de pe proprietățile Ducica și Ivanov, sunt necesare câteva aduceri aminte.

Pe proprietatea Ducica, a fost descoperită o monedă pe coxalul stâng al unuia dintre defuncți (M.19), un *folles* anonim din clasa J/1081–1087 (Damian *et alii* 2007–2008, p. 310, 325, catalog poziția 19, fig. 11/5–6; Mănucu-Adameșteanu 2018, p. 350 și nota 240; 2020b, p. 320). Adresând mulțumiri pentru identificarea monedei, precizăm că nu suntem de acord cu faptul că moneda a fost antrenată dintr-un nivel de locuire anterior, deoarece poziția acesteia în momentul descoperirii era foarte clară, pe coxalul stâng al defunctului și, în plus, pe proprietatea Ducica nu a fost documentat un nivel aparținând secolului al XI-lea. Afirmația noastră de atunci, că moneda aflată în palma înhumatului respectiv nu constituie un argument pentru încadrarea cronologică a mormântului respectiv, rămâne valabilă, deoarece situația stratigrafică pledează pentru atribuirea necropolei perioadei secolului al XII-lea – începutului secolului al XIII-lea. Vezi și descoperirea de pe str. Rapsodiei, din 2002 (Damian *et alii* 2007–2008, p. 313 și nota 35, p. 318 și nota 127, p. 346, catalog, poziția 125, fig. 17/5–6: mormântul invocat conținea tot un *folles* din secolul al XI-lea, deși celelalte complexe funerare descoperite în zonă puteau fi atribuite, mai degrabă, epocii moderne).

Pe proprietatea Ivanov, în necropola asociată unei biserici (Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 53–55, 78–81), au fost descoperite două monede de bronz de tip *folles* în inventarul funerar al lui M.1 – o emisiune Roman IV, clasa G, 1067–1071, lângă femurul stâng, despre care s-a presupus că era alunecată din palma stângă a defunctului, sprijinită pe bazin (Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 54, menționată și în catalogul mormintelor, la p. 79) și o emisiune Constantin X, tipul 2, 1059–1067, la picioarele aceluiași schelet (Damian, Samson, Bâlici 2011, p. 54); faptul că cea din urmă nu a fost menționată în catalogul mormintelor (Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 222) constituie, fără îndoială, o neglijență, pe care ne-o asumăm, dar nu înseamnă că afirmația despre poziționarea ei nu este corectă. În treacăt, trebuie menționat faptul că, în prezentarea din anul 2020, poziția monedelor a fost inversată (Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 221). Nu înțelegem din ce motiv domnul Gheorghe Mănucu-Adameșteanu (2020b, p. 222) consideră că cele două piese monetare, asociate de către noi cu inventarul funerar al lui M.1, provin dintr-un nivel de locuire, fiind antrenate de groapa respectivului mormânt, nivel de locuire anterior necropolei care nu a fost înregistrat stratigrafic în zona cercetată.

datarea sugerată de descoperirile de tip numismatic asimilate/asimilabile inventarului funerar poate fi contrazisă de încadrarea cronologică rezultată din analiza situației stratigrafice, pledoaria noastră fiind pentru ideea utilizării drept „obol al lui Charon" a oricărei monede, nu neapărat a uneia în circulație[34].

Înscriindu-se prin rit şi ritual în seria necropolelor creştine medio-bizantine de pe teritoriul românesc, ca şi din spaţiul mai larg al Dunării de Jos, necropola înregistrată în punctul *Curtea școlii* prezintă cele mai bune analogii cu cele cercetate deja la Nufăru[35], precum și cu cele din nordul Dobrogei, de la *Noviodunum*–Isaccea, *Dinogetia*–Garvăn, *Troesmis*–Turcoaia, *Beroe*–Ostrov ori din sudul Dobrogei, de la *Durostorum/Dristra*–Silistra[36].

Cât privește descoperirile din punctul *Trecere bac*, cu toate rezervele – întemeiate – legate de identificarea imprecisă a monedelor de către arheologi (Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 402, 406), trebuie luată în considerare poziția acestor piese în raport cu complexele funerare amintite. În considerațiile noastre preliminare (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 95, nota 142), menționam că monedele apar în poziții clare de relație cu complexele funerare în șapte cazuri (M.22, M.142, M.179, M.246, M.281, M.390, M.391). Cu binecunoscuta-i dezinvoltură în a publica date de pe ambalajele materialului numismatic dat spre identificare (Mănucu-Adameşteanu 2020b, p. 402, 406), ignorând contextul arheologic prelucrat şi rafinat faţă de momentul înregistrării primare – o practică a domniei sale, care a primit monede spre identificare în calitate de numismat (– membru al colectivului) și pe care le-a publicat apoi în calitate de arheolog (– cunoscător al unor realități pe care nu le-a cercetat și asupra cărora nu s-a consultat) –, domnul Mănucu-Adameșteanu admite existența, pentru piese depuse ritual în morminte, a unei imitații latine cu modul mare, tip N, a unui *aspron trachy* de billon, modul mare, tip neprecizat și a unui *aspron trachy* de billon modul mare, tip B. În privința monedei de tip imitație latină cu modul mare, Constantinopol, tip N, bătută înainte de anul 1244, în relație cu M.391, respinge ideea că ar putea fi vorba de un inventar funerar, prin raportare la limitele propuse pentru perioada finală a necropolei, considerând că moneda provine din ultimul nivel de locuire – un strat de pământ prăfos foarte greu de diferențiat, care a suprapus necropola (Mănucu-Adameşteanu 2020b, p. 403). Principial vorbind, domnul Mănucu-Adameșteanu poate avea dreptate, dar, din nou, apare ideea respingerii oricărei situații contrariante, chiar dacă înregistrate corect din punct de vedere arheologic. Dacă domnul Gheorghe Mănucu-Adameșteanu nu s-ar fi grăbit să ne sancționeze pentru considerațiile noastre preliminare și ar fi colaborat cu colectivul arheologic care i-a pus la dispoziție, spre identificare și analiză, un lot monetar semnificativ, rod al unor îndelungate cercetări în teren, poate că am fi putut lămuri împreună faptul că M.391 se află în zona grupării de înmormântări în stâncă, în amenajări numite convențional „cripte" (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 93–94, notele 70–72, 77–78, p. 104, pl. 6, p. 107, pl. 9, p. 111, pl. 12/1, p. 116, pl. 18), pe care o considerăm ca fiind cea mai târzie manifestare a necropolei, situată într-o zonă neafectată de locuirea ulterioară. Probabil că acesta este efectul ignorării „considerațiilor preliminare" ale cercetătorilor unor situații arheologice în favoarea unor „concluzii finale" personale.

[34] Vezi Damian 2007–2008, p. 312–313 și nota 35, p. 316–317 și notele 112–119.

[35] Damian 2007–2008, p. 309–317, cu bibliografia anterioară; Damian, Vasile, Samson 2017.

[36] Vezi Damian *et alii* 2007–2008, p. 313–314, notele 40–60, cu precădere notele 40–49; Damian, Vasile, Samson 2017, p. 96 și notele 153–173, cu precădere notele 154–157 și 168, p. 125, pl. 27. Pentru istoricul descoperirilor funerare de la *Noviodunum*–Isaccea și completarea bibliografiei, vezi Stănică, Vasile 2018, p. 50–55, notele 1–25 și fig. 1; Mănucu-Adameșteanu 2020a. Pentru ansamblul descoperirilor funerare din nordul Dobrogei, în sensul de județele Tulcea și Constanța, vezi și Mănucu-Adameșteanu 2020b, mai ales p. 376–574.

MORMÂNTUL TRIPLU (NR. 11/2022)

Analiza preliminară a necropolei cercetate în *Curtea școlii* din Nufăru în anul 2022 oferă cadrul prezentării unei înmormântări mai puțin obișnuite în peisajul funerar dobrogean medio-bizantin. Purtând sigla M.11, complexul funerar respectiv, cercetat în aprilie 2022, în Suprafața 1, caroul 3A, este un **mormânt de inhumație triplu**, cu indivizii numerotați de la sud spre nord: M.11A, M.11B, M.11C (fig. 7)[37]. Scheletele au orientarea V–E, sunt în decubit dorsal, integral conservate, mormântul comun, a cărui groapă nu a putut fi sesizată în teren, având lungimea totală de 1,70 m și lățimea totală de 1 m. Conținea două schelete de adulți maturi, M.11A și M.11C, încadrând un schelet de copil/adolescent, M.11B, acesta fiind depus cu craniul la nivelul părții inferioare a coloanei celorlalți doi indivizi, cu umerii în dreptul bazinelor acestora și cu brațele suprapunând femurele acestora. M.11A – schelet de adult, integral conservat, craniul, afectat la săparea complexului, așezat pe partea stângă, cu privirea îndreptată spre M.11C, antebrațul drept întins pe lângă corp, antebrațul stâng pe bazin (coxal), suprapus de oasele antebrațului drept al lui M.11C, picioarele întinse; M.11B – schelet de copil/adolescent, integral conservat, deranjat în zona coloanei și a coastelor, craniul înclinat spre dreapta, brațul drept deplasat în lateral peste femurul lui M.11A, dar fără oasele antebrațului drept, brațul stâng deplasat în lateral peste femurul lui M.11C, antebrațul stâng cu oasele puțin deranjate, radius-ul pe piept, cubitus-ul pe abdomen, brațul drept suprapune femurul stâng al lui M.11A și femurul drept al lui M.11C, piciorul drept flexat spre exterior/dreapta, cu peroneul deranjat, piciorul stâng întins; M.11C – schelet de adult, integral conservat, craniul așezat pe partea dreaptă, cu maxilarul puțin deranjat, cu privirea îndreptată spre M.11A, brațul drept depărtat de corp, antebrațul drept pe coxalul stâng al lui M.11A, antebrațul stâng pe abdomen, picioarele întinse.

Situația arheologică înregistrată, maniera de înhumare a defuncților (cu detaliile poziționării copilului/adolescentului între scheletele adulților, orientarea craniilor acestora, cu privirea întoarsă unul spre celălalt, apropierea mâinii unuia dintre adulți de corpul celuilalt) sugerează un deces simultan, al unor persoane apropiate, reprezentând, probabil, membri ai aceleiași familii, de înhumarea cărora pare să se fi îngrijit o rudă, deces intervenit într-o posibilă asociere cu un eveniment violent, de asociat chiar cu o invazie a ultimilor migratori.

Deși, în general, în necropolele epocii medio-bizantine se practica înhumarea individuală, morminte conținând mai mulți indivizi înhumați au mai fost documentate în epocă în spațiul dobrogean. Singurul caz de mormânt triplu identificat ca analogie, dar foarte lapidar documentat, pare să aparțină necropolei de la *Dinogetia*–Garvăn, sectorul *Terme*[38], fiind vorba, mai degrabă, de o groapă comună decât de un mormânt

[37] Pentru analiza antropologică, vezi Vasile, Știrbu 2022–2023.

[38] Barnea 1973, p. 291, 295, 298–301, fig. 2. Complexul funerar respectiv este amintit ca „mormânt comun 15–17"/„scheletele M.15, M.16 și M.17", la adâncimea de 1,40 m, cu „scheletele aruncate unele peste altele în neorânduială, într-o groapă comună" (Barnea 1973, p. 300–301), în colțul nord-vestic al sectorului termelor romane, cu locuirea și necropola medio-bizantine suprapuse; mai

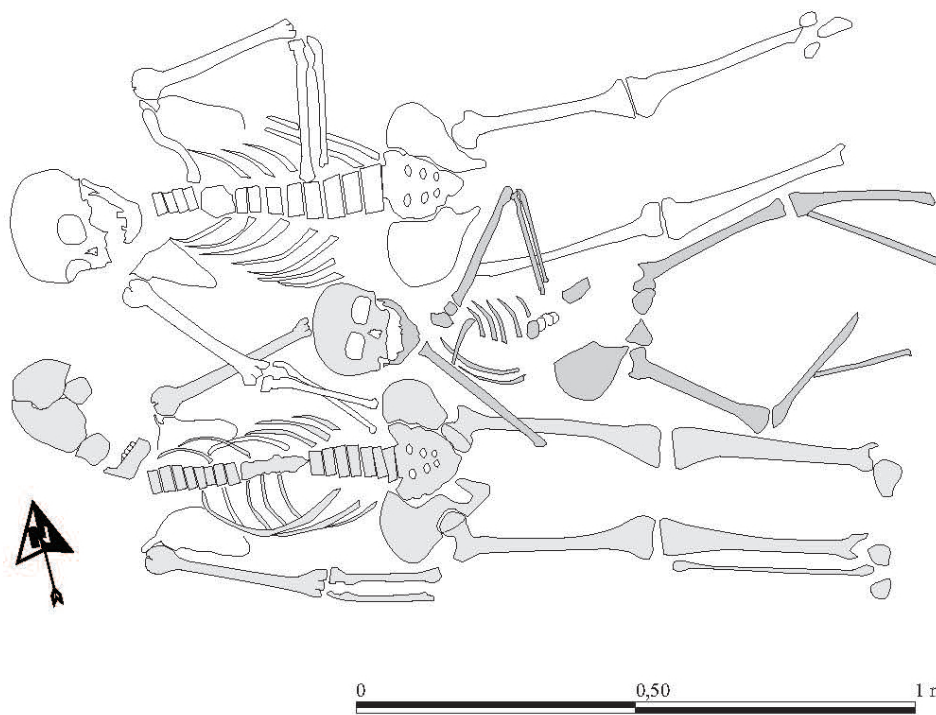

Fig. 7. Nufăru – *Curtea școlii*. Cercetări arheologice preventive, campania 2022, Suprafața 1, M.11, fotografie și desen.

multiplu (în sensul înhumării simultane a defuncților, prin alăturare, sugerând intenția rituală explicită).

În alte situații, mai frecvente, apar morminte duble, mai ales în sensul înhumării alături a doi indivizi decedați în același timp, fiind documentate astfel de cazuri de înmormântări la: Nufăru, punctul *Trecere bac*, două[39], *Noviodunum*–Isaccea, punctul *Terenul Poliției de frontieră*, două[40], *Dinogetia*–Garvăn[41], zona bisericuței, două[42], *Durostorum/Dârstor/Dristra*–Silistra (Bulgaria), lângă curtina de sud a cetății, șapte[43].

apare și mențiunea M.15, 16, 17 (Barnea 1973, p. 295, fig. 2). Din mențiuni ulterioare, bazate pe însemnări din carnetele de săpătură aparținând lui Ion Barnea și pe observații antropologice (Popovici, Adam 1976, p. 7–10; Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 161, 165, 385), reiese că au fost descoperiți, aruncați, unul peste altul, într-o groapă comună, cu lungimea de 1,20 m și lățimea de 0,80–0,90 m, trei bărbați, cu vârste cuprinse între 30 și 50 de ani. Scheletele respective, cu cranii sugerând apartenența la triburi turcice (așadar, apartenența la grupul „agresor”, n.n.), au fost puse în legătură cu o catastrofă de genul invaziilor pecenege de la sfârșitul secolului al XI-lea sau din prima jumătate a celui următor (Barnea 1973, p. 301; Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 161).

[39] Pentru înmormântări duble de adulți la Nufăru, vezi Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92, nota 47 (M.125–M.126 și M.417–M.418, corect M.127–128 și M.425–426, n.n.), p. 114, pl. 16. La Nufăru (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 92, nota 48) există și două cazuri de înmormântări duble în sensul de schelete de adulți suprapuse de schelete de copii (M.20–M.21 și M.37–M.38, corect M.38–M.39, n.n.). Într-un sens mai larg, tot la Nufăru, în punctul *Trecere bac*, poate fi invocat și exemplul suprapunerii a două schelete de adulți, dar separate printr-o depunere de pământ, înhumate în amenajări funerare săpate în stâncă, de tip criptă (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 93, notele 70–72, M. 378–379, corect M.387–388, n.n.). Renumerotarea complexelor funerare din punctul *Trecere bac*, precizată în actuala contribuție, este rezultatul prelucrării materialului ulterior momentului publicării (anul 2017) considerațiilor preliminare asupra necropolei amintite. Un caz de înmormântare dublă, în sensul de suprapunere directă a două schelete de adulți, a fost înregistrat și în necropola din secolele XIII–XIV de la Păcuiul lui Soare (M.6 – M.7/1961, săpături Radu Popa, cercetări inedite).

[40] Stănică, Vasile 2018, p. 56, 61, fig. 6/1, 3.

[41] Referitor la perioada medio-bizantină a sitului de la *Dinogetia*–Garvăn, menționăm documentarea aici a două zone cimiteriale, una *intra muros*, în jurul lăcașului de cult (Comșa 1967), cealaltă *extra muros*, la sud de fortăreața romano-bizantină, în sectorul *Terme* (Barnea 1973, p. 293, 295, fig. 2, p. 298, 300–301).

[42] O situație documentată la *Dinogetia*–Garvăn, în necropola din interiorul cetății, merită o discuție specială.

Autorii cercetărilor amintesc mormintele 7–8, înhumate la sud de bisericuță (Ștefan *et alii* 1951, p. 41, fig. 29, p. 46, 48, fig. 34); este menționat „un mormânt dublu (M.7 și M.8) din imediata apropiere a laturii de sud a bisericuței, care a deranjat un mormânt simplu mai vechi (M.9, n.n.)” (Ștefan *et alii* 1951, p. 46). Dar atât segmentul de plan al necropolei (Ștefan *et alii* 1951, p. 41, fig. 29), cât și fotografia situației (Ștefan *et alii* 1951, p. 48, fig. 34) pare să sugereze un mormânt triplu.

Accesul la documentația necropolei (fișe de mormânt, desenul situației M.7 – M.8 – M.9 și un catalog centralizator, incluzând toate complexele funerare descoperite, *intra* și *extra muros*, în situl medio-bizantin, datorate lui Eugen Comșa), aflată în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” (pentru care îi mulțumim doamnei Roxana Dobrescu), a permis obținerea următoarelor informații: „În sectorul B, săpat și dezvelit de Gh. Ștefan în 1950, s-au găsit temeliile unei bisericuțe și în jurul ei un

Morminte colective de inhumație pot fi considerate și cazurile speciale de gropi comune înregistrate la Capidava[44] și *Dinogetia*–Garvăn[45], care nu sunt, însă, integrate,

cimitir. După ce morții au fost sesizați de către săpător, operațiile de curățire, ridicare în plan, descriere au fost preluate de noi. […]. M.7–8–9. În colțul de sud-vest al bisericuței, dar pe latura ei de sud, la o distanță de mai puțin de 1 m de soclu și paralel cu acesta, s-a dezvelit un mormânt care conținea trei schelete, numerotate cu siglele de mai sus. Vom începe descrierea cu M.8, care se află cel mai la suprafață. Scheletul zace în obișnuita poziție pe spate, întins, cu picioarele paralele și apropiate la călcâie. Craniul zace pe spate, ușor înclinat spre nord, cu privirea spre răsărit. Mandibula inferioară deschisă se sprijină pe șira spinării și claviculă. Pe această mandibulă nu se observă nicio alveolă dentară și, bineînțeles, niciun dinte. Aceasta înseamnă că respectivul individ a pierdut, în viață fiind, toți dinții, deoarece alveolele sunt complet obturate. Pe maxilarul superior se observă alveolele incisivului drept, caninului drept și premolarului drept, căzuți după deces, cu restul alveolelor complet obturate. Craniul relativ bine păstrat. Coloana vertebrală este ușor arcuită, spre sud. Ambele mâini sunt întinse, cu humerus-ul de-a lungul corpului, iar din cot, îndoite în unghi obtuz, se încrucișează deasupra osului sacru, cu mâna dreaptă peste stânga. Starea de conservare a scheletului e bună, dezvelirea completă și în bune condițiuni. Au fost observate urme de coșciug de stejar. Adâncimea: 1,05 m. Scheletul M.8 se suprapune exact peste un altul, M.7, dar acesta din urmă e mai lung (individul a fost mai înalt) decât primul. Între aceste două schelete, M.8 și M.7, se află un strat de pământ gros de 0,04 m (la humerus-ul drept) și de 0,08 m (la genunchiul drept). M.7 zace întins pe spate, cu picioarele paralele și depărtate unul de altul. Capul culcat ușor pe partea dreaptă, cu mandibula inferioară deschisă, lăsând să se întrevadă dentiția aproape completă, lipsind doar premolarii. Poziția mâinilor e ca și la M.8. Conservarea scheletului bună, dezvelirea a fost completă. S-a observat că mortul a avut coșciug de stejar. Nu s-a aflat niciun obiect de inventar. Adâncimea -1,05 m față de peretele de vest. Este vrednic de remarcat faptul că cele două schelete, M.7 și M.8, au craniile exact la aceeași înălțime și că suprapunerea este exactă, ceea ce ne face să bănuim că faptul nu se datorește unei simple întâmplări. Este probabil că a trebuit să fie la cap un semn distinctiv (poate o cruce?), după care s-a condus cel care a făcut groapa lui M.8. Este probabil, în acest caz, că avem de-a face cu un mormânt familial. Și fiindcă am început cu o ipoteză, putem menționa și pe a doua: M.7, fiind mai voinic, cu oasele mai groase și mai puternice, presupunem că e vorba de un bărbat, iar M.8, mai scund și cu oase mai subțiri, ne îngăduie să presupunem că e vorba de o femeie. Cercetările antropologice vor aduce lumină. M.9: lângă M.7 și M.8, dar la sud și alăturat se află M.9. Groapa acestui mormânt a fost săpată mai la est, aproximativ din dreptul oaselor bazinului celor doi morți amintiți anterior. Craniul lui M.9 s-a găsit întors cu privirea spre vest, dar în imediata apropiere a locului de înhumare. *In situ* a mai fost găsită mandibula, care, împreună cu maxilarul superior, poartă urmele tuturor dinților, în parte căzuți după înhumare, deoarece alveolele sunt goale, probabil cu ocazia executării gropii pentru M.7 și M.8. De la acest schelet se mai păstrează *in situ* humerus-ul, radius-ul și cubitus-ul de la mâna dreaptă, precum și carpienele, metacarpienele și falangele aceleiași mâini, care se află întinsă de-a lungul corpului și paralel cu el. Din oasele lungi ale lui M.9 se mai păstrează *in situ* fragmentul inferior al femurului drept, tibia cu patela, precum și patela de la piciorul stâng. Restul părții stângi a scheletului a fost antrenat cu ocazia săpării gropii pentru M.7 și M.8, când a fost așezat și craniul în poziția în care s-a găsit. Având trei schelete, trebuie să precizăm și ordinea lor de îngropare: cel mai vechi dintre ele e M.9, el a fost îngropat primul, apoi s-a săpat un mormânt puțin mai spre vest, pentru M.7, care a fost înhumat ulterior și, în sfârșit, M.8, care a fost înhumat ultimul, cel mai recent. Adâncimea: 1,05 m. Inventar: nimic".

Complexele funerare respective se regăsesc în volumul I al monografiei privind situl medio-bizantin de la *Dinogetia*–Garvăn (Comșa 1967, p. 367–369 și planul general din fig. 195), M.7 – M.8 – M.9 fiind renumerotate M.29 – M.30 – M.31, dar discuția nu conține niciun element privitor la caracterul dublu/triplu al mormântului (reieșit din raportul publicat, respectiv din raportul de arhivă), ci o descriere care pare ușor diferită de datele și imaginile obținute în anul 1950 și publicate în anul 1951: „Un grup de morminte deosebit de interesant este acela alcătuit din scheletele 29–31, dezvelite lângă

cimitirelor așezărilor respective. Acest tip de descoperiri macabre a fost pus pe seama distrugerilor provocate de către pecenegi, care, în anul 1036, efectuează trei raiduri

peretele de sud al bisericuței. În cazul dat, cel mai vechi este scheletul 29 și a fost descoperit atunci când a fost săpată groapa lui M.30. Oasele din M.29 au fost adunate cu pietate și așezate cu grijă lângă picioarele scheletului 30, orientând craniul spre vest, iar celelalte oase spre est. Scheletul 31 suprapune, la rândul său, scheletul 30, dar nu-l deranjează". Din fotografia invocată (Ștefan *et alii* 1951, p. 48, fig. 34) nu reiese că ar fi vorba chiar de o deranjare, urmată de reînhumarea defunctului, ci de înhumări foarte apropiate spațial (a se vedea și desenul amintit, găsit în arhivă), chestiune susținută de observațiile inițiale privitor la înhumarea a trei schelete.

În catalogul necropolei, alcătuit de către Eugen Comșa, aflat în arhiva Institutului, dar nepublicat ca atare în formă monografică, complexele respective, M.7 – M.8 – M.9 = M.29 – M.30 – M.31, au fost renumerotate M.59 – M.60 – M.58, cu următoarea descriere (parafrazată): situate lângă colțul de sud-vest al bisericuței, la exterior, la circa 1 m distanță, trei schelete paralele cu temelia bisericuței; M.58 (= M.9), cel mai vechi din grup, la sud-est de celelalte două, craniul lui se afla aproximativ în dreptul bazinului celor două schelete menționate; craniul găsit întors cu orbitele spre vest, în imediata apropiere a locului înhumării, cu maxilarul inferior *in situ*, împreună cu cel superior, care poartă urmele dinților căzuți după înhumare, deoarece alveolele sunt goale; se păstrează *in situ* oasele mâinii drepte, care fusese întinsă de-a lungul corpului, precum și oasele picioarelor; oasele părții stângi a scheletului au fost mișcate de la locul lor atunci când s-a săpat groapa celorlalte două morminte. Scheletul din M.58 a fost al unui adult, întins pe spate, cu craniul spre vest. Scheletul din M.60 (= M.8) suprapunea scheletul din M.59 (= M.7). Între cele două schelete se afla un strat de pământ, gros de 0,04 m în dreptul humerus-ului drept și de 0,08 m în dreptul genunchiului drept (ale M.59). Scheletul din M.59 a fost al unui adult, întins pe spate, cu craniul spre vest, ușor culcat pe partea dreaptă și mandibula căzută, cu mâinile așezate cu palmele pe abdomen (cea dreaptă peste cea stângă); urme ale sicriului de stejar lângă schelet. M.60 (= M.8): scheletul din acest mormânt era cel mai la suprafață, a fost al unui adult, întins pe spate, cu picioarele apropiate la călcâie, cu craniul spre vest, căzut pe spate, cu mandibula sprijinită pe coloana vertebrală, cu alveolele obturate, indiciu al pierderii în timpul vieții a tuturor dinților de pe maxilarul inferior; pe maxilarul superior se observă alveolele deschise ale unui incisiv, al caninului din dreapta și premolarului drept, restul alveolelor fiind obturate complet; mâinile erau așezate cu palmele pe abdomen, cea dreaptă peste cea stângă; urme ale unui sicriu de stejar. Osemintele se aflau la 1,05 m adâncime. Faptul că scheletele din M.59 și M.60 au craniile exact la aceeași înălțime și că suprapunerea este exactă ne face să admitem că nu este o simplă întâmplare. Este probabil că la capul scheletului din M.59 a fost un semn distinctiv, după care s-au condus cei care au făcut groapa M.60. Presupunem că în acest caz avem de-a face cu un mormânt familial. Scheletul din M.59 era al unui individ mai înalt și mai voinic, cu oasele mai groase, ceea ce ne face să presupunem că era al unui bărbat, iar scheletul din M.60, al unui individ de o statură mai mică și cu oasele mai subțiri, aparținând, probabil, unei femei.

Din combinarea tuturor descrierilor (rapoarte de arhivă și publicate, capitol monografic, catalog inedit), suntem tentați să considerăm că este vorba de un mormânt colectiv (chiar triplu, prin raportare la poziționarea indivizilor), doar în sensul de mormânt familial, de „loc de veci" pentru membrii aceluiași grup, dar nu în sensul simultaneității decesului și înhumării.

În aceeași necropolă din interiorul cetății de la *Dinogetia*–Garvăn, mai apare un caz de înmormântare dublă, cu precizarea că „mormintele 37 și 38 au aparținut unor indivizi care au fost înmormântați la aceeași dată, scheletele fiind în aceeași ladă-sicriu, pregătită anume pentru doi indivizi" (Comșa 1967, p. 367; vezi și p. 368, fig. 195). Deoarece posibilitatea documentării sicrielor în epoca medio-bizantină este destul de mică, cu atât mai puțin cea a unui sicriu dublu, vom reproduce mai jos descrierea descoperitorilor situației de la *Dinogetia*–Garvăn: „sicriul mormântului cu două schelete (37 și 38), de formă dreptunghiulară, făcut pentru două persoane și împărțit în două printr-o scândură; în el

pustiitoare la sud de Dunăre, care s-au dovedit a fi dezastruoase pentru provinciile dunărene[46], ca și cu o catastrofă similară de la sfârșitul secolului al XI-lea sau din prima jumătate a celui următor[47].

În cazurile menționate la Nufăru, date fiind elementele documentate ale înhumării, în cadrul unor cimitire organizate aferente cetății bizantine, nu reiese altceva decât o conjunctură comună a decesului de tip „personal"/„dramă de familie", fără obligativitatea, dar neexcluzând posibilitatea, ca acesta să fie pus pe seama unui eveniment istoric, respectiv a unei invazii a ultimilor migratori, soldată cu moartea violentă a unor membri ai comunității agresate.

---

s-a găsit scheletul unui individ tânăr (probabil o femeie) și alături un schelet de copil" (Comșa 1967, p. 373).

[43] Din care putem exemplifica, fără dubii, un caz, M.58–M.59 (Angelova 1995, p. 71, fig. 3, p. 91, pl. X, p. 98, pl. XVII).

[44] La Capidava, au fost descoperite, în sectorul A1 *extra muros*, în anul 1959, într-o groapă în formă de clopot, cu diametrul maxim de 2,30 m și adâncimea de 2,50 m, cu pereții arși, dispuse pe trei niveluri, acoperite cu pietre și așezate pe lespezi de piatră de dimensiuni mari, nouă schelete (opt adulţi şi un copil) şi resturi osteologice de la un număr nedeterminat de copii cu vârsta de până la un an. Nu se pot preciza orientarea şi poziţia defuncților, deoarece au fost aruncați unii peste alții și oasele amestecate. Încadrarea mormântului, în secolele IX–X, a fost făcută pe baza fragmentelor dintr-o armură făcută din plăci de fier, prinse între ele cu nituri de bronz, descoperite în asociere cu o grupare de şase cranii şi câteva oase ale membrelor inferioare şi superioare (Florescu, Florescu, Ceacalopol 1962, p. 699–703, mai ales p. 693-694, fig. 1-3, p. 702–703, fig. 13–16). Dat fiind contextul istoric general, considerăm că descoperirea se încadrează, mai degrabă, în prima jumătate a secolului al XI-lea.

[45] La *Dinogetia*–Garvăn, în afara contextului funerar precizat, în sectorul *Domus*, în interiorul fortificaţiei, în bordeiul nr. 177, pe podea, în colţul sud-vestic, în zona intrării, au fost identificate, într-o stare de conservare foarte proastă și preponderent fragmentară, resturile osteologice a șapte indivizi, separate unele de celelalte, iar cel puţin două dintre acestea se aflau în decubit dorsal, cu braţele întinse în jurul corpului, asociate cu o serie de obiecte de port, de podoabă și de cult (resturi de pânză și eventual stofă de lână, carbonizate, brăţări de sticlă albastră, circulare în secţiune, inele de sârmă de bronz, o mărgea de sticlă și una de bronz; o cruciuliţă de bronz (Barnea 1973, p. 308, 316, fig. 14). Studiul antropologic a evidențiat faptul că primul subiect (S_1) aparţine unui bărbat de cca 45 ani de înălţime submijlocie, S_2 unui bărbat sub 30 de ani de statură mică, S_3 unui copil (probabil băiat) de aproximativ 12 ani, S_4 unei femei de 35–40 de ani de talie mijlocie, S_5 unei fete de 14–15 ani, S_6 unui băiat de aproximativ 10–11 ani şi S_7 unui copil (probabil băiat) de aproximativ doi ani. Toţi defuncţii prezintă o structură anatomică omogenă, fiind, eventual cu excepţia lui S_2, probabil membri ai aceleiași familii (Nicolăescu-Plopşor, Popovici 1971, p. 13–19). Momentul decesului a fost raportat la prăbușirea acoperişului peste cei şapte în timpul unui puternic incendiu, produs pe fondul unei distrugeri violente determinate de invazia pecenegilor din anul 1036, fapt pentru care pledează o monedă de la Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034–1041), descoperită în stratul gros de arsură din interiorul bordeiului (Barnea 1973, p. 301, nota 16, p. 308). Ipoteza a părut însă infirmată de poziţia defuncţilor, niciunul nefiind descoperit în decubit ventral şi niciunul nemanifestând tendinţe de apărare reflexă cu mâinile, existând posibilitatea decesului anterior incendierii bordeiului (Nicolăescu-Plopşor, Popovici 1971, p. 13–14), poate prin asfixiere (n.n.).

[46] Diaconu 1967, p. 466–467.

[47] Barnea 1973, p. 301.

BIBLIOGRAFIE

Angelova 1995 — S. Angelova, *Srednovekoven nekropol kraj juznata stena na Drăstăr (Silistra)*, GodişnikSofia 86, 1995, p. 59–143.

Baraschi 1991 — S. Baraschi, *Unele probleme despre Proslavița*, Peuce 10, 1991, p. 399–409.

Barnea 1973 — I. Barnea, *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogetia–Garvăn, jud. Tulcea (1963–1968)*, MCA 10, 1973, p. 291–331.

Comșa 1967 — E. Comşa, *Cimitirul*, în Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa–Garvăn*, Bucureşti, 1967, p. 367–373.

Damian 1993 — O. Damian, *O necropolă medievală timpurie descoperită la Nufăru (jud. Tulcea)*, SCIVA 44, 1, 1993, p. 81–113.

Damian 2021 — O. Damian, *Despre prezența bizantină la Dunărea de Jos. Orașele-porturi*, în L. Cosnean Nistor, V. Apostol, M.C. Popescu, Șt. Bâlici, N. Toma (eds.), *Arhitectură – Restaurare – Arheologie. In honorem Monica Mărgineanu Cârstoiu*, Bucureşti, 2021, p. 103–154.

Damian, Samson, Bâlici 2011 — O. Damian, A. Samson, Şt. Bâlici, *O biserică bizantină descoperită la Nufăru (jud. Tulcea)*, SCIVA 62, 1–2, 2011, p. 45–87.

Damian, Vasile, Samson 2017 — O. Damian, M. Vasile, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Considerații arheologice preliminare,* MCA S.N. 13, 2017, p. 89–125.

Damian *et alii* 2007 — O. Damian, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea,* MCA S.N. 3, 2007, p. 107–151.

Damian *et alii* 2007–2008 — O. Damian, Gh. Mănucu-Adameşteanu, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, G. Vasile, *Descoperiri funerare în situl arheologic de la Nufăru, jud. Tulcea,* CA 14–15, 2007–2008, p. 305–392.

Damian *et alii* 2012 — O. Damian, M. Vasile, A. Samson, D. Ene, A. Stănică, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea (II),* MCA S.N. 8, 2012, p. 177–208.

Damian *et alii* 2023 — O. Damian, M. Vasile, A. Samson, E. Paraschiv-Grigore, A. Bâltâc, I. Ene, P. Damian, *Nufăru – Curtea școlii, jud. Tulcea*, CCA, campania 2022, Târgoviște, 2023, p. 602–605.

Diaconu 1967 — P. Diaconu, *Despre pecenegi la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al XI-lea*, SCIV 18, 3, 1967, p. 463–476.

Florescu, Florescu, Ceacalopol 1962 — Gr. Florescu, R. Florescu, G. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, MCA 8, 1962, p. 692–704.

Mănucu-Adameșteanu 2018 — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite la Nufăru, județul Tulcea, secolele IX–XIII*, Bucureşti, 2018.

Mănucu-Adameșteanu 2020a — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Civilizația bizantină. 1. Descoperiri funerare din nordul Dobrogei, secolele X–XIV. Partea I. Isaccea-Noviodunum-Vicina*, Bucureşti, 2020.

Mănucu-Adameșteanu 2020b — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Civilizația bizantină. 2. Descoperiri funerare din nordul Dobrogei, secolele X–XIV. Partea a II-a. Județul Tulcea și județul Constanța*, Bucureşti, 2020.

Nicolăescu-Plopşor, Popovici 1971 D. Nicolăescu-Plopşor, I. Popovici, *Caracterizarea antropologică a unei familii din prima jumătate a secolului al XI-lea de la Dinogetia*, SCA 8, 1, 1971, p. 13–18.
Popovici, Adam 1976 I. Popovici, M. Adam, *Schelete feudale timpurii descoperite în groapa comună de la Dinogetia (sec. XI–XII)*, SCA 12, 1, 1976, p. 7–10.
Stănică, Vasile 2018 A.D. Stănică, G. Vasile, *Date arheologice şi antropologice despre o necropolă medio-bizantină de la Isaccea–Noviodunum (jud. Tulcea), sectorul Terenul poliției de frontieră*, SCIVA 69, 1–4, 2018, p. 49–119.
Ștefan *et alii* 1951 Gh. Ștefan, I. Barnea, B. Mitrea, D. Protase, V. Vătășianu, *Săpăturile de la Garvăn (Dinogetia), raionul Măcin (Galați)*, SCIV 2, 1, 1951, p. 19–50.
Vasile, Știrbu 2022–2023 G. Vasile, F. Știrbu, *Analiza antropologică a resturilor scheletice dintr-un mormânt triplu de inhumație din perioada medio-bizantină de la Nufăru – Curtea şcolii, jud. Tulcea*, SCIVA 73–74, 2022–2023, p. 29–58.

A MIDDLE BYZANTINE TRIPLE GRAVE DISCOVERED IN NUFĂRU – *SCHOOL YARD*, TULCEA COUNTY

ABSTRACT

The archaeological investigations carried out since 1978 have revealed a Byzantine fortress, erected at the end of the 10th century, with settlements and cemeteries dating until the middle of the 13th century, overlapped by the present-day village of Nufăru. The rescue archaeological excavations of 2022, in the school yard of the village, for a public development project, have confirmed and completed the information about two habitation layers and a necropolis (191 inhumation graves, W-E oriented), located in the eastern area, outside the walls. The contribution includes preliminary considerations about the cemetery, with an overlook on a triple burial complex, analysed in the context of the Christian graveyards of the Middle Byzantine Dobrudja.

Keywords: Middle Byzantine period, fortification, settlement, cemetery, triple grave, Christian burial rite and ritual, inhumation

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Nufăru. Satellite image of the village, with the localisation of the development project in the school yard (rescue archaeological excavations of 2022).

Fig. 2. Nufăru. The village. The archaeological site – the Middle Byzantine fortress – and the localisation of the development project in the school yard (rescue archaeological excavations of 2022).

Fig. 3. Nufăru. Aerial view of the village. The school yard, the building of the touristic information centre in the northern part and the protection structure for the eastern inner wall in the western part. The archaeological areas (“Surfaces” no. 1–2) excavated in 2022.

Fig. 4. Nufăru. The village. The archaeological site – the Middle Byzantine fortress – and the funerary discoveries (after Damian, Vasile, Samson 2017, p. 100, pl. 2).

Fig. 5. Nufăru – *School yard*. Rescue archaeological excavations of 2022. Surface no. 1, aerial view of the cemetery.

Fig. 6. Nufăru – *School yard*. Rescue archaeological excavations of 2022. Surface no. 1, the layout of the funerary discoveries.

Fig. 7. Nufăru – *School yard*. Rescue archaeological excavations of 2022. Surface no. 1, grave no. 11.

ANALIZA ANTROPOLOGICĂ A RESTURILOR SCHELETICE DINTR-UN MORMÂNT TRIPLU DE INHUMAȚIE DIN PERIOADA MEDIO-BIZANTINĂ DE LA NUFĂRU – *CURTEA ȘCOLII*, JUD. TULCEA

GABRIEL VASILE*, FRANCESKA ȘTIRBU**

Rezumat: Cercetări arheologice preventive recente, executate în perimetrul curții școlii gimnaziale din intravilanul localității Nufăru, au condus la documentarea unei necropole medio-bizantine de inhumație, care însumează 191 de complexe funerare. Printre înmormântările individuale, predominante în cadrul cimitirului, ne-a atras atenția un mormânt multiplu, care conține resturile scheletice a trei indivizi: doi adulți care încadrează un schelet de subadult. Ambii indivizi adulți sunt de sex feminin, între care unul matur (cca 43,3 ani) și unul tânăr (cca 34,6). Resturile scheletice ale subadultului aparțin unui copil de cca 10,0 ani. Dincolo de problematica pe care o ridică această practică mai puțin obișnuită în peisajul arheologiei funerare dobrogene în ceea ce privește ritualul de înmormântare, stabilirea cauzelor morții celor trei indivizi devine esențială pentru antropolog. Dacă în cazul adultului matur, cel mai probabil, decesul a survenit în urma unei lovituri produse cu un obiect tăios, de tipul unei săbii sau spade, în regiunea cervicală, situația nu mai este la fel de clară în privința celorlalți defuncți. Câteva manifestări patognomonice atipice (hipervascularizație și leziuni resorptive pe corpurile tuturor vertebrelor, cu excepția celor cervicale), observate la nivelul scheletului copilului, par să indice o infecție cu una dintre speciile bacilului din complexul *Mycobacterium tuberculosis*. Aceste modificări observate macroscopic trebuie să fie confirmate de analize genetice. În ceea ce privește cauza morții adultului tânăr, aceasta rămâne un mister, în ciuda numeroaselor modificări patologice osoase (*cribra orbitalia*, osteoartroză, hernie intervertebrală, periostită, fractură de compresie vertebrală, osteoame, osteocondrită disecantă) și dentare (carii, tartru, hipoplazia smalțului dentar, pierderi ante-mortem și absențe congenitale) remarcate. Alte substraturi patologice identificate în cazul adultului matur sunt: *cribra orbitalia*, carii dentare, tartru, abcese dentare, pierderi dentare ante-mortem, absențe congenitale, osteoartroză, hernie intervertebrală, periostită, fractură Colles și osteocondrită disecantă. În cazul copilului, au mai fost evidențiate: *cribra orbitalia*, carii dentare, tartru și periostită.

Cuvinte-cheie: Dobrogea, perioada medio-bizantină, cimitir, mormânt triplu, bioarheologie

Introducere

Situl arheologic de la Nufăru (jud. Tulcea) este binecunoscut arheologilor din România, îndeosebi datorită descoperirilor din perioada medio-bizantină, care conturează la Dunărea de Jos un important oraș-port adăpostit de zidurile unei

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: gabriel.vasile@iabvp.ro.
** Facultatea de Biologie, Universitatea București; e-mail: franceska.stirbu@gmail.com.

fortificații ridicate de către bizantini în ultimul sfert al secolului al X-lea, în vremea domniei împăratului Ioan Tzimiskes. Cercetările arheologice de la Nufăru, începute în anul 1978, au evidențiat, pe lângă descoperiri încadrabile perioadei eneolitice, epocii fierului, epocii romano-bizantine și unor structuri de viețuire modernă, mai multe zone funerare care aparțineau locuitorilor așezării bizantine, între care și o impresionantă necropolă care numără în prezent peste 600 de schelete de inhumație, concentrate mai cu seamă în punctul *Trecere bac*[1].

În anul 2022, un colectiv de cercetare coordonat de către dr. Oana Damian (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București) a efectuat cercetări arheologice preventive în cuprinsul curții școlii din localitate, în contextul unui proiect investițional al comunității locale. Cu acest prilej, a fost cercetat și un cimitir medio-bizantin, situat *extra muros*, care reunește 191 de complexe funerare. Mormintele erau orientate fără excepție vest-est, organizate în șiruri paralele, cu defuncții înhumați aproape exclusiv în decubit dorsal, în gropi simple. În general s-a practicat înhumarea individuală, iar într-un singur caz este vorba de un mormânt triplu, o practică funerară neobișnuită în contextele funerare din spațiul dobrogean, resturile osteologice din conținutul acestuia reprezentând obiectul studiului de față. Necropola a fost încadrată cronologic, în limite largi, în intervalul dintre sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XIII-lea, prin analogie cu alte complexe funerare înregistrate în punctele *Centrul de informare turistică*, *Piatră* și *Trecere bac*[2].

Resturile scheletice analizate provin de la trei indivizi, notați de către autorii descoperirii, după cum erau plasați, de la sud spre nord: M.11A, M.11B și M.11C. Scheletele au orientarea vest-est, sunt în decubit dorsal și aparțin la doi adulți care încadrează un schelet de copil. Copilul a fost depus cu craniul la nivelul părții inferioare a coloanei vertebrale a celorlalți doi indivizi, cu umerii în dreptul bazinelor acestora și cu brațele suprapunând femururile acestora[3].

Metode de lucru

Analiza antropologică a constat într-o etapă preliminară, în care s-a făcut curățarea de sediment, cu apă, a oaselor și separarea pieselor scheletice umane de resturile faunistice sau de alte materiale (ceramică). De asemenea, a fost efectuată și restaurarea oaselor, utilizându-se un adeziv pe bază de acetat polivinilic, în vederea

[1] Pentru date referitoare la situl arheologic din intravilanul localității Nufăru și pentru o imagine de ansamblu asupra necropolei medio-bizantine de la Nufăru din punctul *Trecere bac*, vezi Damian, Vasile, Samson 2017.

[2] Damian *et alii* 2022–2023, p. 16–17.

[3] Pentru date referitoare la necropola cercetată în campania din anul 2022 și mormântul triplu, precum și pentru detalii cu privire la poziționarea celor trei indivizi și a relației *in situ* dintre ei sau orientarea diferitelor elemente anatomice (cranii, membre superioare, membre inferioare), vezi Damian *et alii* 2022–2023, p. 8–22, 25, fig. 5–7, în special fig. 7.

stabilirii numărului minim de indivizi, prelevării de măsurători sau pentru evidențierea unor aspecte morfologice și patologice.

A urmat analiza propriu-zisă a materialului scheletic. Într-o primă fază, au fost identificate oasele și dinții și a fost stabilită lateralitatea/simetria[4] acestora. Următorul pas l-a constituit înregistrarea gradelor de reprezentativitate pentru fiecare individ în parte într-una dintre următoarele trei categorii: cu inventar scheletic aproximativ complet, parțial reprezentat și slab reprezentat. Acest demers a fost realizat prin alocarea unor cifre corespunzătoare procentului păstrat dintr-un os, după cum urmează: 0 = osul nu este prezent pentru observație; 1 = prezent < 25%; 2 = prezent 26–50%; 3 = prezent 51–75%; 4 = prezent > 76%[5]. În cazul dinților, inventarul a ținut cont de prezența (neerupți; în ocluzie), absența (post-mortem; ante-mortem; congenitală; fără asociere cu osul alveolar) sau gradul de distrugere a acestora[6].

Determinarea sexului antropologic al indivizilor s-a realizat doar în cazul adulților, prin observarea caracterelor morfologice distincte între cele două sexe, localizate în principal la nivelul pelvisului și al craniului[7]. În completare, investigația a cuprins și examinarea aspectului general al scheletului, urmărindu-se o serie de caractere discriminante, precum: aspectul general al craniului, gradul de dezvoltare al reliefului osos (inserțiile musculare) și dimensiunea epifizelor[8]. De asemenea, pentru o acuratețe cât mai ridicată a determinării sexului, am prelevat și un set de măsurători ale oaselor coxale, cu ajutorul unui program special (DSP V2)[9].

Estimarea vârstei la deces a indivizilor subadulți (< 20,0 ani) s-a realizat pe baza secvenței de erupție și de dezvoltare a dentiției[10], precum și cu ajutorul unor ecuații de regresie bazate pe dimensiunile maxime ale diafizelor oaselor lungi[11].

În ceea ce privește vârsta în momentul decesului a indivizilor care au atins maturitatea scheletică (> 20,0 ani), estimarea s-a realizat prin mai multe metode, situație generată de intervalele de vârstă foarte largi ale acestui parametru la vârstă adultă. Astfel, au fost observate și interpretate: modificările degenerative de la nivelul simfizelor pubiene[12], metamorfoza suprafețelor auriculare ale oaselor coxale[13], gradul de obliterare a suturilor craniene în aspect exocranian[14], morfologia tuberculului și capului primei perechi de coaste[15] și aspectul capetelor sternale ale celei de-a patra

[4] White, Black, Folkens 2012.
[5] Nikita, Karligkioti 2019, p. 14–21, 88–90.
[6] Nikita, Karligkioti 2019, p. 91.
[7] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16–21.
[8] Ferembach, Schwidetsky, Stloukal 1980, p. 517–527.
[9] Brůžek *et alii* 2017.
[10] Ubelaker 1978, p. 47.
[11] Facchini, Veschi 2004.
[12] Brooks, Suchey 1990.
[13] Lovejoy *et alii* 1985.
[14] Meindl, Lovejoy 1985.
[15] DiGangi *et alii* 2009.

perechi de coaste[16]. Fuziunea completă a primelor două vertebre sacrale[17] și a crestei iliace[18], precum și epifizarea integrală a suprafeței mediale claviculare[19] au constituit indicii că individul analizat se află într-un stadiu incipient al categoriei de vârstă adult tânăr (20,0–34,9 ani).

A fost prelevat și un set de măsurători craniene[20] și postcraniene[21]. Valorile acestora și cele ale indicilor aferenți (raportul procentual dintre două dimensiuni) au fost încadrate în categorii, utile atât pentru a caracteriza morfometric un individ sau o populație, precum și pentru calculul altor doi parametri investigați în analiza noastră – statura și greutatea scheletică.

Statura scheletică a fost calculată pe baza unor ecuații de regresie, utilizându-se dimensiunile maxime ale unor oase lungi, atât în cazul copiilor[22], cât și pentru indivizii adulți[23]. Pentru aceștia din urmă, valorile staturilor scheletice au fost încadrate în categorii, ținându-se cont de sexul biologic.

Un alt indicator corporal – greutatea scheletică – a fost calculat, de asemenea, atât pentru subadulți (copii: 3,0–12,0 ani)[24], cât și pentru indivizii adulți[25]. În cazul copiilor, greutatea se află într-o relație de interdependență față de statura scheletică și a fost calculată pe baza unor ecuații de regresie, luând în considerare diametrele la mijlocul diafizelor humerale și tibiale. În cazul indivizilor adulți, greutatea scheletică a fost calculată folosind tot ecuații de regresie, bazate însă pe diametrul vertical al capului femural.

În cazul adulților, am investigat și unii dintre indicatorii activității musculare din categoria stresului biomecanic (funcțional, ocupațional), atât la nivelul dentiției (uzura dentară)[26], cât și în segmentul postcranian (gradul de dezvoltare a entesofitelor)[27].

De asemenea, au fost înregistrate și o serie de caractere non-metrice (epigenetice, discrete, discontinue), foarte utile în stabilirea relațiilor de rudenie (biodistanțe) între un individ sau o populație. În cazul dentiției, modelul utilizat pentru înregistrarea caracterelor non-metrice dentare a fost sistemul propus de Universitatea de Stat din Arizona (ASUDAS – *Arizona State University Dental Anthropology System*)[28]. Pentru

[16] Işcan *et alii* 1985.
[17] Ríos *et alii* 2008, p. 111.e3–111.e4.
[18] Nikita, Karligkioti 2019, p. 33.
[19] Shirley, Jantz 2010, p. 573–574, 578.
[20] Bräuer 1988, p. 160–192; Martin 1928, p. 625–678.
[21] Bräuer 1988, p. 193–232; Martin 1928, p. 1005–1052.
[22] Visser 1988, p. 415.
[23] Ruff *et alii* 2012.
[24] Visser 1998, p. 417.
[25] Auerbach, Ruff 2004, p. 336.
[26] Smith 1984.
[27] Mariotti *et alii* 2007.
[28] Scott *et alii* 2018; Turner II, Nichol, Scott 1991.

înregistrarea caracterelor discrete de la nivelul segmentelor cranian şi postcranian, am utilizat lucrări din literatura de specialitate[29].

Studiul nostru a mai cuprins evidenţierea unor caracteristici biomorfologice şi morfoscopice[30], relevarea unor manifestări patologice şi traumatice (osoase şi dentare)[31] şi observarea unor aspecte tafonomice[32].

Date antropologice

M.11A

Au fost recuperate rămăşiţele scheletice, bine conservate şi reprezentate, ale unui subiect de sex feminin, cu o vârstă medie la deces de 43,3 [25,3–66,7] ani (adult matur). Individul are o statură scheletică de 147,5 cm (mică) şi o valoare a greutăţii scheletice de 57,1 kg.

Craniul este incomplet păstrat în segmentul neural – lipsesc unele părţi din frontal, parietalul şi temporalul drept, corpul sfenoidului şi etmoidul. Din oasele feţei au putut fi recuperate fragmente din maxila dreaptă şi din palatine, zigomaticul stâng, maxila stângă şi mandibula. Segmentul postcranian este bine reprezentat, cu unele lipsuri: hioidul, o coastă de pe partea dreaptă, procesul coracoid al omoplatului drept, coccisul, rotulele şi o parte dintre oasele de la mâini şi picioare (tabelul 1).

Au fost recuperaţi 22 de dinţi definitivi (I^1–M^2 stângi; I^1–P^2 drepţi; I_2–M_1, M_3 stângi; I_2–P_1, M_1 drepţi). Doi dinţi au fost pierduţi ante-mortem (M_2 bilateral), cinci post-mortem (M^1 drept; I_1 stâng; I_1, P_2, M_3 drepţi), iar despre trei dinţi nu deţinem nicio informaţie (M^3 stâng; M^2–M^3 drepţi). Dinţii prezintă, în general, un grad mediu-avansat de uzură dentară (gradele 3–8), cu dentina expusă parţial pe suprafeţele ocluzale ale incisivilor (3–6), caninilor (4–6) şi premolarilor (5–7) şi pe suprafeţe mai întinse, la nivelul molarilor (gradele 7–8).

Datele biometrice relevă, în etajul cranian (tabelul 2), o mandibulă mijlocie (intercondilar), îngustă (intergonial) şi dolicostenomandibulară. Claviculele sunt gracile şi lungi, omoplatul drept are lungime mijlocie şi este mezomorf, humeruşii sunt euribrahi, radiusurile sunt relativ scurte, iar ulnele sunt eurolenice. Sacrumul este platihieric. Femurul stâng are pilastru nul şi este hiperplatimer, iar femurul drept are pilastru slab şi este platimer. Tibia stângă este euricnemică şi brahicnemică, iar cea dreaptă este mezocnemică şi brahicnemică (tabelul 3).

Indicatorii activităţii musculare (tabelul 4) ne relevă, în general, un grad mediu de dezvoltare a entesofitelor. Există şi câteva excepţii, unde am observat un grad foarte scăzut de exprimare (la nivelul radiusului stâng, ulnelor şi tibiilor) sau modificări ale

[29] Mann *et alii* 2016; Buikstra, Ubelaker 1994, p. 85–94; Hauser, De Stefano 1989; Finnegan 1978.

[30] Nikita, Karligkioti 2019, p. 61–62; Hefner 2009.

[31] Hillson 2005; Ortner 2003; Mann, Hunt 2005.

[32] Nikita, Karligkioti 2019, p. 70–73; Fernández-Jalvo, Andrews 2016.

entesofitelor care denotă un grad ridicat de extindere şi dezvoltare, vizibile la nivelul humeruşilor, ulnelor, femururilor şi calcaneului stâng.

Dintre caracterele non-metrice dentare prezente, menţionăm: curbura labială a incisivilor superiori (convexitate slabă: I^1–I^2 stângi; urmă de convexitate: I^1–I^2 drepţi), numărul rădăcinilor caninului inferior (una: $C_{\#}$ stâng), numărul rădăcinilor molarilor superiori (trei: M^1 stâng), numărul rădăcinilor molarilor inferiori (două: M_1 stâng) şi torusul mandibular (poate fi palpat, dar nu poate fi văzut: $C_{\#}$–P_2 bilateral). La nivelul craniului am identificat prezenţa următoarelor caractere non-metrice: foramenul supraorbital (frontal, stânga), foramenul zigomatico-facial (zigomatic, stânga), torusul palatin (palatul dur, bilateral), articulaţia frontotemporală (stânga), tuberculul marginal (zigomatic, stânga) şi sutura scuamomastoidă (temporal, stânga). În segmentul postcranian au fost înregistrate: fosa Allen (femur stâng), faţetele de chircire (tibii), faţetele sacrale accesorii (sacrum), faţeta talară medială (astragal stâng), faţeta talară anterioară inferioară dublă (astragale), faţeta calcaneală anterioară dublă (calcanee, fig. 1) şi foramenul transvers bipartit (C_3–C_7 bilateral).

Morfoscopic am putut evalua următoarele caracteristici craniene: tuberculul malar (grad 1), sutura palatină transversă (grad 0) şi sutura zigomatico-maxilară (grad 0).

Din punct de vedere patologic, am identificat următoarele modificări dentare şi osoase:

1. Boli metabolice – *cribra orbitalia*: leziuni vindecate pe plafonul orbitei stângi, aflate în stadiul 2 de dezvoltare[33].

Fig. 1. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11A. Faţete calcaneale anterioare duble (calcanee, dorsal).

[33] Steckel *et alii* 2006, p. 403–404.

Fig. 2. Nufăru – *Curtea școlii*. M.11A. Fractură de tip Colles, vindecată (radius stâng, anterior).

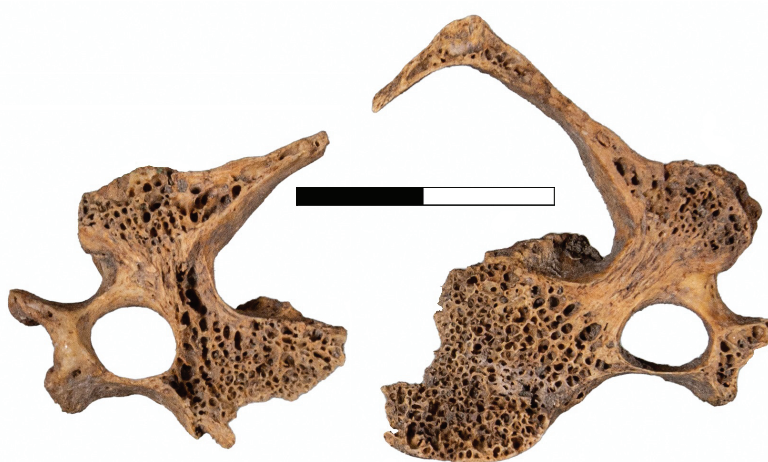

Fig. 3. Nufăru – *Curtea școlii*. M.11A. Fractură nevindecată (vertebră cervicală, superior).

2. Boli dentare – a) carii: P^2 stâng (distal), M^1 stâng (mezial, lingual), M^2 stâng (distal, bucal), P^2 drept (distal), M_1 stâng (bucal), M_1 drept (distal); b) tartru: I^1 stâng (labial, supragingival), I^1–P^2 drepți (labial, bucal, supragingival), I_2 stâng (labial, mezial, lingual, supragingival, subgingival); 3. abces dentar: P^2 drept; P_2 drept; 4. pierderi dentare ante-mortem: M_2 bilateral; 5. absențe congenitale: M^3 stâng.

3. Boli articulare – a) osteoartroză: pe corpurile vertebrale a 11 vertebre toracale și 5 lombare, aflate în gradul 2 de dezvoltare[34]; b) hernie intervertebrală: noduli Schmorl pe corpurile vertebrale a trei vertebre toracale.

4. Boli infecțioase – periostită: morfologie liniară pe diafizele tibiilor (țesut osos nou format pe partea medială a diafizelor, faza 2[35]).

5. Traumatisme – a) fracturi vindecate (fig. 2): fractură Colles la nivelul radiusului stâng (distal, posterior); b) fractură nevindecată (fig. 3): la nivelul celei de-a treia vertebre cervicale, cauzată de un traumatism provocat de un obiect tăios.

[34] Steckel *et alii* 2006, p. 419–421.
[35] Steckel *et alii* 2006, p. 418–419.

Fig. 4. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11A.
Osteocondrită disecantă (astragal drept, dorsal).

6. Boli circulatorii – osteocondrită disecantă (fig. 4): leziune pe trohleea astragalului drept.

Nu în ultimul rând, am identificat şi câteva caracteristici tafonomice, neuniform dispuse şi localizate pe toată suprafaţa scheletului (cranian şi postcranian): amprente ale rădăcinilor plantelor, o crustă calcaroasă (carbonatică), fracturi longitudinale recente, uşoare eroziuni şi coroziuni ale periostului.

M.11B

Au fost recuperate rămăşiţele scheletice, bine conservate şi reprezentate, ale unui subadult, cu o vârstă medie la deces de 10,0 [9,0–11,1] ani (copil). Individul are o statură scheletică de 125,8 cm şi o valoare a greutăţii scheletice de 30,3 kg.

Craniul este aproximativ complet păstrat în segmentul neural – lipsesc unele părţi din sfenoid şi etmoidul. Din oasele feţei lipsesc nazalul drept şi vomerul. Segmentul postcranian este bine reprezentat, cu unele lipsuri: o coastă de pe partea dreaptă, coccisul, rotula stângă şi o parte dintre oasele de la mâini şi picioare (tabelul 1).

Au fost recuperaţi 26 de dinţi, lacteali şi definitivi (m^1–m^2 stângi; $c^\#$–m^2 drepţi; m_1–m_2 stângi; $c_\#$–m_2 drepţi; M^1–M^2 stângi; I^2 drept; P^1 drept; M^1–M^2 drepţi; M^3 fără simetrie; I_1–$C_\#$ stângi; M_1–M_2 stângi; I_1–I_2 drepţi; M_1–M_2 drepţi). Cinci dinţi au fost pierduţi post-mortem ($c^\#$ stâng; $c_\#$ stâng; I^1–I^2 stângi; I^1 drept).

Din punct de vedere biometric, craniul (tabelul 2) este hiperbrahicran, ortocran, tapeinocran şi hipsicran. Frontalul este divergent, stenometop şi ortometop. Parietalele sunt bombate, iar faţa este chemoprosopă. Orbita stângă este mezoconcă, nasul mezorin, arcada alveolară superioară brahiurană, iar palatul este chemostafilin pe stânga şi ortostafilin în dreapta. Profilul facial este ortognat, iar mandibula este

dolicostenomandibulară. Clavicula stângă este mijlocie, iar clavicula dreaptă este robustă. Omoplaţii sunt brahimorfi, humeruşii euribrahi, iar ulnele eurolenice. Femurul stâng are pilastru mediu şi este stenomer, iar femurul drept are pilastru slab şi este eurimer. Tibiile sunt euricnemice (tabelul 3).

Dintre caracterele non-metrice dentare prezente, menţionăm: curbura labială a incisivilor superiori (convexitate slabă: I^2 drept), tuberculul Carabelli (cuspid mare şi liber: M^1 bilateral, fig. 5), hipoconul (cuspid mare: M^1 bilateral; cuspid foarte mare: M^2 bilateral), metaconul (cuspid mare: M^1 bilateral; o creastă fără apex liber: M^2 stâng; cuspid foarte mare: M^2, drept), *deflecting wrinkle* (creastă dreaptă cu constricţie medială: M_1 stâng; M_2 bilateral), foveea anterioară (şanţ adânc, grad 2: M_2 bilateral), hipoconulidul (cuspid foarte mic: M_1 stâng; cuspid mediu: M_1 drept), modelul şanţurilor molarilor inferiori („Y”: M_1 stâng; „X”: M_2 stâng; „+”: M_1–M_2 drepţi), numărul cuspizilor molarilor inferiori (cinci: M_1 bilateral; patru: M_2 bilateral). La nivelul craniului am identificat prezenţa următoarelor caractere non-metrice: foramenul zigomatico-facial (zigomatic, bilateral), foramenul palatin (palat, dreapta), osicule la şanţul parietal (bilateral), articulaţia frontotemporală (stânga), tuberculul marginal (zigomatice), foramenul parietal (parietale), osicule la asterion (dreapta), foramenul mastoid (temporal, dreapta) şi osicule lambdoide (dreapta). În segmentul postcranian au fost înregistrate doar aperturi septale (humeruşi, fig. 6).

Morfoscopic, am putut evalua următoarele caracteristici craniene: apertura nazală inferioară (grad 4), spina nazală anterioară (grad 2), lăţimea aperturii nazale (grad 1), proiecţia nazală (grad 2), tuberculul malar (grad 1), lăţimea interorbitală (grad 3), depresiunea post-bregmatică (grad 0), sutura supranazală (grad 0) şi sutura zigomatico-maxilară (grad 0).

Din punct de vedere patologic, am identificat următoarele categorii de manifestări:

Fig. 5. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11B. Tuberculi Carabelli pe M^1 bilateral (craniu, inferior).

Fig. 6. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11B. Aperturi septale (humeruşi, anterior).

Fig. 7. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11B. *Cribra orbitalia* pe plafonul orbitelor, vindecată (craniu, antero-inferior).

1. Boli metabolice – *cribra orbitalia* (fig. 7): leziuni vindecate pe plafonul orbitelor, aflate în stadiul 3 de dezvoltare.

2. Boli dentare – a) carii: m^1 stâng (mezial), m^1 drept (distal), m_2 stâng (bucal), M_2 drept (ocluzal); b) tartru: I_1 stâng (lingual, supragingival), I_1–I_2 drepţi (lingual, supragingival).

3. Boli infecţioase – a) periostită: leziuni active difuze în spatele alveolelor dentare ale M^2 (bilateral) şi la joncţiunea dintre M_1 şi M_2 (bilateral); b) posibile

Fig. 8. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11B. Microporozitate, leziuni resorptive şi hipervascularizaţie (tuberculoză?) (coloană vertebrală toraco-lombară, anterior).

manifestări legate de tuberculoză (fig. 8) hipervascularizaţie şi leziuni resorptive pe corpurile vertebrale ale tuturor vertebrelor toracale, lombare şi sacrale; leziuni active difuze, bilateral, pe spina scapulară.

Am identificat şi câteva semnături tafonomice, neuniform dispuse şi localizate pe toată suprafaţa scheletului (cranian şi postcranian): amprente ale rădăcinilor plantelor, o crustă calcaroasă (carbonatică) şi fracturi longitudinale recente.

M.11C

Au fost recuperate rămăşiţele scheletice, bine conservate şi reprezentate, ale unui subiect de sex feminin, cu o vârstă medie la deces de 34,6 [25,3–40,0] ani (adult tânăr). Individul are o statură scheletică de 154,5 cm (mijlocie) şi o valoare a greutăţii scheletice de 61,3 kg.

Craniul, inclusiv mandibula, este complet păstrat. Segmentul postcranian este bine reprezentat, cu unele lipsuri: fragmente din corpul sternal şi apendicele xifoid, două coaste stângi, coarnele hioidului, pubisul stâng, coccisul şi o parte dintre oasele de la mâini şi picioare (tabelul 1).

Au fost recuperaţi 16 dinţi definitivi (I^1–M^2 stângi; $C^\#$–M^2 drepţi; $C_\#$–P_2 stângi; M_2 drept). Doi dinţi au fost pierduţi ante-mortem (M_1–M_2 stângi), nouă post-mortem (I^1 drept; I_1–I_2 stângi; I_1–M_1 drepţi), iar cinci dinţi sunt absenţi congenital (I^2 drept; M^3 bilateral; M_3 bilateral, fig. 9). Dinţii prezintă, în general, un grad mediu de uzură dentară (gradele 3–6), cu dentina expusă parţial pe suprafeţele ocluzale ale caninilor, premolarilor şi molarilor (3–5) şi pe suprafeţe mai întinse la nivelul incisivilor (6).

Datele biometrice relevă, în etajul cranian (tabelul 2), un craniu lung, foarte îngust, dolicocran, de înălţime medie, orto-hipsicran şi metrio-acrocran. Frontalul este foarte îngust conform lăţimii frontale minime, mijlociu potrivit lăţimii frontale maxime, cu margini ovale, eurimetop şi ortometop. Parietalele sunt aplatizate, iar occipitalul este mijlociu, cu foramen megosemic. Faţa este îngustă. Etajul facial total este înalt şi leptoprosop, etajul facial superior este lepten, iar cel mijlociu este leptoprosop. Orbitele sunt înguste şi joase, mezoconche. Nasul are lăţime şi înălţime mijlocie şi este mezorin. Arcada alveolară superioară este brahiurană, iar palatul este leptostafilin şi ortostafilin. Profilul facial este ortognat. Mandibula este

Fig. 9. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11C. Absenţe congenitale (I^2 drept; M^3 bilateral – craniu, inferior).

mijlocie (intercondilar), îngustă (intergonial) şi dolicostenomandibulară. Claviculele sunt gracile, cea stângă este lungă, iar cea dreaptă este scurtă. Omoplatul drept are lungime mijlocie şi este mezomorf. Humerusul stâng este platibrah, iar cel drept euribrah. Radiusurile au lungimi mijlocii, ulna stângă este platolenică, iar cea dreaptă eurolenică. Sacrumul este platihieric. Femururile au pilastru mediu şi sunt eurimere. Patelele sunt înguste, iar tibiile euricnemice şi brahicnemice (tabelul 3).

Indicatorii activităţii musculare (tabelul 4) evidenţiază, în general, un grad scăzut-mediu de dezvoltare a entesofitelor. Există şi câteva excepţii (la nivelul calcaneelor), unde am observat un grad ridicat de extindere şi dezvoltare a entesofitelor.

Dintre caracterele non-metrice dentare prezente, menţionăm: curbura labială a incisivilor superiori (urmă de convexitate: I^1 stâng; convexitate slabă: I^2 drept), numărul rădăcinilor caninului inferior (una, stânga), numărul rădăcinilor premolarilor superiori (două: P^1 stâng), hipoconul (cuspid foarte mare: M^1 bilateral; cuspid mare: M^2 bilateral), metaconul (cuspizi mari: M^1 stâng, M^2 bilateral; cuspid foarte mare: M^1 drept), numărul rădăcinilor molarilor inferiori (două: M_2 drept), numărul cuspizilor molarilor inferiori (trei: M_2 drept). La nivelul craniului am identificat prezenţa următoarelor caractere non-metrice: foramenul supraorbital (frontal, dreapta), şanţul supraorbital (frontal, dreapta), foramenul palatin (palatine), osicule la şanţul parietal (dreapta), tuberculul marginal (zigomatice), foramenul parietal (parietale) şi foramenul mastoid (temporale). În segmentul postcranian au fost înregistrate: faţetele de chircire (tibii), apertura septală (humerus, stânga) şi foramenul transvers bipartit (C_3–C_7 bilateral).

Morfoscopic, am putut evalua următoarele caracteristici craniene: apertura nazală inferioară (grad 3), spina nazală anterioară (grad 3), lăţimea aperturii nazale

(grad 1), proiecția nazală (grad 2), tuberculul malar (grad 1), conturul nazalelor (grad 0), lățimea interorbitală (grad 2), depresiunea post-bregmatică (grad 0), sutura supranazală (grad 0), sutura palatină transversă (grad 2) și sutura zigomatico-maxilară (grad 1).

Din punct de vedere patologic, am identificat următoarele categorii de manifestări:

1. Boli metabolice – *cribra orbitalia*: leziuni vindecate pe plafonul orbitelor, aflate în stadiul 2 de dezvoltare.

2. Boli dentare – a) carii: M^1 stâng (ocluzal, lingual), M^2 stâng (mezial), P_1 stâng (bucal), M_2 drept (bucal); b) tartru: P^2–M^2 stângi (lingual, bucal, supragingival), $C^\#$–P^1 drepți (labial, bucal, supragingival), M^1–M^2 drepți (bucal, supragingival), $C_\#$–P_1 stângi (lingual, supragingival), P_2 stâng (bucal, subgingival), M_2 drept (bucal, lingual, distal, subgingival); c) hipoplazia smalțului dentar: I^1–$C^\#$ stâng (stadiul 2[36]); d) pierderi dentare ante-mortem: M_1–M_2 stângi; e) absențe congenitale: I^2 drept, M^3 bilateral, M_3 bilateral.

3. Boli articulare – a) osteoartroză: pe corpurile vertebrale a cinci vertebre lombare, aflată în stadiul 3 de dezvoltare; b) hernie intervertebrală (fig. 10): noduli Schmorl pe corpurile vertebrale a cinci vertebre toracale și trei lombare.

4. Boli infecțioase – periostită: morfologie liniară pe diafizele tibiilor (țesut osos nou format pe partea medială a diafizelor, stadiul 2).

5. Traumatisme – a) fractură de compresie pe corpul vertebral al unei vertebre lombare.

6. Boli neoplazice – trei osteoame pe scuama frontală, de aproximativ 4,0 mm, 5,0 mm și 6,0 mm în diametru (fig. 11).

7. Boli circulatorii – osteocondrită disecantă: leziune pe condilii laterali ai femururilor, posterior.

Am identificat și câteva tipare tafonomice, neuniform dispuse și localizate pe toată suprafața scheletului (cranian și postcranian): amprente ale rădăcinilor plantelor, o crustă calcaroasă (carbonatică, fig. 12), fracturi longitudinale recente, o colorație verzuie pe temporalul drept, deasupra procesului mastoid și o deformare a craniului pe cele două parietale, depresiunea antecoronară părând a se uni cu depresiunile de pe parietale.

Discuții și concluzii

În ceea ce privește arheologia funerară, literatura de specialitate admite prin locuțiunea „înmormântare multiplă" o singură structură funerară, unde doi sau mai mulți indivizi sunt îngropați împreună. În ceea ce privește tipologia înmormântărilor multiple, agreăm îndeosebi modelul teoretic și interpretările propuse de egiptologul italian Gianluca Miniaci[37], în prezent profesor asociat la Universitatea din Pisa (Italia). Deși studiul acestuia a fost efectuat pe înmormântări multiple din societăți antice, mai

[36] Steckel *et alii* 2018, p. 406–407.

[37] Miniaci 2018.

Fig. 10. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11C. Noduli Schmorl pe corpurile superioare şi inferioare vertebrale (vertebre lombare).

Fig. 11. Nufăru – *Curtea şcolii*. M.11C.
Osteom multiplu (craniu, anterior).

Fig. 12. Nufăru – *Curtea școlii*. M.11C. Os acoperit cu o crustă carbonatică (coxal stâng, medial).

exact cea egipteană, considerăm că modelul își găsește aplicabilitate și în perioada medievală/bizantină – cu unele rețineri care țin de realitățile biologice, istorice și socio-culturale specifice epocii. Conform acestuia, atributele determinante care influențează asocierea a doi sau mai mulți defuncți le reprezintă structura mormântului (în sens spațial) și factorul temporal. Referitor la arhitectura mormântului, putem distinge înmormântări multiple directe (un singur spațiu funerar, separat de alte spații de înmormântare) sau înmormântări multiple indirecte (înmormântări individuale, care pot fi separate unele de altele printr-un element arhitectural – cum ar fi o ușă, un perete, pământ ș.a, dar care sunt, totuși, conectate intenționat și ideologic într-un spațiu funerar unic[38]). În legătură cu temporalitatea, aceasta trebuie înțeleasă ca o relație de depunere în același spațiu funerar (considerat mormânt) a defuncților în mod simultan sau succesiv. Astfel, în linii mari, se pot deosebi înmormântări „primare” – odată depuși, indivizii nu mai sunt mutați sau manipulați ulterior – și înmormântări „secundare” – indivizii au fost mutați din locul lor inițial de înmormântare și

[38] Credem că acestui tip de interpretare i se poate asimila fenomenul înmormântărilor în amenajări săpate în stâncă, asemănătoare unor cripte, înregistrat la Nufăru, punctul *Trecere bac* (Damian, Vasile, Samson 2017, p. 93, notele 70–72).

(re)depozitaţi într-un alt loc[39]. Tipologia înmormântărilor multiple este mult mai amplă, alţi parametri putându-se adăuga celor două caracteristici principale şi care, prin urmare, pot modifica tiparul teoretic: numărul de indivizi înhumaţi, vârsta la deces a acestora şi cauzele morţii indivizilor (catastrofe naturale, conflicte, epidemii, foamete ş.a).

Referitor la mormântul triplu de la Nufăru, cercetat în perimetrul curţii şcolii din localitate şi sprijinindu-ne pe observaţiile arheologice din teren (modul de înhumare a defuncţilor, cu detaliile poziţionării copilului între scheletele adulţilor şi apropierea mâinii unuia dintre adulţi de corpul celuilalt), considerăm că acesta s-ar înscrie în categoria înmormântărilor multiple (triple) directe. Totodată avem de-a face cu o înmormântare primară, cu indivizi depuşi simultan în mormânt, cu toate că groapa acestora nu a putut fi observată în teren.

În ceea ce priveşte sexul antropologic al indivizilor, remarcăm doi indivizi determinaţi cu certitudine ca fiind de sex feminin (M.11A şi M.11C), pe baza morfologiei generale a scheletului – în particular pe cea pelviană şi craniană, aspect confirmat şi de unele caracteristici metrice ale oaselor coxale (tabelul 5). Referitor la vârstele la deces, se disting doi indivizi adulţi (unul matur, M.11A – 43,3 ani şi unul tânăr, M.11C – 34,6 ani), care cuprind între ei un copil (M.11B – 10,0 ani).

Unul dintre obiectivele principale ale studiului nostru l-a constituit încercarea de a determina cauza morţii celor trei indivizi, plecând de la premisa că aceştia au decedat în intervale de timp extrem de apropiate unul de celălalt sau poate chiar deodată. Astfel, în cazul individului atribuit M.11A, o lovitură produsă în regiunea cervicală cu ajutorul unui obiect tăios, probabil de tipul unei săbii sau al unei spade, s-a dovedit a fi fatală pentru acesta. Cea de-a treia vertebră cervicală a fost parţial secţionată şi nu prezintă elemente ale vindecării de durată – procese de regenerare a continuităţii osoase sau calus de rană. În afara acestui traumatism şi a unuia vindecat (o fractură Colles, pe radiusul stâng, distal, extra-articular, posibilul rezultat al căderii accidentale pe braţul întins), alte manifestări patologice identificate la individul notat M.11A sunt cele din categoria bolilor metabolice (*cribra orbitalia*), dentare (carii, tartru, abcese, pierderi ante-mortem, absenţe congenitale), articulare (osteoartroză, hernie intervertebrală), infecţioase (periostită) şi circulatorii (osteocondrită disecantă).

Privitor la ceilalţi doi indivizi, nu putem stabili cu exactitate ce circumstanţe anume au dus la moartea acestora. Tabloul clinic al subadultului (M.11B) înglobează boli metabolice (*cribra orbitalia*), dentare (carii) şi infecţioase (periostită). De asemenea, am consemnat şi manifestări osoase atipice pe care le-am atribuit tuberculozei (hipervascularizaţie, leziuni resorptive şi microporozitate pe corpurile vertebrale ale tuturor vertebrelor toracale, lombare şi sacrale). Tuberculoza este o boală cronică produsă prin infecţia cu una dintre speciile bacilului din complexul *Mycobacterium tuberculosis*. La diagnosticul de tuberculoză contribuie şi prezenţa

[39] Considerăm că acestei situaţii îi pot fi asociate frecventele reînhumări identificate în necropolele dobrogene aparţinând epocii bizantine.

leziunilor de tip *cribra orbitalia*, un studiu recent confirmând asocierea dintre aceasta şi tuberculoză[40]. Deoarece individul analizat nu prezintă niciuna dintre manifestările patologice clasice ale tuberculozei (fuziunea vertebrală şi colapsul care conduc la morbul lui Pott, anchiloza articulaţiei genunchiului, distrugerea articulaţiei şoldului, abcesul rece pe vertebre sau sacrum sau tuberculoza endocraniană), este necesar ca diagnosticul macroscopic iniţial să fie confirmat de analizele ADN şi/sau de cele ale biomarkerilor lipidici[41].

Şi individul M11.C prezintă un tablou patologic din care nu lipsesc bolile metabolice (*cribra orbitalia*), dentare (carii, tartru, hipoplazia smalţului dentar, pierderi ante-mortem, absenţe congenitale), articulare (osteoartroză, hernie intervertebrală), infecţioase (periostită), traumatice (fracturi de compresie vertebrală), neoplazice (osteoame) şi circulatorii (osteocondrită disecantă).

Dacă bolile dentare sau cele articulare sunt comune în materialele scheletice umane, pe lângă manifestările patologice anterior descrise, ne mai atrage atenţia prezenţa unor reacţii porotice la nivelul plafonului orbitelor, cunoscute sub denumirea de *cribra orbitalia*, observate la toţi cei trei indivizi. Acest substrat patologic a fost cel mai adesea pus în legătură cu absenţa fierului – genetică (anemia Cooley şi anemia falciformă) sau dobândită. Studii mai noi au arătat faptul că leziunile *cribra orbitalia* ar reprezenta, mai degrabă, rezultatul unei anemii megaloblastice (deficitul vitaminelor B_9 şi B_{12})[42] sau pot fi consecinţa unor infecţii respiratorii (în special pneumonie şi bronşită)[43].

La doi dintre indivizi au fost observate modificări asociate cu traumatismele şi deficienţele vasculare: o rupere a cartilajului de la nivelul trohleei astragalului drept (M.11A) şi o fragmentare (disecare) a cartilajului corespunzător condililor laterali ai femururilor, posterior (M.11C). Osteocondrita disecantă este o leziune osoasă, corelată de către cercetători cu traumatismele (microtraume acute sau repetitive, care rezultă din activităţi intense)[44].

Nu în ultimul rând, menţionăm şi prezenţa, la individul M.11C, a unor multiple (trei) tumori benigne, pe frontal, exocranian, cunoscute sub denumirea de osteoame. Filogenia, etiologia, epidemiologia şi demografia acestor tumori sunt încă insuficient cercetate, în ciuda faptului că sunt considerate obişnuite în literatura patologică.

Alţi parametri investigaţi în studiul nostru, precum datele biometrice sau variantele anatomice, vor fi utile pentru viitoare comparaţii la nivel populaţional.

Spaţiul dobrogean medio-bizantin nu este total lipsit de înmormântări multiple, deşi acestea apar extrem de rar în peisajul funerar în raport cu înmormântările individuale. O vedere panoramică, cu accent pe distribuţia pe sexe şi pe grupe de vârstă a indivizilor din mormintele multiple medio-bizantine, aflate sau nu în contexte funerare evidenţiate, din sectorul dobrogean românesc, este redată în tabelul 6.

[40] Guedes *et alii* 2018.
[41] Masson *et alii* 2015.
[42] Walker *et alii* 2009.
[43] O'Donnell *et alii* 2020.
[44] Vikatou, Hoogland, Waters-Rist 2017, p. 53.

Mormântul triplu de la Nufăru – *Curtea școlii* este al doilea de acest tip cercetat până în prezent în Dobrogea, după cei trei indivizi cu schelete „aruncate în neorânduială într-o groapă comună”, în colțul de nord-vest al Sectorului *Terme* de la *Dinogetia*–Garvăn[45]. Rațiunea obiectivă ne îndeamnă să credem că în mormântul triplu de la Nufăru avem de-a face cu membrii aceleiași familii, vârstele la deces ale indivizilor analizați (cu abaterile de rigoare, în special la indivizii adulți) sugerându-ne să conturăm ca posibil scenariu o relație de rudenie de tip bunică, mamă, fiu/fiică. Până când genetica moleculară ne va elucida cu privire la aceasta și, implicit, la posibilitatea ca tuberculoza să-i fi produs copilului decesul, ne vom limita la a privi această practică funerară ca fiind una neobișnuită, dacă luăm în calcul faptul că ne aflăm în Imperiul Bizantin, într-o lume creștină (în forma ortodoxiei), unde, în general, se practica înhumarea individuală.

Practica înmormântărilor multiple se constituie într-o adevărată provocare pentru antropologi și deopotrivă arheologi și istorici, prin complexitatea pe care acestea o reflectă atât în plan biologic, cât și în plan socio-cultural.

Informații suplimentare

Os/Mormânt	**M.11A**	**M.11B**	**M/11C**
Frontal	2	4	4
Parietal (S/D)	4/0	4/4	4/4
Temporal – scuamă (S/D)	4/0	4/4	4/4
Temporal – piramidă (S/D)	4/0	4/4	4/4
Ciocan (S/D)	0/0	0/0	0/0
Nicovală (S/D)	0/0	0/0	0/0
Scăriță (S/D)	0/0	0/0	0/0
Occipital	4	4	4
Maxilă (S/D)	4/2	4/4	4/4
Palatin (S/D)	3/3	4/3	4/4
Vomer	0	0	4
Cornet nazal inferior (S/D)	0/0	2/4	4/4
Etmoid	0	0	3
Lacrimal (S/D)	0/0	4/4	4/4
Nazal (S/D)	0/0	4/0	4/4
Zigomatic (S/D)	4/0	4/4	4/4
Sfenoid – corp	0	3	4
Sfenoid – aripi	2	3	4
Mandibulă – corp	4	4	4

[45] Popovici, Adam 1976, p. 7.

Mandibulă – ram ascendent	4	4	4
Hioid	0	3	2
Vertebre cervicale*	7	7	7
Vertebre toracale*	12	12	12
Vertebre lombare*	5	5	5
Stern – manubriu	4	4	4
Stern – corp	4	4	1
Stern – apendice xifoid	3	0	0
Coaste (S/D)*	12/11	12/11	10/12
Claviculă – epifiză medială (S/D)	4/4	0/0	4/4
Claviculă – diafiză (S/D)	4/4	4/4	4/4
Claviculă – epifiză laterală (S/D)	4/4	0/0	4/4
Omoplat – corp (S/D)	4/4	4/4	4/4
Omoplat – proces acromial (S/D)	4/4	3/3	4/4
Omoplat – proces coracoid (S/D)	4/0	4/4	4/4
Omoplat – fosă glenoidă (S/D)	4/4	4/4	4/4
Humerus – epifiză proximală (S/D)	4/4	4/4	4/4
Humerus – diafiză (S/D)	4/4	4/4	4/4
Humerus – epifiză distală (S/D)	4/4	0/0	4/4
Radius – epifiză proximală (S/D)	4/4	0/0	4/4
Radius – diafiză (S/D)	4/4	4/4	4/4
Radius – epifiză distală (S/D)	4/4	0/4	4/4
Ulnă – epifiză proximală (S/D)	4/4	0/0	4/4
Ulnă – diafiză (S/D)	4/4	4/4	4/4
Ulnă – epifiză distală (S/D)	4/4	0/0	4/4
Carpiene (S/D)*	3/3	5/2	3/2
Metacarpiene (S/D)*	2/4	2/3	5/5
Falange mână – proximale*	6	8	8
Falange mână – intermediare*	2	1	5
Falange mână – distale*	1	0	2
Sacrum*	5	4	5
Coccis*	0	0	1
Ilion (S/D)	4/4	4/4	4/4
Ischion (S/D)	4/4	4/4	4/4
Pubis (S/D)	4/4	4/4	¼
Femur – epifiză proximală (S/D)	4/4	4/0	4/4
Femur – diafiză (S/D)	4/4	4/4	4/4
Femur – epifiză distală (S/D)	4/4	4/0	4/4
Rotulă (S/D)	0/0	0/4	4/4

Tibie – epifiză proximală (S/D)	4/4	4/4	4/4
Tibie – diafiză (S/D)	4/4	4/4	4/4
Tibie – epifiză distală (S/D)	4/4	4/4	4/4
Peroneu – epifiză proximală (S/D)	4/4	0/0	4/4
Peroneu – diafiză (S/D)	4/4	4/4	4/4
Peroneu – epifiză distală (S/D)	4/4	0/0	4/4
Tarsiene (S/D)*	3/4	4/2	5/6
Metatarsiene (S/D)*	2/2	4/5	4/3
Falange picior – proximale*	0	1	3
Falange picior – intermediare*	0	0	0
Falange picior – distale*	0	0	0

Tabelul 1. Nufăru – *Curtea şcolii*[46]. Gradul de reprezentativitate a indivizilor din mormântul triplu.

Dimensiuni, indici/Mormânt	**M.11A (S/D)**	**M.11B (S/D)**	**M.11C (S/D)**
1. G–Op	–	171,8	178,1
8. Eu–Eu	–	148,2	130,6
I1. (8:1) x 100	–	86,2	73,3
17. Ba–B	–	126,9	131,1
20. Po–B	–	117,5	109,8
I2. (17:1) × 100	–	73,9	73,6
I3. (17:8) × 100	–	85,6	100,4
I4. (20:1) × 100	–	68,4	61,7
I5. (20:8) × 100	–	79,3	84,1
9. Ft–Ft	–	93,7	96,7
10. Co–Co	–	118,9	117,1
I12. (9:10) × 100	–	78,8	82,6
I13. (9:8) × 100	–	63,3	74,0
26. N–B (arc)	–	128,0	135,0
29. N–B (coardă)	–	108,1	115,7
I22. (29:26) × 100	–	84,5	85,7
27. B–L (arc)	–	124,0	117,0
30. B–L (coardă)	–	108,2	108,4
I24. (30:27) × 100	–	87,3	92,6
12. Ast–Ast	107,5	109,3	101,8
I14. (12:8) x 100	–	73,7	77,9

[46] Facem precizarea că, în cazul coastelor, vertebrelor şi oaselor de la mâini şi picioare, am înregistrat numărul de piese osoase prezente, nu procentul păstrat din segmentul osos. În tabelul 1 au fost marcate cu simbolul „*”.

7. Ba–O	–	37,0	34,1
16. Ba–O (⊥)	–	–	29,0
I33. (16:7) × 100	–	–	85,1
45. Zy–Zy	–	–	122,4
47. N–Gn	–	93,0	115,4
48. N–Pr	–	54,5	69,2
I38. (47:45) × 100	–	–	94,3
I39. (48:45) × 100	–	–	56,5
46. Zm–Zm	–	81,8	90,3
I39(1). (48:46) × 100	–	66,7	76,6
51. Mf–Ek	–/–	36,4/–	38,1/38,1
52. Mf–Ek (⊥)	–/–	28,3/–	32,1/32,1
I42. (52:51) × 100	–/–	77,6/–	84,4/84,3
54. Al–Al	–	20,2	24,2
55. N–Ns	–	42,5	50,8
I48. (54:55) × 100	–	47,6	47,6
60. Pr–Alv	–	41,3	47,5
61. Ekm–Ekm	–	59,7	58,2
I54. (61:60) × 100	–	144,5	122,5
62. Ol–Sta	–	–	57,0
63. Enm–Enm	–	30,9	37,8
64. Palat ↕	–/–	8,5/8,7	10,9/11,1
I58. (63:62) × 100	–	–	66,3
I59. (64:63) × 100	–/–	27,5/28,1	28,9/29,5
5. N–Ba	–	84,5	94,6
40. Ba–Pr	–	72,5	87,1
I60. (40:5) × 100	–	85,8	92,1
65. Kdl–Kdl	119,9	108,5	117,3
66. Go–Go	94,1	85,1	94,5
68. Po–Go (proiecție)	101,8	87,4	104,5
I62. (68:65) × 100	84,9	80,5	89,1
80(2). P_1–M_3	40,4/–	–/–	–/–

Tabelul 2. Nufăru – *Curtea școlii*. Valorile principalelor dimensiuni craniene (mm) și principalilor indici cranieni ai indivizilor din mormântul triplu.

Dimensiuni, indici/Mormânt	**M.11A (S/D)**	**M.11B (S/D)**	**M.11C (S/D)**
C1	147,6/143,3	103,8/101,8	141,5129,1
C6	32,0/32,0	26,0/26,0	33,0/30,0
(C6:C1) × 100	21,7/22,3	25,0/25,5	23,3/23,2
(C1:H2) × 100	51,9/49,8	–/–	48,9/45,0
O1	–/145,6	103,2/102,2	–/143,4
O2	95,6/95,5	76,3/76,4	–/94,5
(O2:O1) × 100	–/65,6	74,0/74,8	–/65,9
H1	287,7/293,2	225,6/224,2	293,6/293,3
H2	284,6/287,8	–/–	289,1/287,1
H3	55,1/55,9	–/–	54,1/54,4
H5	18,6/19,0	14,8/14,5	20,1/19,8
H6	15,6/16,6	12,9/12,5	15,1/15,9
(H6:H5) × 100	84,3/87,7	97,9/96,7	75,0/80,1
R1	193,6/186,2	170,8/169,7	221,2/226,8
(R1:H2) × 100	68/64,7	–/–	76,5/79,0
U1	219,9/214,6	185,5/186,5	240,4/244,3
U13	18,0/18,6	16,2/16,2	15,6/15,6
U14	22,5/22,4	17,6/17,1	20,1/18,7
(U13:U14) × 100	80,0/82,8	92,2/94,8	77,8/83,3
S2	102,1	–/–	94,3
S5	126,6	–/–	116,0
(S5:S2) × 100	124,0	–/–	123,0
F1	398,2/398,2	308,3/310,1	419,1/419,3
F2	397,0/394,4	–/–	414,6/415,9
F6	26,8/27,0	21,1/20,5	27,9/27,3
F7	27,0/25,9	18,8/19,4	24,1/24,2
F9	32,3/31,0	23,2/25,6	26,9/28,6
F10	23,6/23,5	23,4/24,8	26,2/26,7
F18	40,4/40,8	–/–	42,4/42,7
F21	76,2/77,4	64,8/–	73,5/73,3
(F6:F7) × 100	99,2/104,1	112,6/105,9	115,5/112,7
(F10:F9) × 100	73,2/75,9	100,9/96,8	97,3/93,6
R2	–/–	–/–	41,5/41,6
(R2:F21) × 100	–/–	–/–	56,4/56,8
T1a	325,1/329,3	246,5/245,7	331,4/337,3
T1b	316,5/320,3	–/–	322,9/329,3
T8	–/–	23,1/22,8	–/–
T8a	30,7/31,3	25,1/25,4	30,2/29,9

T9a	21,6/21,2	18,9/19,7	23,1/23,6
(T9a:T8a) × 100	70,1/67,8	75,3/77,4	76,6/79,0
(T1b:F2) × 100	79,7/81,2	–/–	77,9/79,2
P1	312,1/314,9	242,7/242,3	326,2/325,6

Tabelul 3. Nufăru – *Curtea şcolii*. Valorile principalelor dimensiuni postcraniene (mm) şi principalilor indici postcranieni ai indivizilor din mormântul triplu.

Os	**Enteze (S/D)/Mormânt**	**M.11A**	**M.11C**
Claviculă	*L. costoclaviculare*	2/2	1/1
	L. conoideum	2/2	1/1
	L. trapezoideum	2/2	3/3
	M. pectoralis major	2/2	1/2
	M. deltoideus	2/2	2/2
Omoplat	*M triceps brachii*	2/2	1/2
Humerus	*M. pectoralis major*	3/2	1/2
	M. latissimus dorsi/teres major	2/2	1/1
	M. deltoideus	3/3	2/1
	M. brachioradialis	3/2	1/2
Radius	*M. biceps brachii*	2/2	1/1
	M. pronator teres	2/2	2/2
	Membrana interossea antebrachii	1/2	1/1
Ulnă	*M. triceps brachii*	2/2	1/2
	M. brachialis	3/3	1/1
	M. supinator	1/1	2/2
Femur	*M. iliopsoas*	3/3	1/1
	M. gluteus maximus	3/3	2/2
	M. vastus medialis	2/2	1/1
Rotulă	*T. quadriceps*	0/0	1/2
Tibie	*L. patellae*	2/2	1/2
	M. soleus	1/1	2/1
Calcaneu	*T. Achillis*	3/2	3/3

Tabelul 4. Nufăru – *Curtea şcolii*. Frecvenţa categoriilor indicatorilor stresului musculo-scheletic la indivizii adulţi din mormântul triplu.

Dimensiuni/Mormânt	**M.11A**	**M.11C**
PUM	74,0	–
SPU	23,4	19,3
DCOX	202,3	204,2
IIMT	50,7	41,9
ISMM	101,0	110,4
SCOX	157,6	156,0
SS	64,3	69,1
SA	74,4	76,5
SIS	31,0	32,3
VEAC	48,1	52,5
Sex	100,0 % feminin	98,2% feminin

Tabelul 5. Nufăru – *Curtea școlii*. Dimensiuni ale oaselor coxale (DSP V2, mm) utilizate pentru determinarea sexului la indivizii adulți din mormântul triplu.

Sit	**Mormânt, an, tip**	**Distribuție pe sexe și vârste**	**Referințe arheologice**	**Date antropologice**
Capidava – *Sectorul A 1 extra muros*	Groapă comună, neîncadrată unui cimitir	8 AD, 1 C, (?) I	Florescu, Florescu, Ceacalopol 1962, p. 699–703	Florescu, Florescu, Ceacalopol 1962, p. 702–703
Dinogetia– Garvăn – *Bisericuță*	(M.6/29 –) M.7/30 – M.8/31 1950–1951 (dublu prin alăturare/triplu?)	–	Ștefan *et alii* 1951, p. 41, fig. 29, p. 46, 48, fig. 34; Ștefan *et alii* 1967, p. 19, 367–369, 373, fig. 195	–
Dinogetia– Garvăn – *Bisericuță*	M.37–M.38/ 1950–1951 (dublu prin alăturare)	1 F (?), 1 C	Ștefan *et alii* 1967, p. 19, 367, 373	Ștefan *et alii* 1967, p. 373
Dinogetia– Garvăn – *Terme*	M.15–M.17/ 1963–1968 (triplu ?)	3 M (AT, AM, AB)	Barnea 1973, p. 291, 295, 298–301	Popovici, Adam 1976, p. 7–10
Dinogetia– Garvăn – *Domus*	Bordei incendiat	2 F (Ad, AM), 3 M (C, AT, AM), 1 C, 1 I	Barnea 1973, p. 308, 316	Nicolăescu-Plopșor, Popovici 1971, p. 13–19

Noviodunum–Isaccea – *Terenul Poliţiei de frontieră*	C.11–12/2014 (dublu prin alăturare)	1 F (AM), 1 M (AB)	Stănică, Vasile 2018, p. 56, 61	Stănică, Vasile 2018, p. 56, 61
Noviodunum–Isaccea – *Terenul Poliţiei de frontieră*	C.1a–1b/2014 (dublu prin alăturare)	1 F (AM), 1 F (AB)	Stănică, Vasile 2018, p. 56, 61	Stănică, Vasile 2018, p. 56, 61
Nufăru – *Trecere bac*	M.20–M.21/2002 (dublu prin suprapunere)	1 M (AT), 1 C	Damian *et alii* 2022–2023, p. 22, nota 39.	Identificare Gabriel Vasile, inedit
Nufăru – *Trecere bac*	M.38–M.39/2004 (dublu prin suprapunere)	1 F (AM), 1 C	Damian *et alii* 2022–2023, p. 22, nota 39.	Identificare Gabriel Vasile, inedit
Nufăru – *Trecere bac*	M.387–M.388/2013 (dublu prin suprapunere marcată stratigrafic)	1 Ad, 1 M (AM)	Damian, Vasile, Samson 2017, p. 94, nota 77; Damian *et alii* 2022–2023, p. 22, nota 39.	Vasile 2017, p. 143–144
Nufăru – *Trecere bac*	M.127–M.128/2006 (dublu prin alăturare)	1 F (AM), 1 M (AT)	Damian *et alii* 2022–2023, p. 22, nota 39.	Identificare Gabriel Vasile, inedit
Nufăru – *Trecere bac*	M.425–M.426/2014 (dublu prin alăturare)	1 Ad, 1 F (AM)	Damian *et alii* 2022–2023, p. 22, nota 39.	Vasile 2017, p. 154–155
Păcuiul lui Soare	M.6–M.7/1961 (dublu prin suprapunere)	1 F (AM), 1 M (AT)	Damian *et alii* 2022–2023, p. 22, nota 39.	Vasile 2017, p. 166–167

Tabelul 6. Tabel sinoptic cu mormintele multiple din sectorul dobrogean românesc (F = individ de sex feminin; M = individ de sex masculin; I = *infant*; C = copil; Ad = adolescent; AT = adult tânăr; AM = adult matur; AB = adult bătrân; AD = adult).

BIBLIOGRAFIE

Auerbach, Ruff 2004 — B.M. Auerbach, C.B. Ruff, *Human body mass estimation: a comparison of "morphometric" and "mechanical" methods*, AJPhA 125, 4, 2004, p. 331–342.

Barnea 1973 — I. Barnea, *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogetia–Garvăn, jud. Tulcea (1963–1968)*, MCA 10, 1973, p. 291–331.

Bräuer 1988 — G. Bräuer, *Osteometrie*, în R. Knußmann *et alii* (eds.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Bd. I/1: Wesen und Methoden der Anthropologie, Stuttgart, 1988, p. 160–232.

Brooks, Suchey 1990 — S. Brooks, J.M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution 5, 3, 1990, p. 227–238.

Brůžek *et alii* 2017 — J. Brůžek, F. Santos, B. Dutailly, P. Murail, E. Cunha, *Validation and reliability of the sex estimation of the human os coxae using freely available DSP2 software for bioarchaeology and forensic anthropology*, AJPhA 164, 2, 2017, p. 440–449.

Buikstra, Ubelaker 1994 — J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research, Series no. 44, Fayetteville, 1994.

Damian, Vasile, Samson 2017 — O. Damian, M. Vasile, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Consideraţii arheologice preliminare*, MCA S.N. 13, 2017, p. 89–125.

Damian *et alii* 2022–2023 — O. Damian, M.G. Vasile, A. Samson, E. Paraschiv-Grigore, *Un mormânt triplu aparţinând epocii medio-bizantine descoperit la Nufăru – Curtea şcolii, jud. Tulcea*, SCIVA 73–74, 2022–2023, p. 5–28.

DiGangi *et alii* 2009 — E.A. DiGangi, J.D. Bethard, E.H. Kimmerle, L.W. Konigsberg, *A new method for estimating age-at-death from the first rib*, AJPhA 138, 2, 2009, p. 164–176.

Finnegan 1978 — M. Finnegan, *Non-metric variation of the infracranial skeleton*, Journal of Anatomy 125, 1, 1978, p. 23–37.

Facchini, Veschi 2004 — F. Facchini, S. Veschi, *Age determination on long bones in a skeletal subadults sample (b-12 years)*, Collegium Antropologicum 28, 1, 2004, p. 89–98.

Ferembach, Schwidetsky, Stloukal 1980 — D. Ferembach, I. Schwidetsky, M. Stloukal, *Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons*, JHE 9, 7, 1980, p. 517–549.

Fernández-Jalvo, Andrews 2016 — Y. Fernández-Jalvo, P. Andrews, *Atlas of taphonomic identifications. 1001+ images of fossil and recent mammal bone modification*, Dordrecht, 2016.

Florescu, Florescu, Ceacalopol 1962 — G. Florescu, R. Florescu, G. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, MCA 8, 1962, p. 692–704.

Guedes *et alii* 2018 — L. Guedes, L.H. Jaeger, A. Liryo, C. Rodrigues-Carvalho, S.M. de Souza, A.M. Iñiguez, *Tuberculosis in post-contact native americans of Brazil: paleopathological and paleogenetic evidence from the Tenetehara-Guajajara*, PLoS One 13, 9, 2018, e0202394.

Hauser, De Stefano 1989 — G. Hauser, G.F. De Stefano, *Epigenetic variants of the human skull*, Stuttgart, 1989.

Hefner 2009 — J.T. Hefner, *Cranial nonmetric variation and estimating ancestry*, JFS 54, 5, 2009, p. 985–995.

Işcan, Loth, Wright 1985 — M.Y. Işcan, S.R. Loth, R.K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: white females*, JFS 30, 3, 1985, p. 853–863.

Lovejoy *et alii* 1985 — C.O. Lovejoy, R.S. Meindl, T.R. Pryzbeck, R.P. Mensforth, *Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death*, AJPhA 68, 1, 1985, p. 15–28.

Mann, Hunt, Lozanoff 2016 — R.W. Mann, D.R. Hunt, S. Lozanoff, *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton*, 3rd edition, Springfield, 2016.

Mariotti, Facchini, Belcastro 2007 — V. Mariotti, F. Facchini, M.G. Belcastro, *The study of entheses: proposal of a standardised scoring method for twenty-three entheses of the postcranial skeleton*, Collegium Antropologicum 31, 1, 2007, p. 291–313.

Martin 1928 — R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie: in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende, 2: Kraniologie, Osteologie*, Jena, 1928, p. 579–1182.

Masson *et alii* 2015 — M. Masson, Z. Bereczki, E. Molnár, H.D. Donoghue, D.E. Minnikin, O.Y.-C. Lee, H.H.T. Wu, G.S. Besra, I.D. Bull, G. Pálfi, *7000 year-old tuberculosis cases from Hungary – osteological and biomolecular evidence*, Tuberculosis 95 (S1), 2015, p. S13–S17.

Meindl, Lovejoy 1985 — R.S. Meindl, C.O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures*, AJPhA 68, 1, 1985, p. 57–66.

Miniaci 2018 — G. Miniaci, *Multiple burials in ancient societies: theory and methods from Egyptian archaeology*, CAJ 29, 2, 2018, p. 287–307.

Nicolăescu-Plopşor, Popovici 1971 — D. Nicolăescu-Plopşor, I. Popovici, *Caracterizarea antropologică a unei familii din prima jumătate a secolului al XI-lea de la Dinogetia*, SCA 8, 1, 1971, p. 13–18.

Nikita, Karligkioti 2019 — E. Nikita, A. Karligkioti, *Basic guidelines for excavation and study of human skeletal remains*, The Cyprus Institute Science and Technology in Archaeology and Culture Research Center (STARC), Guide No. 1, Version 1.0, Nicosia, 2019.

O'Donnell *et alii* 2020 — L. O'Donnell, E.C. Hill, A.S.A. Anderson, H.J.H. Edgar, *Cribra orbitalia and porotic hyperostosis are associated with respiratory infections in a contemporary mortality sample from New Mexico*, AJPhA 173, 4, 2020, p. 721–733.

Ortner 2003 — D. Ortner, *Identification of pathological conditions in human keletal remains*, 2nd edition, San Diego, 2003.

Popovici, Adam 1976 — I. Popovici, M. Adam, *Schelete feudale timpurii descoperite în groapa comună de la Dinogetia (sec. XI–XII)*, SCA 12, 1, 1976, p. 7–10.

Ríos, Weisensee, Rissech 2008 — L. Ríos, K. Weisensee, C. Rissech, 2008, *Sacral fusion as an aid in age estimation*, Forensic Science International 180, 2–3, 2008, p. 111.e1–111.e7.

Ruff *et alii* 2012 — C.B. Ruff, B.M. Holt, M. Niskanen, V. Sladék, M. Berner, E. Garofalo, H.M. Garvin, M. Hora, H. Maijanen, S. Niinimäki, K. Salo, E. Schuplerová, D. Tompkins, *Stature and body mass estimation from skeletal remains in the European Holocene*, AJPhA 148, 4, 2012, p. 601–617.

Scott *et alii* 2018 — G.R. Scott, G.C. Turner II, G.C. Townsend, M. Martinón-Torres, *Description and classification of permanent crown and root traits*, în G.R. Scott, C.G. Turner II, G.C. Townsend, M. Martinón-Torres, *The Anthropology of Modern Human Teeth. Dental Morphology*

and its Variation in Recent and Fossil Homo sapiens, 2nd edition, Cambridge–New York, 2018., 2018, p. 13–65.

Shirley, Jantz 2010 — N.L. Shirley, R.L. Jantz, *A bayesian approach to age estimation in modern Americans from the clavicle*, JFS 55, 3, 2010, p. 571–583.

Smith 1984 — B.H. Smith, *Patterns of molar wear in hunter-gatherers and agriculturalists*, AJPhA 63, 1, 1984, p. 39–56.

Stănică, Vasile 2018 — A.D. Stănică, G. Vasile, *Date arheologice şi antropologice despre o necropolă medio-bizantină de la Isaccea–Noviodunum (jud. Tulcea), sectorul Terenul Poliției de Frontieră*, SCIVA 69, 1–4, 2018, p. 49–119.

Steckel *et alii* 2018 — R.H. Steckel, C.S. Larsen, P.W. Sciulli, P.L. Walker, *Data collection codebook*, în R. Steckel *et alii* (eds.), *The backbone of Europe: health, diet, work and violence over two millennia*, Cambridge Studies in Biological and Evolutionary Anthropology, 80, New York, 2018, p. 397–427.

Ştefan *et alii* 1951 — Gh. Ştefan, I. Barnea, B. Mitrea, D. Protase, V. Vătăşianu, *Săpăturile de la Garvăn (Dinogetia), raionul Măcin (Galați)*, SCIV 2, 1, 1951, p. 19–50.

Ştefan *et alii* 1967 — Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa–Garvăn*, Bucureşti, 1967, p. 367–373.

Turner II, Nichol, Scott 1991 — G.C. Turner II, C.R. Nichol, G.R. Scott, *Scoring procedures for key morphological traits of the permanent dentition: the Arizona State University dental anthropology system*, în M.A. Kelley, C.S. Larsen (eds.), *Advances in dental anthropology*, New York, 1991, p. 13–31.

Ubelaker 1978 — D.H. Ubelaker, *Human skeletal remains: excavation, analysis, interpretation (Aldine manuals on archeology)*, 1st edition, Chicago, 1978.

Vasile 2017 — G. Vasile, *Considerații istorico-arheologice asupra populațiilor atribuite necropolelor medievale din Dobrogea (sec. XI–XV) obținute prin prisma analizelor de antropologie fizică*, teză de doctorat, vol. 1, Bucureşti, 2017, mss.

Vikatou, Hoogland, Waters-Rist 2017 — I. Vikatou, M.L.P. Hoogland, A.L. Waters-Rist, *Osteochondritis dissecans of skeletal elements of the foot in a 19th century rural farming community from the Netherlands*, International Journal of Paleopathology 19, 2017, p. 53–63.

Visser 1988 — E.P. Visser, *Little waifs: estimating child body size from historic skeletal material*, IJO 8, 6, 1988, p. 413–423.

Walker *et alii* 2009 — P.L. Walker, R.R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum, V.A. Andrushko, *The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis*, AJPhA 139, 2, 2009, p. 109–125.

White, Black, Folkens 2012 — T.D. White, M.T. Black, P.A. Folkens, *Human osteology*, 3rd edition, Burlington, 2012.

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE SKELETAL REMAINS FROM A TRIPLE BURIAL TOMB DATING BACK TO THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD AT NUFĂRU – *SCHOOL YARD*, TULCEA COUNTY

ABSTRACT

Recent preventive archaeological excavations carried out in the courtyard of a local school in the village of Nufăru have led to the documentation of a Middle Byzantine inhumation cemetery comprising 191 funerary complexes. Among the individual burials, which are exclusive within the cemetery, our attention was drawn to a multiple burial containing the skeletal remains of three individuals: two adult females (a young adult - approximately 34.6 years old, and a middle adult – approximately 43.3 years old) framing the skeleton of a subadult. The skeletal remains of the subadult belong to a child of approximately 10.0 years old. Beyond the issues raised by this less common practice in the Dobrudja funerary archaeology landscape regarding burial rituals, determining the cause of death for these three individuals becomes essential for the anthropologist. In the case of the middle adult, death most likely occurred due to a blow inflicted with a sharp object, such as a sword, in the cervical region. However, the situation is not as clear regarding the other two deceased individuals. Several atypical pathognomonic manifestations (hypervascularization and resorptive lesions on the bodies of all vertebrae, except for the cervical ones) observed in the child's skeleton seem to indicate an infection with one of the species of the *Mycobacterium tuberculosis* complex. These macroscopically observed changes need to be confirmed by genetic analyses. As for the cause of death of the young adult, it remains a mystery despite numerous osteological (*cribra orbitalia*, osteoarthritis, spinal disc herniation, periostitis, vertebral compression fracture, osteomas, osteochondritis dissecans) and dental (caries, dental calculus, dental enamel hypoplasia, ante-mortem tooth loss, congenital absences) pathological changes noted. Other pathological manifestations identified in the case of the middle adult include: *cribra orbitalia*, caries, dental calculus, dental abscesses, ante-mortem tooth loss, congenital absences, osteoarthritis, spinal disc herniation, periostitis, Colles' fracture, and osteochondritis dissecans. In the case of the child, *cribra orbitalia*, caries, dental calculus, and periostitis were also observed.

Keywords: Dobrudja, Middle Byzantine period, cemetery, triple burial, bioarchaeology

LIST OF CAPTIONS AND TABLES

Fig. 12. Nufăru – *School yard*. M.11C. Bone covered in a carbonated crust (left coxal bone, medial).

Table 1. Nufăru – *School yard*[47]. Degree of representativeness of individuals from the triple burial.

Table 2. Nufăru – *School yard*. Values of the main cranial measurements (mm) and principal cranial indices of the individuals from the triple burial.

Table 3. Nufăru – *School yard*. Values of the main postcranial measurements (mm) and principal postcranial indices of the individuals from the triple burial.

Table 4. Nufăru – *School yard*. Frequency of musculoskeletal stress indicators' categories in adult individuals from the triple burial.

Table 5. Nufăru – *School yard*. Dimensions of coxal bones (mm) used for sex determination in adult individuals from the triple burial.

Table 6. Synopsis table of multiple burials in the Romanian Dobrudja sector (F = female individual; M = male individual; I = *infant*; C = child; Ad = adolescent; AT = young adult; AM = middle adult; AB = old adult; AD = adult).

[47] We would like to clarify that, in the case of ribs, vertebrae, and bones of the hands and feet, we recorded the number of present bone fragments, and not the percentage preserved from the bone segment. In table 1, these have been marked with the symbol „*".

BISERICA REFORMATĂ DIN RAPOLTU MARE (COMUNA RAPOLTU MARE, JUDEȚUL HUNEDOARA). NOI DATE PRIVIND CONSTRUIREA ȘI EVOLUȚIA ARHITECTONICĂ A LĂCAȘULUI DE CULT PRIN PRISMA CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DIN ANUL 2021

IONUȚ-COSMIN CODREA*, CRISTINA BODÓ**

Rezumat: Biserica reformată din Rapoltu Mare este un important monument ecleziastic din județul Hunedoara, care atrage atenția prin forma sanctuarului (cu închidere în ax) și picturile murale, datând din secolele XIV–XV. Lucrarea de față prezintă rezultatele cercetărilor arheologice preventive din anul 2021, precum și aspecte de istorie și istoria artei, cu accent asupra evoluției arhitecturii lăcașului de cult. Cercetările arheologice au evidențiat faptul că biserica actuală a fost construită într-o singură fază, împreună cu sacristia, în secolul al XIV-lea. Un turn-clopotniță a fost ridicat într-o fază ulterioară, dar nu mai târziu de anul 1523. O descoperire importantă este identificarea unei capele mai vechi, suprapusă de biserica actuală, construită probabil spre finalul veacului al XIII-lea. În timpul săpăturilor a fost cercetat și cimitirul parohial, care a funcționat în perioada secolelor XIII–XVII.

Cuvinte-cheie: arheologie, biserică medievală, cimitir, Rapoltu Mare, județul Hunedoara

Introducere

Studiul de față propune reconstituirea istoriei bisericii reformate din Rapoltu Mare, pornind de la rezultatele săpăturilor arheologice întreprinse în vara anului 2021. În același timp, examinează cercetările anterioare, de istorie și istoria artei, concentrându-se asupra aspectelor care înregistrează elemente ale evoluției arhitecturale a monumentului de-a lungul secolelor, care pot fi util corelate cu datele oferite de studiile arheologice.

Rapoltu Mare este situat la limita sudică a Munților Săcărâmbului, o subunitate a Munților Metaliferi. Morfologia versantului sudic al Metaliferilor se caracterizează prin șiruri de culmi sub formă de glacis, care străpung terasele inferioare ale Văii Mureșului, formând zone de tranziție spre munte, propice dezvoltării așezărilor umane[1]. Biserica din Rapoltu Mare este localizată la marginea celei de-a doua terase

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva; e-mail: ionut.codrea@yahoo.com.
** Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva; e-mail: emesbod@yahoo.com.

[1] Turfaș, Stanciu 1983, p. 6, fig. 1; Ursuț 2001, p. 2–3; Gavra 2013, p. 73–74.

a Mureșului, pe un platou din travertin, peste Valea Lazu (sau Valea Rapolțelului), aproape de conacul Jósika-Dániel, conac de care este legată mare parte a istoriei ei. Alături de reședința nobiliară, biserica păstrează o poziție dominantă asupra așezării și întregii Văi a Mureșului (fig. 1).

Contextul istoric

Rapoltu Mare apare în documente la mijlocul secolului al XIV-lea, odată cu primele mențiuni ale familiei nobiliare locale: Magistrul Iacob, fiul lui Toma de Rapolt, a zălogit, în anul 1357, moşia Tămăşasa cu 123 de mărci, o sumă considerabilă, care sugerează un potențial financiar ridicat al acestuia. Fiii lui Iacob, Nicolae şi Matia, sunt înregistrați și ei în actele de cancelarie din a doua jumătate a secolului, în contexte asemănătoare, de zălogiri ale unor moşii din comitatul Hunedoara[2]. Posesiunea *Rapolth* este constant consemnată și în secolul următor, însă primul indiciu al unui lăcaș de cult apare abia în 1497, când este menționat preotul *N.* (Nicolae?) din Rapolt. Abia la începutul secolului următor este documentată şi biserica. Foarte important este actul din anul 1528, care îl amintește pe Ioan Tharnok de Rapolt, preot al bisericii cu hramul „Sfântul Iacob" din târgul Rapolt[3], același Ioan apărând ca preot și în alte documente din perioada 1530–1535[4] (fig. 2).

Preotul Ioan Tharnok făcea parte din familia de Măcicaş, cu origini în Banat. Dintre membrii acesteia, importanți pentru zona noastră sunt frații Petru Tharnok (tatăl preotului menționat) și Ioan. Cei doi au ajuns în posesia mai multor moșii din comitatul Hunedoara, printre care și Rapolt, în anul 1478, după moartea, fără urmași pe linie masculină, a lui George de Rapolt. Transferul posesiunilor a fost realizat prin intermediul Elenei, fiica răposatului George de Rapolt, soţia lui Petru Tharnok. Faptul că cei doi frați au deținut moșiile hunedorene în indiviziune a dus, la începutul secolului al XVI-lea, la dispute între urmași (pe de-o parte, Gaspar de Măcicaş, fiul lui Ioan, şi, pe de altă parte, Ioan Tharnok, fiul, Ecaterina, fiica, şi Elena, văduva lui Petru Tharnok – căsătorită, după moartea acestuia, cu Barnaba Belay)[5].

Dintre actele emise la începutul secolului al XVI-lea, cel care se presupune a fi datat în 1513 amintește biserica din Rapolt ca parte a bunurilor patrimoniale împărțite între urmașii celor doi frați, pe lângă cimitir, *curia*[6] și castelul cu două turnuri de piatră. Documentul face distincţie între biserica aflată lângă curtea nobiliară şi o capelă din piatră, închinată Sfintei Fecioare, poziționată pe dealurile cu vii din apropiere[7]. După anul 1520, odată cu decesul Elenei şi al lui Barnaba Belay, limitele

[2] Diaconescu 2013, p. 345–347.

[3] Entz 1994, p. 134.

[4] Magina 2010, p. 119, nota 52.

[5] Magina 2010, p. 111–112, 115.

[6] Curtea nobiliară din Rapoltu Mare apare menționată pentru prima dată într-un document din anul 1511 (Csánki 1913, p. 139).

[7] Magina 2010, p. 117.

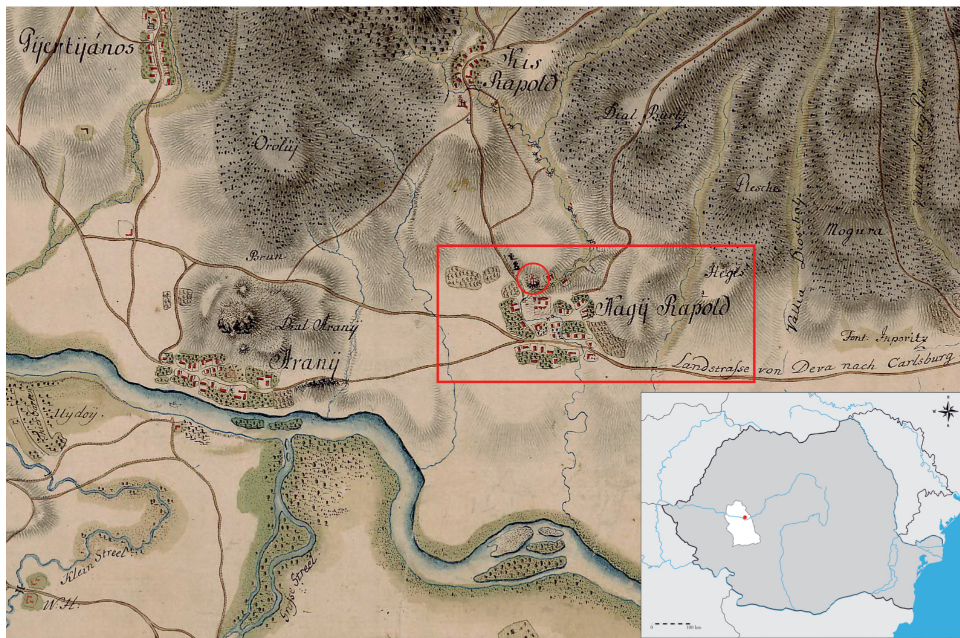

Fig. 1. Localitatea Rapoltu Mare pe prima ridicare militară austriacă din 1763–1773; detaliu (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/24/Josephinische_Landaufnahme_pg184.jpg, accesat în 16.02.2022).

Fig. 2. Rapoltu Mare. Biserica reformată înaintea lucrărilor de restaurare.

posesiunilor celor două ramuri hunedorene ale familiei din Măcicaş au devenit tot mai evidente: cea din Rapoltu Mare revine urmaşilor lui Petru Tharnok, iar cea din Băcăinţi (în prezent, jud. Alba), urmaşilor fratelui său, Ioan. În aceeași perioadă, așezarea a evoluat spre statutul de *oppidum*, un salt important determinat probabil atât de faptul că Rapolt a devenit reședință a unei puternice familii nobiliare, cât și de numărul în creștere al locuitorilor[8]. În secolele XVI–XVII, Rapoltu Mare apare în continuare în documente, de cele mai multe ori ca obiect de litigiu între descendenții familiei de Măcicaș (Macskási)[9].

Cea mai importantă mărturie materială de la începutul secolului al XVI-lea este clopotul cel mare, păstrat în turnul de pe latura de sud a bisericii, considerat cel mai târziu produs al atelierului urmașilor lui Martin Glockengiesser din Sibiu. Clopotul a beneficiat de toată măiestria acestui atelier: imagini în relief cu Apostolul Iacob și Fecioara Maria, iar pe umăr o inscripție cu litere *antiqua*, unde apare anul 1523; la finalul textului sunt cruci și două mici rozete, care încadrează un motiv în formă de capăt de centură, decorat cu harpii[10]. În afara acestuia, la ora actuală, în turn se mai păstrează un clopot mai mic, realizat în anul 1931, în turnătoria lui Oszkár Klein din Cugir[11]. Rapoartele vizitelor canonice din anii 1791 și 1796 amintesc de existența a trei clopote: cel mare, din anul 1523; unul mijlociu, pe care nu era nicio literă sau vreun semn, și al treilea clopot, cel mai mic, care era decorat cu câteva semne geometrice grupate pe verticală[12].

Până în secolul al XVIII-lea, când biserica și parohia reformată din Rapoltu Mare vor fi devenit obișnuințe în rapoartele vizitelor canonice[13], lăcașul mai este amintit de câteva ori. În anul 1635, a fost înregistrat primul preot reformat, Ioan P. Thúri, membru al delegației care realiza vizita canonică în comunitatea din Hășdat (comitatul Hunedoara)[14]. Un raport din ianuarie 1692 amintește că, în anul precedent, românii – nemulțumiți probabil de modificarea înțelegerii privind folosirea în comun a clopotului – au atacat turnul, au „trântit clopotul" și au profanat câteva dintre mormintele din cimitir[15]. Asaltul asupra bisericii se pare că nu a fost unul cu daune semnificative, din moment ce românilor li s-a cerut doar să ajungă la o înțelegere cu comunitatea maghiară, în termen de 15 zile, și abia în caz contrar urma să fie anunțat

[8] Magina 2010, p. 118.

[9] Magina 2010, p. 119–120.

[10] Benkő 2002, p. 122, 319–320.

[11] Pe clopotul achiziționat în anul 1931, apare următoarea inscripție: ISTEN DICSÖS[ÉGÉ]RE ÖNTETTE / A NAGYRÁPÓLTI [R]EFORMÁTUS / EGYHÁKÖZSÉ[G 19]31-BEN. / ÖNTÖTTE KLEIN K. OSZK[AR] KUDSIRON; în traducere: Pentru gloria lui Dumnezeu / comunitatea reformată din Rapoltu Mare / a pus să se toarne în 1931. / L-a turnat Klein K. Oszkar la Cugir.

[12] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 176, 189. În anul 1917, Episcopia Reformată a Ardealului a cerut ca clopotul cel mai vechi din biserica din Rapolt, deși era cel mai mare, să nu fie recvirat, salvându-l astfel de la topire (Benkő 2002, p. 320).

[13] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 153–208.

[14] Ősz 2019, p. 31.

[15] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 154.

comitele și să fie pasibili de pedeapsă[16]. Câțiva ani mai târziu, în 1695, o însemnare atestă faptul că biserica funcționa în apropierea curții nobiliare[17].

Începutul secolului XX a reprezentat intrarea bisericii reformate din Rapoltu Mare în atenția specialiștilor. Încă de dinaintea Marelui Război a fost demarată o campanie de strângere de fonduri pentru repararea lăcașului de cult și a casei parohiale. În anul 1912, Fáy Béla, președintele Societății de Istorie și Arheologie a comitatului Hunedoara, anunța în ședința din 2 septembrie că lucrările de reparații au dus la descoperirea sub podeaua bisericii a unei cripte și îi întreba pe membrii Comitetului director dacă nu intenționau să o cerceteze[18].

Următoarele intervenții asupra bisericii au fost legate de înființarea, la începutul anului 1930, a unei Comisii pentru Monumente, în cadrul Episcopiei Reformate de la Cluj, un pas important în protecția monumentelor din Transilvania[19]. Episcopia începuse, încă din anul 1928, repertorierea clădirilor istorice și își asumase controlul și coordonarea în domeniul lucrărilor de protejare și restaurare a monumentelor din patrimoniul său; de asemenea, a avut grijă ca monumentele să fie înregistrate grafic, prin desene și fotografii. Acest ultim aspect a căzut în sarcina lui Debreczeni László[20].

Una dintre primele lucrări de restaurare sprijinite de Comisie a fost cea de la Rapoltu Mare. Astfel, în 25–27 august și 4–11 septembrie 1930, Debreczeni a venit la Rapolt pentru îndeplinirea următoarelor operațiuni: a curățat frescele (25–26 august), a măsurat și desenat planul bisericii, detaliile artistice și structura turnului (27 august), a curățat inscripțiile vechi de pe ziduri (4–11 septembrie)[21]. În februarie 1936, a revenit pentru a reface măsurătorile bisericii și a realiza proiectul pentru tavanul din lemn al navei[22], a cărui refacere a și propus-o, împreună cu bugetul de cheltuieli

[16] Ősz 2009, p. 282.

[17] Magina 2010, p. 119, nota 41.

[18] *Hivatalos* 1913, p. 70.

[19] Comisia pentru Monumente a fost înființată de Comitetul Director al Circumscripției Reformate de la Cluj, sub influența lui Kós Károly. Dintre membri, îi amintim pe: contele Bánffy Miklós, contele Teleki Domokos, Csutak Vilmos (directorul Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe), Kós Károly (arhitect), Herepei János (arheolog) și Vásárhelyi Boldizsár (preot din Cluj). Comitetul Director hotărâse că fiecare biserică construită înainte de anul 1850 trebuie privită ca monument istoric și că, în cazul acestora, nu se va face nicio reparație fără a fi întrebată Comisia pentru Monumente; de asemenea, niciun bun mobil nu putea fi înstrăinat fără o evaluare a aceleiași Comisii. În perioada cuprinsă între anii 1930 și 1944 (cel în care și-a încetat activitatea), Comisia a participat la restaurarea a 36 de biserici, printre care și cea de la Rapoltu Mare. Deși nu dispunea de fonduri (strângerea banilor căzând în sarcina comunităților), aceasta s-a îngrijit ca toate șantierele de reparații să aibă parte de consultanță oferită de către specialiști (Illyés 1944, p. 111–113). În anul 1955, din inițiativa lui Kós Károly, organismul și-a reînceput activitatea, purtând numele de Comisia pentru Arhitectură și Protejarea Monumentelor, tot în cadrul Episcopiei Reformate de la Cluj (Debreczeni 1968, p. 45, 51, nota 6).

[20] Debreczeni 1968, p. 45.

[21] Szatmári 1997a, p. 44.

[22] Într-o perioadă nemenționată în documente, nava bisericii din Rapolt a fost boltită cu cărămidă. Posibil ca în această etapă constructivă să fi fost realizată și supraînălțarea zidurilor navei cu aproximativ un metru. O situație asemănătoare întâlnim, cel mai aproape, la biserica „Sfântul Nicolae”

pentru alte reparații[23]. În martie 1938, Debreczeni s-a deplasat din nou la Rapolt, pentru a examina turnul și acoperișul bisericii[24], care fuseseră avariate de un incendiu produs în august 1937[25].

În cadrul cercetărilor realizate în anii '30, Debreczeni a observat fresce medievale și inscripții pe suprafețe mari, atât în navă, cât și în sanctuar. Dintre acestea, importantă, pentru cunoașterea cronologiei bisericii, este inscripția de pe zidul de nord-est al sanctuarului, care face referire la două șantiere de construcție: unul din anul 1508, celălalt din anul 1635[26], suficient de însemnate, încât amintirea lor să fie păstrată pe pereții bisericii. Din păcate, inscripția, împreună cu mare parte a frescelor decapate de Debreczeni László, a dispărut în urma incendiului din aprilie 1960, când clădirea a suferit distrugeri grave. În anul următor, biserica a fost renovată, iar, în timpul lucrărilor, frescele – puține, câte s-au mai păstrat – au fost acoperite cu placaje[27]. În anul 2003, o nouă intervenție a avut loc, când fragmentele de frescă au fost „redescoperite" și puse în valoare. Cercetările de istoria artei au propus datarea picturii din navă în secolul al XIV-lea, iar a celei din sanctuar, realizată în tehnica *al secco* – cu caracter gotic târziu –, la cumpăna secolelor XV–XVI[28].

Datarea celorlalte elemente artistice, ancadramentele golurilor și bolta sanctuarului acoperă o perioadă destul de lungă de timp: portalul vestic și fereastra biforă de pe latura de nord, ambele de factură gotică timpurie, au fost încadrate de către Entz Géza cândva în a doua jumătate a secolului al XIII-lea[29], iar de către Ileana Burnichioiu în preajma anului 1300[30]; portalul de pe latura de sud a navei, cel de la intrarea în sacristie, ferestrele de pe latura de sud ale sanctuarului și bolta acestuia sunt considerate ca aparținând goticului târziu, „cel mai devreme spre sfârșitul secolului al XV-lea"[31] (fig. 3). Toate acestea au determinat istoricii de artă să conchidă asupra faptului că biserica a suferit mai multe etape de construcție. Entz Géza[32] și, mai apoi, Ileana Burnichioiu au trasat evoluția și cronologia bisericii din Rapoltu Mare: nava aparține finalului secolului al XIII-lea, iar sanctuarul a fost ridicat la începutul veacului

din Ribița, unde, probabil în timpul transformărilor drastice, survenite în secolul al XVII-lea, tavanul din lemn original a fost înlocuit cu o boltă joasă din cărămidă (Rusu 1991, p. 9).

[23] Szatmári 1997b, p. 44.

[24] Szatmári 1997c, p. 41.

[25] *8 Órai Ujság*, 187, 1936 Augusztus 15, 2.

[26] Burnichioiu 2018, p. 434.

[27] Lángi, Mihályi 2002, p. 84. Un aspect care nu trebuie trecut cu vederea este prezența, pe șantierul de restaurare a bisericii din Rapoltu Mare, a lui Kós Károly, care a proiectat podeaua de cărămidă, elementele de fier de la ferestre și ușa de stejar întărită cu fier forjat (Debreczeni 1968, p. 52, nota 9).

[28] Jékely, Kiss 2008, p. 244.

[29] Entz 1994, p. 60.

[30] Burnichioiu 2018, p. 435.

[31] Burnichioiu 2018, p. 433.

[32] Entz 1996, p. 195.

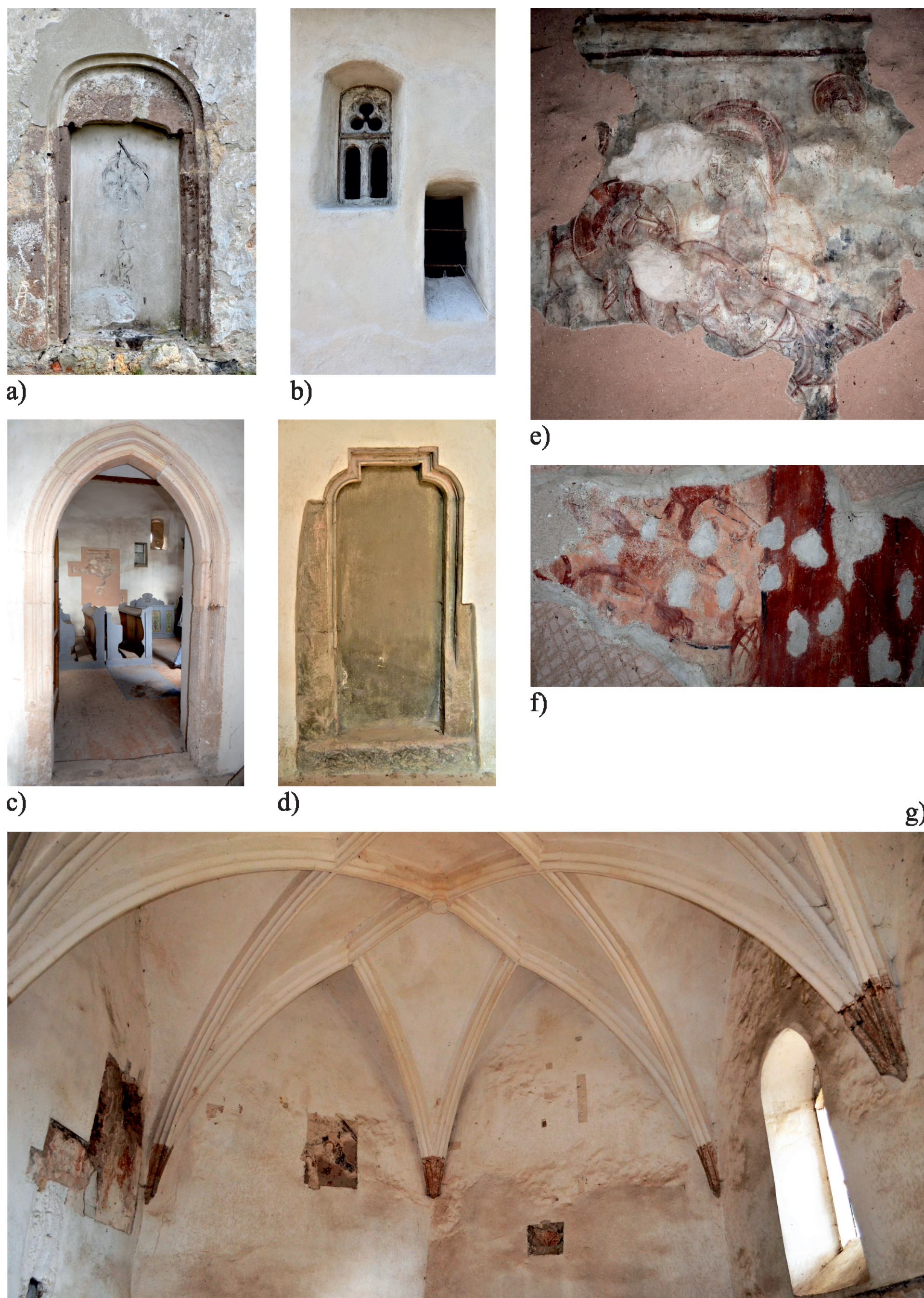

Fig. 3. Rapoltu Mare. Biserica reformată: a. portalul vestic; b. ferestrele de pe latura de nord a navei; c. portalul de pe latura de sud; d. intrarea în sacristie; e. fragment de pictură de pe peretele nordic al navei; f. fragment de pictură de pe peretele estic al navei; g. bolta sanctuarului.

al XVI-lea. Tot în această ultimă etapă a fost presupusă existența unei clopotnițe, „alta decât cea actuală, care provine din secolul al XVII-lea”[33].

Descrierea bisericii

Elementul caracteristic al bisericii din Rapoltu Mare este sanctuarul de formă poligonală, cu muchie în ax, soluție arhitectonică destul de rar folosită pe teritoriul Transilvaniei[34]. Biserica este o construcție de proporții relativ modeste, având la interior o lungime de 18,30 m; este formată dintr-o navă dreptunghiulară (cu dimensiunile interioare de 9,85 × 7,38 m) și un sanctuar cu patru laturi, care se închide în axul bisericii, cu o lățime de 5,50 și o lungime de 7,25 m; grosimea zidurilor variază destul de puțin, între 0,85 și 0,90 m. Intrarea actuală în biserică se realizează printr-un turn-clopotniță, poziționat pe latura de sud a navei. Pe colțurile de nord-vest și de nord-est ale navei apar trei contraforți. Biserica prezintă elemente arhitectonice aparținând goticului: cele mai timpurii se păstrează în navă (un mic ancadrament de fereastră biforă, cu trilob, pe latura de nord și un portal de intrare pe latura de vest – astăzi zidit); unei etape ulterioare îi aparțin bolta semicirculară, cu nervuri în rețea, ferestrele de pe latura de sud și tabernacolul din sanctuar, iar în navă – pe latura de sud –, ancadramentul intrării principale actuale. Atât la interior, cât și la exterior este vizibilă o supraînălțare a zidurilor navei cu aproximativ un metru; tencuiala actuală trădează o supraînălțare și la sanctuar, aproximativ la același nivel. Turnul-clopotniță nu prezintă niciun element decorativ distinctiv; zidăria se ridică cu aproximativ 20 cm deasupra nivelului superior al peretelui navei, terminată cu o galerie de lemn, în care sunt adăpostite cele două clopote.

Cercetările arheologice preventive din vara anului 2021[35]

Unul dintre obiectivele proiectului de restaurare și reabilitare a bisericii reformate din Rapoltu Mare a fost executarea unui drenaj pe laturile de nord și vest, care să acumuleze și să evacueze apa de ploaie spre est, spre o râpă, unde ajunge în

[33] Burnichioiu 2018, p. 435.

[34] Burnichioiu 1999, p. 107.

[35] Cercetarea arheologică preventivă a fost efectuată la cererea Parohiei Reformate Simeria (preot Czuhai Miklós Csaba) și a fost determinată de un proiect de restaurare a bisericii reformate din Rapoltu Mare, proiect finanțat de Episcopia Reformată din Ardeal. Cercetările arheologice au avut loc în perioada 24 mai – 25 iunie și au fost efectuate, în baza autorizației de cercetare preventivă, nr. 210/01.04.2021, de către un colectiv format din: Daniela Marcu-Istrate (responsabil științific, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București), Ionuț-Cosmin Codrea și Cristina Bodó (Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva). În toamna aceluiași an, s-a realizat și supravegherea arheologică a drenajului de pe laturile de sud și est ale bisericii și ale gropilor pentru stâlpii gardului de împrejmuire, în baza autorizației nr. 486/15.06 2021. În acest caz, intervențiile în sol au fost minore; săpăturile au afectat straturile recente, fără a aduce noi informații.

Valea Rapolţelului[36]. În aceste condiţii, biserica a fost cercetată pe cele două laturi, prin şase unităţi de săpătură: S.01 şi S.02 pe latura de vest a navei, iar S.03, S.04, S.05 şi S.06 pe latura de nord a navei şi sanctuarului[37] (fig. 4).

S-au conturat astfel două sectoare: de nord şi de vest. În afara anumitor particularităţi, stratigrafia sitului este una unitară, ilustrând evoluţia istorică firească a unei mici parohii rurale. Sub stratul vegetal, au fost identificate urme ale intervenţiilor contemporane, în special restaurarea întreprinsă după incendiul din anul 1960: un şanţ umplut cu pământ cenuşiu deschis, foarte afânat, amestecat cu mult mortar, cu o lăţime de 0,50 m şi adâncimea de 0,60 m şi un nivel brun cenuşiu afânat, pigmentat cu mortar şi piatră mică, în care sunt amestecate fragmente de materiale de construcţie (cărămidă şi ţiglă) şi de recipiente din sticlă, cu o grosime medie de 0,25 m, mai consistent spre zidul bisericii. Imediat sub acest din urmă strat, se conturează un nivel de înmormântări, în pământ brun deschis, pigmentat cu mortar şi foarte puţin cărbune, amestecat cu pietre mici şi medii şi multe oase umane fragmentare, fără conexiune anatomică (stratul 5). Stratul consistent – gros de aproximativ 1,00 m – este urmat de un alt nivel de înmormântare, constând în pământ brun-cenuşiu, deschis, compact, amestecat cu sfărâmătură de travertin alb (stratul 7). Gropile de mormânt săpate din acest nivel străpung sterilul arheologic, pe care îl regăsim, sub diferite forme, determinate de configuraţia naturală a stâncii native (în acest caz, travertin): pe latura de nord, travertinul gălbui, pe alocuri roşiatic, iar pe latura de vest – având în vedere apropierea de marginea botului de terasă pe care este aşezată biserica – travertin sfărâmat, acumulat prin erodare, sau pământ cenuşiu albicios, compact.

Interferenţe stratigrafice apar pe ambele laturi cercetate. Din păcate, relaţia acestora cu zidurile bisericii a fost afectată de gropile mormintelor, prezenţe inerente în cazul unui astfel de sit.

Printre cele mai importante rezultate ale investigaţiilor de pe latura de nord (fig. 5) este relaţia de contemporaneitate dintre zidul navei şi cel al sanctuarului[38]. De asemenea, au fost găsite zidurile sacristiei şi structuri construite anterioare bisericii actuale (fig. 6. a–c). În spaţiul delimitat de zidurile Z.08, Z.09 şi Z.10, în

[36] Astfel, s-a urmărit coborârea nivelului de călcare exterior de pe cele două laturi, până la -0,15 m sub cota 0 a navei (nivelul pardoselii din interiorul bisericii), pe o lăţime de până la 2,50 m de la zidul navei şi sanctuarului. La acestea se adaugă şanţurile pentru realizarea drenajului, la 0,30 m distanţă de zid, cu o lăţime de 0,40 m şi o adâncime de 0,40 m, sub nivelul care urma a fi coborât la exterior. Într-o fază iniţială, s-a dorit şi schimbarea podelei de cărămidă din interiorul bisericii şi sondarea arheologică a trei zone, unde cărămida este pusă pe cant. Întârzierea începerii efective a lucrărilor şi reducerea consistentă a fondurilor iniţiale a determinat beneficiarul să renunţe la aceste intervenţii.

[37] Secţiunile trasate au următoarele dimensiuni: S.01 (3,60 × 2,50 m) şi S.02 (4,60 × 2,50 m), despărţite de un martor lat de 0,60 m, S.03 (5,20 × 2,50 m), S.04 (4,50 × 2,50 m), despărţite de un martor lat de 0,60 m, S.05 (3,90 × 3,50 m) şi S.06 (4,00 × 2,50 m), cu un martor lat de 0,50 m între ele. Toate cotele de adâncime au fost luate de la cota Waagriss (0,00 m, punctul situat la 0,50 m deasupra pragului de piatră al intrării de pe latura de vest a bisericii); în plus, acesta a fost raportat la cota STEREO 70: 231,415 m. Nivelul actual de călcare prezintă o pantă accentuată pe direcţia nord-sud.

[38] Zidurile bisericii au fost notate cu Z.01A (nava) şi Z.01B (sanctuarul).

perimetrul sacristiei, a fost identificat un strat de pământ brun închis, spre negru, compact, amestecat cu piatră de dimensiune mică și medie, mult pigment de mortar, despre care, din punct de vedere cronologic, putem presupune că aparține perioadei imediat următoare dărâmării sacristiei (cândva după jumătatea secolului al XVI-lea, după adoptarea Reformei), iar în profilul nordic al secțiunii S.05 a fost identificată o aglomerare de pietre, constituind resturi ale sacristiei demolate. Materialul arheologic este redus cantitativ, atipic, singura piesă care merită amintită fiind un fragment de cahlă-oală cu gură pătrată. Cele trei ziduri care trasează sacristia au grosimi aproximative de 0,70–0,76 m și se păstrează doar la nivel de fundație (pe înălțimi variind între 0,20 și 0,60 m); acestea delimitează o încăpere cu dimensiunile interioare de 2,10 × 3,00 m. Nu s-au păstrat urme ale vreunei amenajări interioare a sacristiei. Cercetarea arheologică de pe ambele laturi ale bisericii a arătat faptul că decroșul este aproape inexistent. Excepție face latura nordică a sanctuarului. În dreptul intrării în sacristie (acum obturată), decroșul prezintă o lățire semnificativă, de 0,30 m în zona de joncțiune dintre sanctuar și navă, putând fi urmărit (deși se subțiază), pe o lungime de aproximativ 2 m. Această lățire a fundației în zona respectivă ar putea fi interpretată ca o treaptă de acces dinspre interiorul altarului spre sacristie (fig. 7).

Ruinele Z.07 (S.03) și Z.11 (S.04, S.05), suprapuse de nava bisericii, sunt conservate într-o stare destul de proastă. Ambele se păstrează la nivel de fundație, având o lățime de 1,10 m și înălțimi care variază între 0,20 și 0,70 m. Zidul din S.03 a fost identificat doar pe o lungime de aproximativ un metru (fig. 8), celălalt, deși afectat de intervenții ulterioare, se păstrează sub forma literei „L”, indicând un colț de clădire: cu latura scurtă orientată aproximativ nord-sud (cu lungimea păstrată de 2,40 m), iar cea lungă aproximativ est-vest (conservat pe o lungime de 3,40 m). În același timp, direcția trasată de Z.07 și latura lungă a lui Z.11 indică o relație de perpendicularitate (fig. 9).

În colțul secțiunii S.06 a fost surprins un colț al sondajului efectuat în anul 1998[39].

Pe latura de vest au fost descoperite două ziduri paralele (Z.05 și Z.06), perpendiculare pe zidul vestic al navei, care încadrează intrarea de pe această latură (fig. 10). Ambele ziduri, care sunt adosate zidului bisericii, au grosimi asemănătoare – 1,40 m, fiind situate la 2,40 m distanță unul de altul. Toate acestea duc la concluzia că cele două ziduri reprezintă laturile de sud și nord ale unui turn-clopotniță. Latura vestică nu a fost identificată în unitățile de săpătură trasate. Cele două structuri, păstrate la nivel de fundație (realizate din travertin alb-găbui – local –, pe alocuri

[39] În septembrie 1998 au fost realizate primele cercetări arheologice (Bălos, Țuțuianu 1999, p. 80) pe platoul unde se află biserica reformată: două secțiuni, de 4,00 × 1,50 m și 3,00 × 1,00 m. Prima secțiune (SI/1998) a fost trasată perpendicular pe zidul bisericii, în apropierea colțului de nord-est al sanctuarului, fără însă să atingă zidul. În stratul de cultură au fost descoperite câteva fragmente ceramice aparținând epocii bronzului și Evului Mediu. Din SII/1998, trasată în apropiere de buza platoului, au fost recuperate câteva fragmente de vase medievale, precum și resturi de oase umane și de ţigle moderne.

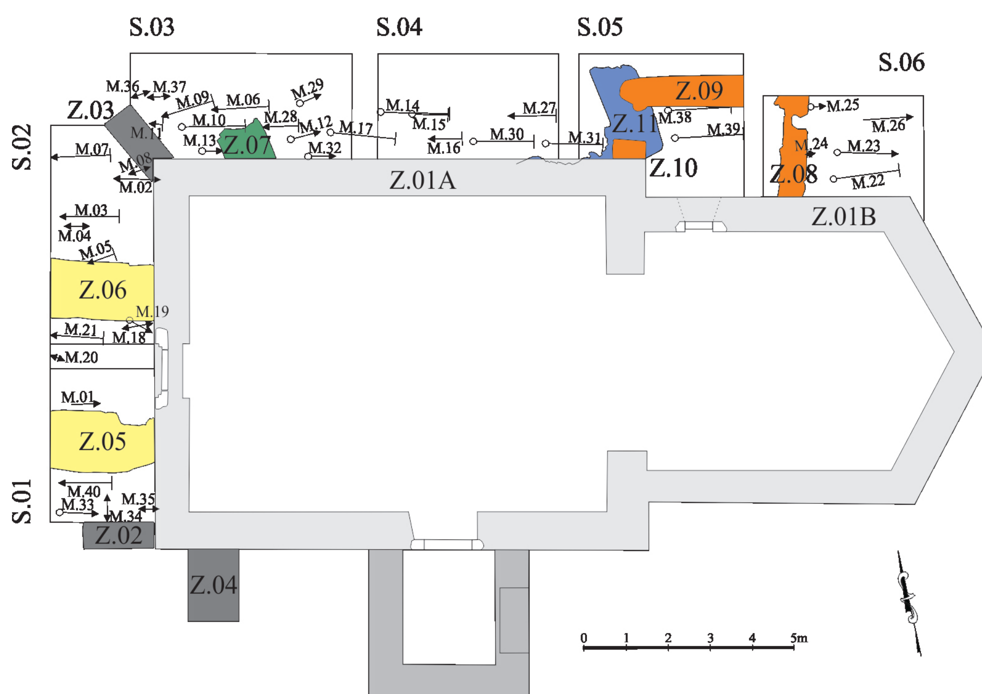

Fig. 4. Rapoltu Mare. Biserica reformată. Planul general al cercetării arheologice preventive din anul 2021.

Fig. 5. Rapoltu Mare. Biserica reformată. Cercetările de pe latura de nord a bisericii (foto: Andrei Gonciar).

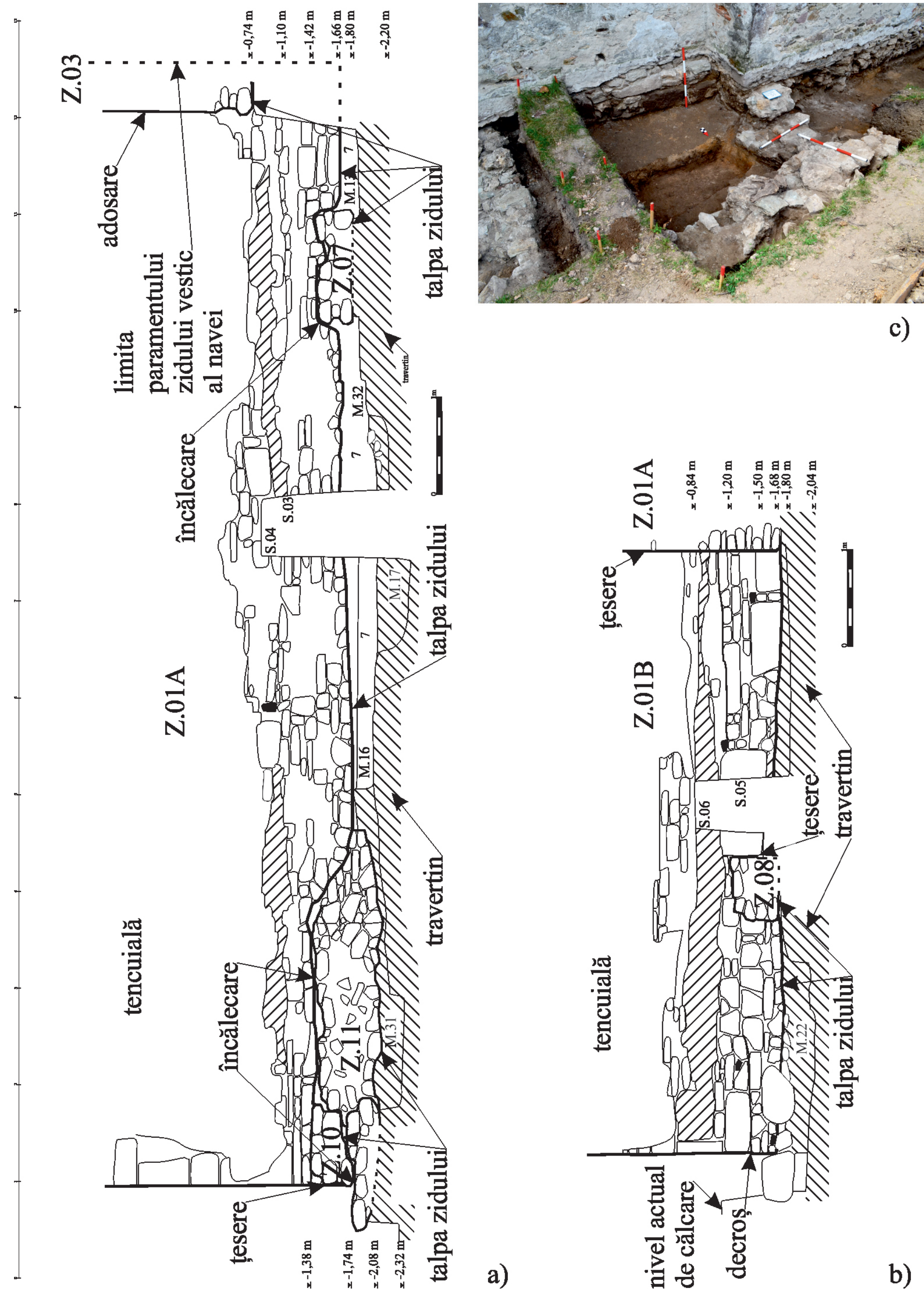

Fig. 6. Rapoltu Mare. Biserica reformată: a. parament al zidului nordic al navei (Z.01A); b. parament al zidului nordic al sanctuarului (Z.01B); c. secțiunea S.05 – detaliu cu zona de joncțiune dintre navă și sanctuar.

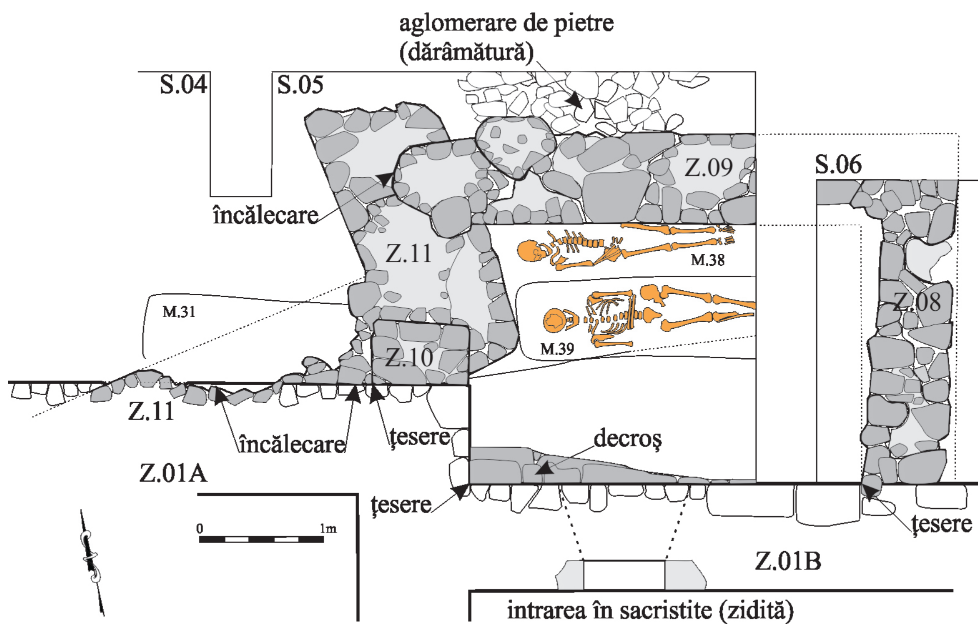

Fig. 7. Rapoltu Mare. Biserica reformată. Secțiunea S.05 – grund, cu ruina sacristiei.

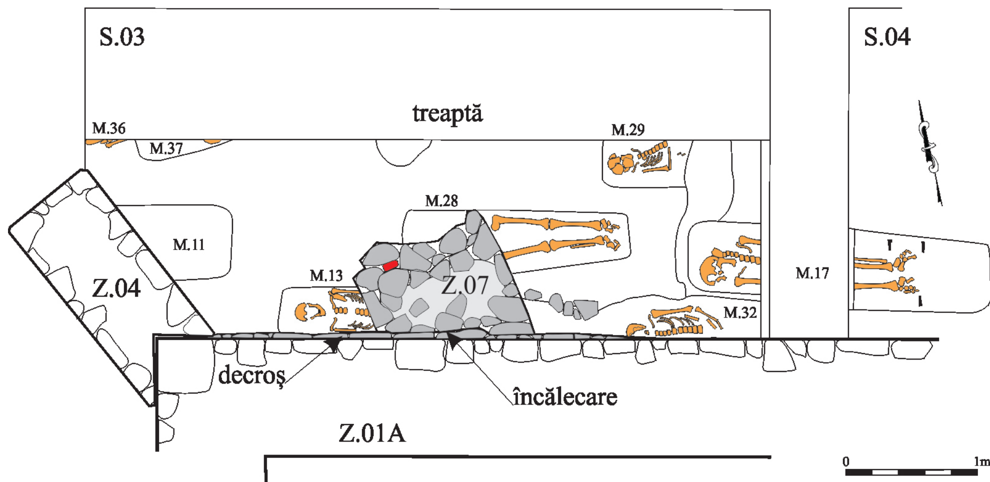

Fig. 8. Rapoltu Mare. Biserica reformată. Secțiunea S.03 – grund intermediar.

Fig. 9. Rapoltu Mare. Biserica reformată. Secțiunile S.04 și S.05 – ruina zidului Z.11.

Fig. 10. Rapoltu Mare. Biserica reformată. Cercetările de pe latura de vest a bisericii (foto: Andrei Gonciar).

fiind încorporate pietre provenite din cariera de la Uroi, aflată în apropiere[40]), au fost așezate o parte pe stânca locală (travertin alb), altă parte pe un strat de travertin alb-gălbui sfărâmicios. Dată fiind consistența diferită, dar și căderea pe care o are terenul în această zonă, cotele inferioare ale fundațiilor au fost identificate la adâncimi diferite (fig. 11 a–b).

Particularitățile stratigrafice de pe această latură a bisericii au fost observate în zona dintre cele două ziduri (fig. 11 c). Cele două etape de înmormântare lipsesc: primul nivel (stratul 7) a fost deranjat de săparea șanțurilor de fundare ale zidurilor (vizibil în cazul zidului Z.06), iar cel de-al doilea nivel (stratul 5), a cărui existență o putem bănui datorită mormintelor târzii, a fost deranjat de o groapă modernă (Cx.01). Între cele două ziduri a fost identificată o amenajare a terenului – o nivelare, o placă de mortar, de culoare albă, de foarte bună calitate, cu o grosime care variază între 8 și 16 cm (Cx.02). Complexul Cx.02 se păstrează doar în apropierea zidului Z.05, restul fiind deranjat de groapa modernă și de înmormântările ulterioare. Amenajarea cu mortar acoperea, probabil, mare parte din suprafața interioară a turnului-clopotniță. Deasupra acesteia, apare un pământ brun, compact, amestecat cu puțină piatră de dimensiuni medii. Materialul arheologic este sărac și constă în fragmente ceramice atipice și oase umane (stratul 8, care umple și șanțul de fundare al lui Z.06). Orice amenajare interioară a turnului, care s-ar fi putut păstra, a fost deranjată de Cx.01; la fel și o parte a zidului Z.05.

În unitățile de săpătură deschise pe această latură au mai fost cercetați și doi dintre contraforții de pe colțurile laturii vestice a navei bisericii: Z.02 în S.01 și Z.03 în S.02[41]. Contrafortul sud-vestic (Z.02) este orientat est-vest, perpendicular pe zidul navei, căruia îi este adosat. Structura acestuia seamănă foarte bine cu cea a zidurilor turnului; adâncimea fundației este de 0,80 m, iar elevația se păstrează pe aproximativ 4,00 m; decroșul nu este uniform, având o lățime care pornește de la 16 cm, în apropierea zidului navei, pierzându-se spre capăt până la 2 cm. Contrafortul nord-vestic (Z.03) este dispus oblic pe colțul navei. La fel, este adosat zidului bisericii. Fundația superficială indică o intervenție târzie, modernă, poate chiar contemporană.

În imediata apropiere a zidurilor bisericii, s-a dezvoltat cimitirul parohial (vezi fig. 4), cu o densitate a înmormântărilor destul de ridicată. În cele șase unități de săpătură au fost cercetate, integral sau parțial, 39 de morminte (dintre care un mormânt dublu), grupate în două etape de înmormântări, fiecare dintre ele cu mai multe niveluri, ceea ce indică funcționări îndelungate în ambele etape. Din totalitatea acestora, doar unul este orientat nord-sud, restul respectă obiceiul creștin de a depune defunctul pe direcția vest-est, cu capul spre vest (37 de morminte aparțin unor adulți, iar trei sunt de *infans*). Pe baza succesiunii unităților stratigrafice, am putut determina

[40] Calitățile rocilor vulcanice de la Măgura Uroiului au făcut ca această zonă să fie exploatată încă din preistorie, iar, odată cu epoca romană, Dealul Uroiului a fost transformat într-o mare carieră de exploatare a pietrei (Barbu, Bărbat 2017).

[41] Cel de-al treilea contrafort (notat Z.04), dispus pe latura sudică, în apropierea colțului sud-vestic, nu a fost cercetat în săpătură, dar, din informațiile disponibile, rezultă faptul că a fost construit într-o etapă mai târzie.

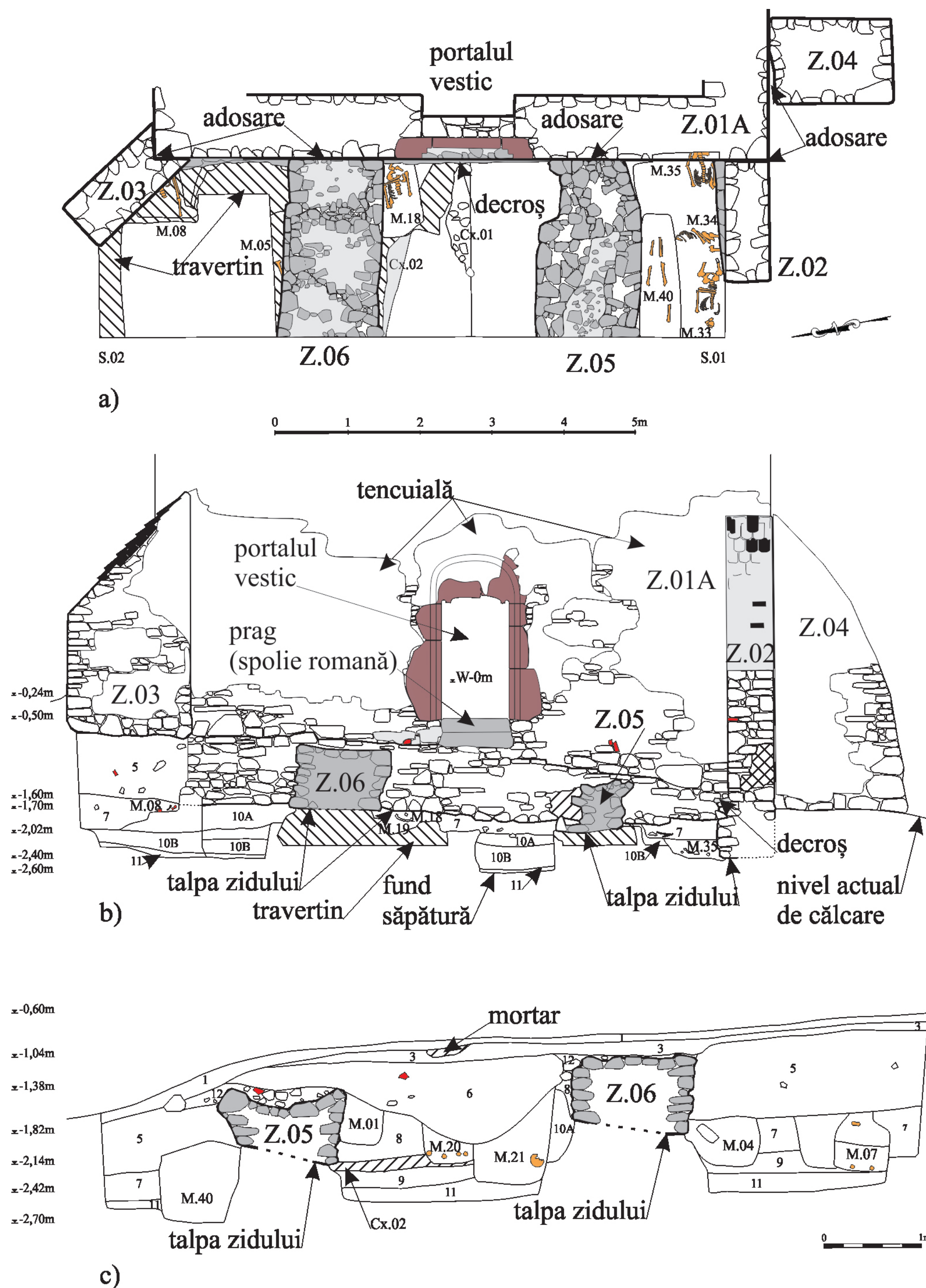

Fig. 11. Rapoltu Mare. Biserica reformată. Secțiunile S.01 și S.02: a. grund intermediar, cu ruinele turnului; b. paramentul zidului vestic al navei; c. secțiunile S.01 și S.02 – profilul vestic.

cu siguranță faptul că zece dintre morminte (M.02, M.08, M.13, M.18, M.19, M.24, M.28, M.32, M.35 și M.38) sunt suprapuse de biserica actuală. Dintre acestea, M.13 și M.28 atrag atenția prin faptul că sunt suprapuse și de unul dintre zidurile anterioare bisericii actuale (Z.07) (fig. 12).

În ceea ce privește mormintele care pot fi atribuite primului nivel de înmormântări, doar în cazul a trei dintre ele a putut fi determinată poziția membrelor superioare. În cazul lui M.18, mâna dreaptă este îndoită în unghi obtuz, cu antebrațul pe bazin, iar antebrațul stâng depus pe lângă corp, lângă pelvis; brațele lui M.19 sunt îndoite în unghi drept, cu antebrațele depuse pe bazin, iar cele ale lui M.38 sunt flexate în unghi obtuz, cu antebrațele depuse pe bazin. În cazul celorlalte schelete, s-a păstrat doar unul dintre membre: M.02 are antebrațul stâng depus pe bazin, M.08 brațul drept depus pe lângă corp, la M.32 se păstrează doar brațul stâng, îndoit în unghi obtuz, cu antebrațul depus pe bazin; în cazul lui M.35, mâna stângă este flexată în unghi obtuz, cu antebrațul depus pe bazin (antebrațul drept era probabil în aceeași poziție). Singurul schelet în cazul căruia nu s-au păstrat deloc oasele membrelor superioare este M.24.

Decedații din cea de-a doua etapă de înmormântare aveau, în majoritatea cazurilor, antebrațele pe bazin (M.01, M.12, M.21, M.22, M.27, M.30 și M.33); în câteva cazuri (M.07, M.09, M.29, M.34 și M.39) se păstrează doar câte un membru superior în această poziție, dar sunt indicii care ne îndreptățesc să presupunem că ambele brațe erau în această poziție; există și situații – M.10 și M.15 – când s-au păstrat doar falangele, în zona interioară a coastelor. Trei morminte fac notă aparte:

Fig. 12. Rapoltu Mare. Biserica reformată. Mormântul 13.

M.21, cu antebrațul stâng pe bazin, iar cel drept pe lângă corp, și M.25 și M.31, cu ambele membre așezate pe lângă corp.

Cele două morminte anterioare zidului Z.07 (M.13 și M.28) au fost deranjate parțial de intervențiile ulterioare, astfel că nu s-a putut determina poziția membrelor superioare.

Gropile mormintelor au fost reperate doar în cazul a 24 de complexe cercetate; dintre acestea, patru sunt de formă trapezoidală (M.05, M.21, M.28 și M.40), restul fiind rectangulare, cu colțurile rotunjite. Urme ale unor sicrie de lemn au fost identificate, prin prezența cuielor de fier, în cazul a opt dintre morminte (M.01, M.02, M.12, M.15, M.17, M.22, M.23 și M.33).

Rezultate preliminare ale cercetării arheologice

Din păcate, cantitatea materialului arheologic descoperit este foarte redusă. În primul rând, trebuie menționată lipsa totală a oricărui inventar în cele 39 de morminte cercetate. În rest, în straturile arheologice, artefactele descoperite se încadrează în inventarul comun al altor biserici şi cimitire parohiale din aceeași perioadă de funcționare: fragmente ceramice medievale și moderne, atipice, cuie de la sicriele de lemn sau fragmente de țiglă (în cazul de față moderne), valoarea lor individuală, istorico-arheologică, fiind minimă. Singurele materiale care ar merita amintite sunt micile fragmente de cahle-oală cu gură pătrată și fragmentele de ochi de vitraliu. Puținele materiale ceramice preistorice[42] și cele aparținând epocii romane nu sunt o surpriză, având în vedere siturile cunoscute, învecinate, amplasate pe terasele văii Mureșului, din jurul satului Rapoltu Mare. Cel mai important sit este *villa rustica*, aflată la câteva sute de metri vest de lăcașul de cult – în punctul *La Vie* –, ale cărei ruine sunt cercetate în prezent.

În aceste condiții, pentru istoria lăcașului de cult din Rapoltu Mare, putem urmări doar evoluția din punct de vedere constructiv, fără a putea atribui cu siguranță fiecărei etape un interval cronologic precis.

Singurele urme ale primei etape sunt cele două porțiuni de zidărie suprapuse de latura nordică a navei bisericii actuale, Z.07 și Z.11. Cele două ziduri, care pot trasa un plan rectangular – cel mai probabil nava unui lăcaș de cult anterior bisericii actuale –, au o compoziție asemănătoare: piatră locală (travertin alb și alb-gălbui) care alternează cu andezit roșiatic de Uroi; în cazul Z.07 au fost identificate și bucăți de cărămidă romană. Cele două ziduri trasează latura sudică a navei, cu o lungime exterioară de aproape 10 m; astfel, lungimea interioară a navei trebuie să fi fost de aproximativ 7,80 m.

Într-o etapă ulterioară, a fost ridicată biserica actuală, într-o singură fază, inclusiv sacristia, fără turn-clopotniță. Cercetările au indicat faptul că niciunul dintre

[42] Cel mai important sit se află pe prima terasă neinundabilă a Mureșului, în punctul *La Şeghi*, unde au apărut materiale arheologice aparținând neoliticului, eneoliticului, epocii bronzului și epocii fierului (Roman, Tincu 2009, p. 332–336).

cei trei contraforți existenți nu se țese cu zidurile bisericii. Fundația bisericii este una continuă, realizată din piatră locală – travertin alb, alb-gălbui, intercalată pe alocuri cu andezit roșiatic de Uroi și fragmente de spolii romane, legate cu mortar alb de bună calitate. Decroșul este, în general, unul superficial; dacă în S.01, S.04 și S.06 nu apare deloc, în S.02 ajunge la o lățime de 16 cm, iar în S.03 la 12 cm; în S.05, acesta ajunge la 30 cm (în zona de joncțiune, în dreptul intrării în sacristie), dar se pierde treptat. Decroșul delimitează o fundație cu o adâncime prezentând variații semnificative, în funcție de consistența terenului pe care este așezată talpa (latura de nord a navei stă pe un travertin alb-gălbui, destul de sfărâmicios, astfel că adâncimea este relativ constantă, de 0,60–0,70 m, mai mare în colțul de nord-vest – 0,90 m, unde stânca coboară mult, talpa fiind așezată pe un strat de travertin sfărâmat) și de zona în care zidul navei încalecă Z.11 – colțul nord-estic – unde fundația este inexistentă, structura de piatră anterioară servind în acest scop. Adâncimea fundației sanctuarului variază și ea, de la 0,60 m în zona de țesere cu nava, până la 0,30 m spre est, unde stânca este mult mai sus și mai solidă (travertin alb-cenușiu). În elevație, structura zidului este asemănătoare cu cea a fundației, andezitul de Uroi fiind prezent – din ce se poate vedea – și sub forma unor blocuri fasonate, dispuse la colțurile navei și ale altarului; fragmentele de cărămidă sunt de asemenea vizibile, aglomerate în elevația umărului de nord-est al navei. Pragul intrării de pe latura de vest (o spolie romană) se găsește imediat deasupra nivelului decroșului navei.

Construirea turnului de pe latura de vest reprezintă cea de-a treia etapă. Cele două ziduri identificate în săpătură, de sud (Z.05) și de nord (Z.06), care încadrează o intrare, se păstrează la nivel de fundație, zidul sudic fiind mai degradat din cauza unei gropi moderne (Cx.01). Partea superioară a zidului nordic se păstrează aproape de cota decroșului zidului navei, deci putem presupune că fundația acestuia s-a conservat aproape în totalitate, având o adâncime de aproximativ un metru; talpa acestuia este așezată parțial pe stâncă (travertin alb-cenușiu), parțial pe sfărâmătură de travertin. În zona laturii sudice a turnului, stânca coboară, astfel că s-a preferat ca peste stratul cenușiu compact să fie turnată o placă de mortar alb, de bună calitate – de consistență tare, cu o grosime păstrată variind între 8 și 16 cm –, pentru a oferi un plus de stabilitate. Complexul, notat Cx.02, pornește de sub talpa zidului Z.05 și ajunge, probabil, aproape de Z.06, oprindu-se în travertinul pe care era construit zidul de nord al turnului. Este de presupus că placa de mortar acoperea aproape în întregime interiorul turnului.

Din aceeași etapă de construcție face parte și contrafortul de pe colțul sud-vestic (Z.02), soluție determinată de configurația terenului din această zonă, pentru a împiedica alunecările de pământ. Talpa fundației contrafortului este cu mult mai jos decât cea a laturii sudice a turnului, din cauza stâncii care coboară brusc. Contrafortul este așezat pe stratul brun cenușiu, deschis, compact, amestecat cu sfărâmătură de travertin alb (primul nivel de înmormântare). Atât fundația, cât și elevația acestuia sunt realizate din travertin alb și andezit de Uroi.

Intervențiile de pe latura de vest pot fi atribuite, cel târziu, începutului secolului al XVI-lea, datare susținută de prezența clopotului mare, turnat la Sibiu, în anul 1523.

Apoi, într-o fază ulterioară, sacristia a fost demolată. Documentele nu înregistrează momentul trecerii la Reformă a comunității din Rapolt, dar știm că noile idei religioase au ajuns în comitatul Hunedoara destul de devreme[43]. În aceste condiții, putem presupune că această convertire la Reformă a comunității din Rapoltu Mare a avut loc cândva după mijlocul secolului al XVI-lea, iar demolarea sacristiei este o consecință directă a acestei opțiuni.

Urme ale demolării turnului nu au fost surprinse arheologic. Zidurile au fost identificate imediat sub stratul vegetal, iar zona acestuia a fost deranjată de intervenții ulterioare (Cx.01). Este vorba de o groapă modernă, de mari dimensiuni (în jur de 3,00 m), de formă ovoidală, orientată pe direcția nord-vest – sud-est; adâncimea maximă a complexului este de 1,26 m. Groapa a fost umplută cu pământ cenușiu închis, afânat, amestecat cu multă piatră mică și medie, bucăți de mortar și mici fragmente de oase umane.

Putem presupune că săparea gropii poate fi pusă în legătură cu încercarea de a suplimenta nevoia de piatră pentru ridicarea noului turn, de pe latura de sud, la mijlocul anilor 1800[44]. Având în vedere dimensiunile trasate de fundațiile turnului de pe latura de vest (aproximativ 2,20 m lățime și peste 2,50 m lungime – dimensiuni interioare), nu putem să nu observăm similitudinile cu planimetria clopotniței actuale (care are dimensiuni interioare – la nivelul elevației – de 2,22 × 2,82 m, iar grosimea zidurilor de 0,80 m). De asemenea, informațiile păstrate în rapoartele vizitelor canonice din secolele XVIII–XIX indică un turn cu târnaț, care a fost reparat în câteva rânduri, în anii 1764[45] și 1807[46]. În aceste condiții, credem că structura nouă de pe latura de sud poate fi considerată, oarecum, o replică a celei vechi. Printre motivele înlocuirii, degradarea fizică este cea mai probabilă. Pentru a fi evitată o situație viitoare asemănătoare, pentru noul turn a fost aleasă o zonă în care terenul este stabil – unde stânca este aproape de nivelul de călcare[47].

Concluzii

Săpăturile arheologice preventive din anul 2021, realizate pe laturile de nord și vest ale bisericii reformate din Rapoltu Mare, au dat rezultate care modifică, nuanțează și completează interpretările anterioare, de istorie și istoria artei, cu privire la evoluția

[43] Primele semne ale Reformei apar la Hunedoara în anul 1526, când comandantul cetății de aici a trecut la noua confesiune. Având în vedere că mulți hunedoreni îi urmaseră exemplul, cazul a fost investigat de preoții Ștefan din Deva, Imre din Hunedoara și Máte din Peștișul de Jos (Faragó 1902, p. 53). Câteva decenii mai târziu, toată comunitatea din Deva a trecut la luteranism, iar, după o scurtă perioadă de timp, în frunte cu parohul Tordai Sándor András, la calvinism (Szőts 1898, p. 67).

[44] Lángi, Mihályi 2002, p. 84.

[45] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 160.

[46] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 206.

[47] În gropile executate pentru stâlpii gardului, în zona turnului de pe latura de sud, stânca apare imediat sub stratul vegetal; pe unele porțiuni este vizibilă la suprafață.

lăcașului de cult. Din păcate, lipsa unor elemente de cronologie absolută îngreunează datarea etapelor identificate. Dar, coroborând datele arheologice de cele oferite de sursele documentare și de studiile de istoria artei, putem face câteva observații, inclusiv din punct de vedere cronologic.

Sintetizând informațiile rezultate în urma săpăturilor arheologice, putem spune că biserica actuală a fost construită într-o singură etapă – nava și sanctuarul, cu sacristia, fără turnul-clopotniță și cei trei contraforți vizibili astăzi, precum și faptul că aceasta suprapune parțial ruinele unei clădiri, foarte probabil un alt lăcaș de cult, de mai mici dimensiuni.

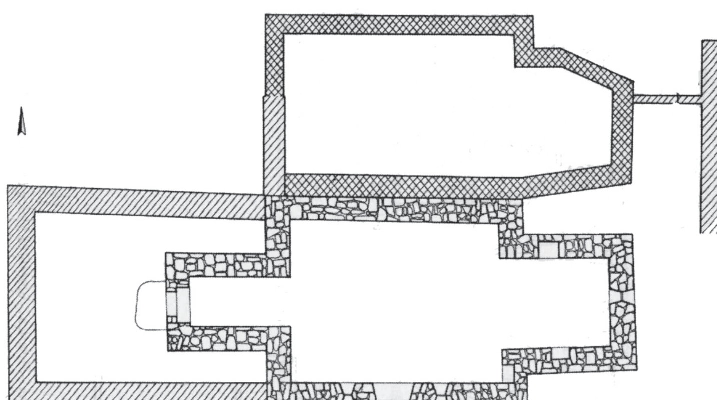
Rezultatele arheologice referitoare la prima construcție sunt puține. Portalul vestic și fereastra de pe latura de nord, cele mai timpurii componente artistice aflate în biserica actuală, ar putea reprezenta repere temporale, având în vedere diferența de stil dintre acestea și restul ancadramentelor păstrate. În aceste condiții, putem presupune că acestea sunt elemente ale vechiului lăcaș de cult refolosite la realizarea noii biserici. Cele mai apropiate analogii ale portalului vestic se găsesc la bisericile din Strei, Sântămărie Orlea și Peșteana (toate în județul Hunedoara), în toate cazurile fiind portalul principal de intrare, de pe latura de vest. Ancadramentul de la Peșteana, astăzi dispărut, a fost încadrat în secolul al XIII-lea de către Eugenia Greceanu[48] și în ultimul sfert al aceluiași secol de către Entz Géza[49]. În ceea privește biserica de la Sântămărie Orlea, părerile istoricilor coincid, fiind plasată în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea (1270–1280)[50]. O variantă simplificată a portalurilor de la Sântămărie Orlea și Peșteana este considerată forma ancadramentului intrării de pe latura de vest a bisericii din Strei. Datarea bisericii din Strei este mai largă: a doua parte a secolului al XIII-lea, până spre mijlocul veacului următor; cea mai mare parte a cercetătorilor înclinând totuși spre o întemeiere după anul 1300[51]. De forma portalului acestei ultime biserici se apropie, cel mai mult, forma celui de la Rapoltu Mare, singura diferență fiind închiderea ogivală a celui de la Strei.

Raportarea la biserica din Strei oferă și analogii pentru un eventual traseu al primei construcții de la Rapoltu Mare: o biserică-sală cu un sanctuar rectangular. Spre deosebire de biserica actuală, care este dispusă pe marginea platoului, cea veche ocupa centrul acestuia (fig. 13).

Cea mai timpurie referință la un lăcaș de cult în Rapoltu Mare o face Ortvay Tivadar, amintind un document din anii 1332–1334. Este vorba de listele dijmelor papale pentru Arhidiaconatul Hunedoara, care, între cele zece parohii, înregistrează și pe cea de la *Rapolt*, filie a parohiei din Orăștie[52]. Totuși, sursa nu este prezentată, astfel că mențiunea nu poate fi luată în considerare fără rezerve. Îndoiala este justificată și de informațiile oferite de socotelile care s-au păstrat, atât pentru Arhidiaconatul

[48] Greceanu 1986, p. 76, fig. 9.
[49] Entz 1994, fig. 37.
[50] Vătășianu 2001, p. 74–77; Popa 1988, p. 232.
[51] Popa 1988, p. 234; Burnichioiu 2018, p. 384.
[52] Ortvay 1892, p. 645.

a)

b)

c)

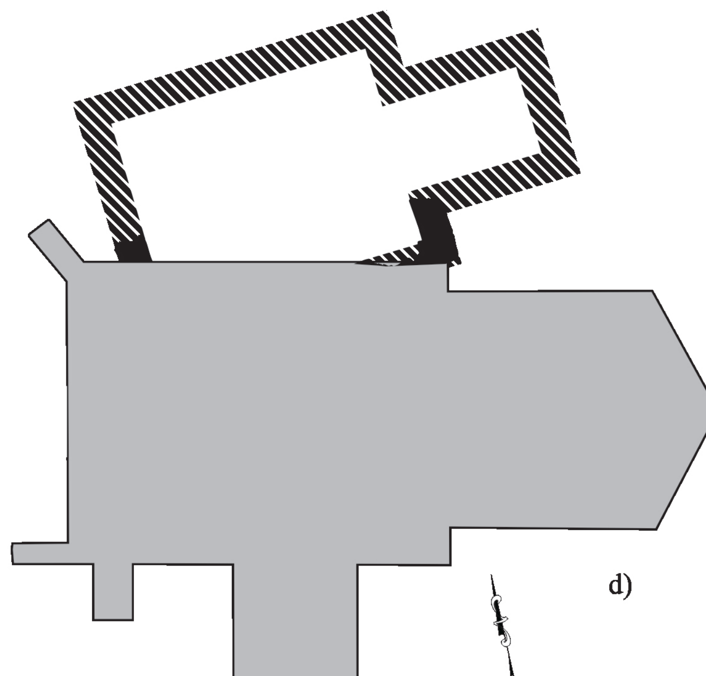

d)

Fig. 13. Strei. Biserica ortodoxă: a. portalul vestic; b. planul (după Rişcuţa, Ferencz 2004); Rapoltu Mare. Biserica reformată: c. portalul vestic; d. reconstituire ipotetică a primului lăcaş de cult, ridicat, probabil, la sfârşitul secolului al XIII-lea.

Hunedoara, din anul 1332[53], cât şi pentru cele ale Decanatului Orăştiei, din anul 1334[54], care nu menţionează biserica din Rapoltu Mare. Lipsa din registrele de dijmă papală poate fi explicată prin faptul că lăcaşul de cult a fost destinat unui grup restrâns, astfel că era deţinut ca oricare alt bun patrimonial[55]. Având în vedere conţinutul documentelor de partaj a bunurilor fraţilor Petru Tharnok şi Ioan, emise la începutul secolului al XVI-lea, această ipoteză pare cât se poate de plauzibilă[56].

În acest context este interesantă descoperirea, în timpul cercetărilor arheologice realizate în anul 2013, în situl roman de la Rapoltu Mare – *„La Vie"* (în linie dreaptă, distanţa dintre cele două obiective este de aproximativ 550 m) a unui inel sigilar din argint[57], al cărui decor (motiv vegetal stilizat – o floare de crin – redat pe şaton) îşi găseşte bune analogii cu piese din secolele XIII–XIV[58]. Acesta a fost găsit lângă o stivă de cărămizi romane, adunate din podeaua unei încăperi, pregătite pentru a fi transportate[59], ceea ce confirmă faptul că zona a reprezentat în această perioadă o sursă de materie primă pentru şantierele medievale din apropiere. Dat fiind intervalul cronologic destul de larg, nu putem susţine cu certitudine că acţiunea de demantelare a zidurilor romane a fost în folosul acestei etape sau pentru următoarea, reprezentată de edificarea bisericii actuale.

La un moment dat, în locul micii capele a fost construită biserica în forma sa actuală: cu navă rectangulară, tăvănită şi sanctuar cu patru laturi, cu muchie în ax; pe latura de nord a acestuia era dispusă sacristia (fig. 14). Având în vedere faptul că soluţia aleasă pentru închiderea sanctuarului este cunoscută în Transilvania din secolul al XIV-lea[60] şi folosită până în veacul al XVII-lea[61], datarea bisericii se bazează pe studierea frescelor, identificate în timpul cercetărilor de parament din prima jumătate a secolului al XX-lea şi primii ani ai veacului următor, dintre care cele mai vechi au fost atribuite secolului al XIV-lea[62].

Înlocuirea vechii capele cu o alta, de dimensiuni mai mari, coincide cu perioada în care, din actele de cancelarie maghiare, se întrevăd resursele financiare importante ale nobililor din Rapolt. Totuşi, calculând lungimea navei din prima fază, vedem că diferenţele faţă de cele actuale nu sunt atât de mari; de altfel, suprafaţa platoului pe care se găseşte biserica nu permite o construcţie generoasă. Dacă vechiul lăcaş era poziţionat aproximativ în centrul platoului, în faza următoare biserica este amplasată

[53] *DIR.XIV.C.* 1954, p. 129.

[54] *DIR.XIV.C.* 1954, p. 341.

[55] Burnichioiu 2002, p. 139.

[56] Magina 2010, p. 117.

[57] Barbu *et alii* 2016, p. 277, 293, pl. XX/ 6a–b.

[58] Cea mai apropiată analogie este un inel descoperit în timpul săpăturilor la biserica din Streisângeorgiu, jud. Hunedoara (Baltag 1978, p. 54, fig. 1/6).

[59] Barbu *et alii* 2016, p. 293.

[60] Cercetările arheologice de la biserica „Sfântul Nicolae" din Hunedoara au dus la concluzia că încadrarea monumentului poate fi considerată anterioară secolului al XV-lea (Pinter, Ţiplic 1998, p. 29–30).

[61] Burnichioiu 1999, p. 112.

[62] Jékely, Kiss 2008, p. 244.

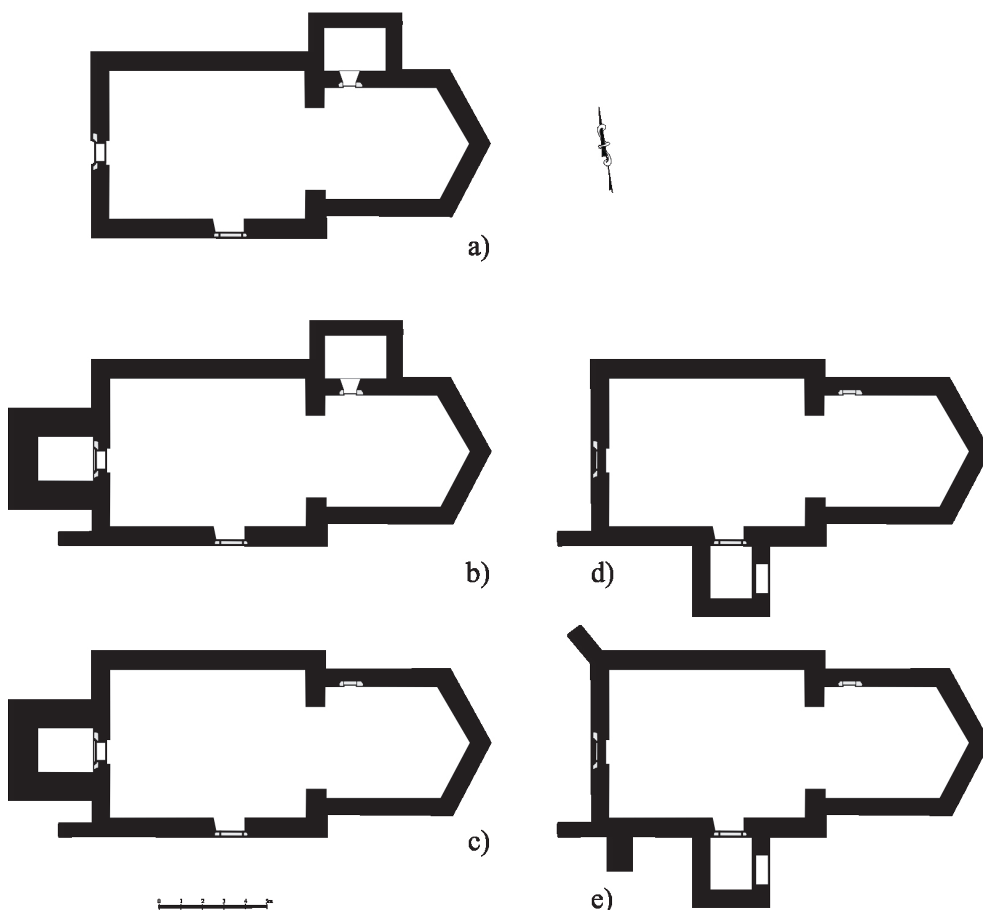

Fig. 14. Rapoltu Mare. Evoluția bisericii reformate: a. secolul al XIV-lea; b. sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea; c. secolele XVI–XIX; d. a doua jumătate a secolului al XIX-lea; e. secolul al XX-lea.

spre marginea sudică a acestuia. Dimensiunile sanctuarului actual, cu siguranță mai mari decât cel anterior, sunt ușor disproporționate în raport cu nava (lungimea interioară a sanctuarului este de 7,25 m, iar cea a navei de aproape 9,85 m). Până acum, situația a fost pusă pe seama etapelor diferite de construcție. Având în vedere rezultatele cercetărilor arheologice, putem presupune că dimensiunile alese au legătură, mai degrabă, cu destinația lăcașului de cult, aceea de capelă.

Următoarea etapă de construcție poate fi pusă în legătură cu transferul de proprietate al moșiei Rapolt din patrimoniul familiei locale în cel al nobililor de Măcicaș, în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În această perioadă au fost încadrate bolta și ancadramentul uneia dintre ferestrele din sanctuar[63], iar frescele de pe pereții

[63] Burnichioiu 1999, p. 139; Burnichioiu 2002, p. 139–140; Burnichioiu 2018, p. 433.

sanctuarului au fost datate spre finalul veacului și începutul celui următor[64]. Începutul secolului al XVI-lea este indicat ca moment al unor lucrări de amploare de inscripția copiată de Debreczeni László[65]. Acest șantier de construcție sau un altul – inițiat de preotul Ioan Tharnok, conform aceleiași inscripții[66] – trebuie să se fi încheiat până în 1523, anul turnării clopotului. În toată această perioadă de timp a fost refăcută bolta sanctuarului, într-un stil gotic târziu, și a fost ridicat turnul-clopotniță de la latura de vest.

Vizitele canonice consemnează, pentru finalul secolul al XVII-lea și de-a lungul celui următor, mai multe reparații la biserică, în special ale învelitorii: în anii 1698 și 1699 s-a cumpărat șindrilă[67], în anul 1764 au fost achiziționate 31 de bucăți de scânduri și 500 de cuie pentru leațuri, destinate turnului și târnațului acestuia[68]; în anul 1803 s-au cumpărat, din nou, 8 000 de bucăți de șindrilă pentru biserică[69], iar patru ani mai târziu a fost reparat târnațul turnului[70]. La mijlocul veacului al XIX-lea, vechiul turn a fost dărâmat[71], noua clopotniță fiind ridicată pe latura de sud, în dreptul intrării. Configurația terenului a fost, probabil, principalul motiv al degradării vechiului turn. Efectele pot fi încă văzute și în pereții navei, atât pe latura de vest, cât și pe cea de sud (colțul sud-estic). Pentru a mai încetini procesul de degradare a zidurilor navei, au mai fost ridicați încă doi contraforți, câte unul pe fiecare colț al peretelui vestic (cel sud-vestic fiind, eventual, construit în același timp cu turnul de pe latura de vest).

Ultimele intervenții asupra bisericii au avut loc în secolul al XX-lea. Dintre acestea, cele întreprinse în anii ’30 nu au fost de mare amploare. Lucrările realizate după incendiul din anul 1960, care a distrus întreg acoperișul, au dus la înlocuirea învelitorii din șindrilă cu una de țiglă. Urmele șantierului – fragmente de țigle – au apărut în șanțul identificat atât pe latura de vest, cât și pe cea de nord a bisericii.

Rezultate importante au fost obținute și din cercetarea cimitirului parohial. Chiar în lipsa inventarului funerar, localizarea celor 39 de morminte cu datele menționate (orientare, adâncime, relațiile stratigrafice și distribuirea lor) oferă informații privind evoluția lăcașelor de cult. Din totalul mormintelor investigate, 13 au legătură directă cu structurile zidite. Astfel, au fost identificate două mari faze de înmormântare: una aparținând bisericii actuale, cealaltă lăcașului de cult anterior. Două dintre mormintele cercetate sunt suprapuse de zidurile primei construcții identificate. Este posibil ca acestea să aparțină cimitirului unei biserici din lemn, aflate în zonă, ale cărei urme au dispărut în urma lucrărilor de construcție ulterioare și ale înmormântărilor.

În ceea ce privește cronologia cimitirului, în lipsa inventarului funerar, aceasta se poate presupune cu un anumit grad de rezervă. Având în vedere evoluția istorică a bisericii, perioada de funcţionare a cimitirului parohial ar putea fi cuprinsă între

[64] Jékely, Kiss 2008, p. 244.
[65] Burnichioiu 2018, p. 434.
[66] Burnichioiu 2018, p. 434.
[67] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 156–157.
[68] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 160.
[69] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 196.
[70] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 206.
[71] Lángi, Mihályi 2002, p. 84.

a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi sfârșitul secolului al XVII-lea. Limita inferioară este asigurată de datarea primului lăcaș de cult pe baza elementelor artistice păstrate. În ceea ce privește limita superioară, aceasta are la bază sursele istorice de care dispunem. Prima mențiune a cimitirului apare în al doilea deceniu al secolului al XVI-lea[72], fără a benefica și de o localizare, dar, fiind vorba de un bun patrimonial, putem presupune că era în proximitatea capelei. În secolul următor, Episcopia Reformată a luat o serie de măsuri care urmăreau interzicerea înmormântărilor în apropierea bisericilor (cu excepția patronilor). Chiar dacă hotărârile nu au fost întotdeauna respectate – existând situații în care înmormântările au continuat și în secolul al XVIII-lea[73] –, în cazul nostru, cel puțin la finalul veacului al XVII-lea, cimitirul era deja mutat spre marginea de atunci a așezării. (Deși este vorba de o distanță față de biserică de puțin sub 50 m, cimitirul este bine delimitat de aceasta printr-un șanț adânc, săpat în travertin, probabil preistoric.) În anul 1695, o parte din terenul cimitirului a fost dat la schimb, de către parohie, unui membru al familiei Jósika, pentru a-și ridica aici o șură[74].

Cercetările arheologice realizate în anul 2021 au totuși anumite limite: imposibilitatea continuării investigațiilor spre nord, care face ca traseul exact al zidurilor primului lăcaș de cult să rămână incert și lipsa oricărui element de cronologie absolută, astfel că datarea etapelor identificate rămâne la stadiul de ipoteză. Pentru a umple aceste lacune, în viitor, ar fi nevoie de noi cercetări arheologice, dar ar trebui să ne îndreptăm atenția și spre cercetările interdisciplinare.

CALVIN REFORMED CHURCH FROM RAPOLTU MARE (RAPOLTU MARE COMMUNE, HUNEDOARA COUNTY). NEW DATA REGARDING THE ARCHITECTURAL EVOLUTION OF THE CHURCH IN THE LIGHT OF THE 2021 ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

ABSTRACT

The Calvin Reformed Church from Rapoltu Mare is one of the important ecclesiastical monuments af Hunedoara County, that draws the attention and interest through the shape of the sanctury (with axial closing) and the murals dated în the 14th and 15th centuries. In our paper, we present the results of the archaeological research of church undertaken in 2021 as a preparation of the renovation and drainage system at the north and western sides. We have also examined the historical and art-historical literature, focusing on its transformations down the centuries. The archaeological excavations evidenced that the nave and the sanctuary of the church were built in the same phase, together with the sacristy in the 14th century. A tower bell was built on the west side of the nave, on a later construction phase, but before 1523. One of the most important finds is that the church

[72] Magina 2010, p. 117.
[73] Demjén, Ardeleanu 2014, p. 67–68.
[74] *A hunyad-zarándi* 2007, p. 155.

is succeeding a stone building, most likely a previous place of worship, probably built in the late 13th century. Over the course of the research, 39 graves with 40 deceased were discovered. The cemetery can by dated between 13th and late 17th centuries.

Keywords: archaeology, medieval church, cemetery, Rapoltu Mare, Hunedoara County

BIBLIOGRAFIE

Baltag 1978	Gh. Baltag, *Podoabe din secolele XIV–XVIII din inventarul necropolelor de la Streisîngeorgiu și Strei – jud. Hunedoara*, RMM–RMI 1, 1978, p. 53–56.
Barbu, Bărbat 2017	M.Gh. Barbu, I.A. Bărbat, *New archaeological information regarding the exploitation of andesite in Măgura Uroiului (Hunedoara County)*, Sargetia S.N. 8, 2017, p. 71–121.
Barbu *et alii* 2016	M.Gh. Barbu, I.A. Bărbat, G. Băeștean, A. Bălos, A. Gonciar, A. Brown, *Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Rapoltu Mare – La Vie, campaniile 2013–2015*, Banatica 26, 2016, p. 273–321.
Bălos, Țuțuianu 1999	A. Bălos, C.D. Țuțuianu, *Rapoltu Mare (jud. Hunedoara). Punct: Biserica Reformată*, în CCA, campania 1998, Vaslui, 1999, p. 80.
Benkő 2002	E. Benkő, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*, Budapesta – Kolozsvár / Cluj-Napoca, 2002.
Burnichioiu 1999	I. Burnichioiu, *Despre tipologizare în arhitectură: bisericile medievale de zid din Transilvania cu închiderile de altar în ax*, Arhitectura medievală religioasă din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania, I, Satu Mare, 1999, p. 107–120.
Burnichioiu 2002	I. Burnichioiu, *Etape de construcţie şi posibili ctitori ai bisericii medievale din Rapoltu Mare (jud. Hunedoara)*, Arhitectura medievală religioasă din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania, II, Satu Mare, 2002, p. 136–145.
Burnichioiu 2018	I. Burnichioiu, *Biserici parohiale și capele private din comitatele Alba și Hunedoara (1200–1550)*, Cluj-Napoca, 2018.
Csánki 1913	D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapesta, 1913.
Debreczeni 1968	L. Debreczeni, *Kós Károly építészeti és műemlékvédő munkássága egyházunkban*, Református Szemle LXI, Kolozsvár/Cluj, 1968, p. 43–53.
Demjén, Ardeleanu 2014	A. Demjén, M. Ardeleanu, *Săpături arheologice la biserica reformată din Tăuții Măgheruș (jud. Maramureș)*, Marmatia 11, 2014, p. 63–87.
Diaconescu 2013	M. Diaconescu, *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină*, Cluj-Napoca, 2013.
DIR.XIV.C. 1954	*Documente privind istoria României. Veacul al XIV-lea*, *C. Transilvania*, vol. III *(1331–1340*), București, 1954.
Entz 1994	G. Entz, *Erdély építészete a 11–13. században*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 1994.
Entz 1996	G. Entz, *Erdély építészete a 14–16. században*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 1996.
Faragó 1902	L. Faragó, *A reformatio kezdete Hunyadmegyében*, HTRTÉ 13, 1902, p. 53–56.

Gavra 2013 C.-I. Gavra, *Peisaje culturale în Munții Metaliferi*, Cluj-Napoca, 2013.
Greceanu 1986 E. Greceanu, *O prezență de tradiţie bizantină în arhitectura românească de zid din Ţara Haţegului în veacurile XII–XIII: monumentul de cult din Peşteana, judeţul Hunedoara*, RMM–MIA 55, 1, 1986, p. 69–78.
Hivatalos 1913 *Hivatalos Értesítő*, HTRTÉ 22, 1912–1913, p. 62–86.
A hunyad-zarándi 2007 *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere 3. Marosnémeti-Zejkfalva*, D. Buzogány, S.E. Ősz (eds.), Kolozsvár / Cluj-Napoca, 2007.
Illyés 1944 E. Illyés, *Egyházművészet – Konventi Egyházművészeti Bizottság*, Egyháztörténet, Budapesta, 1944, p. 105–119.
Jékely, Kiss 2008 Zs. Jékely, L. Kiss, *Középkori falképek Erdélyben. Értékmentés a Teleki László Alapítvány támogatásával*, Budapesta, 2008.
Lángi, Mihályi 2002 J. Lángi, F. Mihályi, *Erdélyi falképek és festett faberendezések. I.*, Budapesta, 2002.
Magina 2010 A. Magina, *Constituirea şi evoluţia domeniului familiei nobiliare Măcicaş de Rapolt (1478–1520)*, Banatica 20/2, 2010, p. 109–130.
Ortvay 1892 T. Ortvay, *Magyarország egyházi földleirása a XIV. század elején*, *A pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve*, II, Budapesta, 1892.
Ősz 2009 S.E. Ősz, *Kálvinizmus a periférán*, în S. Fazakas (ed.), *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapesta, 2009, p. 263–288.
Ősz 2019 S.E. Ősz, *Az Erdélyi Református Egyház „kanonikus" püspöknévsoráról,* în V.J. Kolumbán (ed.), *A „recepta religiók" évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2019.
Pinter, Țiplic 1998 Z.K. Pinter, M. Țiplic, *Biserica „Sf. Nicolae", jud. Hunedora*, în CCA, campania 1997, Călărași, 1998, p. 29–30.
Popa 1988 R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1988.
Rişcuța, Ferencz 2004 N.C. Rişcuța, I.V. Ferencz, *Noi cercetări arheologice și câteva considerații privind complexul ecleziastic de la Strei (jud. Hunedoara)*, Apulum 41, 2004, p. 337–366.
Roman, Tincu 2009 C.C. Roman, S. Tincu, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: Şeghi*, în CCA, campania 2008, Târgovişte, 2009, p. 332–336.
Rusu 1991 A.A. Rusu, *Biserica românească de la Ribița (județul Hunedoara)*, RMI 1, 1991, p. 3–9.
Szatmári 1997 a L. Szatmári, *A Közösségi művészet forrásvidékein (4.) Debreczeni László itineráriuma – 1930*, Muvelodés 3, 1997, p. 41–45.
Szatmári 1997 b L. Szatmári, *A közösségi művészet forrásvidékein (10.) Debreczeni László itineráriuma – 1936–1937*, Muvelodés 11, 1997, p. 44–47.
Szatmári 1997 c L. Szatmári, *A közösségi művészet forrásvidékein (11.) Debreczeni László itineráriuma – 1938, 1940–1944*, Muvelodés 12, 1997, p. 41–44.
Szőts 1898 S. Szőts, *A dévai ref. templom és régiségei*, HTRTÉ 9, 1898, p. 67–82.
Turfaş, Stanciu 1983 V. Turfaş, L. Stanciu, *Apele subterane din Culoarul Mureşului între Şibot şi Uroi*, Sargetia 13, 1983, p. 5–29.
Ursuț 2001 D. Ursuț, *Caracterizare fizico-geografică a comunei Rapoltu Mare*, în D. Ursuț, A. Bălos (eds.), *Comuna Rapoltu Mare. Schiță monografică*, Deva, 2001, p. 1–7.
Vătășianu 2001 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, Cluj-Napoca, 2001.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Rapoltu Mare on the first Austrian military map of 1763–1773; detail (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/24/Josephinische_Landaufnahme_pg184.jpg, accessed on 16.02.2022).

Fig. 2. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church before the restoration works.

Fig. 3. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church: a. the western portal; b. the windows on the northern side of the nave; c. the southern portal; d. the entrance in the sacristy; e. fragment of the murals from the northern wall of the nave; f. fragment of the murals from the eastern wall of the nave; g. the vault of the sanctuary.

Fig. 4. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church. General plan of the excavations carried in 2021.

Fig. 5. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church. Archaeological research on the northern side of the church (photo: Andrei Gonciar).

Fig. 6. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church: a. drawing of the northern side of the nave (Z.01A); b. drawing of the northern side of the sanctuary (Z01.B); c. trench S.05 – detail with the junction area between the nave and the sanctuary.

Fig. 7. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church. Trench S.05 – drawing of the ruins of sacristy.

Fig. 8. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church. Trench S.03 – intermediary plan with the discovered graves.

Fig. 9. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church. Trenches S.04 and S.05 – ruin of wall Z.11.

Fig. 10. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church. Archaeological research on the western side of the church (photo: Andrei Gonciar).

Fig. 11. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church. Trenches S.01 and S.02: a. intermediary plan, with the ruins of the tower; b. drawing of the western side of the nave; c. western profile of trenches S.01 and S.02.

Fig. 12. Rapoltu Mare Calvin Reformed Church. Grave 13.

Fig. 13. Strei Orthodox Church: a. the western portal; b. the ground floor plan (after Rișcuța, Ferencz 2004). Rapoltu Mare Calvin Reformed Church: c. the western portal; d. hypothetical reconstruction of the first place of worship, probably built in the late 13th century.

Fig. 14. Rapoltu Mare. The evolution of the Calvin Reformed Church: a. 14th century; b. end of 15th century – beginning of 16th century; c. 16th–19th centuries; d. second half of the 19th century; e. 20th century.

SMOKING PIPES AND PARAPHERNALIA FROM THE RECENT ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE EVANGELICAL PARISH CHURCH IN SIBIU

SEBASTIAN OVIDIU DOBROTĂ*

Abstract: Archaeological research in the field of smoking pipes has advanced in recent years by leaps and bounds and published data from the city of Sibiu (germ. *Hermannstadt*, hu. *Nagyszeben*) have also provided several such finds. The following paper brings a new contribution to this field of research by presenting the smoking implements archaeologically uncovered inside the Evangelical Parish Church in Sibiu – nowadays the Evangelical Cathedral – during the 2018–2021 excavations, better known for their results relevant to the medieval and early modern development of the parish site and of its buildings. The thirty smoking pipes which will be discussed date from a much later period, the earliest being only as old as the second part of the 17th century and the vast majority dating from the first half of the 19th century. For their most part fragmentary pieces drawn in the backfills used for vertical resurfacing during the 1853–1855 renovation of the church, the lot includes a varied selection of 17th–19th centuries "Ottoman" pipes and 19th century "Austrian" pipes, some of them produced in Wiener Neustadt (Austria), others connected with the workshops in Banská Štiavnica (Slovakia). The presented lot also includes two fragmentary wind caps and a bronze pipe cleaner, also found inside the church, in secondary contexts.

The materials are analyzed both individually and as an interconnected lot. For the description of the pieces the basic terminology has been used, dividing them into bowl, shank and ring, with occasional mentions about the lower part of the bowl, designed as their keel.

Keywords: smoking pipes, smoking paraphernalia, church archaeology, Transylvania, Sibiu, modern period

The archaeology of the instruments used for tobacco consumption has been for a long time an underprivileged segment of research, the numerous finds being generally discarded as modern materials of little scientific interest. In the area of present-day Romania, some pioneering work was done as early as the 1880s by Flóris Rómer, who, while documenting the archeological findings at the cathedral in Oradea, included the clay pipes in his documentation, even though without attributing them a particular importance[1]. While the following century has occasionally witnessed

* PhD candidate, "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: sebastian.dobrota@gmail.com.

[1] Kondorosy 2014, p. 189–190; Kondorosy 2017, p. 7–8.

the publication of such finds[2], papers and studies fully dedicated to subject have only started to appear in the last few decades, with works published by researchers such as George Bilavschi, Iuliana Costea, Anton Coşa, Bogdan-Alin Craiovan, Andrea Demjén, Remus Dincă, Irina Ene, Adriana Gaşpar, George Dan Hânceanu, Szabolcs Kondorosy, Zsuzsana Kopeczny, Oana Toda[3] and, of course, Ana-Maria Gruia, whose studies merged the archaeological data with historical and figurative information in an attempt to forge a comprehensive picture of the early Transylvania tobacco consumption[4]. Still, for the most part, tobacco related archaeological finds – mostly clay pipes – continue to appear in publications only as part of the inventory assemblage, often as simple mentions which remain undescribed and unillustrated.

Such is also the case with the pipe findings from Sibiu (germ. *Hermannstadt*; hu. *Nagyszeben*), although one must admit that the city has an inordinately high number of detailed mentions, a fact that likely reflects not as much a proportionally higher incidence of tobacco consumption but the amount of attention researchers paid to this category of artefacts and the number of archaeological studies dedicated to the medieval and modern periods of the city. As early as 1997, Horst Klusch has published a summary paper on the pipes discovered during the archaeological excavations at the "Old City Hall"[5] and the findings, consisting of 17 pieces, have also been discussed in later publications[6], although never properly described (fig. 7a). Other pipes discovered in archaeological contexts in Sibiu are known from excavations performed in the Great Square[7], including at the Roman-Catholic Parish House[8], in the Huet[9], Goldners[10], and "1 Decembrie 1918"[11] Squares, 22 Ocnei Street[12] and 7 Turnului Street[13].

Since archaeological excavations conducted in Timişoara and Oradea, the only nearby locations which have enjoyed an appropriate publication of the found pipes, have led to the discovery of lots consisting of dozens, if not hundreds of pieces[14], one

[2] Notable in this regard, being often cited in the following literature, although hardly the only occurrences, would be the findings from Iași, published in the 1960s (Andronic, Neamțu 1964, p. 428, fig. 14.1–5; Andronic, Neamțu, Dinu 1967, p. 265, 267–270, fig. 69–70).

[3] Bilavschi 2017; Costea 2013; Coşa 2015; Craiovan 2017; Demjén 2018; Ene 2013; Gaşpar 2016; Hânceanu 2013; Kondorosy 2014; Kondorosy 2017; Kopeczny, Dincă 2012; Toda 2019.

[4] Gruia 2012a; Gruia 2012b; Gruia 2012c; Gruia 2012d; Gruia 2013.

[5] Klusch 1997.

[6] Beşliu Munteanu 2006, p. 85, 87–88.

[7] Istrate 2007, p. 55, 57, and pl. 95.1.

[8] Munteanu 2006, p. 215, 222, fig. 5–6; Roman 2007, p. 83, 85, fig. 32.39.

[9] Marcu Istrate 2007, p. 111, 150, 282, pl. 58.4, 58.6.

[10] Lazăr, Beşliu Munteanu 2007, p. 319.

[11] Țiplic 2006, p. 326.

[12] Beşliu Munteanu 2007a, p. 166; Beşliu Munteanu 2007b, p. 166–167, 179.

[13] Beşliu Munteanu 2008, p. 223, 239.

[14] A lot of 88 pipes resulting from the 19th century excavations in Oradea has been published (Kondorosy 2014). The quantity of finds from the excavations started in 1991 remains undisclosed, except for general statements regarding their impressive number, but a preliminary typology has used

can be quite certain that the number of actual findings is much higher. Even if we are to acquiescence that the historical context of these two western centers has been quite different from that of Sibiu, due to an effective Ottoman presence, and therefore the practice of tobacco consumption had a somewhat divergent development, we should not underestimate the spread of this practice in the metropolis of the Transylvanian Saxons. Despite the repeated official banning of this habit throughout the second half of the 17th century – reiterated mostly because of a crass lack of implementation, the 1698 Diet noticing that even the officials tasked with collecting smoking fines were doing it pipe in mouth[15] – one can hardly accept any more statements such as the one that claims that the introduction of tobacco smoking in Sibiu took place only during the Habsburg period[16]. Sibiu possesses some of the earliest proofs of tobacco consumption in Transylvania, some documentary, others material, such as a tobacco pouch, received by Georg Birthälmer in 1636 and currently preserved in the collection of the Brukenthal Museum[17].

Considering the situation, it comes somewhat as a surprise that the large-scale archaeological investigations undertaken in 2005–2006 in Huet Square, one of the three open areas that articulate the historical center of the city, have produced only two smoking pipes, both fragmentary and both discovered in trench S.10, opened east of the apse of the Evangelical Parish Church in Sibiu, formerly St. Mary's[18] (fig. 1a). In the monography dedicated to these excavations, there are more pipes depicted in the included early 19th century period drawings[19] (fig. 7b–c) than there are pipes as archaeological materials, and this even though the investigations have involved more than half of the area of the square. Indeed, in many areas the excavations stopped at rather superficial depths, reaching only as deep as needed for the refurbishing project of the square[20], but smoking pipe occurrences would be expected especially in these topmost layers. For comparison, the excavations undertaken nearby in 2005–2007, in the Great Square of Sibiu, in similar refurbishing circumstances, also found only two pipes[21], while the excavations undertaken in the smaller area of the Roman-Catholic Parish House, on the edge of the square, have found no less than four, of which at

illustrations of 33 pieces to establish 16 types (Rusu 2002, p. 132–133, and pl. LXXXVI–LXXXVII). As for Timișoara, from various excavations have been published lots consisting of 29 pieces (Gașpar 2016), 52 pieces (Craiovan 2017), and 79 pieces (Kopeczny, Dincă 2012).

[15] Gruia 2013, p. 30, and p. 34–37 for a concise summary of the late 17th century legislation.

[16] Popescu 2009, p. 438.

[17] Beșliu Munteanu 2006, p. 85, n. 148; Gruia 2013, p. 45.

[18] Marcu Istrate 2007, p. 111, 150, 282, pl. 58.4, 58.6. The special finds section of the volume (VIII.2), where the pipes are mentioned, was written by Maria-Emilia Crîngaci-Țiplic. For a summary of the archaeological bibliography of Huet Square, see Beșliu Munteanu 2015, p. 112, n. 1, with the reserve that it doesn't include the older works.

[19] Marcu Istrate 2007, p. 111, fig. 158–159. The source of the illustrations is mentioned as: Joseph Leonhard, *Siebenbürgen im Jahr 1816,* Ms. in the library of Brukenthal Museum (Marcu Istrate 2007, p. 172).

[20] Marcu Istrate 2007, p. 17–23, with a listing of research units and excavation depths.

[21] Istrate 2007, p. 55, 57, 218.

least two outside the building, in the passage area from the Great Square towards the Small Square[22].

This lack of finds in the actual area of the squares could be at least partially attributed to the effects of the previous utilitarian interventions, and especially to their historical vertical resurfacing works. At least in the case of Huet Square, on some masonry segments, the fact that the ground is now lower than the ground level at which the 15th century parish church was constructed is obvious to the naked eye and the archaeological investigations have generally found little to none of the expected ground level growth even when this was not the case.

Contrariwise, the interior of the parish church has shown obvious signs of ground level growth, an observation also hinted at by period entries, in which it was recorded how the interior of the Evangelical Parish Church in Sibiu, formerly St. Mary's, has underwent major changes in the mid-19th century, when, in 1853–1855, a large number of operations have taken place. The ones usually mentioned, and likely to disturb the ground, were the erection of the walls separating the western part of the church – the so-called "ferule" – from the nave, the demolition of the western gallery and of the wings of the old rood screen, the placement of a new pulpit and altar, and, foremost amongst them, the opening of the tombs inside the church, their looting and backfilling, to provide stability to the underground of the building, as the fabric of the old tombs had been weakened by age and they were starting to be a major structural danger, one of the tombstones that covered them even unexpectedly falling inside the burial chamber underneath ten years before[23]. The well-known pavement of the nave, consisting of old slabs of stone, was set in place during this constructive phase, but it took another couple of decades before the most remarkable tombstones, removed from their places on top of the old tombs, were embedded in the walls of the "ferule" to produce a rather comprehensive funeral gallery of the notable personalities of Sibiu that were historically buried inside the parish church – most them were placed in 1869, but the embedment works were finished only in 1877[24].

Little attention has been paid to the effects these interventions had on the interior ground level, that is, until 2018, when the church entered a major restoration project[25]. The numerous finds revealed by the first excavations, as well as the amplitude of the utilitarian interventions due to affect the underground, quickly led to an exponential increase of the archaeological involvement in the restoration project. In the end, the intended trial trenches turned into more than thirty research units of various shapes and sizes, excavated down to various depths, often only deep enough to reveal the

[22] Munteanu 2006, p. 215, 222, fig. 5–6; Roman 2007, p. 83, 85, fig. 32.39.

[23] Dancu, Dancu 1968, p. 21–25; Reissenberger, Henszlmann 1883, p. 7–8, 10, 13, 16, 30.

[24] Dancu, Dancu 1968, p. 25–26; Reissenberger, Henszlmann 1883, p. 13, 27, 30.

[25] At the time, several archaeological surveys had been already performed inside the church, most recently in 2013, in the context of the same project (Țiplic, Țiplic, Ignat 2015).

brick masonry of the old tombs, which occupy most of the underground of the church, at other times down to the undisturbed soil, depending on circumstances[26].

The study of the situation in the research units was, however, only part of archaeological activities undertaken during the 2018–2021 restoration of the Evangelical Parish Church in Sibiu. Almost simultaneous with the start of the archaeological excavations, the constructors began dismantling the old pavement of the nave and transept, consisting of slabs of stone, placed mostly in the transit areas, and missing in those normally occupied by the pews, an operation required by the fact that the project included plans for introducing underfloor heating in the church, therefore stipulating a slight lowering of the ground level. Meanwhile, bits and pieces of an older pavement of the church started to appear, matching the actual structure of the piers that delineated the aisles, so, after several rounds of meetings and discussions, it was decided to lower the interior ground level of the nave and transept to this historical benchmark, instead of keeping it as it was, which meant evacuating the upper deposits (fig. 1b–c).

Despite an already delayed schedule, professional ethics dictated the employment of proper research methods even in these upper layers, already identified based on stratigraphy as consisting mostly of dry, crumbly mid-19th century and later backfills. The excavated soil was sieved through a mesh dense enough to prevent the passing of all but the smallest possible finds (fig. 1b), and the effort proved worthwhile, since the sieving of these late deposits has produced an outstanding quantity of materials: rings, beads, boules, buttons, countless bronze or silver pins, coffin fittings – mostly tacks, hundreds of coins etc. Among these finds were also 17 pipes, more than those revealed by the 2005–2006 research in the Huet Square and in the Great Square combined – 16 fragmentary clay ones and an intact wooden one.

The ground re-leveling interventions continued with the areas of the choir and of the sacristy, but neither of them produced similar results, mainly due to stratigraphic and excavation depth reasons. The situation changed when work began in the western part of the church, the so-called "ferule". Once again, no historical floor level needed to be re-reached, so the ground lowering operations did not get to the depths from the nave and transept, which reflected in a lesser quantity of materials. Nevertheless, sieving these late deposits has once again provided some small finds, including a piece from the bowl of a clay pipe. While the upper layers were rather poor, going down in the crumbly, rubble-mixed backfills of the research units produced large numbers of coffin tacks, buttons, coins, boules, and various other small finds, including fragmentary clay pipes, one of them retaining part of its wind cap, another fragmentary wind cap, and a bronze item likely to have been a pipe cleaner.

Most of these originated from the material rich lower parts of the late deposits, hardly touched during the ground level lowering. However, not the same can be said

[26] The archaeological works were undertaken by the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology in Bucharest, in collaboration with the County Museum in Satu Mare. Although the material is still being processed, some general data have already been released; see: Lupescu 2020; Marcu Istrate 2020; Marcu Istrate 2021; Marcu Istrate *et alii* 2019a; Marcu Istrate *et alii* 2019b.

about some of the materials found in the area of trench S.26, which produced five fragmentary clay pipes from its topmost 40 cm and another three from the following 60 cm. These last three actually originated from the backfill of tombs that were ravaged during the mid-19th century renovation works, which raises the question why the backfills of the other tombs have not produced similar materials. Part of it can be explained by the fact that in most cases the excavations stopped at the depth where the brick masonry of the tombs started to appear, without attempting to empty them and, even when the tombs were emptied, the backfill was only selectively sieved, since it was going back in at the end of the research anyway and it was known that it contained only materials in secondary position. The inherent deficiencies of such an approach are to be considered mostly when assessing the results of the 2018 campaign. In the following years, since the areas involved were much smaller, and the pace the work lighter, greater care could be paid to these late deposits.

Another factor to be considered is that most the abovementioned late materials, be them jewelry, coins, pins, smoking implements or any other kind, have appeared in a particular layer of the late deposits, one of a very friable nature, basically flour-like, of a light yellowish-brown color, including various amounts of twigs, walnut and hazelnut shells, and even pumpkin seeds, but without mortar traces. This layer discontinuously stretched in the bottom part of the late deposits, underneath crumbly layers of a less friable nature, which included various amounts of construction debris and byproducts, and which were much poorer material-wise. Another notable distinction was that while these crumbly layers contained human bones and coffin tacks, likely from the mid-19th century pillaging of the tombs, these were basically lacking from the flour-like layer, which instead contained animal bones. The said layer was most noticeable in the nave, not so much in the transept, not at all in the eastern areas of the church and only sporadically in the "ferule" – the latter instance at least partly due to a shallower excavation depth.

This raises an obvious issue, namely that of the origin of this specific material-rich deposit, unfortunately one to which, for the moment, no proper solution can be given. Its consistency and composition strongly argue against identifying it with the dregs gathered on the ground level active inside the church during the 1853–1855 renovation works, especially since the by-products of looting the tombs – human bones, fragments of coffins and tombstones – are a feature better characterizing the layers on top of it, which are also richer in construction debris, fitting the activities that were taking place at the time. Considering its composition, most likely it originated from the scrapping of an outside area, which engaged the topmost ground levels, including the active one. The area could have been used occasionally for playing boules – although these could have been lost accidentally, as the jewelry and the buttons – and may have been related to tailoring activities, as suggested by the large number of pins. It can be argued that these pins may be better connected with the interments inside the church, but the investigated burials have barely provided such artifacts. Remaining in the realm of hypothesis, the soil could have been easily brought from nearby, from any of the neighboring three squares. The fragments from

a shattered writing slate, deeply incised with geometric patterns on both sides, may even relate to the activity of the school on the other side of Huet Square.

Yet, no conclusive argument can be brought, so the only certainty remains that the items found in the parish church, including the smoking implements, have appeared in secondary position. The only exception relevant for our subject could be the abovementioned wooden pipe, which was discovered intact, still with some tobacco in it, in an unpaved area, in the crumbly layers on top of the flour-like deposit, and which could therefore have been lost under the pews and never recovered. This interpretation is strengthened by the fact that the only other material found nearby, in the same stratigraphic position, was a button, and a paper poster from the early 20th century was found in these crumbly deposits a few meters away.

Getting to the point now, the smoking implements uncovered in the Evangelical Parish Church in Sibiu are not as motley a collection as one might expect. We were able to record the discovery of 30 pipes during the excavations that took place in 2018–2020 inside the Evangelical Parish Church in Sibiu – 29 clay ones, all fragmentary, and an intact wooden one. We were also able to record two fragmentary wind caps – one still attached to the top of the related pipe – and a bronze instrument that we regard as a pipe cleaner. As explained above, apart from the wooden pipe, no matter their precise place or depth of discovery, all these pieces can be firmly connected with the mid-19th century renovation of the church. Also, it is rather certain that they do not reflect the smoking habits of the workers that were on site – or of the parishioners – but those of the people frequenting the place from where the soil used to raise the ground level was brought from.

We will not engage here in describing the historical development of the practice of smoking or the pipe production techniques and their general classification since the subject has been already repeatedly presented in recent publications[27]. For the clay artifacts, we will be using two major groups, namely the “Ottoman” one, including the early shapes and the ones that continued to develop afterwards in the areas controlled or influenced by the empire, and the “Austrian” one, including the mass-produced types of the 19th century and their direct predecessors. There are no pipes in our lot assignable to proper “Hungarian” types[28]. Since we have only one wooden pipe, and this sort of item is underrepresented in archaeological publication, there was no apparent need for classification. Regarding the description of the pieces, there were several methodological options available. Due to the rather fragmentary nature of our material, we will using the usual basic division into bowl, shank and ring when talking about the clay pipes, but using the term “keel” for the lower part of the bowl when this is clearly defined from the upper part.

The most numerous pieces of are the pipes of “Austrian” design, characteristic for the 19th century. No less than 16 pipes (no. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 13, 18, 19, 23, 25, 26,

[27] See the works cited above, in notes 3 and 4.

[28] For a summary of pipe development in the former Hungarian territories, including Transylvania, see Ridovics 2009. See also Nagy 2001, for a seminal study on 19th century pipe production and distribution in Transdanubia, with references to previous developments.

28, 29, 30) can be ascribed to this category. The bowls, when preserved, are cylindrical, and round (no. 3, 5, 7, 18, 25, 26, 28, 30), ribbed (no. 1, 2) or polygonal (no. 4) in section. All pieces are missing the rim, so their exact height cannot be established, and in quite a few cases the bowl is so fragmentary that only the typology of their preserved parts indicates that it used to be a tall one. Overall, the best-preserved part is the keel, which can be palmette-shaped, with the spring running on the bottom of the shank (no. 1, 2, 3, 4, 6, 23), onion-shaped (no. 5), bulb-shaped (no. 30), clawed (no. 7, 16), hemispherical (no. 29), or missing as such, the bowl continuing as a cylinder down to the base (no. 18, 25, 28). The pipe with an onion-shaped keel (no. 5) and one of the keel-less ones (no. 28) also have a pronounced frenulum running on the underside of the shank. The shape of the ring varies wildly.

Two thirds of them are of good quality, casted in fine molds and carefully finished (no. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 19, 25, 28); others exhibit a lesser craftsmanship level (no. 7, 13, 18, 23, 26, 29, 30), in one instance (no. 30) being even obviously the case of a handcrafted piece as far as the décor goes. This piece, Pipe no. 30, actually raises uncertainties if it should be placed alongside the others, since, while it shares certain similarities (its fabric and overall shape and size, the cylindrical bowl separated through a circular band from the keel), it is also the only occurrence of a six-cloves bulb-shaped keel, with the shank inserted in the place of one of the cloves, and with downwards-pointing triangles between the upper parts of the cloves, which clearly points to earlier designs. Although obviously related to the mass-produced models that were fashionable in the first half of the 19th century, there are good reasons to see it as a provincial product, either emulating the fine merchandise, either predating it. Pipe no. 29 also shows signs of handcrafting (irregular shape, heavy use of incised lines) and of making use of a model with outside influences (large bulging ring, short shank with a deep “V” keel connection and with a strong curvature of its lower side) and it is also likely a local, or even more likely an early product, since it finds its closest analogies near Gheorgheni, at the quarantine in Pricske, which was abandoned in the early 19th century[29]. Combined with its very small size, it may be that it was not a proper “Austrian” pipe, and that it belonged to the series that preceded them, and which had shorter bowls.

Pipe no. 5 also makes a discordant note, since, although it is obviously a fine industrial pipe of “Austrian” type it has inherited features of older glaze-ware, noticeable in its finishing, in the leaves applied on the cylindrical bowl in green glaze, and maybe even in the choice of an onion-shaped keel. The archaic – or maybe foreign? – features also affect its cartouche stamp, which is illegible, its contents consisting of two horizontal lines that frame a succession of small points instead of writing. The round stamp is similarly illegible – most of the field is unoccupied and only in the lower part there are two lines, one curved, in the three o’clock position,

[29] Demjén 2018, p. 238, cat. 64, an almost identical piece, and cat. 66. Several other pipes from Pricske share similarities, but belong to other, Hungarian or Ottoman types. The quarantine was abandoned in 1808 (Demjén 2018, p. 221).

and one straight, in the seven o'clock positions, connected to a protuberant middle point – possibly Arab lettering? Notably, it is the only light ware piece is this series (actually, made of red ware fabric but coated to give the appearance of light ware), the others being either red ware (no. 1, 2, 19, 25), black/grey ware (no. 3, 4, 7, 10, 18, 23, 26, 28, 29, 30) and, in one instance, fully glazed ware (no. 6).

Pipes no. 1 and 2, with palmette-shaped keels and ribbed bowls, although coming from different molds, are almost twins, and can likely be both assigned to the workshop operated by Anton Ress in Wiener Neustadt, Austria, after taking over from Matthias Amstätter in 1830. Seven years later, Ress was making over 6.000 pipes per day, which explains the wide spread of his products in the Habsburg Empire and beyond[30]. Pipe no. 2 – one of the best preserved pieces of our lot, as it only lacks the top part of the bowl – displays his characteristic maker's marks: a cartouche stamp with <A.RESS> on the shank, followed by a circular one towards the ring. Pipe 1 was also stamped, but only the right extremity of the cartouche has been preserved, so the Ress assignation cannot be as certain. The fully glazed Pipe 6, with a more elaborate palmette-shaped keel, may also be a product of the Ress workshops since the end of the cartouche stamp seems to read <…ESS>, although the lecture is difficult, the letters being covered in thick glaze.

Pipe no. 19 originated from the same workshop, but from the earlier tenure of Matthias Amstätter, as shown by the cartouche stamp <<AMSTÄTT[ER]> in Gothic writing[31]. The similitude between Pipe no. 19 and Pipes no. 1 and 2, stamped by Ress, are obvious, but it probably did not have a palmette-shaped keel, since there are no traces of its spring on the bottom of the preserved part of the shank, and it may even be a product from the early activity of Amstätter, since it does not have a circular stamp.

Despite the similitudes, Pipe no. 4, of black ware and with a polygonal bowl, is not related to the products of Anton Ress. The cartouche stamp reads <BODNAR / SCHEMNITZ> and is accompanied both by a round stamp, applied on the opposite side of the shank, and by a five-pointed star stamped above the cartouche[32]. Ignatius Bodnar was mentioned in Banská Štiavnica (German Schemnitz) as a "piparum confector" with four employees during the 1827 census[33] and the pipe is a typical Schemnitz product, but regarding the actual place of production we must be cautious,

[30] Nagy 2001, p. 71; Pavličić Hein 2022, p. 48, 53. His products were widespread, and some finds closely paralleling our pieces can be mentioned from Cristuru Secuiesc (Szente 2009, pl. I.2), Sremska Mitrovica (Lučić 2012, p. 13, fig. 6) in Serbia, and Požega (Pavličić Hein 2022, p. 51, cat. 13) in Croatia.

[31] Nagy 2001, pl. XCI, with a full rendition of the Gothic stamp (K1) from a Körmend find and various other versions of the Amstätter cartouche.

[32] Another Bodnar Schemnitz pipe, almost a perfect analogy to our piece, differing only by its slender shank and many-pointed star stamp (and missing the circular stamp?) has been published from Pula (Zejnilhodžić 2012, p. 181, cat. 27), being dated in the first half of the 19th century. There are other close analogies known from Pula (Zejnilhodžić 2012, p. 180–181, cat. 26, 28), Dubrovnik (Milošević, Topić 2011, p. 301–304, fig. 3–9) etc. although these are generally bearing other Schemnitz stamps.

[33] Nagy 2001, p. 67.

since the stamp could be also used in other, far-away workshops[34]. Pipe no. 3 is also like the ones mentioned above; the bowl is circular, the palmette-shaped keel has full leaves, in the tradition of the Schemnitz pipes, and, overall, it is less carefully crafted. This is a statement generally accurate when comparing black ware pipes with red ware pipes. Its cartouche stamp reads "G.H." and the round stamp has been applied on the opposite side of the shank.

Pipe no. 23, the last pipe with a palmette-shaped keel in our lot, lacks stamps and has a wide ring, with clearly marked rims, and an additional circle notched around the opening, features quite unusual for the mass-products merchandise of the major workshops. It also lacks stamping, and the finishing is of a more greyish color. Only the ring and part of the unstamped shank of Pipe no. 13 have been preserved, but based on size, fabric, coloring, and shape, it likely falls within the same category as the abovementioned pieces, with Pipe no. 23 providing the best analogy.

The clawed keel of Pipe no. 7 reappears, in a softened shape, at Pipe no. 26. Both are black ware, do not denote a particular fine craftsmanship, and at least Pipe no. 7 was never stamped – Pipe no. 26 is too fragmentary for such a statement. Some early analogies for this type of keel can be found at Priske[35], although the shapes present there are very different from those of our pieces, which seem to be rather typical 19th century products[36]. Three pipes, one of red ware – Pipe no. 25 – and two of black ware – Pipes no. 18 and no. 28 – are of the keel-less type. Only Pipe no. 28 – which is also the only one of them with a frenulum – has a stamp, a barely imprinted cartouche with the text <FOGA>.

Several other pieces, although not definitely of "Austrian" design, are likely to belong also to this category. All that is left of Pipe no. 22 is a small fragment from its bowl, almost completely covered in stamped and incised decoration, but it is still enough to assign it to the "Hungarian" variant of "Austrian" pipe[37]. Pipe no. 27, of which only the top of the bowl, encased with the band of the wind cap, as well as the pipe corresponding to the fragmentary wind cap listed under no. 31 were also likely pipes of "Austrian" type, based on the fashions of the time, but we can have no certainty here.

Pipes no. 10 and no. 21 are both glazed wares, but both are highly fragmentary and neither exhibits traditional glazed forms. Pipe no. 10, missing both the bowl and the keel area has a collared shank with a pronounced under curvature and a narrow, notched recessed ring so, shape wise, it may have belonged to a glazed "Austrian" type pipe, a fact also suggested by its very fine fabric. The small size of Pipe no. 21 puts its closer to the unglazed Pipe no. 29, with which it also shares the connection

[34] Nagy 2001, p. 88, 92 *et passim*; Gačić 2008, p. 15 (and Zejnilhodžić 2012, p. 181, following him) attributes the Bodnar pipes to the workshops in Körmend and Vasvár.

[35] Demjén 2018, cat. 22, 36, 57.

[36] See the pieces published from Reghin (Gruia 2012b, figs. 5 and 17) and Rupea (Toda 2019, pl. I.14).

[37] See Gruia 2012b, figs. 13–15, for pipes ornated in a similar style, dated in the late 19th century – early 20th century.

in "V" between the shank and keel and the use of multiple incised lines to outline the keel.

The other pipes of our lot display a wide variety of shapes and sizes, generally of Ottoman tradition. Pipe no. 12 is obviously such a product, with a short keel, ribbed in a manner that reminds of a floral pattern, and with a pronounced shoulder, resulting in very narrow bowl at its contact with the keel. Unfortunately, both the bowl and most of the shank are missing. The shank starts on the bottom of the keel with a rectangular section and retains this shape on the bottom in the preserved portion; it broke right at the connection with the keel, but the imprint shows that its upper part was rounded. While the décor as such is widespread in the Ottoman pipe production, we could find no exact parallel for this rather small-sized piece and it well may be that it was a 17th century product[38].

We are on firmer ground with Pipe no. 8, despite its even worse conservation, the "V" shank-to-keel connection and rounded keel covered in petals being commonplace in the Ottoman craftsmanship of the late 18th century and during the first half of the 19th century[39]. Oppositely, Pipe no. 11 has lost its entire front part, but the oversized, flared, cogwheel-decorated shank likely used to connect to a lily-shaped bowl, shaping a typical 19th century Ottoman pipe. There are plenty of analogies for the preserved shank[40] and the circular stamp bears faint traces of Arab lettering.

Pipe no. 15 is also in the Ottoman tradition, and even though it also preserves almost only the flared shank, with a toothed ending, it can be assigned to the so called "Şişman" type and dated in the 18th–19th centuries[41]. The now missing front part should have had the shape usual for this type, consisting of a rounded keel and a medium-sized rim, both rather heavily ornate. Pipe no. 16, of which only the short shank has survived, may belong to the Ottoman series too, although, due to its fragmentary state, no close analogy has been possible.

Pipes no. 9 and 24 are both richly decorated pieces (incisions, cogwheel stripes, stamps), with a continuous profile, flaring bowls and – at least in the case of Pipe no. 9 – a flared shank. This shape of pipe has been placed in the late 17th century – early 18th century in the reconstruction of the Ottoman pipe development in the areas

[38] See Robinson 1983, p.171 and pl. 47.C1–C2; Kondorosy 2008, pl. I.2–3 for some parallels. Somewhat similar is also a piece from Timişoara (Gaşpar 2016, cat. 14), also tentatively assigned by the author the late 17th century (p. 269).

[39] Robinson 1983, p.164. For comparison, we may mention some pipes from Babadag (Costea 2013, cat. 22), Roman (Hânceanu pl. IV.1–2), Timișoara (Craiovan 2017, cat. 36).

[40] Iași (Andronic, Neamţu 1964, p. 428, figs. 14.3–4), Babadag (Costea 2013, cat. 30, 46; Ene 2014, cat. 15), Roman (Hânceanu 2013, pl. V.4). As it often happens, the assigned dates are wildly divergent, I. Ene assigning her piece to the 17th century while I. Costea dating hers – including several other pieces less similar to ours – to the 19th, or even the early 20th century.

[41] This type of pipe was widespread throughout the Ottoman Empire, ranging from the Balkans to Palestine, the piece often, although not always, bearing one or more stamps (Vincenz 2016, p. 118–119; Vincenz 2020, p. 48–49). From our neighbouring region, we may mention some finds from Babadag (Costea 2013, cat.12, 15, 18, 21), Roman (Hânceanu 2013, pl. V.6) and Turnu (Gaşpar 2019, pl. III.2).

of Hungary[42] and our pieces relate to early finds from Szeged[43], while bearing a somewhat different ornamentation, which may suggest another place of production. Unfortunately, the large <F> stamped on the bottom of Pipe no. 9 does not allow the identification of the workshop.

The fragmentary status of Pipe no. 20 barely allows any analogy. The footing and the partial lack of distinction between keel and shank are noticeable at a piece from Reghin (although a much more richly decorated one), dated in the second half of the 18th century[44]. Even less can be said about Pipe no. 14, except that it was a fine pipe, made of kaolin, and that the bowl was not cylindrical, as it had a slight narrowing. While the original piece is likely to have been in the tradition of the Ottoman kaolin pipes, nothing with any semblance of certainty can be stated about its typology.

The wooden pipe[45] has a basic shape, being made of a single piece of wood, with a bitronconic bowl which turns into a shank with a square section, a rounded chamber, with coarsely finished walls, that narrows down towards the bottom, and a round channel. On the left side of the shank has been incised, in underlined italics: <*Blia*>. The end of the shank was covered with a silver band, one of its sides decorated with lines, the upper one consisting of <E.P.> within a diamond and the lower one of “A” and “H” with a star between them. These last two letters made use of the Gothic alphabet, while all the other used the Latin one.

Despite being corroded, the silver band detached from the end of the shank shortly after discovery, and, if it would have been found without the corresponding pipe, its destination would have been almost impossible to establish. This raises the problem of the presence of metal items associated with smoking implements or with the smoking practice in the archaeological record. The bronze band used to affix the wind cap to the top of a pipe listed here under no. 27 was lucky enough to preserve the upper part of the bowl within it when the pipe broke. The bronze band listed under no. 31 was much thinner so it became detached from its primary item – probably a pipe considering its size, although this cannot be certain. The same uncertainty would have afflicted the other band if it wouldn’t be still connected to the broken top of the pipe.

The items that would have made the smoker’s kit face a similar problem, since while pipes can usually be at least recognized as such, the same cannot be said about things such as lighters or pipe cleaners, the first of universal usage, the others now unfamiliar due to the spreading of cigarette smoking. One bronze item discovered during the excavations in the parish church of Sibiu is likely to have been such a pipe

---

[42] Nagy 2001, pl. XLI.

[43] Kondorosy 2008, cat. Sz12–Sz14.

[44] Gruia 2012b, fig. 3.

[45] Wooden pipes with simple shapes have an even poorer bibliography than other smoking implements. One has been published from the collection of the museum in Reghin (Gruia 2012b, p. 268 and fig. 16), and tentatively assigned to the 20th century. While its overall shape differs from that of ours, its shank was also partially covered with a band of metal, interpreted at the time as a possible sign of reparation.

cleaner. It consists of a 7 cm long rod, twisted as to rinse the dregs from the shank channel, pointed at the end to break into the chamber, with a curved trapezoidal spade (1.4 cm long, 0.7-1.35 cm wide) at the other end, to scoop the chamber.

Back to the pipes themselves, as it could be noticed from the previous presentation, and from the annexed catalogue of pieces, "Austrian" type pipes prevail by far in our inventory, numbering from 16 (no. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 13, 18, 19, 23, 25, 26, 28, 29, 30) to 20 (10, 21, 22, 27) items, i.e., about every two in three. Three or four of them (no. 1, 2, 19, probably 6) can be assigned to the workshop ran in Wiener Neustadt first by Matthias Amstätter, then, after 1830, by Anton Ress. At least one (4), and probably more, are Schemnitz products from the same period. Some others (no. 29, 30) are more likely to be early products, from the 18th to the 19th century boundary, when the "Austrian" type was still being shaped. All the other identifiable finds (no. 8, 9, 11, 12, 15, 24) are of "Ottoman" facture, covering a period that may open as early as the late 17th century (no. 12) and ends with pieces likely used at the same time as the "Austrian" pipes (no. 11, 15). These last ones may relate to the close trading relations that the city of Sibiu kept with the lands beyond the mountains. The absence of proper "Hungarian" type pipes – except for an "Austrian" bowl decorated in "Hungarian" manner – comes something as a surprise, but the other – published – excavations in city were hardly any richer in this sort of discoveries, which may be due to a cultural dichotomy between the Saxons of Sibiu and the Hungarians that extended to their smoking practices. Unfortunately, these published local finds also lack close analogies for our pieces – at most we may mention some distantly related pipes of "Austrian" design with palmette-shaped keels found at the "Old City Hall" and in the Great Square[46].

As we have already mentioned, all these finds – with the possible exception of the wooden pipe – were in secondary position, so they cannot be used to interpret the smoking practices of the parishioners frequenting the Evangelical Parish Church in Sibiu, and not even those of the crew employed for the 19th century renovation works. They should be however relevant for the smoking practices of the people frequenting the place from which the backfill was brought from, and the fact that typical 19th century "Austrian" pipes are mixed with contemporary "Ottoman" pipes argues that the backfill was brought from nearby, from a place frequented both by locals and by foreigners, likely linked with the commercial activities of central Sibiu. While no certainty can be drawn from this, it is a hint that can be employed – and verified – when processing the huge number of other finds that accompanied the pipes. We should also note the lack of very early smoking implements, of types that were contemporary with the above-mentioned 1636 tobacco-pouch – our earliest pieces cannot be dated earlier than the second half of the century. These early pieces are rare occurrences altogether, but this, together with the enormous prevalence of 19th century

[46] Beşliu Munteanu 2006, p. 85, f. 59; Istrate 2007, p. 57 and pl. 95.1. See also Klusch 1997. In both cases the materials were dated to a much too early period, a common problem in studies that are not pipe-centred.

finds, would fit the theory that the soil for the backfill was obtained by scrapping the top layer of the area of provenance.

While it is only a minor contribution, we hope that this paper will help enrich the ever-growing series of published pipe finds from Transylvania. We would like to thank Daniela Marcu Istrate, the scientific director of the 2018–2021 excavations in the Evangelical Parish Church in Sibiu, for access to the material and to the associated field data, to the scientific research team and to the employed laborers for their dedication and conscientiousness in recovering and registering the finds, as well as to the staff of the Evangelical Parish of the Augsburg Confession in Sibiu, the restoration project managers, and the constructors for making the archaeological investigation possible. As a last remark, while the excavations have involved large areas of the interior of the church, much of it has still remained more or less archaeologically untouched, and further investigations are bound to enrich the collection of pipes from the Evangelical Parish Church in Sibiu, by our estimates at least doubling it.

Catalogue[47]

1. Fragmentary clay pipe (fig. 2/1), missing the endings of both the bowl and the shank. Tall, vertically grooved cylindrical bowl, with a horizontal band above the palmette-shaped keel. Cartouche stamp on the right side of the shank, mostly lost in the breakage. The remnants of the last letter are not enough to reconstruct it, but do not fully exclude the possibility on an “S”, as in the <A.RESS> cartouche of the similar pipe presented below. Fine red ware, firing traces in the chamber. Dating: first half of the 19th century. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 5.2 cm; B.D. 2.4 cm; K.L. over 4.5 cm; K.D. 1.8 cm; R.D. -.

2. Fragmentary clay pipe (fig. 2/2), missing the top of the bowl. Tall, vertically grooved cylindrical bowl, with a horizontal band above the palmette-shaped keel. The frenulum of the acanthus leaves springs from a superficial collar. End ring, rectangular in section, decorated with dense, fine incisions on its outer edge. Cartouche stamp reading <A.RESS> on the right side of the shank and circular stamp between the collar and the ring, on the right side, depicting a trefoil motif. Fine red ware, grey fabric at the core. Dating: first half of the 19th century. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 4.7 cm; B.D. 2.1 cm; K.L. 5 cm; K.D. 1.6 cm; R.D. 2.4 cm.

[47] Explanation: B.H.: bowl height; B.D.: bowl diameter; K.L.: shank length; K.D.: shank diameter; R.D.: ring diameter.

3. Fragmentary clay pipe (fig. 2/3), missing the top of the bowl. Tall cylindrical bowl, palmette-shaped keel, with superficial frenulum. Wide bulbous ring, with a ridge before the shank. On the right side of the shank, rectangular cartridge stamp, with a rounded bottom left corner, reading <GH>, mirrored on the left side by two loosely incised wavy lines. Fine black ware, grey fabric, with a light grey core. Dating: first half of the 19th century. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 4.6 cm; B.D. 2.25 cm; K.L. 5.2 cm; K.D. 1.85 cm; R.D. 2.2 cm.

4. Fragmentary clay pipe (fig. 2/4), missing the top of the bowl. Tall bowl, polygonal in section, palmette-shaped keel, with wide, but superficial frenulum, stemming from the ring. End ring, rectangular in section, decorated with dense, fine incisions on the outer side. On the right side of the shank, cartouche stamp reading <BODNAR / SCHEMNITZ> and a five-pointed star above it; on the opposite side, circular stamp depicting a “V” crossed by a wavy line. Fine black ware, light taupe fabric. Dating: first half of the 19th century. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 3.3 cm; B.D. 2.4 cm; K.L. 5.4 cm; K.D. 2 cm; R.D. 2.6 cm.

5. Fragmentary clay pipe (fig. 3/5), missing the top of the bowl. Tall cylindrical bowl, simple onion-shaped keel, simple thin recessed ring. Pronounced frenulum, diagonally jagged on its outer side, stemming abruptly from the base of the onion-shaped keel but stopping before the ring. Illegible cartouche stamp on right side of the shank, followed, towards the ring, by a similarly illegible circular stamp. In the section, a smaller, secondary channel can be seen running through the shank alongside the main one. Semi-glazed fine light ware, brick-red fabric, with the bowl decorated in green glazing with basic leaves. Dating: first half of the 19th century. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 3.6 cm; B.D. 2 cm; K.L. 5.5 cm; K.D. 1.6 (+0.1) cm; R.D. 2.2 cm.

6. Very fragmentary clay pipe (fig. 3/6), preserving only the keel and part of the shank. Palmette-shaped keel, with the leaves ending in peacock feather eyes. Partially preserved cartouche stamp on the right side of the shank, covered in a thick layer of glaze, but apparently ending in <…ESS>. Fine glaze ware, fully covered in quality deep dark brown glaze, brick red fabric. Dating: first half of the 19th century. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.2 cm; B.D. c.2.4 (?) cm; K.L. 3.8 cm; K.D. 1.75 cm; R.D. -

7. Fragmentary clay pipe (fig. 3/7), missing the top of the bowl. Tall cylindrical bowl with a clawed keel separated from the bowl through a thin, superficial band. Recessed simple ring, with a circular groove before the rim. Rather rough black ware, grey fabric. While using a

shape common for industrially produced pipes, it exhibits neither their craftsmanship, nor their usual production stamps. Dating: late 18th – first half of the 19th centuries. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 3.1 cm; B.D. 2.3 cm; K.L. 4.7 cm; K.D. 1.8 cm; R.D. 2.1 cm.

8. Very fragmentary clay pipe (fig. 3/8), preserving only the keel, which is covered in almost triangularly-ended concave flower petals, separated only by deep thin cuts. The areas of the shoulder of the keel that are not covered by them are covered by a thick pattern of vertical incisions, made to look as if superposed by the petals. The shank connects to the keel in a deep "V", reaching all the way to the front. A rough, lusterless covering gives it the appearance of grey ware; the fabric is mostly grey, fired to a light taupe only near the surface. Dating: 17th–18th centuries (?). Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.2 cm; B.D. c.2.6 (?) cm; K.L. over 3.7 cm; K.D. -; R.D. –

9. Fragmentary clay pipe (fig. 3/9), missing the top of the bowl. Continuous profile, with no segmentation between the bowl, keel, shank, and ring. The area corresponding to the keel is decorated with four rows of small diagonal lines, made with the cogwheel, on the right side, and with five similar rows on the left one. The dissimilarity is the result of the fact that the cogwheel impressions were made before joining the two sides. Above them there is a row of circular impressions containing six-rayed stars, which, toward the shank, descends to join the register below. The flared, bulging ring is defined by two additional rows of small diagonal lines, made with the cogwheel in opposing directions, which circle the shank. On the bottom side of the piece, below the bowl, there is impressed a sun-like rosette, followed, towards the ring, by a large, deeply stamped "F". Rough light ware, strong firing traces in the chamber. Dating: 18th century (?). Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 3.4 cm; B.D. 2.2 cm; K.L. 4.8 cm; K.D. 1.45-1.65 cm; R.D. 2.2 cm.

10. Fragmentary clay pipe (fig. 4/10), preserving only the shank, which presents a slight collar. Thin recessed ring, with flared emergence from the shank and dense diagonal incisions on its outer side. Good quality glazed wared covered in deep purplish glaze, brick red fabric. Dating: 19th century (?). Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.1 cm; B.D. -; K.L. 5.7 cm; K.D. 1.8 cm; R.D. 2.5 cm.

11. Fragmentary clay pipe (fig. 4/11), missing most of the bowl and keel. Only a small bit of the backside of the bowl has been preserved, separated from the shank by a band traced with a thin vertically toothed cogwheel. Above it, remnants from the edge of the circular toothed

cogwheel traced motif, superposed by small circular impressions, and, above, remnants of yet another band traced with the thin vertically toothed cogwheel from one side of the bowl to the other, on a slightly curved trajectory. Another semicircular band was traced on the bottom of the piece, underneath the bowl, this time with a triangularly toothed cogwheel and two more bands circle the shank, traced with a wide vertically toothed cogwheel – first the one toward the end, then the one towards the bowl, since it has partially superposed the previous one. The ring consists mostly of a simple flaring of the shank, with a slight bulging of the ridge, defined by a circular incision. Circular stamp on the right side of the shank, with faint Arab lettering. The shank channel is wide open (0.75 cm) into the chamber. Burnished light ware of good quality. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 3.8 cm; B.D. -; K.L. over 3.9 cm; K.D. 2.35 cm; R.D. 2.9 cm.

12. Very fragmentary clay pipe (fig. 4/12), preserving mostly the keel, ribbed in a stylized floral pattern. The strong shoulder is marked by a separate ridge. The shank is rectangular in section, although the channel is still round, and its connection with the keel looks artificial, as it required the molding of an additional rectangular chunk of clay to cover the connection point. The workmanship of the bottom side of the keel is messy, the grooves that make the floral motif being flattened, and the interior of the bowl also shows signs of shoddy craftsmanship, as it has a cylindrical section and doesn't flare to take advantage of the wider keel. The brick red fabric is coarse, displays grains of mica, and has remained grey at the core. Strong traces of firing in the chamber. Dating: late 17th century (?). Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 1.8 cm; B.D. c.1.9 cm; K.L. over 3.2 cm; K.D. -; R.D. –

13. Very fragmentary clay pipe (fig. 4/13), preserving only the ending of the shank, finished in a small, simple, slightly recessed ring, separated from the shank by a thin ridge, likely intended to be circular, but whose ends to not connect and instead pass each other. Good black ware, light taupe fabric. Dating: first half of the 19th century. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. -; B.D. -; K.L. over 2.9 cm; K.D. 1.8 cm; R.D. 2.2 cm.

14. Highly fragmentary clay pipe (fig. 4/14), only a fragment of the top of the bowl has been preserved. Fine kaolin ware, strong traces of firing in the chamber and on the rim. Dating: likely 18th or the first half of the 19th century, but too fragmentary to be dateable. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 1.9 cm; B.D. c.2.5 cm; K.L. -; K.D. -; R.D. -

15. Fragmentary clay pipe (fig. 4/15), missing most of the bowl and keel. Possibly from a piece with continuous profile, very short, double-flared shank, octagonal in section. The un-recessed pseudoring is marked by a deeply incised band, made with a square-headed instrument, which gives it a stylized floral aspect. Good quality burnished red ware, noticeable traces of being intensely used. Dating: 18th to early 19th centuries. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.2 cm; B.D. -; K.L. over 3.1 cm; K.D. 1.6 cm; R.D. 2.5 cm.

16. Fragmentary clay pipe (fig. 4/16), missing the bowl and keel. Most of the shank consists of the ring register that starts close to the shank-to-bowl connection with a collar from which slashes emerge, heading towards the end of the piece. There is no clearly defined ring, but the end section of the shank is bulged and defined by a rather wavy strip of clay that added was on top of the slashes, covering their middle parts. Rather rough red ware, noticeable traces of being intensely used. Dating: 18th–19th centuries. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century archaeological-material-rich vertical resurfacing deposits, of various, mostly light colors, mixed with rubble, sticks and straws; c. -0,1 to -0,4 m benchmark depth. Dimensions: B.H. -; B.D. -; K.L. over 3.4 cm; K.D. 1.7 cm; R.D. 2.1 cm.

17. Intact wooden pipe with semi-continuous profile (fig. 4/17). The bowl broadens from the rim to shoulder, which is defined by two circular notches. The lower part is separated from the shank only on the top, the bottom having a continuous profile, without a keel. The shank is square in section, with a round draught channel, and narrows toward the end, which is covered by a silver mount, almost square on all sides. On the left side of the shank has been incised, in underlined italics: <*Blia*>. One of the sides of the silver mount has been decorated with two lines of writing, the upper one consisting of <E.P.> within a diamond and the lower one of "A" and "H" with a star between them. These last two letters made use of the Gothic alphabet, while all the other used the Latin one. The wood is polished, shows signs of being used, and, at the time of discovery, the piece still contained some tobacco, which, unfortunately, could not be collected. Dating: 19th or early 20th century. Context: uncovered during the (re)lowering of the ground level of the nave of the church (2018); friable 19th century light greyish brown vertical resurfacing deposits, about 1 m south of the fourth northern pier when counting from the east, c. -0,3 m benchmark depth. Nearby, at a slightly lesser depth, were found remnants of early 20th-century paper posters. Dimensions: B.H. 5.8 cm; B.D. 4.6 cm; K.L. 7 cm; K.D. 1.6 cm; R.D. 1.5 cm.

18. Fragmentary clay pipe (fig. 5/18), missing part of the bowl. Tall cylindrical bowl, with no proper keel and a flat bottom. The shank has a narrow collar halfway to the recessed ring, which, despite being rather narrow, is diagonally notched in a pattern reminiscent of the turban-shaped ring. Further diagonal notches mark the rim of the shank. Fine black ware, taupe fabric. Dating: first half of the 19th century. Context: upper levels of trench S.25 □1-3 (2019); friable 19th century, mostly light brown, backfills and vertical resurfacing deposits, mixed with rubble, broken bricks, stone shards, bones, coffin fragments; c. -0,2 to -0,6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 3.1 cm; B.D. 2.15 cm; K.L. 5.35 cm; K.D. 1.65 cm; R.D. 2.3 cm.

19. Fragmentary clay pipe (fig. 5/19), missing the bowl and the keel. Flared end-ring, with a narrow, diagonally notched outer side. Cartouche stamp reading <AMSTÄTT[ER]> in Gothic writing on the right side of the shank. Fine burnished red ware. Double draught channels. Dating: first half of the 19th century. Context: upper levels of trench S.25 □1-3 (2019); friable 19th century, mostly light brown, backfills and vertical resurfacing deposits, mixed with rubble, broken bricks, stone shards, bones, coffin fragments; c. -0,2 to -0,6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. -; B.D. -; K.L. over 3.2 cm; K.D. 1.5 cm; R.D. 2.2 cm.

20. Fragmentary clay pipe (fig. 5/20), missing parts of all its segments. The bowl and the shank are conjoined. The keel is separated from the bowl by a circular narrow band; below it follows the main register of the keel, slightly bulged, then another similar narrow band, followed, at the very base of the piece, by a slightly protuberant circular footing. Coarse grey ware, shoddy craftsmanship, doesn't seem that molds have been used for its production. Dating: 18th century (?). Context: upper levels of trench S.25 □1-3 (2019); friable 19th century, mostly light brown, backfills and vertical resurfacing deposits, mixed with rubble, broken bricks, stone shards, bones, coffin fragments; c. -0,2 to -0,6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.0 cm; B.D. c.2.2 cm; K.L. over 3.8 cm; K.D. -; R.D. -

21. Fragmentary clay pipe (fig. 5/21), missing most of the bowl and ring. Several curved notches can still be noticed on the sides of the keel, mirroring the side keel-to-shank joinders. The preserved shank section ends in a protuberant circular band, although it is uncertain if it belongs to the ring or to a collar. Small-sized fine glaze ware, covered in greenish brown glaze, brick red fabric. Dating: first half of the 19th century. Context: upper levels of trench S.25 □1-3 (2019); friable 19th century, mostly light brown, backfills and vertical resurfacing deposits, mixed with rubble, broken bricks, stone shards, bones, coffin fragments; c. -0,2 to -0,6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 1.8 cm; B.D. -; K.L. over 2.6 cm; K.D. 1.4 cm; R.D. -

22. Highly fragmentary clay pipe (fig. 5/22), only a fragment of the tall cylindrical (?) bowl, richly decorated with crosshatched areas, circular lines and successive semicircles has been preserved. Fine black ware. Dating: 19th century. Context: vertical resurfacing (2019) in the north-eastern quarter of the "ferule", friable 19th century backfills, c.-0.35-0.45 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 3.3 cm; B.D. -; K.L. -; K.D. -; R.D. -

23. Fragmentary clay pipe (fig. 5/23), missing the bowl and most of the keel. The keel was palmette-shaped, and the resulting superficial frenulum still runs on the bottom of the shank, fading before reaching the ring. The protuberant end-ring is wide, almost rectangular in section and divided by circular notches into three registers, a large, central one, and two narrow rim ones. On the back, there is circle notched around the opening. Fine black ware, grey fabric. Dating: first half of the 19th century. Context: upper levels of trench S.26 (2020); friable 19th century vertical resurfacing deposits, mixed with rubble and fragmentary construction materials; c. -0.2 to -0.6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. -; B.D. -; K.L. over 4.9 cm; K.D. 1.8 cm; R.D. 2.3 cm.

24. Very fragmentary clay pipe (fig. 5/24), preserving the keel and fragments of the bowl and shank, apparently with a continuous profile. The keel area is highly decorated, possessing in the upper front part three horizontal indentations, the upper and lower ones incised with

a sharped instrument, while the middle one impressed with the diagonally toothed cogwheel and over-stamped with small rosettes on the ends. The bottom front part of the keel section is covered in a succession of vertical motifs, which pace simple vertical incisions with fir-like motifs consisting of two parallel cogwheel-made bans, with the diagonal teeth pointing in opposing directions, and with a wavy, snake-like vertical incision. This last one divided the area in two, the other motifs mirroring each other on the sides. Good black ware, greyish taupe fabric. Dating: 18th century (?). Context: upper levels of trench S.26 (2020); friable 19th century vertical resurfacing deposits, mixed with rubble and fragmentary construction materials; c. -0.2 to -0.6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.7 cm; B.D. c.2.1 cm; K.L. over 2.6 cm; K.D. c.1.6 cm; R.D. -

25. Highly fragmentary clay pipe (fig. 6/25), preserving mostly the simple keel, which is circular in section, clearly defined on the sides from the shank and with a double-sided bottom. Fine burnished red ware. Dating: first half of the 19th century. Context: upper levels of trench S.26 (2020); friable 19th century vertical resurfacing deposits, mixed with rubble and fragmentary construction materials; c. -0.2 to -0.6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 1.9 cm; B.D. c.2.4 (?) cm; K.L. over 2.7 cm; K.D. c.1.9 cm; R.D. –

26. Highly fragmentary clay pipe (fig. 6/26), preserving only part of the wall of the bowl and keel. Tall cylindrical bowl, separated from the roughly clawed keel by a narrow, but rather protuberant band. Good quality black ware, grey fabric. Dating: first half of the 19th century. Context: upper levels of trench S.26 (2020); friable 19th century vertical resurfacing deposits, mixed with rubble and fragmentary construction materials; c. -0.2 to -0.6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.6 cm; B.D. c.2.0 cm; K.L. -; K.D. -; R.D. -

27. Highly fragmentary clay pipe (fig. 6/27), preserving only the top of the bowl, encased in the mount of its bronze wind cap. Too fragmentary for proper description, the bowl seems to have been cylindrical. The fabric is fine and red ware like, and the piece shows traces of having been used. The mount of the wind cap consists of a thin band of bronze, which covered the topmost 1.4 cm of the bowl and the 0.4 cm of the rim, with the joint in the back, underneath the hinge. The actual cap is missing. Dating: first half of the 19th century (?). Context: upper levels of trench S.26 (2020); friable 19th century vertical resurfacing deposits, mixed with rubble and fragmentary construction materials; c. -0.2 to -0.6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 1.4 cm; B.D. 2.8 cm; K.L. -; K.D. -; R.D. -

28. Fragmentary clay pipe (fig. 6/28), missing part of the bowl. Tall, cylindrical bowl, with no proper keel. Protuberant, fin-like frenulum on the bottom. The shank ends in a simple collar from which flares the narrow end-ring. Faded cartouche stamp reading <FOGA> on the right side of the shank. Fine grey ware, grey fabric. Dating: first half of the 19th century. Context: trench S.26 (2020); friable 19th century backfills, mixed with various amounts of rubble and fragmentary construction materials; c. -0.6 to -1.2 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 4.7 cm; B.D. 2.2 cm; K.L. 5.7 cm; K.D. 1.5-2.0 cm; R.D. 2.45 cm.

29. Fragmentary clay pipe (fig. 6/29), missing most of the bowl. The keel is hemispherical, defined on all sides with double sets of incised notches, and with a four-petal flower in the front. The shank connection is in a deep “V” and the shank crests abruptly down, resulting in a rounded angle of almost 90 degrees. The bulbous end-ring is wide, separated from the

shank by a narrow ridge and decorated with semicircular notches. Fine metallic grey ware, grey fabric. Slender shape, closely related to the industrial production, but also with features of handcraft. Dating: late 18th – first half of the 19th century. Context: trench S.26 (2020); friable 19th century backfills, mixed with various amounts of rubble and fragmentary construction materials; c. -0.6 to -1.2 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.6 cm; B.D. c.2.1 cm; K.L. 3.9 cm; K.D. 1.6 cm; R.D. 2.05 cm

30. Fragmentary clay pipe (fig. 6/30), preserving the keel and the neighboring sections. The bowl, likely cylindrical, is separated with a horizontal band from the keel, which is shaped as a stylized six-clove bulb, with five cloves present and the sixth one replaced by the shank. In the upper space between the cloves there are downward pointing triangles, descending from the delimiting horizontal band. Rather rough black ware, greyish black fabric. Likely handcrafted. Dating: late 18th – first half of the 19th century. Context: trench S.26 (2020); friable 19th century backfills, mixed with various amounts of rubble and fragmentary construction materials; c. -0.6 to -1.2 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 2.8 cm; B.D. 2.35 cm; K.L. over 3.9 cm; K.D. 1.7 cm; R.D. –

31. Fragmentary bronze smoking pipe wind cap (fig. 6/31). Only the part set on the rim of the bowl has been preserved, consisting of a thin bronze band, originally covering the topmost 0.4 cm of the sides of the bowl and the 0.3 cm thickness of the rim. The hinge segment is missing, and the corresponding pipe could not be identified. Dating: likely 19th century. Context: trench S.24 (2019), fine backfills and rubble layers, both with various amounts of construction material mixed in – mid and late 19th century backfills, from filling the tombs and mounting the tombstones in the walls of the "ferule", c.-0.2-0.6 m benchmark depth. Dimensions: B.H. over 0.4 cm; B.D. 2.6 cm; K.L. -; K.D. -; R.D. -

32. Intact bronze pipe cleaner (fig. 6/32), 8.3 cm long, consisting of a 7 cm-long twisted rod that starts with a rectangular section of 0.3 by 0.2 cm and narrows towards the point, and a thin (c.0.5 mm thick), slightly curved trapezoidal spade, 1.4 cm long, narrower at the connection with the rod (0.7 cm) and wider towards the end (1.35 cm), with rounded corners. Dating: likely 19th century. Context: trench S.24, western extension, in late backfills of rubble and soil, c.-0.3-0.7 m benchmark depth.

BIBLIOGRAPHY

Andronic, Neamțu 1964 — A. Andronic, E. Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956–1960*, ArhMold 2–3, 1964, p. 409–428.

Andronic, Neamțu, Dinu 1967 — A. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, ArhMold 5, 1967, p. 169–286.

Beşliu, Munteanu 2006 — P. Beşliu Munteanu, *Primăria veche din Sibiu, casa, oamenii, muzeul*, Bibliotheca Brukenthal 1, Sibiu, 2006.

Beşliu Munteanu 2007a — P. Beşliu Munteanu, *166. Sibiu, jud. Sibiu. Punct: str. Ocnei, nr. 22*, in CCA 2006, București, 2007, p. 321–323.

Beşliu Munteanu 2007b — P. Beşliu Munteanu, *Le bâtiment – monument historique de Sibiu, Rue d'Ocna, 22. Étude archéologique*, Brukenthal. Acta Musei 2, 1, 2007, p. 165–187.

Beşliu Munteanu 2008 P. Beşliu Munteanu, *Cercetări arheologice din Sibiu, strada Turnului nr. 7*, Brukenthal. Acta Musei 3, 1, 2008, p. 219–241.

Beşliu Munteanu 2015 P. Beşliu Munteanu, *Arheologia Pieței Huet din Sibiu: aspecte particulare*, Acta Terrae Fogarasiensis 4, 2015, p. 111–136.

Bilavschi 2017 G. Bilavschi, *Câteva tipuri de pipe de lut din Dobrogea și Moldova*, ArhMold 40, 2017, p. 225–240.

Costea 2013 I. Costea, *Pipe de lut cu inscripţii şi mărci din colecţia I.C.E.M. Tulcea*, Peuce S.N. 9, 2013, p. 255–290.

Coșa 2015 A. Coșa, *Pipele din colecția Muzeului de Istorie Bacău*, Onești, 2015.

Craiovan 2017 B.A. Craiovan, *Tobacco clay pipes discovered in Libertății Square, Timişoara*, Patrimonium Banaticum 7, 2017, p. 155–172.

Dancu, Dancu 1968 I. Dancu, D. Dancu, *Biserica evanghelică din Sibiu*, București, 1968.

Demjén 2018 A. Demjén, *The tobacco pipes discovered at the quarantine in Pricske (Harghita County)*, Ziridava 32, 2018, p. 221–252.

Ene 2013 I. Ene, *Pipele de lut descoperite la Orașul de Floci, comuna Giurgeni, jud. Ialomița*, CA 20, 2013, p. 197–206.

Gačić 2008 D. Gačić, *Глинене луле са Петроварадинске тврђаве (Glinene lule sa Petrovaradinske tvrđave)*, Зборник. Музеј примењене уметности (Zbornik. Muzeja primenjene umetnosti) 4, 2008, p. 7–18.

Gaşpar 2016 A. Gaşpar, *Obiceiuri cotidiene reflectate arheologic în Timişoara otomană. Observații asupra pipelor de lut*, MCA S.N. 12, 2016, p. 259–283.

Gruia 2012a A.M. Gruia, *Pipe smoking on horseback. New sources on the history of tobacco smoking in early modern Transylvania*, Brukenthal. Acta Musei 7, 1, 2012, p. 135–142.

Gruia 2012b A.M. Gruia, *Pipele de la Reghin*, Apulum, series Historia, Patrimonium 49, 2012, p. 259–280.

Gruia 2012c A.M. Gruia, *Depictions of smokers on stove tiles (17th–19th centuries)*, Ziridava 26, 1, 2012, p. 201–208.

Gruia 2012d A.M. Gruia, *Regional traits of smoking in the autonomous principality of Transylvania,* Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 16, 1, 2012, p. 217–234.

Gruia 2013 A.M. Gruia, *The gift of vice. Pipes and the habit of smoking in early modern Transylvania*, Cluj-Napoca, 2013.

Hânceanu 2013 G.D. Hânceanu, *Pipe din târgul Romanului*, Suceava 40, 2013, p. 39–62.

Istrate 2007 A. Istrate, *Sibiu. Piața Mare. Cercetări arheologice*, Alba Iulia, 2007.

Klusch 1997 H. Klusch, *Keramikfunde aus dem 17. und 18.Jahrhundert im Alten Rathaus von Hermannstadt*, BCMI 8, 1–4, 1997, p. 59–65.

Kondorosy 2008 Sz. Kondorosy, *A szegedi vár pipái I,* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Ethnographica 6, 2008, p. 331–364.

Kondorosy 2014 Sz. Kondorosy, *Cseréppipák a hajdani Váradi Szent László-székesegyházból*, Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, új sorozat 9 (19), 2014, p.187–224.

Kondorosy 2017 Sz. Kondorosy, *Types of smoking pipe widespread in the Ottoman Empire in the 17th century in connection with archaeological finds from onetime Várad Cathedral (Budapest Museum of Applied Arts*, Ars Decorativa 31, 2017, p. 7–24.

Kopeczny, Dincă 2012 Zs. Kopeczny, R. Dincă, *Tobacco clay pipes discovered in the historical center of Timişoara*, Ziridava 26, 1, 2012, p. 167–190.

Lazăr, Beşliu Munteanu 2007 M.D. Lazăr, P. Beşliu Munteanu, *164. Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Piaţa Aurarilor*, in CCA, campania 2006, Bucureşti, 2007, p. 317–320.

Lučić 2012 B. Lučić, *Clay pipes from Sirmium*, Journal de l'Académie Internationale de la Pipe 5, 2012, p. 9–15.

Lupescu 2020 R. Lupescu, *Contribuţii la istoria arhitecturii bisericii evanghelice din Sibiu pe baza noilor cercetări de parament. Sanctuarul şi transeptul bisericii*, in P.L. Szőcs (coord.), *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*, vol. 6, Satu Mare, 2020.

Marcu Istrate 2007 D. Marcu Istrate, *Sibiu. Piaţa Huet. Monografie arheologică*, vol. 1, Alba Iulia, 2007.

Marcu Istrate 2020 D. Marcu Istrate, *Noutăți arheologice privind biserica evanghelică din Sibiu (fostă Sfânta Maria)*, in P.L. Szőcs (coord.), *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania = Középkori egyházi építészet Erdélyben = Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*, vol. 6, Satu Mare, 2020.

Marcu Istrate 2021 D. Marcu Istrate, *Entstehung und Entwicklung der siebenbürgischen Stadtkirchen im 12.-15. Jahrhundert*, in D. Ade, S. Frommer, T. Marstaller, A.K. Scholz, M. Terp-Schunter, Ch. Vossler-Wolf, M. Wolf (eds.), *Sachgeschichte(n) Beiträge zu einer interdisziplinär verstandenen Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit Festschrift für Barbara Scholkmann zu ihrem 80. Geburtstag*, Tübingen, 2021.

Marcu Istrate *et alii* 2019a D. Marcu Istrate, R. Lupescu, P.L. Szöcs, I.M. Ţiplic, M.E. Ţiplic, S.O. Dobrotă, A. Şovrea, *123. Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Biserica parohială evanghelică „Sf. Maria" C.A. Sibiu*, in CCA, campania 2018, Bucureşti, 2019, p. 302–304.

Marcu Istrate *et alii* 2019b D. Marcu Istrate, M. Ţiplic, I.M. Ţiplic, R. Lupescu, *Biserica evanghelică „Sf. Maria" din Sibiu. Cercetări arheologice 2018–2019 = A nagyszebeni Sz. Mária evangélikus templom régészeti kutatása 2018–2019 = The Lutheran Church of the Holy Virgin in Sibiu: archaeological surveys 2018–2019*, in P.L. Szőcs (coord.), *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Conferință științifică internațională ediția a IX-a = Középkori egyházi építészet Erdélyben. 9. Nemzetközi tudományos konferencia = Medieval ecclesiastical architecture in Transylvania. 9th International scientific conference*, Satu Mare, 2019, p. 72–73.

Milošević, Topić 2011 B. Milošević, N. Topić, *Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku*, Starohrvatska prosvjeta, III. serja 38, 2011, p. 297–328.

Munteanu 2006 C. Munteanu, *Despre sediul breslei croitorilor din Sibiu*, Corviniana 10, 2006, p. 213–226.

Nagy 2001 Z. Nagy, *Dunántúli cseréppipa készítő műhelyek és termékeik a XIX. században*, Szombathely, 2001 (Fontes Castriferriensis 1).

Pavličić Hein 2022	M. Pavličić Hein, *Glinene lule austrijsko-mađarske proizvodnje iz fundusa Gradskog muzeja Požega*, Osječki zbornik 37, 20, 2022, p. 45–53.
Popescu 2009	P.I. Popescu, *Confluențe socio-culturale europene în Sibiu în secolul al XVIII-lea*, Brukenthal. Acta Musei 4, 2, 2009, p. 437–444.
Ridovics 2009	A. Ridovics, *National clay pipe summaries. Hungary (including former territories)*, Journal de l'Académie Internationale de la Pipe 2, 2009, p. 65–73.
Reissenberger, Henszlmann 1883	L. Reissenberger, I. Henszlmann, *A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom*, Budapest, 1883.
Robinson 1985	R. C. W. Robinson, *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, Hesperia 2, 1985, p. 149–203.
Roman 2007	T.C. Roman, *Cercetări arheologice la Casa Parohială Romano-Catolică, Sibiu, 2006*, ActaMN 41–44, 2, 2004–2007, p. 75–87.
Rusu 2002	A.A. Rusu, *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Vol. I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002.
Szente 2009	L.B. Szente , Agyagpipák a régi keresztúr-fiúszék területéről, Zs. Körösfői (ed.), Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén, Székelykeresztúr, 2009, p. 261–272.
Toda 2019	O. Toda, *Tobacco clay pipes from Rupea castle and their historical context,* Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium 1, 2019, p. 119–138.
Țiplic 2006	M. Țiplic, *174. Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Piața 1 Decembrie 1918*, in CCA, campania 2005, București, 2006, p. 325–326.
Țiplic, Țiplic, Ignat 2015	I.M. Țiplic, M.E. Țiplic, C.I. Ignat, *143. Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Biserica evanghelică*, in CCA, campania 2014, București, 2015, p. 241–242.
Vincenz 2020	A. de Vincenz, *Ottoman clay smoking pipes from Rozafa Fortress in Shkodra*, in P. Dyczek, S. Shpuza (eds.), *Scodra. From Antiquity to Modernity. Volume One: A Companion to the Study of Scodra* (Scodra 1), Warsaw, 2020, p. 245–277.

PIPE ȘI ACCESORII DE PIPĂ PROVENIND DIN CERCETĂRILE ARHEOLOGICE RECENTE DESFĂȘURATE ÎN BISERICA PAROHIALĂ EVANGHELICĂ DIN SIBIU

REZUMAT

Cercetarea arheologică a avansat enorm în ultimii ani în domeniul studiului pipelor şi datele publicate din oraşul Sibiu (germ. *Hermannstadt*; magh. *Nagyszeben*) au inclus și ele astfel de descoperiri. Lucrarea prezentă aduce o nouă contribuție la acest domeniu de cercetare, expunând instrumentarul utilizat pentru fumat descoperit arheologic în interiorul bisericii parohiale evanghelice din Sibiu în anii 2018–2021, săpături mai bine cunoscute pentru rezultatele lor relevante în privința evoluției medievale și moderne timpurii a sitului parohial și a clădirilor sale. Cele treizeci de pipe care vor fi discutate în lucrarea de mai jos datează dintr-o perioadă mult ulterioară, încadrarea celor mai timpurii neputând fi anterioară mijlocului secolului al XVII-lea, iar marea majoritate aparținând primei jumătăți a secolului al

XIX-lea. În general, este vorba de piese fragmentare, antrenate în umpluturile utilizate pentru nivelarea făcută cu ocazia renovării bisericii din anii 1853–1855. Lotul constă dintr-o selecție variată de pipe „otomane" din secolele XVII–XIX și de pipe „austriece" din secolul al XIX-lea, unele dintre ele produse în Wiener Neustadt (Austria), altele aflate în legătură cu atelierele din Banská Štiavnica (Slovakia). Lotul mai include două capace de pipă fragmentare și un curățitor, de asemenea descoperite în biserică, în contexte secundare.

Materialele sunt analizate atât intidividual, cât și ca un lot coerent. Pentru descrierea pieselor s-a utilizat împărțirea de bază în găvan (*bowl*), gambă *(shank*) și inel *(ring)*, cu ocazionale mențiuni despre partea inferioară a bolului, referit ca fiind chila lor *(keel)*.

Cuvinte-cheie: lulele, pipe, accesorii de pipă, arheologia bisericilor, Transilvania, Sibiu, perioada modernă

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1. a. Biserica parohială evanghelică din Sibiu. b. interiorul bisericii în timpul proiectului de restaurare – cercetări arheologice în partea de vest a navei în timpul operațiunilor de coborâre a nivelului de călcare; trecerea prin sită a nivelurilor superioare poate fi observată în fundal; c. interiorul bisericii către finalul proiectului de restaurare, cu noul nivel de călcare (a. și c. fotografii ale autorului; b. fotografie de D. Marcu Istrate).

Fig. 2. Biserica parohială evanghelică din Sibiu. Piesele nr. 1–4.

Fig. 3. Biserica parohială evanghelică din Sibiu. Piesele nr. 5–9.

Fig. 4. Biserica parohială evanghelică din Sibiu. Piesele nr. 10–17.

Fig. 5. Biserica parohială evanghelică din Sibiu. Piesele nr. 18–24.

Fig. 6. Biserica parohială evanghelică din Sibiu. Piesele nr. 25–32.

Fig. 7. Lulele descoperie anterior la „Vechea Primărie" din Sibiu (după Beșliu Munteanu 2006, fig. 56); b. și c. practica fumatului în zona Sibiului la începutul secolului al XIX-lea, ilustrată de Joseph Leonhard în *Siebenbürgen im Jahr 1816* (după Marcu Istrate 2007, fig. 158–159).

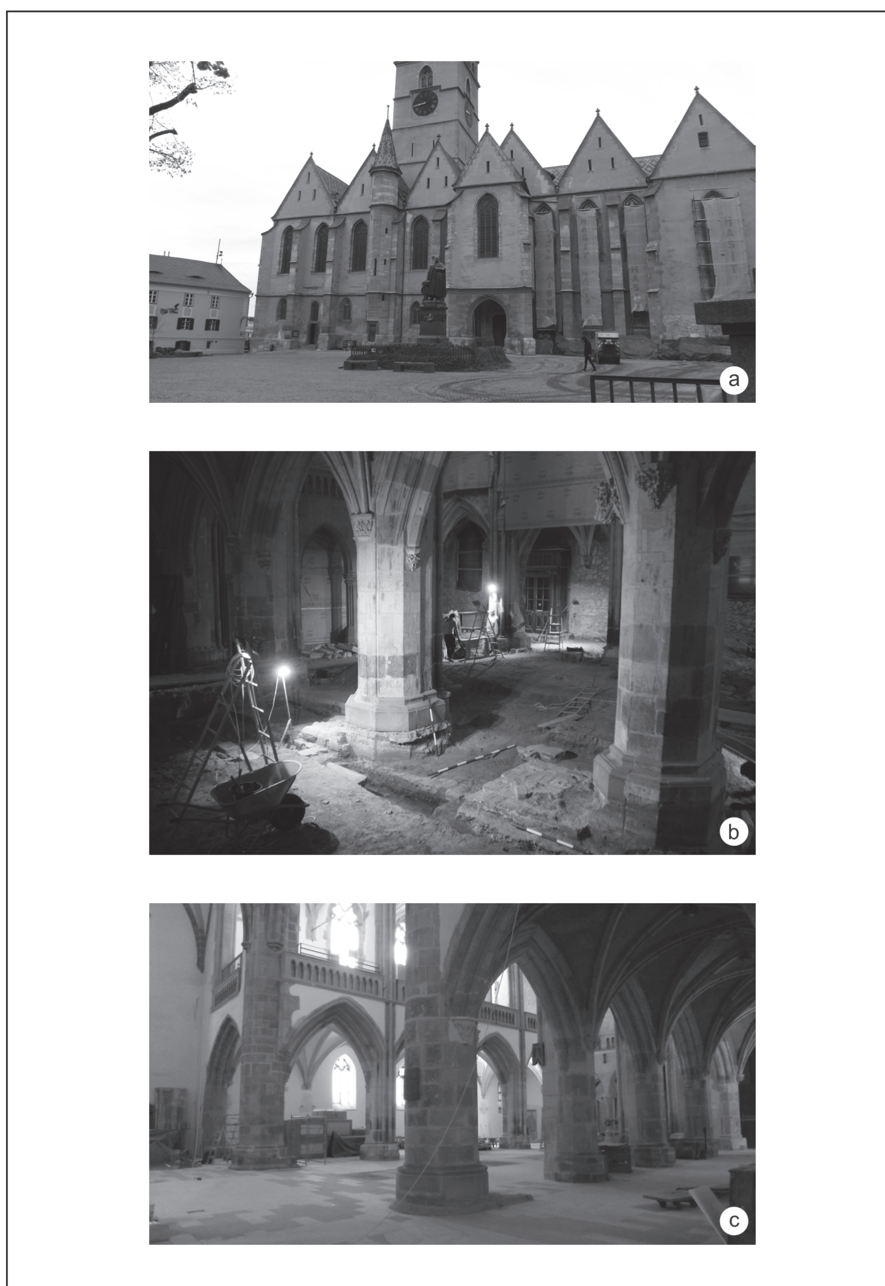

Fig. 1. a. Evangelical Parish Church in Sibiu; b. the interior of the church during the restoration project – archaeological research in the western area of the nave during the ground level lowering operations; the sieving of the upper layers can be noticed in the background; c. the interior of the church toward the end of the restoration project, with the new ground level (a. and c. author's photos; b. photo by D. Marcu Istrate).

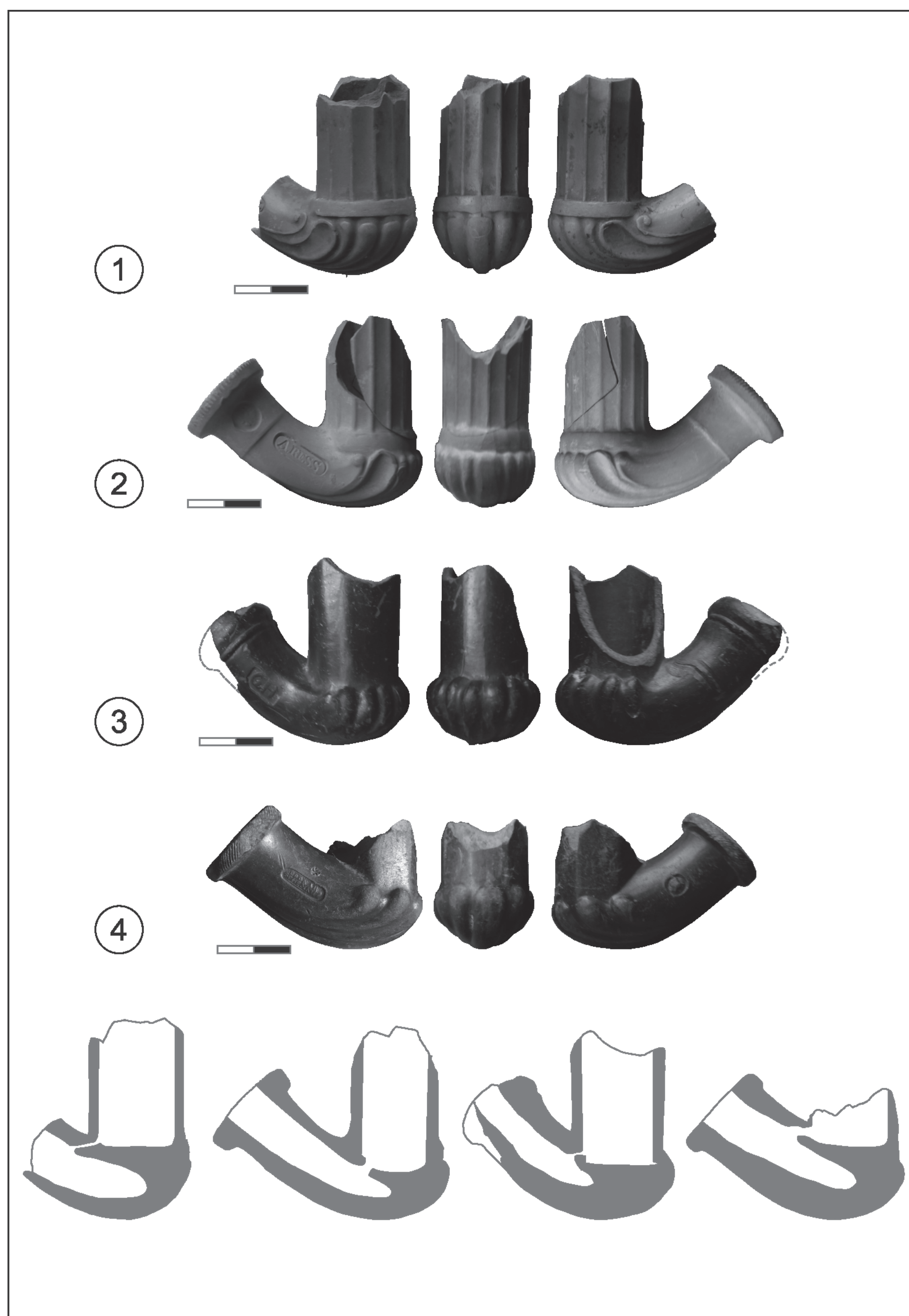

Fig. 2. Evangelical Parish Church in Sibiu. Items no. 1–4.

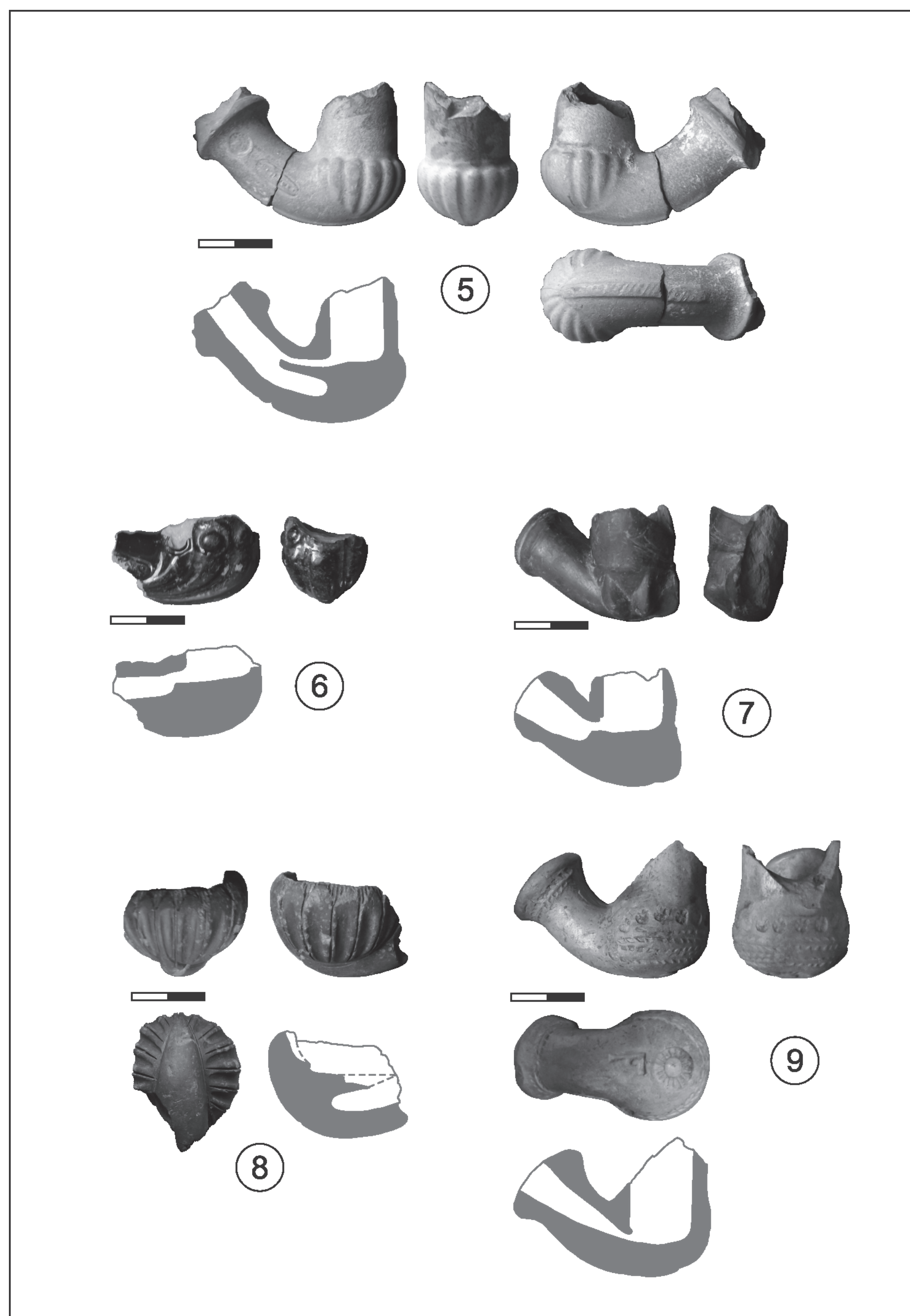

Fig. 3. Evangelical Parish Church in Sibiu. Items no. 5–9.

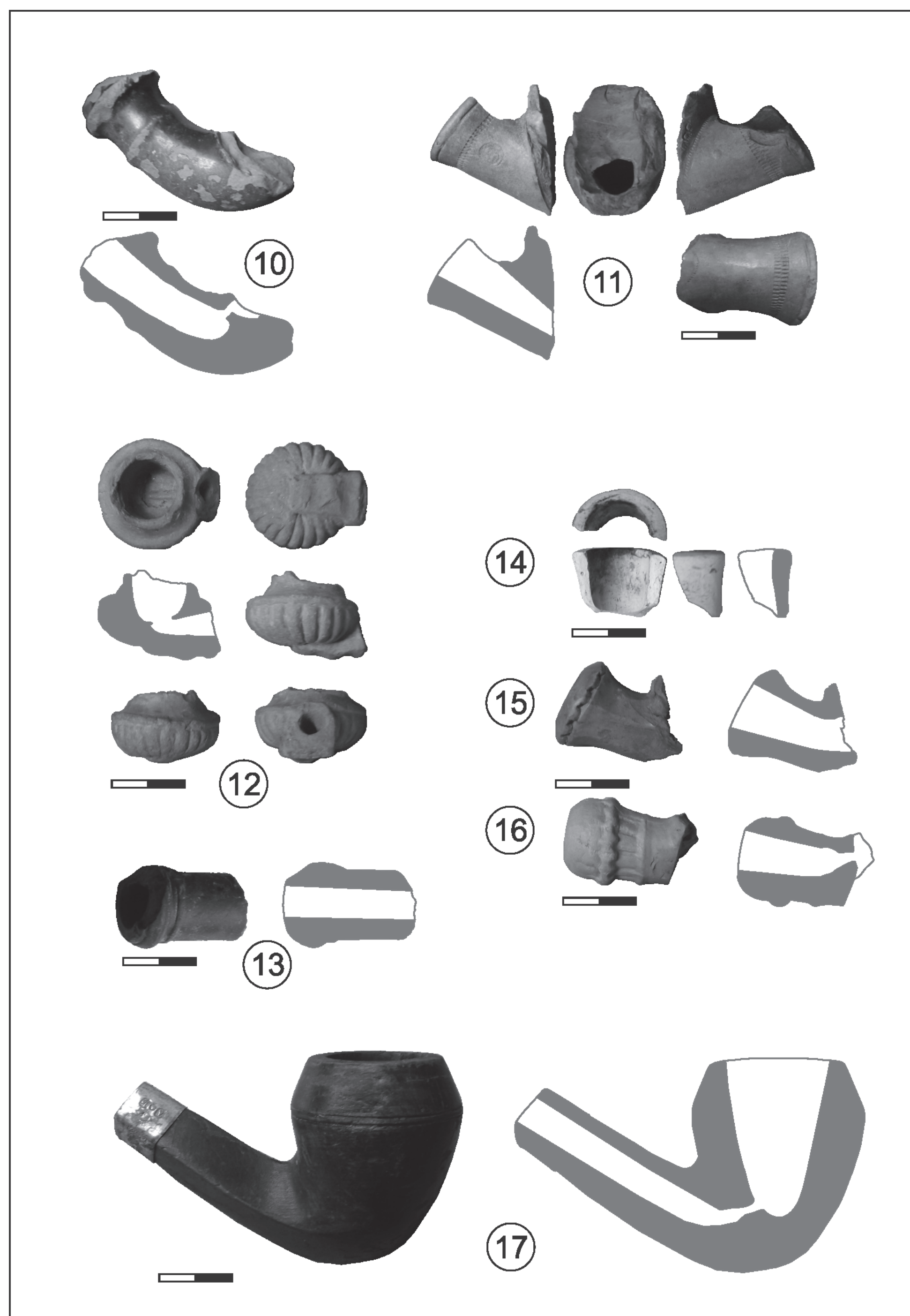

Fig. 4. Evangelical Parish Church in Sibiu. Items no. 10–17.

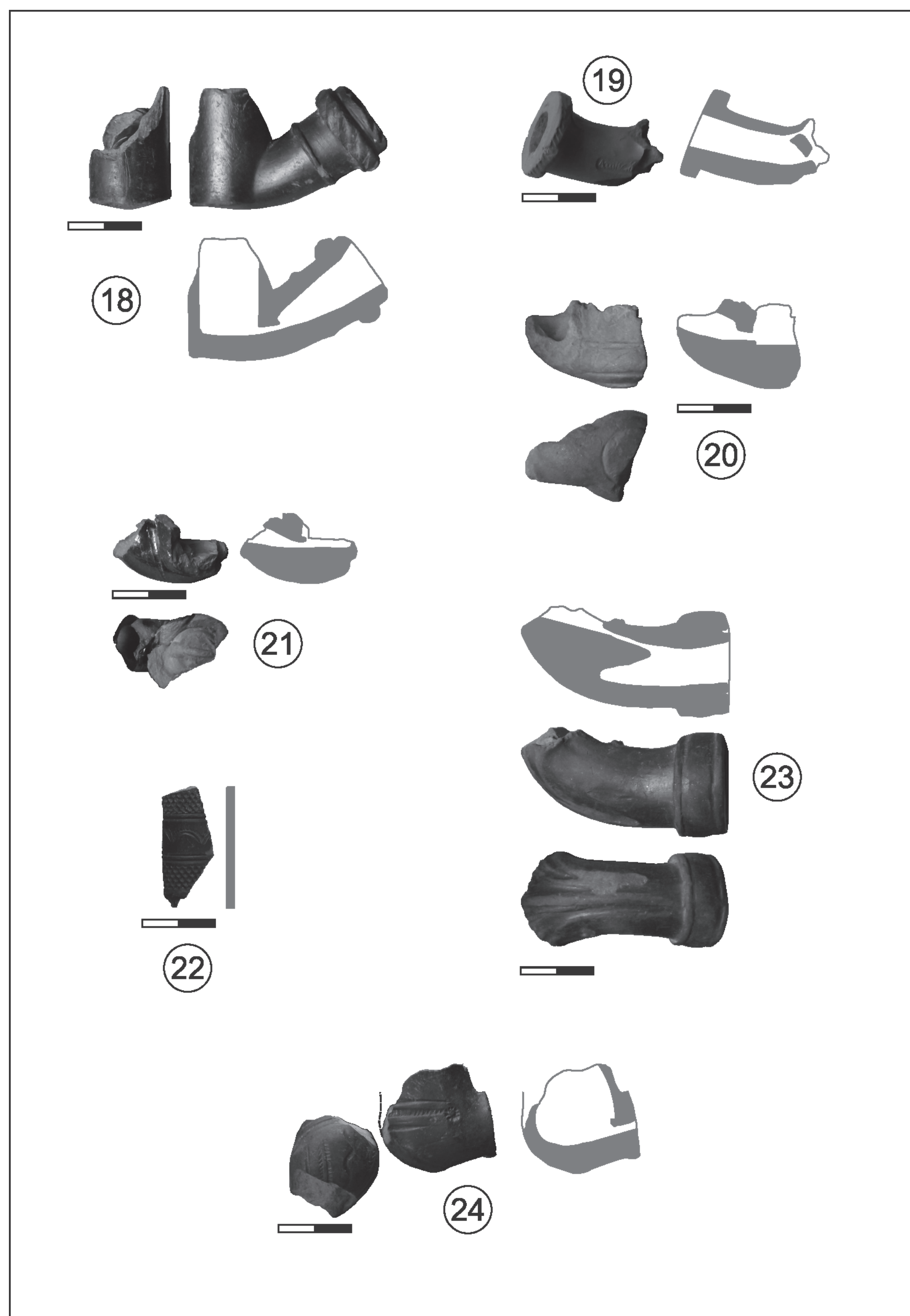

Fig. 5. Evangelical Parish Church in Sibiu. Items no. 18–24.

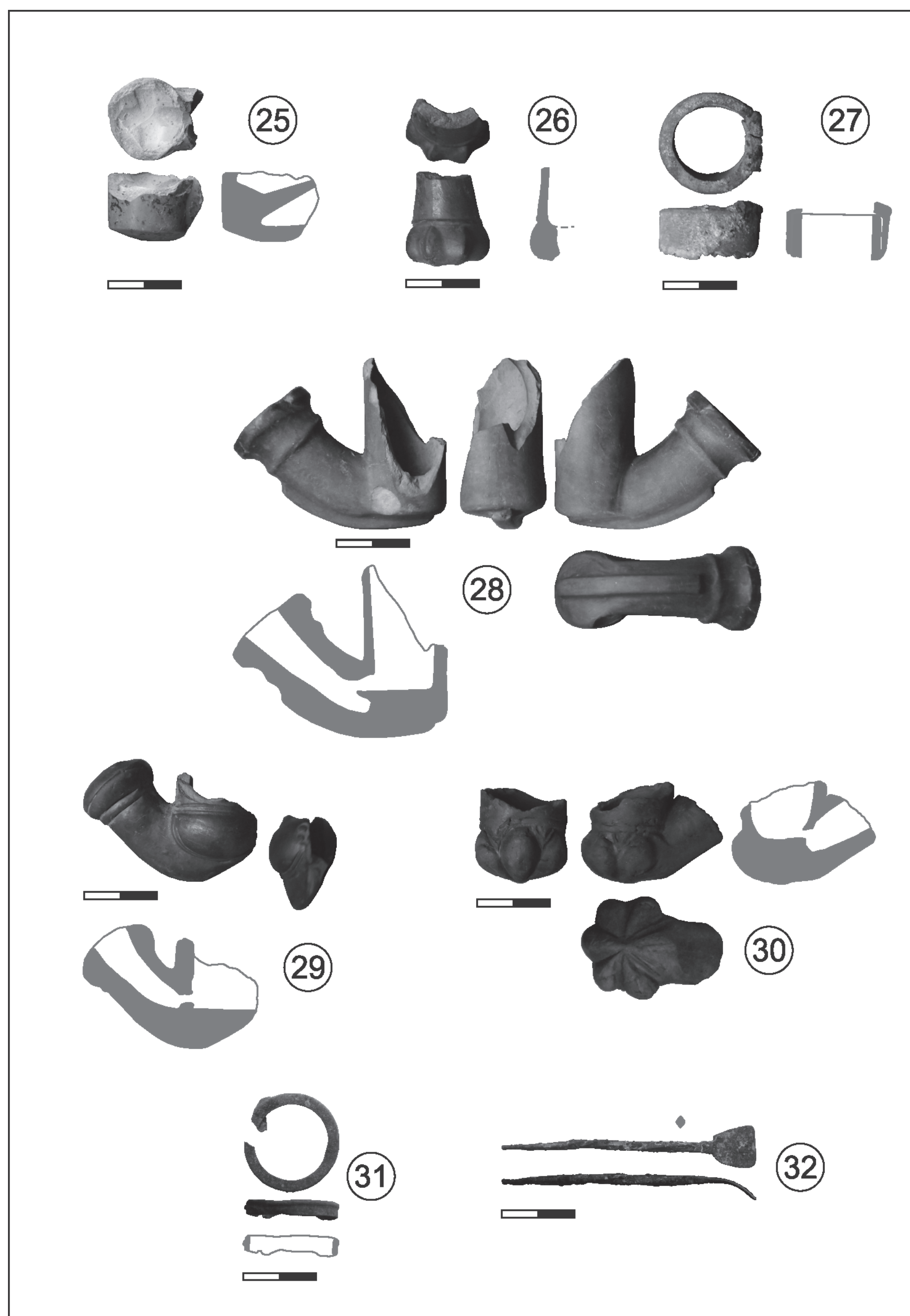

Fig. 6. Evangelical Parish Church in Sibiu. Items no. 25–32.

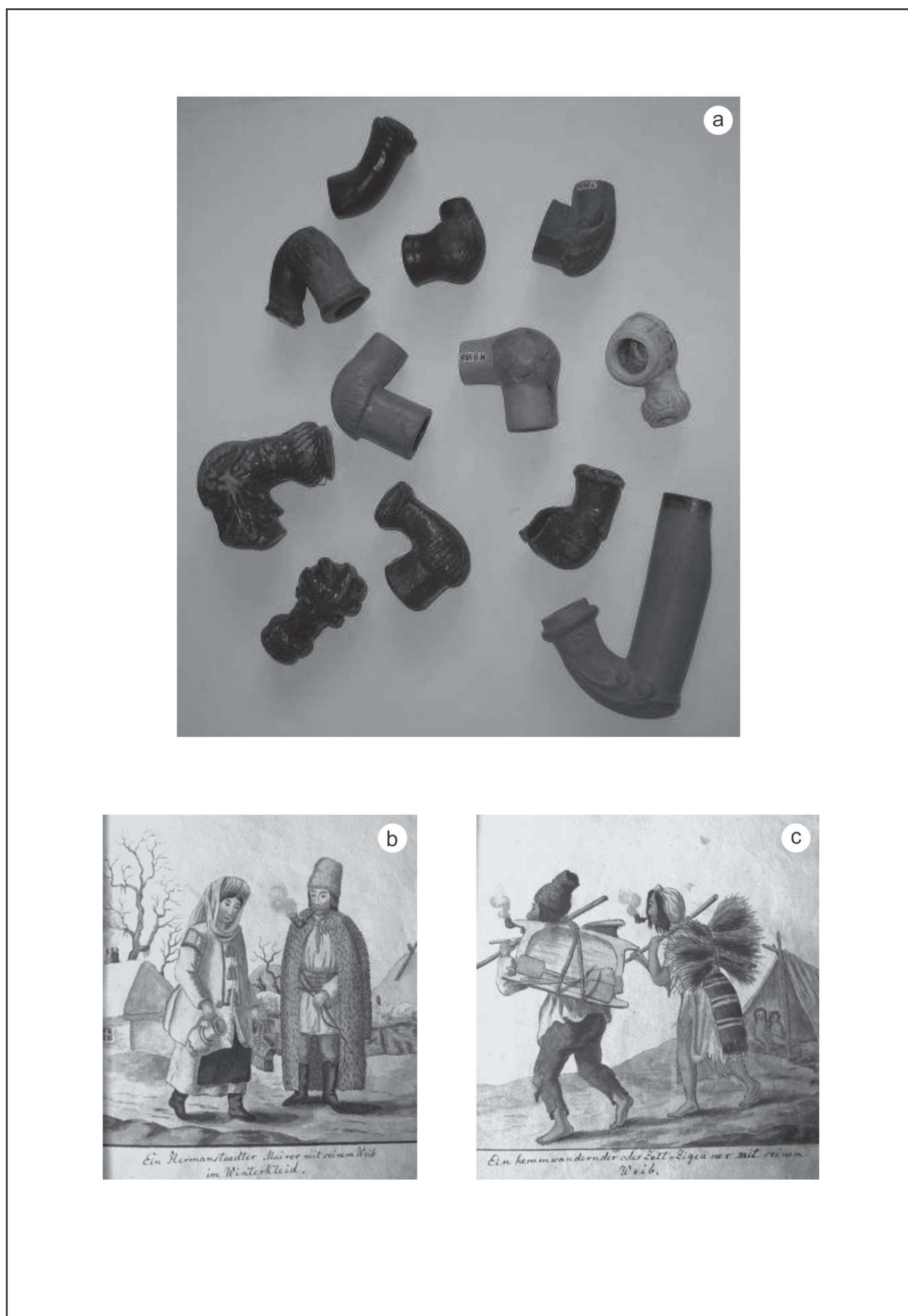

Fig. 7. a. Smoking pipes previously uncovered at the “Old City Hall” of Sibiu (after Beşliu Munteanu 2006, fig. 59); b. and c. smoking in the area of Sibiu at the start of the 19th century, illustrated by Joseph Leonhard in *Siebenbürgen im Jahr 1816* (after Marcu Istrate 2007, figs. 158–159).

UN DEPOZIT DE PODOABE DIN EPOCA BRONZULUI DESCOPERIT LA BLĂGEŞTI, JUD. BACĂU

ROXANA MUNTEANU*, DANIELA CRISTEA-STAN**, LĂCRĂMIOARA ISTINA***

Rezumat: Este prezentat un depozit de obiecte de podoabă descoperit recent în estul României, databil în prima jumătate a mileniului al II-lea BC. În componenţa acestuia se găsesc: două colane plurispiralice, două brăţări realizate în aceeaşi manieră, două brăţări deschise din sârmă pliată şi rulată, şase verigi din sârmă dublă rulată, un disc decorat şi o piesă fragmentară nedeterminată – posibil ac. Cel mai probabil, ansamblul constituie un import central-european, piesele găsindu-şi bune analogii în mediile Nitra şi Únetiče. Sunt discutate originea, cronologia şi semnificaţia depozitului, în contextul perioadei mijlocii a epocii bronzului din spaţiul est-carpatic.

Cuvinte-cheie: depozit, cupru, mileniul al II-lea BC, Únetiče, brăţară, colan plurispiralic, verigi

Piesele prezentate în rândurile de mai jos, aflate în administrarea Complexului Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău, au fost identificate cu ajutorul detectorului de metale în vara anului 2019.

Depozitul a fost descoperit în extravilanul localităţii Valea lui Ion, în marginea pădurii aflate la vest de reşedinţa comunei (Blăgeşti) şi la nord de drumul spre satul Poiana Negustorului, pe panta Dealul Boiţa (fig. 1).

Informaţii utile privind contextul rezultă din imaginile puse la dispoziţie de către descoperitor şi din cele realizate în cursul unei cercetări de teren ulterioare. Locul depunerii obiectelor (fig. 2) se află pe versantul sud-estic al dealului, aproape de zona vârfului acestuia, la o altitudine absolută de 310 metri (coordonate WGS84: 46°41’14.60”N, 26°38’37.70”E). Depozitul a fost descoperit la mică adâncime (cca 0,50 m, conform aprecierii făcute de către descoperitor), în buza unui şanţ (cel mai probabil, tranşee militară), care înconjoară platoul din vârful dealului.

Compoziţia depozitului

Depozitul, având o greutate care depăşeşte 1500 de grame, forma un pachet compact în care piesele cele mai mici au fost aşezate în interiorul celor mari (fig. 3).

* Muzeul Judeţean Buzău; e-mail: roxmunteanu@gmail.com.

** Institutul Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei” (IFIN-HH), Măgurele; e-mail: daniela@nipne.ro.

*** Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău; e-mail: lacramioaraist@yahoo.com.

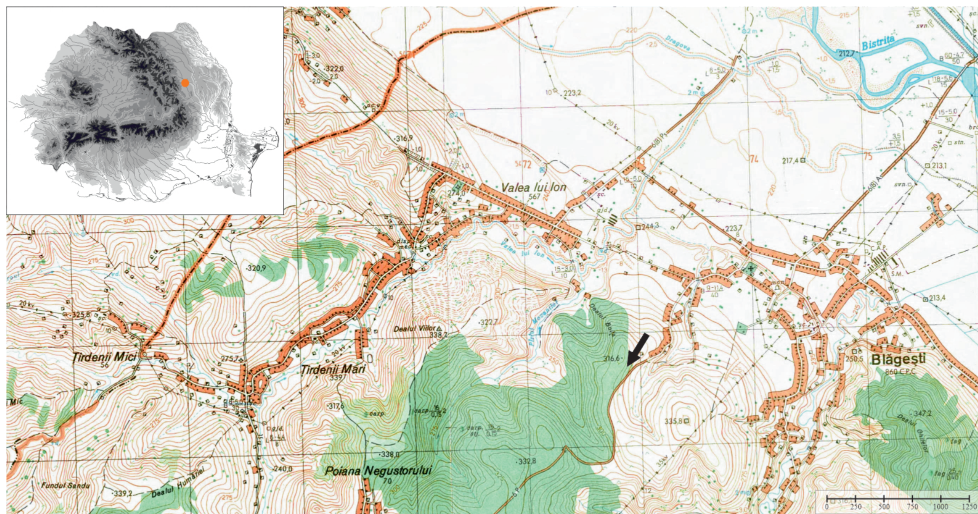

Fig. 1. Blăgești (jud. Bacău). Locul descoperirii depozitului de podoabe.

Fig. 2. Blăgești (jud. Bacău). Pădurea de pe Dealul Boița, pe panta de sud-est a dealului.

Este compus din 14 piese de podoabă, lucrate din sârmă și tablă de cupru: două colane plurispiralice (a–b); două brățări plurispiralice (c–d); două brățări deschise din sârmă dublă (e–f); șase verigi din sârmă dublă, rulate (g–l); un disc decorat, prost conservat (m); o piesă fragmentară nedeterminată – posibil ac (n). Împreună cu obiectele de metal s-a găsit și un fragment ceramic de mici dimensiuni, fără caracteristici care să permită o atribuire tipologică sau culturală.

Fig. 3. Blăgeşti (jud. Bacău). Depozitul de podoabe *in situ* şi imediat după prelevare.

Primele două piese, cele mai largi, au fost aşezate una peste cealaltă, formând „recipientul” în care au fost aranjate toate celelalte obiecte. Din fotografiile realizate la descoperire şi în timpul demontării calupului de piese, se pare că brăţările plurispiralice au fost depuse pachet, cu spirele întrepătrunse; în interiorul lor au fost „vărsate” verigile, iar deasupra verigilor au fost aşezate brăţările deschise. Discul a fost înfipt vertical, între colane şi brăţări. În momentul descoperirii, toate piesele metalice erau acoperite uniform cu produşi de coroziune, având o culoare verde-deschis şi o consistenţă prăfoasă.

Descrierea obiectelor

a. *Colan* (fig. 4/14; 5/3). Plurispiralic, realizat dintr-o sârmă înfăşurată în sens invers acelor de ceasornic[1], are aspectul unui resort tronconic cu cinci spire, cu capetele libere. Spirele nu sunt concentrice, fiind uşor deformate. Capetele sunt subţiate, cu terminaţia rotunjită. Secţiune circulară. D_{min} = 138 mm; D_{max} = 195 mm; grosime sârmă = 6 mm; H = 56 mm; greutate = 376 g; L desfăşurată = 2620 mm. CMIABC, nr. inv. 37881[2].

b. *Colan* (fig. 4/15; 5/4). Plurispiralic, în forma unui resort cilindric, cu cinci spire şi un sfert rulat în sens orar. Uşor deformat, cu spire inegale, relativ concentrice. Capetele sunt subţiate, unul cu terminaţie ascuţită, celălalt rotunjit. Sârmă cu secţiune

[1] Pentru colane (a–b) am înregistrat sensul de înfăşurare a firului pornind de la capătul cu diametrul cel mai mic. Piesele c şi d în schimb sunt cilindrice, astfel că direcţia de rulare nu poate fi stabilită.

[2] Aici şi în continuare: D = diametru; L = lungime; H = înălţime.

circulară. D_{min} = 140 mm; D_{max} = 165 mm; grosime = 6 mm; H = 77 mm; greutate = 371 g; L desfășurată = 2518 mm. CMIABC, nr. inv. 37882.

c. *Brățară* (fig. 4/12; 5/1). Formă plurispiralică, realizată din sârmă de cupru cu secțiune circulară; diametrele spirelor sunt inegale, la fel și distanța dintre acestea. Aspectul general al piesei este similar unui cilindru ușor înclinat spre o parte. Are cinci spire și jumătate, capetele libere. Un capăt este tăiat, celălalt este rotunjit. D_{min} = 75 mm; D_{max} = 90 mm; grosime sârmă = 6 mm; H = 94 mm; greutate = 226 g; L desfășurată = 1360 mm. CMIABC, nr. inv. 37883.

d. *Brățară* (fig. 4/13; 5/2). Sârmă de cupru cu secțiune circulară, înfășurată sub forma unui resort cilindric, cu cinci spire și jumătate. Diametrele și distanța între spire sunt inegale. Capetele sunt ușor subțiate, rotunjite. D_{min} = 85 mm; D_{max} = 99 mm; grosime sârmă = 6 mm; H = 97 mm; greutate = 256 g; L desfășurată = 1500 mm. CMIABC, nr. inv. 37884.

e. *Brățară* (fig. 4/10; 6/10). Formă deschisă, obținută prin plierea și arcuirea unei sârme de cupru cu secțiune circulară; capetele sârmei sunt ușor depărtate; unul este subțire și ascuțit, celălalt este doar cu puțin mai subțire decât corpul brățării și este retezat drept. D_{max} = 790 × 650 mm; grosime sârmă = 6 mm/4 mm la capăt; H = 13 mm; greutate = 76,06 g; L desfășurată = 395 mm. CMIABC, nr. inv. 37885.

f. *Brățară* (fig. 4/11; 6/9). Brățară deschisă, obținută prin plierea și rularea unei sârme de cupru cu secțiune circulară. Un capăt al brățării se termină printr-o buclă, iar la celălalt capetele sârmei sunt apropiate (ambele, ușor mai subțiri decât restul firului, cu vârfurile rotunjite). Piesa este deformată, treimea dinspre buclă fiind ușor îndoită lateral. D_{max} = 750 × 650 mm; grosime sârmă = 6 mm; H = 13 mm; greutate = 85,93 g; L desfășurată = 430 mm. CMIABC, nr. inv. 37886.

g. *Verigă din sârmă dublă* (fig. 4/8; 6/7). Plurispiralică, formată prin plierea unei sârme de cupru și rularea acesteia; de la bucla formată prin îndoirea firului acesta descrie două treimi dintr-un cerc în sens orar, după care este pliat pentru a forma o buclă dublă și continuă rotația, o dată și jumătate, în direcția opusă celei a primei spire; se termină cu un vârf ascuțit, rezultat din răsucirea capetelor sârmei, unul în jurul celuilalt. D_{max} = 52–53 mm; grosime sârmă = 2–3 mm; H = 20 mm; greutate = 34,05 g; L desfășurată = 800 mm. CMIABC, nr. inv. 37888.

h. *Verigă din sârmă dublă* (fig. 4/9; 6/8). Spirală formată dintr-o sârmă de cupru, pliată în două și rulată; pornind dinspre bucla simplă, firul descrie două treimi de cerc în direcție inversă acelor de ceasornic, după care este pliat formând o buclă dublă, continuată de o spiră și jumătate în sens orar; terminația este ascuțită, rezultat al răsucirii celor două capete ale sârmei unul în jurul celuilalt (de șase ori). Vârful și bucla simplă sunt ușor excentrice față de restul corpului piesei. D_{max} = 50–51 mm; grosime sârmă = 2–3 mm; H = 20 mm; greutate = 30,9 g; L desfășurată = 770 mm. CMIABC, nr. inv. 37889.

i. *Verigă din sârmă dublă* (fig. 4/8; 6/7). Păstrată în stare fragmentară – întreagă la momentul descoperirii, desfăcută în patru segmente în cursul operațiunilor de curățare. Realizată dintr-un fir pliat în două și rulat circular – două treimi dintr-un cerc în sensul invers acelor de ceasornic, o rotație și jumătate în sens orar (parte care

Fig. 4. Blăgeşti (jud. Bacău). Piesele care formează depozitul de podoabe.

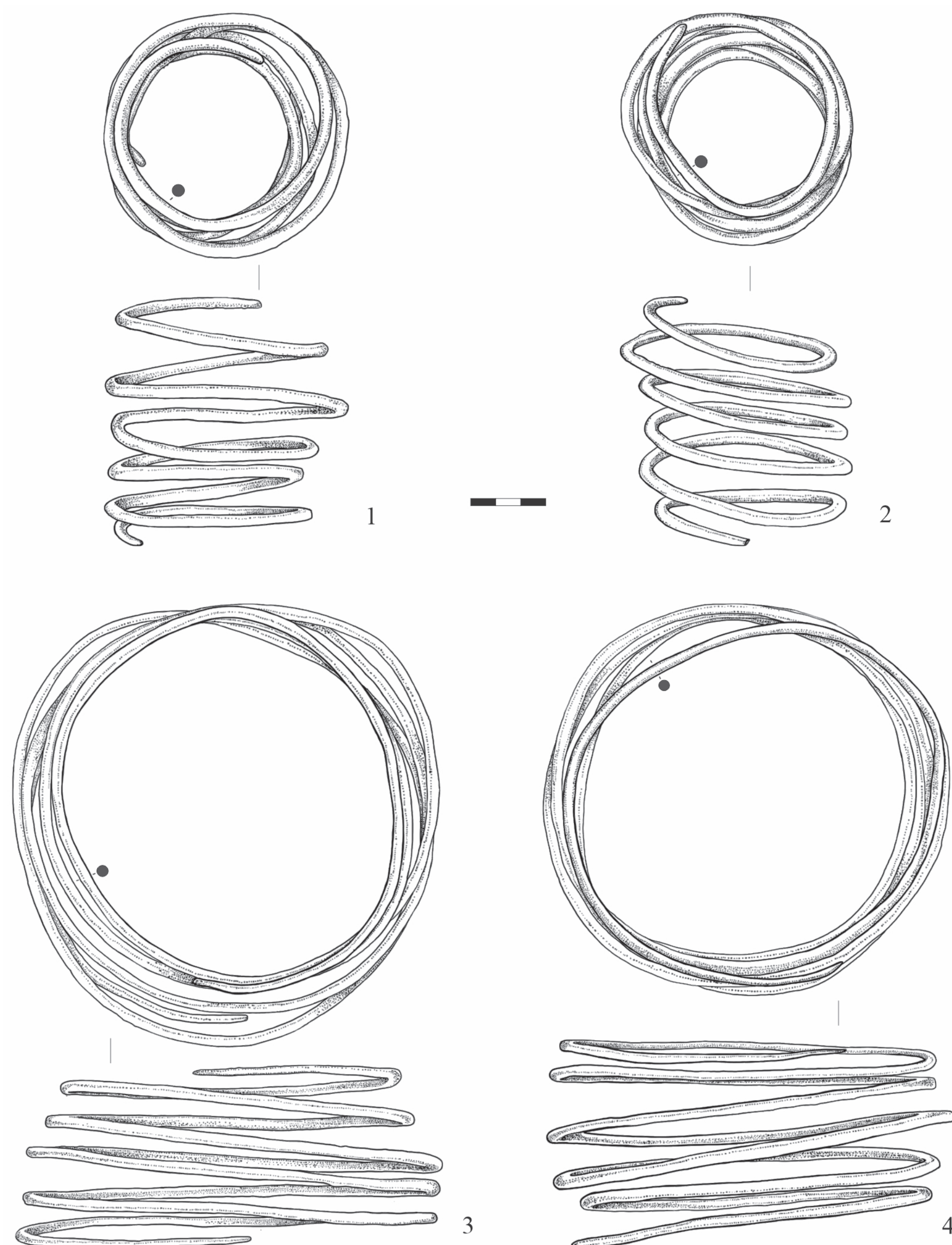

Fig. 5. Blăgeşti (jud. Bacău). Depozitul de podoabe. Piesele a–d: brăţări şi colane plurispiralice.

poate fi reconstituită prin alăturarea segmentelor din fig.4/4b-d; 6/5a-c). D_{max} = 39 mm; grosime sârmă = 2 mm; H = 10 mm; greutate = 11,1 g (8,10 + 1 + 1,7 + 0,3); L desfășurată = 497 mm (310 + 75+77 + 35). CMIABC; nr. inv. 37894, 37891–37893.

j. *Verigă din sârmă dublă* (fig. 4/6; 6/3). Obținută prin plierea și rularea unei sârme de cupru cu secțiune circulară: o jumătate de rotație în sensul acelor de ceas, buclă dublă obținută prin plierea metalului spre dreapta, o rotație și jumătate în sens invers. Capetele sunt răsucite unul în jurul celuilalt (de șapte ori), vârful este ascuțit. D_{max} = 35 mm; grosime sârmă = 2–3 mm; H = 18 mm; greutate = 17,68 g; L desfășurată = 540 mm. CMIABC, nr. inv. 37895.

k. *Verigă din sârmă dublă* (fig. 4/7; 6/4). Fir de cupru cu secțiune circulară, pliat în două și rulat – două treimi de spiră în sens invers acelor de ceasornic, buclă dublă și o rotație și jumătate în sens orar. Capătul este ascuțit, rezultat din răsucirea celor două terminații ale firului de cupru unul în jurul celuilalt. D_{max} = 35 mm; grosime sârmă = 2 mm; H = 17 mm; greutate = 15,10 g; L desfășurată = 540 mm. CMIABC, nr. inv. 37896.

l. *Verigă din sârmă dublă* (fig. 4/5; 6/6). Obținută prin plierea și rularea unui fir de cupru – două treimi dintr-un cerc în sens orar, buclă dublă schimbând direcția de rulare, o rotație și jumătate în sens invers. Capetele firului au fost răsucite unul în jurul celuilalt; un segment s-a desprins după descoperire, păstrându-se separat, sub forma unui arc de cerc. D_{max} = 35 mm; grosime sârmă = 2 mm; H = 13 mm; greutate = 11,65 (10,65 + 1) g; L desfășurată = 490 mm (410 + 80). CMIABC, nr. inv. 37897 și 37890.

m. *Disc* (fig. 4/1; 6/1). Piesă de formă aproximativ circulară, parțial păstrată, cu desprinderi și pierderi de material; perforație centrală cu margini neregulate cauzate de coroziune (în fotografiile din timpul demontării depozitului perforația este circulară, cu margini clare, astfel că nu este exclus ca piesa să fi avut un orificiu central în forma originară). Profil transversal ușor convex. Decor *au repoussé*, parțial păstrat și greu lizibil: șir de puncte de-a lungul marginii; șiruri duble sau triple alcătuind motive semilunare, cu deschiderea spre marginea discului, unite prin linii drepte (șiruri de puncte care se intersectează în centru). Prost conservat, extrem de fragil. Necurățat, păstrează parțial o patină verde deschis, neuniformă. D_{max} = 8 cm; grosime = 1 mm; greutate = 12,2 g. CMIABC, fără număr de inventar.

n. *Ac* (fig. 4/3; 6/2). Piesă aproximativ dreaptă, cu capetele ascuțite; secțiune circulară, mai groasă în zona mediană. Păstrează patina. $L_{păstrată}$ = 41 mm; grosime = 3,5 mm; greutate = 1,77 g. CMIABC, nr. inv. 37887.

o. *Fragment ceramic* (fig. 4/2). Dinspre parte inferioară a unui vas lucrat dint-o pastă nisipoasă, cu suprafețe netezite, fără decor, de culoare brun-cafenie; miez cafeniu-cenușiu, neuniform. Suprafețe aspre, corodate, muchii rotunjite, rulate. H = 38 mm; l = 52 mm; grosime = 10 mm. CMIABC, fără număr de inventar.

Din descrierile de mai sus, se desprind câteva observații referitoare la conținutul depozitului. Examinarea contextului de descoperire, tipul de depunere, cronologia, tipologia și compoziția pieselor ne asigură de autenticitatea ansamblului. Este un

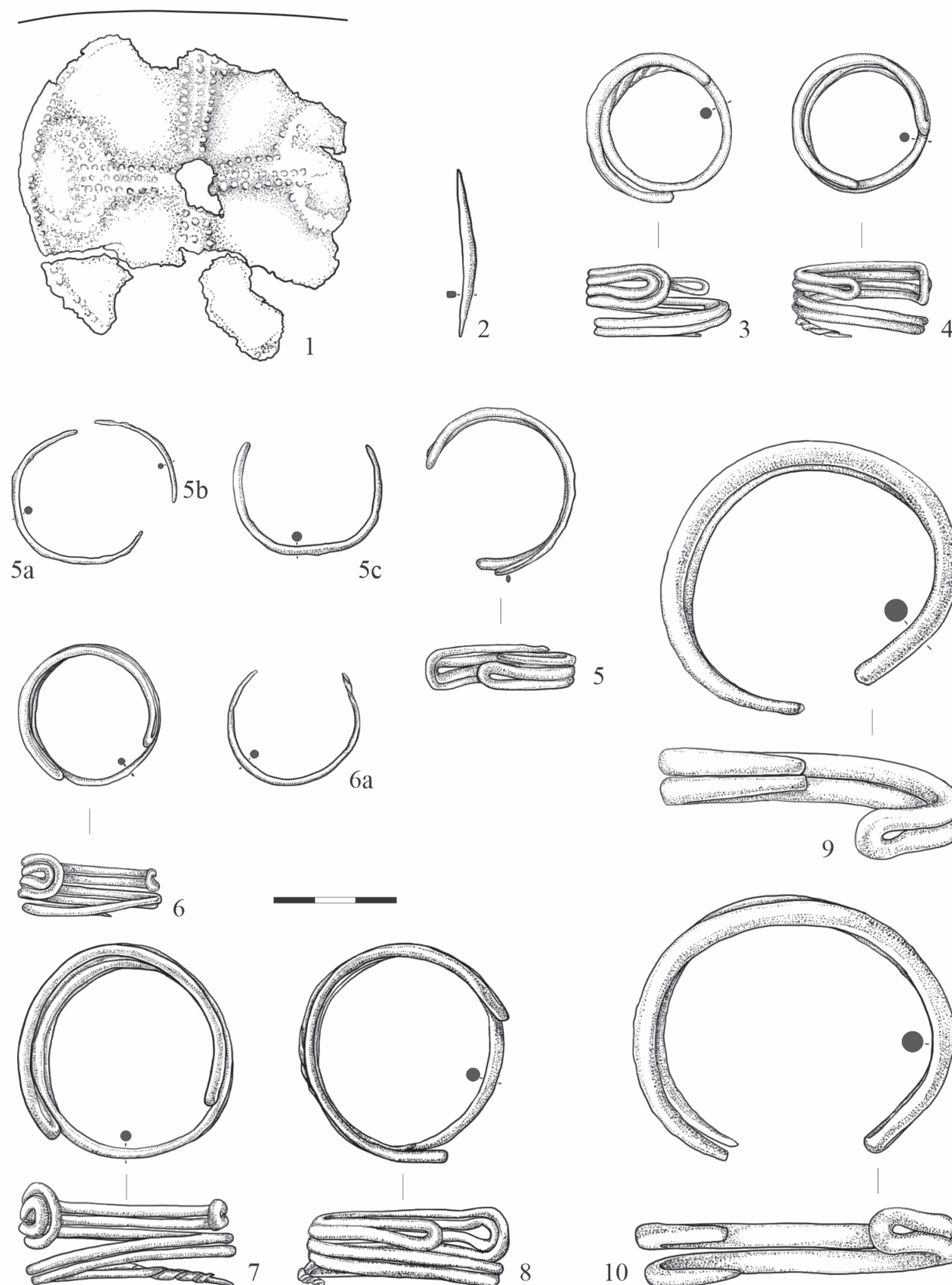

Fig. 6. Blăgești (jud. Bacău). Depozitul de podoabe. Piesele e–n: disc ornamentat (1), ac (2), verigi (3–8) și brățări (9–10) din sârmă dublă.

depozit de produse finite, coerente din punct de vedere tehnologic și care provin, cel mai probabil, dintr-o singură sursă.

Remarcăm unitatea şi simetria setului de podoabe de la Blăgeşti. După caracteristicile morfologice şi tipologice, toate podoabele din sârmă de aici se grupează în perechi. Colanele, brățările plurispiralice şi brățările din sârmă dublă compun trei perechi distincte, în timp ce verigile alcătuiesc alte trei perechi (g–h, i–j și k–l). Fiecare set de verigi este format din piese rulate în sensuri opuse una față de cealaltă.

În ceea ce privește spiralele largi a și b, acestea au fost etichetate drept colane, în primul rând prin prisma dimensiunilor. Circumferința lor este semnificativ mai mare decât cea a brățărilor, iar evidențe din contexte funerare arată că unele piese din sârmă rulată de mai multe ori puteau fi purtate în jurul gâtului.

Niciuna dintre podoabele din sârmă depuse aici nu are o formă perfectă (așa cum ar fi putut ieși din mâna artizanului). Deformările observate pot să indice că cel puțin unele dintre piese au fost utilizate. Cele două brățări plurispiralice au o poziție oblică, potrivită anatomiei antebrațelor, iar una dintre brățările deschise (f) are capetele depărtate în sensuri opuse, făcând mai ușoară prinderea pe mână (sau desprinderea).

Cronologia depozitului

Reperele folosite pentru datarea acestui depozit sunt de natură tipologică. O analiză diacronică a podoabelor din sârmă de cupru arată că perioada de maximă utilizare a acestora corespunde sfârșitului mileniului al III-lea BC și începutului celui următor[3]. Verigile, brățările, inelele și colanele lucrate din sârmă simplă apar mai timpuriu, în timp ce piesele din sârmă dublă își fac debutul spre finalul mileniului al III-lea în Europa Centrală[4].

Dintre piesele care compun depozitul de la Blăgești, cele care poartă o semnătură cultural/cronologică distinctă sunt verigile și brățările din sârmă dublă. Exemplare timpurii de verigi rulate bidirecțional (*Noppenringe*) apar în Chłopice-Veselé și în faza timpurie Nitra, pentru ca din faza clasică Nitra și până în faza clasică Únetiče să înregistreze maxima frecvență[5]. Analogii consistente întâlnim în sud-vestul Slovaciei și estul Cehiei, dar piese de acest tip nu lipsesc nici din alte spații ale cercului cultural Únetiče (Germania, Austria, vestul Cehiei).

Verigile apar în număr mai scăzut în depozite[6], dar sunt foarte bine reprezentate în morminte, în special în grupul Nitra-Únetiče (Branč, Jelšovce, Vychapy-Opotovce, Ludanice-Mýtná Nová Ves[7]) sau în faza clasică Únetiče (Franzhausen, Prag-Miškovice,

[3] Gardelková-Vrtelová 2014, p. 27–31.
[4] Novotná, Novotný 1984, p. 303; Schalk 1998, p. 99–100; Bernard 2005.
[5] Schalk 1998, p. 99.
[6] Moucha 2007.
[7] Bátora 1991; Bátora 2018, p. 171–173, 180.

Slavkov u Brna, Tešetice-Kyjovice[8]). Exemplare din aur se găsesc atât în depozite, cât și în contexte funerare[9]. Poziția pieselor în morminte din Europa Centrală arată că sunt utilizate, în principal, ca podoabe pentru păr – mai ales ca obiect de port feminin; sunt purtate atât pereche, cât și în număr impar. De regulă sunt două până la șase verigi în același complex, dar în mormintele cu inventar foarte bogat pot ajunge până la 16 piese[10].

Tipologii ale acestui tip de podoabă, care țin cont de maniera de modelare a formei, au fost elaborate începând din anii '70[11]. Fără a insista asupra acestora, remarcăm că tipul pe care îl întâlnim la Blăgești (două rotații ale sârmei într-un sens și o jumătate de rotație în sens opus) este cel clasic.

Începutul orizontului Nitra de la Jelšovce se petrece în jur de 2200/2150 BC, în timp ce faza Nitra-Únetiče a aceluiași cimitir se plasează între 1930–1870 BC, iar pentru mormintele din faza clasică Únetiče se propune perioada 1870–1730 BC[12]. Mai la vest, mormintele cu verigi de la Prag-Miškovice se datează în intervalul post 2200 BC – post 1900 BC[13], iar depozitele Únetiče din Boemia corespund cu Bz A2, adică 2000/1900–1600 BC[14].

Referitor la colane, notăm că în nordul Bazinului Carpatic exemplare realizate din sârmă groasă, cu secțiunea circulară, își fac apariția din timpul culturii Chłopice-Veselé și continuă să fie folosite în Nitra și Únetiče[15], fără a înregistra o frecvență foarte mare. Un colan rulat de două ori s-a găsit în inventarul M329 de la Jelšovce, din Slovacia (grupul Nitra-Únetiče)[16]. O altă piesă închisă, cu capetele petrecute, provine din M160 de la Branč[17]. Un colan din sârmă înfășurată de patru ori (cu diametrul de 140 mm și grosimea firului de 6 mm) se semnalează în necropola (distrusă) de la Pruteni I[18]. Spațiul funerar de aici este atribuit grupului Edineț, care se plasează la sfârșitul mileniului al III-lea și începutul mileniului al II-lea BC[19].

În ceea ce privește brățările plurispiralice masive, rulate într-un singur sens (c–d), acestea nu au trăsături cultural-cronologice distinctive. Brățări cu mai multe sau mai puține spire sunt întâlnite din eneolitic până în epoca fierului, fiind piese simple, relativ anonime. Datarea și atribuirea lor rezultă din asocierea cu alte obiecte sau din contextul descoperirii. În mediul Únetiče, brățările plurispiralice apar mai frecvent

[8] Neugebauer, Neugebauer-Maresch 1997; Ernée 2015; Horalkova-Enderova, Štrof 2000; Lorencova, Beneš, Podborský 1987.

[9] Moucha 2007, pl. 174/3–5, 8–10; Meller 2019, fig. 8.

[10] Bátora 2000a, tabel 30.

[11] Ruckdeschel 1978.

[12] Bátora 2000b.

[13] Ernée 2015, p. 271–285 și tabel 46.

[14] Moucha 2007, p. 8–11.

[15] Novotná 1980, p. 14–17; Bátora 1991, p. 109; Bátora 2018, p. 175–176.

[16] Bátora 1991, p. 132; Bátora 2000a, fig. 42.

[17] Vladár 1973, fig. XVI/10.

[18] Dergačev 2002, p. 31–32, 109 și pl. 20/O2

[19] Dergaciov 2010, p. 288–289, 294–296.

în depozite decât în morminte și în aceste contexte de depunere sunt mai numeroase decât verigile rulate bidirecțional[20].

Pentru discul decorat nu am găsit analogii precise. Piesele de tablă circulare, simple sau cu decor *au repoussé* au o cronologie și o distribuție largă. Exemplare din cupru apar începând din eneolitic (vezi, de exemplu, tezaurul de la Cărbuna[21] sau pandantivul de la Hřivic[22]). Decorul discului de la Blăgești amintește de pandantivele semilunare cu tijă (*halbmondförmiger Anhänger*) sau de unele variante ale pandantivelor în formă de inimă (*Herzanhänger*), cu bună răspândire în Bazinul Carpatic[23]. În general, acestea se datează la nivel de Bronz B, dar este documentată și existența unor exemplare mai timpurii, chiar în mediul Únetiče[24]. Forma unor astfel de pandantive este transpusă și în decorul altor categorii de artefacte – de exemplu, pe ceramică[25].

În același timp, nu ar trebui exclusă posibilitatea ca discul de la Blăgești să fi fost parte a unui ac cu cap discoidal (*Scheibenkopfnadel*), tip de piesă care, cu variante decorate sau nedecorate, este bine documentat în mediul Únetiče[26]. Poziția piesei în momentul descoperirii, înfiptă vertical printre colane și brățări, sugerează posibilitatea ca depozitul să fi conținut un astfel de ac.

Fragmentul ceramic, mic și uzat, nu aduce informații semnificative în înțelegerea depozitului. Date fiind dimensiunile sale, este posibil ca acesta să fi ajuns întâmplător în contextul arheologic, poate tras în groapa săpată de către descoperitor în momentul extragerii pieselor. Pe de altă parte, avem în vedere că uneori un fragment de vas se substituie simbolic recipientului întreg[27]. Astfel de situații se întâlnesc în cazul depozitelor de la Praga 8-Kobylisy, Lukavec, Veselíčko, Mříč[28], care datează din faza clasică Únetiče.

Cronologia podoabelor de la Blăgești se racordează, așadar, zonei Europei Centrale, în special grupei Nitra-Únetiče din Slovacia și fazei clasice Únetiče. Produsele metalurgice provenind din acest mediu se răspândesc în întregul continent, semn al unei lumi dinamice, în care circulă deopotrivă artizani, obiecte finite și idei. Este prima cultură central-europeană capabilă să producă și să distribuie produse metalice la scară largă. Cele mai răspândite sunt obiectele legate de statutul social, cum sunt armele și podoabele.

Verigile din sârmă dublă și colanele indică un orizont corespunzător începutului mileniului al II-lea BC. Stilistica discului decorat poate sugera datarea depozitului spre o etapă ceva mai recentă, dar tot în limitele metalurgiei cercului Únetiče.

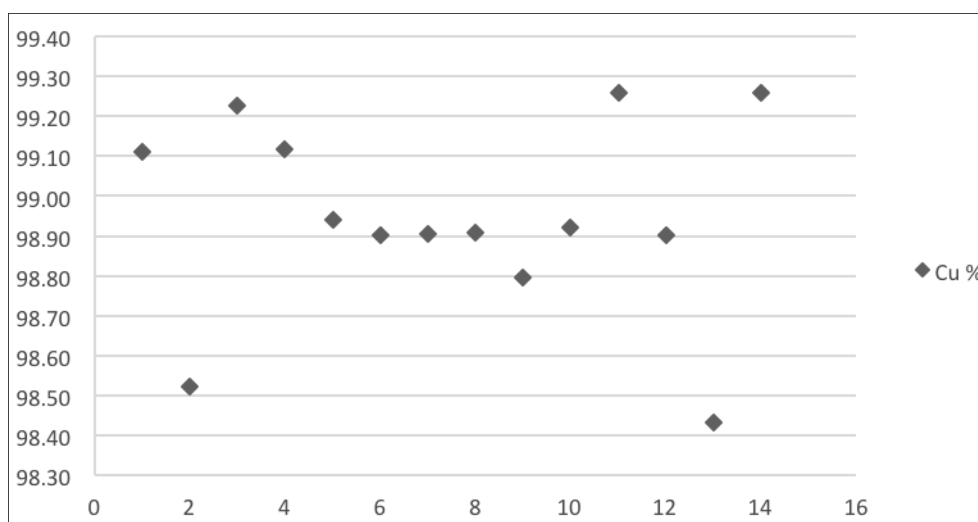
[20] Moucha 1981.
[21] Dergačev 2002, pl. 2/40–42.
[22] Moucha 1981.
[23] Furmanek 1980; Jankovits 2017.
[24] Furmanek 1980, p. 18, 23; Godiš 2020, tabel 2/6, 7.
[25] Bátora 2018, p. 146 și fig. 9.
[26] Novotná 1977, pl. 2.
[27] Bátora 1991, p. 129.
[28] Moucha 1981, pl. 58, 104, 136–137, 216.

Compoziția chimică a pieselor

Analiza obiectelor de podoabă care compun depozitul a fost realizată în cadrul Departamentului de Fizică Nucleară Aplicată al Institutului Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei" (IFIN-HH), prin metoda fluorescenței de raze X[29].

Artefactele fiind restaurate și conservate în momentul analizei, nu a fost necesar un protocol special de pregătire a suprafeţelor[30]. Obiectele studiate au fost analizate pe suprafețe curățate, acoperite cu un strat de lac pentru conservare. Excepție fac piesele m și n (discul și acul), precum și segmentele desprinse din verigile k și l. În stare mai proastă de conservare, acestea nu au putut fi curățate în profunzime; diferența față de celelalte piese este vizibilă, de exemplu, în valorile mai mari ale fierului și în procentele ușor mai scăzute ale cuprului.

Din rezultatele măsurătorilor reiese faptul că artefactele de la Blăgești sunt realizate din cupru cu foarte puține impurități, cu o concentrație de 98,42–99,28% (graficul 1) în care sunt prezente Sn, As, Zn, Pb numai ca elemente-urmă (graficul 2).

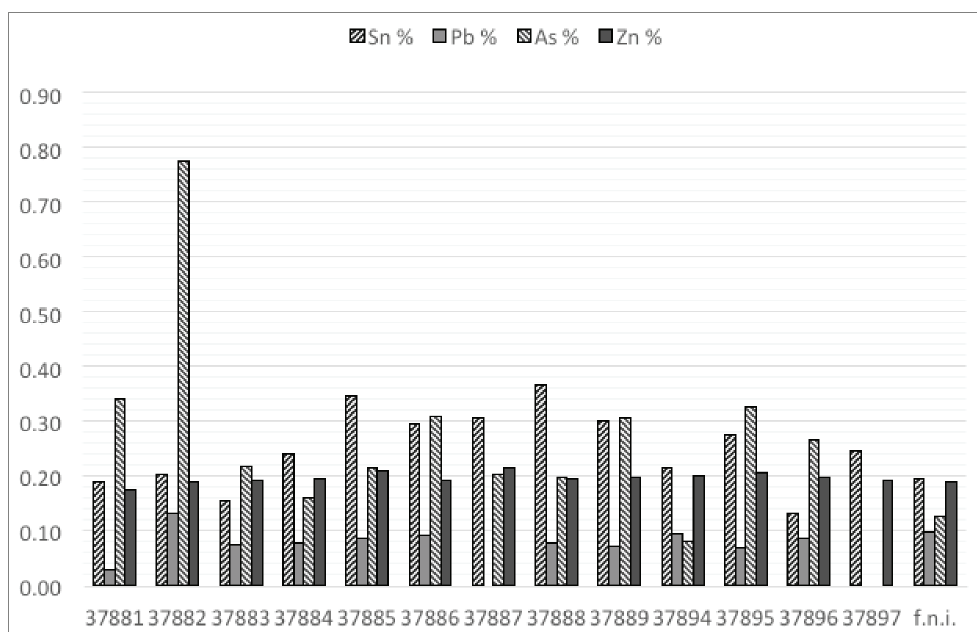

Graficul 1. Blăgești (jud. Bacău). Depozitul de podoabe. Rezultatele analizei elementale folosind metoda fluorescenței de raze X (XRF) – distribuția cuprului în cele 14 artefacte studiate.

[29] Spectrometrul Tracer 5i (Bruker Instruments) folosește ca sursă de excitație un tub de raze X cu anodul de rodiu, instalat în spatele ferestrei de beriliu, tensiunea utilizată în timpul analizelor a fost de 40 kV cu o intensitate a curentului de 4.5 µA. Rezoluția (FWHM) a detectării fluorescenței cu raze X în varianta SDD a fost de 190 ± 5 eV. Analiza spectrometrică a compoziției chimice elementale pentru probe analizate este calculată pentru elementele din intervalul dintre magneziu (Mg) și uraniu (U). Adâncimea analizată este de zeci de microni, în funcție de compoziția probei.

[30] Analizele au fost făcute în aer, fără filtru, folosindu-se software-ul încorporat Alloy 2, durata fiecărei măsurători fiind de 60 s, iar dimensiunea petei focale de 8 mm.

Rezultatele XRF se găsesc în Tabelul 1; pentru fiecare obiect s-au realizat minim două buletine de analiză, constatându-se mici variații în procentele elementelor. Staniul are valori mai mari numai la verigile fragmentare (incomplet curățate), în celelalte cazuri înregistrând cantități reduse, în limita de detectabilitate. Se observă variația mare a procentelor de staniu de la o probă la alta, chiar în cazul aceleiași piese (șapte probe au variații între 0,3–0,5%, restul rămân sub 0,3%, motivul fiind curăţarea neuniformă şi tipul de analiză, pe suprafaţa obiectului).

Graficul 2. Blăgeşti (jud. Bacău). Depozitul de podoabe. Distribuția elementelor-urmă regăsite în compoziția aliajului artefactelor studiate.

Zincul și plumbul au valori relativ constante. Regularitatea în distribuție poate indica proveniența acestora din compoziția minereului. Argintul apare doar la cele două verigi prost conservate (piesele k şi l), care diferă, de altfel, și coloristic de restul obiectelor. O valoare de peste 0,1% este înregistrată şi în cazul acului, analizat pe patină. Nichelul, antimoniul și bismutul nu au fost puse în evidență. Fie lipsesc complet din compoziția metalului, fie au valori sub limita de detecție. Fluctuații ceva mai mari se observă și în conținutul de arsen (0–0,8%), în sensul în care piesele masive (colanele și brățările) par să aibă ceva mai mult arsen decât verigile. Cu toate acestea, nu poate fi vorba de o grupare a compoziției elementale în funcție de tipul de obiect.

Se remarcă unele diferențe față de piese similare (verigi din sârmă dublă) din nordul Bazinului Carpatic[31]. Principalele deosebiri constau în conținutul de staniu (în

[31] Schalk 1998, p. 99–100; Bernard 2005, p. 213–244.

Lab. nr.	Obiect	Inv.	Cu	Sn	Pb	As	Ag	Zn	Co	Fe
2425	Colan	37881	99,11	0,19	0,03	0,34		0,17	0,03	
2426	Colan	37881	99,05	0,22	< LOD	0,33		0,21	0,04	
2427	Colan	37882	98,52	0,20	0,13	0,78		0,19	0,03	
2428	Colan	37882	98,61	0,22	0,11	0,71		0,19	0,04	
2429	Brățară	37883	99,23	0,16	0,07	0,22		0,19	0,02	
2430	Brățară	37883	99,18	0,21	0,03	0,19		0,20	0,02	
2431	Brățară	37884	99,12	0,24	0,08	0,16		0,19	0,03	
2432	Brățară	37884	99,18	0,19	0,02	0,21		0,20	0,04	
2436	Brățară	37885	98,90	0,35	0,08	0,21		0,21	0,04	
2437	Brățară	37885	98,76	0,25	0,12	0,45		0,20	0,03	
2433	Brățară	37886	98,76	0,26	0,10	0,52		0,18	0,03	
2434	Brățară	37886	98,95	0,35	0,09	0,19		0,19	0,03	
2435	Brățară	37886	98,94	0,30	0,09	0,31		0,19	0,03	
2441	Verigă	37888	98,91	0,37	0,08	0,20		0,20	0,03	
2442	Verigă	37888	99,12	0,43	0,05	< LOD		0,20	0,03	
2438	Verigă	37889	98,78	0,23	0,06	0,33		0,18	0,03	0,27
2439	Verigă	37889	98,94	0,26	0,04	0,43		0,20	0,04	
2440	Verigă	37889	98,90	0,30	0,07	0,31		0,20	0,04	
2451	Verigă	37894	98,26	0,50	0,09	< LOD	0,17	0,27	0,02	0,37
2452	Verigă	37894	98,90	0,21	0,09	0,08	0,14	0,20	0,03	0,16
2454	Fragm.	37891	96,67	0,70	0,24	0,53	0,25	0,25	0,03	0,83
2453	Fragm	37892	97,64	0,55	0,13	< LOD	0,18	0,26	0,03	0,85
2446	Verigă	37895	98,93	0,43	0,07	< LOD		0,30	0,03	
2447	Verigă	37895	98,92	0,27	0,07	0,33		0,21	0,04	
2443	Verigă	37896	99,15	0,15	0,10	0,19		0,19	0,03	
2444	Verigă	37896	98,80	0,13	0,08	0,27		0,20	0,03	0,36
2445	Verigă	37896	98,95	0,53	0,10	< LOD		0,20	0,04	
2448	Verigă	37897	98,93	0,37	0,04	< LOD	0,14	0,23	0,03	
2449	Verigă	37897	99,26	0,25	< LOD	< LOD	0,12	0,19	0,02	
2450	Verigă	37897	99,25	0,23	< LOD	< LOD	0,13	0,20	0,03	
2456	Disc	f.n.i.	99,26	0,19	0,10	0,13		0,19	0,02	
2457	Disc	f.n.i.	98,78	0,28	0,13	0,12		0,20	0,03	0,24
2455	Ac (?)	37887	98,43	0,30	< LOD	0,20	0,15	0,22	0,03	0,43

* Valorile din tabel sunt exprimate în procente; < LOD = sub limita de detecție.

Tabelul 1. Blăgești (jud. Bacău). Depozitul de podoabe. Compoziția elementală a obiectelor.

condiţiile în care valorile staniului în materialele grupului Nitra sunt foarte scăzute[32]) şi în absenţa unor elemente precum antimoniul şi nichelul.

Contextul cultural

Depozitele compuse exclusiv sau majoritar din obiecte de podoabă constituie o prezenţă comună în Europa Centrală în prima jumătate a mileniului al II-lea BC. Din cifrele publicate de către Václav Moucha, de exemplu, rezultă că peste 60% din depozitele cu produse finite descoperite în Boemia până în urmă cu aproape două decenii sunt compuse din podoabe[33]. În spaţiul extracarpatic, numărul depozitelor atribuite primei jumătăţi a mileniului al II-lea BC nu este suficient pentru a genera date statistice relevante.

Obiecte metalice central-europene sunt cunoscute până în prezent în mai multe situri ale epocii bronzului din România, fiind considerate importuri. În acelaşi timp, analiza izotopilor de plumb pentru o serie de obiecte a arătat că în spaţiul extracarpatic al României ajunge şi materie primă din zăcăminte aflate în zona Slovaciei[34]. Corelate, obiectele şi materia primă pot sugera existenţa unei reţele directe de schimburi.

Pentru a ne referi doar la arealul imediat învecinat punctului în care au fost descoperite piesele prezentate aici, importuri de piese finite central-europene sunt cunoscute din mai multe situri din bazinul Bistriţei. Verigi din sârmă dublă au fost publicate de la Costişa[35], Piatra Şoimului[36], Siliştea[37]. Toate se circumscriu aceluiaşi mediu cultural (Costişa), în care se cunosc şi alte bunuri de metal care au călătorit pe distanţe lungi (cum sunt, de exemplu, spada de tip Apa de la Piatra Şoimului[38], topoarele de tip Bikács-Borleşti de la Borleşti şi Izvoare[39]). Densitatea de piese metalice central-europene în acest areal este mai mare decât în restul spaţiului românesc extracarpatic. Râul Bistriţa, continuat de afluenţii Tisei, probabil că a oferit o cale de comunicare facilă pe direcţia SE–NV.

Descoperirea în valea Bistriţei a unor obiecte de podoabă din Europa Centrală nu reprezintă, aşadar, un fapt ieşit din comun. În acelaşi timp, asocierea de obiecte şi modul de depunere ne asigură că în epocă circulă nu doar piesele, ci şi simbolistica acestora.

Pe Dealul Boiţa şi în zonele învecinate de pe malul drept al Bistriţei nu s-au semnalat până în prezent materiale din epoca bronzului contemporane depozitului. Pe o rază de 10 km în jurul înălţimii se află o serie de situri şi descoperiri izolate,

[32] Bernard 2005, p. 223.
[33] Moucha 2007, p. 45.
[34] Pernicka *et alii* 2016, p. 78
[35] Popescu, Băjenaru, Constantinescu 2017, p. 127 şi fig. 12/2.
[36] Petrescu-Dîmboviţa 1998, p. 189 şi pl. 163/2388.
[37] Bolohan, Asăndulesei 2013, p. 350 şi fig. 9.
[38] Munteanu, Dumitroaia 2010.
[39] Vulpe 1970, p. 75–74.

toate pe malul opus al râului – Costișa (la 8 km N)[40], Buhuși (la 6 km E), Racova (la 7,5 km SE). La distanță ceva mai mare se găsesc siturile de la Siliștea sau Borlești[41].

În încheiere, notăm că depozitul de la Blăgești constituie un lot cu proveniență unitară; piesele nu au fost acumulate în timp, fiind coerente din punct de vedere tipologic, tehnologic și compozițional. Obiectele de podoabă de la Blăgești pot să fi aparținut unei singure persoane. Simetria evidentă în compunerea seturilor respectă un principiu semnalat și în alte situații referitoare la modul de reprezentare a individului în epoca bronzului[42].

Din această perspectivă apare posibilitatea, foarte ridicată, ca acestea să fie produse ale unui singur atelier / artizan. Intervalul de timp în care piesele au circulat nu trebuie să fi fost unul foarte larg. Prezența obiectelor de podoabă din sârmă de cupru în Subcarpații Moldovei arată o conectare a elitelor locale la lumea central-europeană, iar depozitul de la Blăgești constituie încă o probă a dinamicii schimburilor la mare distanță.

Prin descoperirea de la Blăgești crește numărul de obiecte de metal în spațiul analizat, inclusiv cu forme nedocumentate anterior în zonă.

BIBLIOGRAFIE

Bátora 1991 — J. Bátora, *The Reflection. of Economy and Social Structure in the Cemeteries of the Chlopice-Veselé and Nitra Cultures*, Slovenská Archeológia 39, 1–2, 1991, p. 91–142.

Bátora 2000a — J. Bátora, *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken*, PAS 16, vol. 1–2, Kiel, 2000.

Bátora 2000b — J. Bátora, *On problems of absolute chronology of the Early Bronze Age în Southwestern Slovakia*, Geochronometria 19, 2000, p. 33–36.

Bátora 2018 — J. Bátora, *Slovensko v Staršej Dobe Bronzovej*, Bratislava, 2018.

Bernard 2005 — C. Bernard, *Die Nitragruppe in der Südwestslowakei. Eine archäologische und paläometallurgische Analyse ausgewählter Gräberfelder*, Saarbrücken, 2005.

Bolohan, Asăndulesei 2013 — N. Bolohan, A. Asăndulesei, *Middle Bronze Age Beyond the Eastern Fringe of the Carpathian Basin*, în V. Heyd, G. Kulcsár V. Szeverényi (eds.), *Transitions to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium BC. Carpathian Basin and Neighbouring Regions*, Budapesta, 2013, p. 339–356.

Dergačev 2002 — V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlische Metallfunde aus Modavien*, PBF XX, 9, Stuttgart, 2002.

[40] Locul descoperirii depozitului nu este în relație de vizibilitate reciprocă cu situl de la Costișa.

[41] Pentru poziționarea și conținutul descoperirilor citate, vezi Munteanu 2010, p. 41–51.

[42] Sørensen 2010.

Dergaciov 2010 — V. Dergaciov, *Evoluţia comunităţilor patriarhale. Epoca bronzului*, în V. Dergaciov (resp.), *Istoria Moldovei. Epoca preistorică şi antică (până în sec. V)*, Chişinău, 2010, p. 265–312.

Ernée 2015 — M. Ernée, *Prag-Miškovice. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen zu Grabbau, Bestattungssitten und Inventaren einer frühbronzezeitlichen Nekropole*, Römisch-Germanische Forschungen 72, Darmstadt, 2015.

Furmanek 1980 — V. Furmanek, *Die Anhänger in der Slowakei*, PBF XI, 3, München, 1980.

Gardelková-Vrtelová 2014 — A. Gardelková-Vrtelová, *Sociální struktura na pohřebištích v závěru eneolitu a starší doby bronzové v oblasti Moravy a jihozápadního Slovenska*, Študi Jné Zvesti Archeologického Ústavu 55, 2014, p. 5–68.

Godiš 2020 — J. Godiš, *Pohrebiská Únetickej Kultúry v Nových Zámkoch*, în A. Kozubová, E. Makarová, M. Neumann (eds.), *Ultra velum temporis. venované Jozefovi Bátorovi k 70. narodeninám*, Slovenská Archeológia – Supplementum I, Nitra, 2020, p. 145–154.

Horalkova-Enderova, Štrof, 2000 — P. Horalkova-Enderova, A. Štrof, *Pohřebiště a sidliště kultury uněticke ze Slavkova u Brna, okr. Vyškov*, Pravěk Supplementum 6, 2000.

Jankovits 2017 — K. Jankovits, *Die Bronzezeitlichen Anhänger in Ungarn*, Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 9, Budapesta, 2017.

Lorencova, Beneš, Podborský 1987 — A. Lorencova, J. Beneš, V. Podborský, *Těšetice-Kyjovice 3. Uněticke pohřebiště v Těšeticich-Vinohradech*, Brno, 1987.

Meller 2019 — H. Meller, *Princes, Armies, Sanctuaries: The Emergence of Complex Authority in the Central German Únětice Culture*, Acta Archaeologica 90, 1, 2019, p. 39–79.

Moucha 1981 — V. Moucha, *Eneoltický měděný sluneční z Hřivic na Lounsku*, Praehistorica VIII – Varia Archaeologica 2, 1981, p. 81–84.

Moucha 2007 — V. Moucha *Hortfunde der Fruhen Bronzezeit in Bohmen*, Praga, 2007.

Munteanu 2010 — R. Munteanu, *Începutul bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaţilor Orientali*, BMA 24, Piatra Neamţ, 2010.

Munteanu, Dumitroaia 2010 — R. Munteanu, G. Dumitroaia, *Spada de bronz de la Piatra Şoimului*, MemAntiq 25–26, 2008–2009 (2010), p. 323–328.

Neugebauer, Neugebauer-Maresch 1997 — J.-W. Neugebauer, C. Neugebauer-Maresch, *Franzhausen das frühbronzezeitliche Gräberfeld I,* Fundberichte aus Österreich-Materialhefte A 5/1, Wien, 1997.

Novotná 1977 — M. Novotná, *Die Nadeln in der Slowakei*, PBF XIII, 6, München, 1977.

Novotná 1980 — M. Novotná, *Halsringe und Diademe in der Slowakei*, PBF XI, 4, München, 1980.

Novotná, Novotný 1984 — M. Novotná, B. Novotný, *Die Nitra-Kultur*, în N. Tasič (ed.), *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Belgrad, 1984, p. 299–306.

Pernicka *et alii* 2016 — E. Pernicka, B. Nessel, M. Mehofer, E. Safta, *Lead Isotope Analyses of Metal Objects from the Apa Hoard and Other Early and Middle Bronze Age Items from Romania*, Archaeologia Austriaca 100, 2016, p. 57–86.

Petrescu-Dîmbovița 1998 — M. Petrescu-Dîmbovița, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumanien*, PBF X, 4, Stuttgart, 1998.

Popescu, Băjenaru, Constantinescu 2017 — A.-D. Popescu, R. Băjenaru, B. Constantinescu, *Piesele de metal din situl preistoric de la Costișa*, în A.-D. Popescu (ed.), *Costișa: o perspectivă interdisciplinară*, Târgoviște, 2017, p. 115–156.

Ruckdeschel 1978 — W. Ruckdeschel, *Die Frühbronzezeitlichen Gräber Südbayerns*, Antiquitas 2/11, Bonn, 1978.

Schalk 1998 — E. Schalk, *Die Entwichlung der prähistorische Metallurgie in nördlichen Karpatenbecken: Eine typologische und metallanalytiche Untersuchung*, Internationale Archäologie: Naturwissenschaft und Technologie 1, Leidorf, 1998.

Sørensen 2010 — M.L.S. Sørensen, *Bronze Age Bodiness – Maps and Coordinates*, în K. Rebay-Salisbury, M.L.S. Sørensen, J. Hughes (eds.), *Body Parts and Bodies Whole: Changing Relations and Meanings*, Oxford, 2010, p. 54–63.

Vladár 1973 — J. Vladár, *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči*, Arch. Slovaca Fontes 12, Bratislava, 1973.

Vulpe 1970 — A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien,* I, PBF IX, 2, München, 1970.

A BRONZE AGE HOARD OF ADORNMENTS DISCOVERED AT BLĂGEȘTI (BACĂU COUNTY)

ABSTRACT

The note presents a hoard of copper artifacts recently discovered in Eastern Romania, dating back to the first half of the second millennium BC. It consists of 14 metal adornments: two neck-rings and two bracelets made of thick wire, two double-wired open bracelets, six double-wired head ornaments, a decorated disk and an indeterminate fragmentary item – possibly a needle. Most likely, the ensemble as a whole is a Central European import; good correspondents are to be found in Nitra and Únetiče, cultural environments. The paper also discusses the origin, chronology and significance of this hoard, within the context of the Middle Bronze Age in Eastern Romania.

Keywords: hoard, copper, second millennium BC, Únetiče, bracelet, neck-ring, loop-rings

LIST OF CAPTIONS

Fig. 5. Blăgeşti (Bacău County). The hoard. Items a–d: multispiral bracelets and neck-rings.

Fig. 6. Blăgeşti (Bacău County). The hoard. Items e–n: ornate disc (1), needle (2), double-wired links (3–8) and bracelets (9–10).

Chart 1. Blăgeşti (Bacău County). The hoard. Copper ratio of the Blăgeşti adornments.

Chart 2. Blăgeşti (Bacău County). The hoard. The distribution of trace elements.

Table 1. Blăgeşti (Bacău County). The hoard. Chemical composition of the artefacts.

PIESE DE MOBILIER DIN MARMURĂ ȘI CALCAR DE LA HISTRIA (I). SUPORTURI DE MASĂ ÎN FORMA BÂTEI LUI HERAKLES

FLORINA PANAIT-BÎRZESCU*

Rezumat: Contribuția de față aduce în discuție o serie de fragmente de marmură și calcar cu decorul bâtei lui Herakles, provenind din vechile săpături de la Histria. Cu o excepție, care ar putea aparține unei statui reprezentându-l pe erou, acestea au fost folosite, cel mai probabil, ca suporturi de masă. Totuși, având în vedere versatilitatea suportului tip coloană, nu este de exclus și utilizarea acestuia pentru susținerea unor vase. Două dintre piesele de calcar prezintă elemente care indică funcția lor de suporturi. Cea mai timpurie are o analogie la Delos și datează din epoca elenistică, însă cele mai multe au fost realizate în epoca romană. Pentru cele două piese de calcar menționate, execuția sugerează o încadrare în epoca romană târzie. O serie de exemple atestă larga răspândire a acestui tip de suport în spațiul italic (Ostia și Pompei), egeean (Imbros, Delos) și pontic (Chersonesos). Inspirat inițial de iconografia lui Herakles, cu evidentă simbolistică apotropaică, motivul bâtei cu noduri devine o temă îndrăgită în mobilierul de piatră, în special în epoca romană. Pentru piesele de față, nu există date despre contextul de descoperire, dar ele arată popularitatea acestui tip de mobilier la Histria, cel mai probabil în aranjamente legate de culte (ca mese pentru ofrande, mese-altar etc.).

Cuvinte-cheie: picior de masă, mobilier, bâta lui Herakles, Histria, epocile elenistică și romană

Săpăturile de la Histria au scos la lumină numeroase descoperiri sculpturale, printre care și o serie de fragmente aparținând categoriei mobilierului de piatră. Studiul acestora a rămas însă unul destul de restrâns, căci, fiind obiecte cu funcționalitate practică, decorul lor este adesea standardizat și, uneori, simplificat. O serie de piese au fost clasificate ca atare atât în volumul dedicat sculpturii de la Histria[1], cât și în cel dedicat pieselor de arhitectură[2]. La Histria, la fel ca în alte cetăți vest-pontice au atras atenția, în special, piesele excepționale prin gradul de păstrare sau prin decorul deosebit, precum suporturile decorate cu labă de leu de la Histria[3] sau mesele cu un singur picior (*monopodia*) figurate de la Tomis[4]. Articolul de față inițiază publicarea unor descoperiri inedite, precum și rediscutarea unora deja cunoscute. Printre piesele nepublicate, aflate în muzeul de sit de la Histria, se remarcă nouă fragmente, care prezintă un decor

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: florina12@gmail.com.

[1] Alexandrescu-Vianu 2000, p. 164–168, cat. 254–265.

[2] Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 348 și urm., cat. XII.9.a–e.

[3] Alexandrescu-Vianu 2000, cat. 254, 255; Mărgineanu-Cârstoiu 2006, cat. XII.9.a, b.

[4] Alexandrescu-Vianu 2015, p. 25–35.

caracterizat de protuberanțe în formă de lacrimă, distribuite proporțional și orientate cu vârful fie în sus, fie în jos, reprezentând nodulii trunchiului de copac, ceea ce duce cu gândul la bâta lui Herakles (fig. 1–9). Aceasta este, de regulă, mai îngustă la un capăt și mai groasă și rotunjită la celălalt, uneori aspectul noduros fiind redat și în relief, prin gâtuiri succesive[5]. Un inel la capătul de sus indică mânerul[6], detaliu prezent la două dintre piese (fig. 3–4)[7]. Distribuirea uniformă a nodurilor exclude posibilitatea ca acestea să fi constituit piloni de sprijin statuari în forma trunchiurilor de copaci, elemente care asigurau echilibrul compoziției sculpturale[8]. Dintre cele nouă piese, doar un fragment (fig. 2)[9] este posibil să fi constituit o parte a unei statui reprezentându-l pe Herakles. Atributul apare în diverse posturi: eroul fie se sprijină în bâtă, care funcționa și ca un element suplimentar de susținere, fie o poartă pe umăr[10]. Fragmentul prezintă în profil gâtuirea specifică bâtei din reprezentările statuare. Restul pieselor au formă de coloană cu decorul bâtei noduroase (fig. 1, 3–9). O serie de analogii susțin rolul acestora ca suporturi de mese sau vase. Pe de o parte, diferența dintre piciorul de vas și cel de masă este greu de făcut, forma părții superioare, prezența gujonului sau înălțimea fiind considerate indicii care ar putea face diferența[11]. Pe de altă parte, piciorul putea avea o dublă funcționalitate, deosebirea fiind dată de elementul susținut, vasul, respectiv tăblia mesei[12].

Un argument în sprijinul identificării ca suport este dat de două sculpturi de calcar. O piesă prezintă în partea de jos o bază rotundă simplă (fig. 9)[13], la cea de-a doua s-a păstrat profilul concav din partea de sus, cu urma unui gujon circular pentru inserția unui alt element (fig. 8)[14]. Cel mai probabil și celelalte piese de marmură au aparținut unor picioare de vase sau de mese. Cea mai apropiată analogie pentru una dintre piese (fig. 1)[15] este un suport de la Delos[16]. La fel ca acesta, fragmentul

[5] *E.g.* o statuetă de marmură din secolul al II-lea p.Chr., aflată la Oxford, Ashmolean Museum, Palagia 1988, cat. 436.

[6] *E.g.* o serie de statuete de bronz din epoca romană, Palagia 1988, cat. 496–497, 500, 788, 824.

[7] Fig. 3, nr. inv. S 83; marmură; h. 20 cm, diam. max. 10 cm. Fig. 4, nr. inv. S 76; marmură; h. 16,5 cm, diam. max. 10 cm.

[8] Așa cum vedem la o serie de exemple ilustrate în LIMC IV, Palagia 1988, cat. 360, 394, 428, 436, 468, 482.

[9] Nr. inv. S 78, nr. inv. vechi 0515; marmură; h. 16 cm, diam. 9 cm.

[10] Acest din urmă tip iconografic este atestat la Histria pe o serie de emisiuni monetare din epoca romană, Istros Coll., cat. 591–592, 645–646.

[11] Pimpl 1997, p. 38; cf. Kerschner 1996, p. 93–94.

[12] Deonna 1938, p. 49, 75; pentru tăblii de mese rotunde bine păstrate de la Delos, vezi Deonna 1938, p. 56, pl. 175, 178.

[13] Nr. inv. ilizibil; calcar; h. 59 cm, diam. 15 cm în partea de sus, 27 cm în partea de jos, unde are forma de bază circulară.

[14] Nr. inv. S 314, nr. inv. vechi 0548; calcar; h. 25 cm, diam. 15 cm; gujon de prindere cu diam. 7 cm. Ambele piese de calcar prezintă urme de finisare cu dalta zimțată.

[15] Nr. inv. S 75; marmură albă; h. 16 cm; diam. 10 cm.

[16] Deonna 1938, p. 53, cat. 3894, pl. 171, marmură albă, dimensiuni: h 54,5 cm, diametru partea superioară 8 cm, diametru partea inferioară 9 cm.

de la Histria se caracterizează prin forma de coloană lisă, pe care au fost reliefate protuberanțele în formă de lacrimă, care sugerează un decor aplicat. Acesta este, probabil, cel mai timpuriu exemplar de la Histria, datând din perioada elenistică târzie. Prin comparație, pe alte piese, se observă o redare mai naturală a nodozităților, prin reliefarea lor cu ajutorul dălții, într-o manieră mai pronunțată (fig. 3)[17] sau mai subtilă (fig. 5–7)[18]. Acestea se apropie cel mai mult de o serie de descoperiri de la Ostia și Pompei[19], la care se observă aceleași proeminențe noduroase în formă de lacrimă, bine reliefate și distribuite uniform în șiruri verticale. Prezența bazei și a urmelor de îmbinare pentru o tăblie circulară susțin interpretarea acestora ca suporturi de mese. Cu câteva excepții, realizate dintr-o marmură roșie (*flor di pesco*), care nu a fost folosită în Italia înainte de perioada Flaviană și care indică jumătatea secolului al II-lea p.Chr., cea mai mare parte a analogiilor aparține epocii romane timpurii.

Contextul este cunoscut doar pentru piesele descoperite la Pompei: două provin din mici *cubicula*, iar cea de-a treia a fost reutilizată în piscina unui peristil[20]. În multe cazuri, documentate la Pompei și Herculaneum, după cum notează Christopher Moss, mesele de marmură au un rol central în practicarea cultului atât în spațiul public, cât și în cel domestic, acestea fiind folosite ca mese de ofrande sau ca suporturi de imagini de cult și altare[21]. Această observație vine în contradicție cu opinia comună, conform căreia mesele din marmură, prin poziția centrală pe care o ocupau în atrium sau peristil, și prin estetica designului, și-au pierdut funcționalitatea lor inițială, devenind mai degrabă un mobilier decorativ pentru expunerea unor obiecte de valoare[22]. Problematica funcționalității lor este însă mult mai complexă. Într-un studiu recent, Adrian Hielscher[23] notează faptul că ceea ce caracterizează, în primul

[17] Vezi *supra*, nota 7.

[18] Fig. 5, nr. inv. S 77, nr. inv. vechi 0544; marmură; h. 20 cm, diam. 12 cm; prezintă urme de daltă plată și depuneri de calcar.

Fig. 6, nr. inv. S 79, nr. inv. vechi 0542; marmură; h. 21 cm, diam. 12 cm; urmă de gujon rectangular de prindere în partea superioară, h. 4 cm. Fig. 7, nr. inv. S 301; marmură; h. 24 cm, diam. 15 cm.

[19] Catalogat ca tipul 8 de către Christopher Moss (1989, p. 686–691, cat. A354–361, ilustrate A354, 356, 358). Cel mai bine păstrate exemplare măsoară între 74 și 92 cm înălțime și prezintă o bază rotundă (cu diametrul de 18–19 cm) uneori decorată cu motive vegetale, bază susținută, la rândul ei, de o plintă rectangulară.

[20] Moss 1989, p. 184, 326–327, cat. A 358 (Pompei V 3.4, cubiculum H), A 359 (Pompei VIII 4.12–13, în piscina din peristil), A 360 (Pompei IX 2.16).

[21] Mesele de marmură apar asociate fie cu piedestaluri de statui, fie cu nișe destinate unei imagini de cult. Moss 1989, p. 250 și urm., p. 260 și urm., sp. p. 261: „The Pompeian material impresses not only by its bulk, but also by its detail and variety. All of it demonstrates beyond dispute that marble tables were commonly used for the rites of domestic cult".

[22] În acest sens este interpretată prezența lor în atrium sau peristil, spații de trecere de regulă puțin mobilate. De asemenea, descoperirea *in situ* a unor vase de bronz, pe astfel de mese, la Pompei, ar susține această teorie. Richter 1966, p. 110; Phillips 2008, p. 254; Feuser 2013, p. 22–29; Hielscher 2022a, p. 56–63. Deonna (1938, p. 17) face distincție între mobilierul de lux și cel cu funcție cultică, deși aceste două calități nu se exclud una pe alta.

[23] Hielscher 2022b, p. 183–201.

rând, această categorie de obiecte este poziția centrală pe care o ocupă în spațiul casei și imobilitatea dată de material, fapt care le-a conferit „a more public/representative character”[24], mesele din marmură devenind „statuary elements of representation”[25], cu funcționalitate flexibilă și situațională.

Christopher Moss mai consemnează un aspect legat de acest tip de masă din spațiul italic: suporturile de masă cu decorul bâtei lui Herakles de la Pompei au fost descoperite în încăperi cu picturi murale, care au ca subiect episoade din muncile eroului. Designul unei astfel de mese era, așadar, integrat într-un peisaj cu tematică înrudită[26]. Mai mult decât atât, autorul remarca o altă particularitate a mobilierului din marmură: funcția apotropaică. Iconografia meselor de piatră (*i.e.* lei, grifoni, herme) este încărcată, în genere, cu o astfel de semnificație. Din acest punct de vedere, bâta lui Herakles nu este doar atributul eroului, ci și un simbol al puterii sale de a îndepărta răul[27]. Constatările sunt făcute pentru materialul studiat de către Christopher Moss din spațiul italic. Este dificil de apreciat dacă aceste observații se pot extrapola și asupra altor regiuni, deși influențele între spațiul egeean și cel italic au circulat cu siguranță din ambele direcții.

În cazul piesei de la Delos, mențiunea descoperirii în colțul de sud-vest din *Agora Italienilor* nu este un indiciu clar pentru un context public sau privat. Funcția mesei este, probabil, tot una cultică, fără a fi legată exclusiv de cultul lui Herakles. Acest lucru este atestat și de alte suporturi de acest tip, descoperite în spațiul pontic, la Chersonesos. De aici a fost publicată o serie de reprezentări în forma bâtei herculeene, însă doar trei exemplare, mai bine păstrate, pot fi luate în discuție[28]. Acestea au fost interpretate drept altare[29] sau, pur și simplu, ca reprezentări independente ale atributului lui Herakles[30], al cărui cult este bine atestat la Chersonesos și în teritoriu[31]. Fiecare are o bază circulară[32], respectiv rectangulară, la una păstrându-se în partea superioară cavitatea de inserare a tăbliei, care este interpretată drept cavitate pentru libații[33]. G. Sokolov, judecând după contextul descoperirii – o clădire absidată de

[24] Hielscher 2022b, p. 193.

[25] Hielscher 2022b, p. 195.

[26] Moss 1989, p. 327.

[27] Moss 1989, p. 271 și urm. Observația este susținută și de exemple literare, în care dedicarea unei mese lui Herakles marchează o ocazie anume, în care este invocată puterea apotropaică a zeului.

[28] Pentru cele mai fragmentare și care nu sunt nici ilustrate, nu se poate spune dacă aparțin unor statui sau unor picioare de masă (Ivanova, Čubova, Kolesnikova 1976, p. 34–35, cat. 72–74).

[29] Ivanova, Čubova, Kolesnikova 1976, p. 35, cat. 75–77. Toate cele trei piese sunt considerate altare și provin din săpăturile făcute de către K.K. Kosctuszko-Waluzynicz în anul 1902.

[30] Pjatyševa 1948, p. 199; Rusjaeva 2005, p. 452.

[31] Popova, Kovalenko 1996, p. 63–71.

[32] Ivanova, Čubova, Kolesnikova 1976, p. 35, cat. 75, fig. 44: h. 63 cm, marmură, ruptă în partea superioară, descoperită în regiunea centrală a cetății, lângă un sanctuar denumit „templu cu arcadă”. Încadrarea piesei în secolele III–II a.Chr. (Ivanova, Čubova, Kolesnikova 1976, p. 35) este, cel mai probabil, o eroare de tehnoredactare. Atât publicațiile anterioare, cât și cele ulterioare menționează pentru datare epoca romană; a se vedea *i.e.* Pjatyševa 1948, p. 199–200; Rusjaeva 2005, p. 452.

[33] Ivanova, Čubova, Kolesnikova 1976, p. 35, cat. 76.

lângă o bazilică situată în necropola aflată în sud-estul cetății –, o interpretează ca suport pentru candele[34]. Autorul sugerează o refolosire, într-o perioadă târzie, a unui monument inițial legat de cultul lui Herakles, piesa fiind datată, la fel ca și celelalte, în primele secole ale erei noastre, respectiv în secolele II–III p.Chr. Cel mai probabil avem de-a face cu un picior de masă în forma bâtei herculeene, un motiv decorativ cu tradiție îndelungată[35] care, inspirat inițial din iconografia lui Herakles, își păstrează semnificația apotropaică și într-o epocă mai târzie, când apare refolosit într-un context creștin.

Recent, o piesă similară de la Imbros[36] a fost publicată în monografia destinată micii insule egeene de la intrarea în Propontida. Autoarea publicației, Bärber Ruhl, semnalează prezența altor suporturi de același tip în muzeele de la Çanakkale și Thasos. Toate aceste analogii arată vasta arie în care au circulat *monopodia* în forma bâtei herculeene: spațiul egeean, propontic, pontic și italic. Cronologia lor arată că motivul bâtei herculeene a apărut, probabil, în epoca elenistică și a devenit popular în special în epoca romană.

În ceea ce privește contextul, nu s-au păstrat date pentru piesele de la Histria. Însă analogiile amintite indică, mai degrabă, o funcție cultică. Alte descoperiri de la Histria atestă folosirea meselor de marmură în cadrul cultului atât în epoca elenistică[37], cât și în cea romană târzie[38]. Singurul context domestic de la Histria, o încăpere absidată din clădirea *Domus III*, unde au fost descoperite două fragmente de tăblii de masă circulară din marmură, este asociat tot cu activități legate de cult[39].

Caracteristicile suportului, păstrate la două piese, precum și o serie de descoperiri similare din spațiul italic, egeean și pontic susțin identificarea fragmentelor cu aspect de coloană decorată în stilul bâtei lui Herakles cu suporturi de vase sau, mai degrabă, de mese circulare cu un singur picior (*monopodia*). Cu o excepție, care are o analogie bine încadrată în perioada elenistică, cea mai mare parte datează din perioada romană. Popular, datorită simbolisticii sale apotropaice, motivul bâtei herculeene

---

[34] Sokolov 1974, p. 136, cat. 144; h. 80 cm, marmură, descoperită „in a chapel near a cruciform church on the grounds of the necropolis in Karantinny Cove south-east of Chersonesus".

[35] O evoluție îndelungată a decorului este notată, spre exemplu, în cazul suportului de tipul coloanei torsionate. Deonna (1938, p. 55) remarca, în cazul descoperirilor de la Delos, faptul că acest motiv își are originea în epoca arhaică, dar devine popular abia în epoca romană târzie, când este folosit atât ca suport, cât și ca element arhitectural. Și în cazul decorului în forma bâtei lui Herakles, folosirea sa în arhitectură este atestată de o coloană de 2 m aflată în curtea muzeului din Amasra (Amastris).

[36] Ruhl 2018, p. 218, cat. F 149, fig. 217.

[37] Două suporturi de masă descoperite în sanctuarul din colțul de nord-est al cetății, dintre care unul *in situ* în templul Afroditei: Alexandrescu-Vianu 2000, p. 165, cat. 254, 255; Mărgineanu-Cârstoiu 2006, p. 348, cat. XII.9.a și b.

[38] Tăblii de masă-altar descoperite în bazilica episcopală din centrul cetății târzii: Bounegru, Iațcu 2007, p. 66–68, cat. 1–4, pl. 43*;* *cf.* Oppermann 2010, p. 162–163, pl. 41.2.

[39] Popescu 1994, p. 324–326, fig. 11–12, dă ca analogii pentru tipul mesei exemple de la Ephesos, Hipponium și Nea Anchialos. O opinie contrară la Oppermann 2010, p. 162, pl. 41.3–4, după care nici spațiul, nici tipul de masă nu indică în mod explicit un caracter sacru sau profan. Totuși, o altă analogie de la Delos (Deonna 1938, p. 62, fig. 192), descoperită într-o bazilică creștină ridicată deasupra templului, atestă, o dată în plus, folosirea acestui tip de masă în context cultic.

nu pare a fi legat exclusiv de cultul lui Herakles. Având în vedere lipsa contextului descoperirii, dar și funcționalitatea meselor de marmură în diverse medii (publice, private, cultice sau domestice), problema posibilului lor amplasament rămâne, pe mai departe, deschisă.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu-Vianu 2000	M. Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest – Paris, 2000.
Alexandrescu-Vianu 2015	M. Alexandrescu-Vianu, *Un support de table avec une représentation figurée à Tomis*, Caiete ARA 6, 2015, p. 25–35.
Bounegru, Ițcu 2007	O. Bounegru, I. Iațcu, II. *La basilique épiscopale. b. Eléments de décoration intérieure,* în A. Suceveanu, *Histria XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest, 2007, p. 57–72.
Deonna 1938	W. Deonna, *Le mobilier délien*, Exploration archéologique de Délos, Paris, 1938.
Feuser 2013	S. Feuser, *Monopodia – Figürliche Tischfüße aus Kleinasien. Ein Beitrag yum Ausstattungsluxus der römischen Kaiserzeit*, Byzas 17, Istanbul, 2013.
Hielscher 2022a	A. Hielscher, Instrumenta domestica *aus Pompeji und ihr Design. Eine Untersuchung zur decorativen Gestaltung der Kleinfunde aus Insula I 10*, Berlin – Boston, 2022.
Hielscher 2022b	A. Hielscher, *Four-Legged Marble Tables (*mensae*) in Pompeian Houses: The Intersection of Function, Aestetics and Semantics*, în A. Haug, A. Hielscher, M. Taylor Lauritsen (eds.), *Materiality in Roman Art and Architecture. Aesthetics, Semantics and Function*, Berlin – Boston, 2022, p. 183–201.
Istros Coll.	*First-Auctions JMPG. Auction 1. Istros Collection, Hotel Kempinski – Geneva* (1st of December 2012).
Ivanova, Čubova, Kolesnikova 1976	A.P. Ivanova, A.P. Čubova, L.G. Kolesnikova, *Antičnaja skul'ptura Chersonesa*, Kiev, 1976.
Kerschner 1996	M. Kerschner, *Perrirhanterien und Becken*, în H. Walter, E. Walter-Karydi (eds), *Alt-Ägina*, Band II.4, Mainz/Rhein, 1996, p. 59–132.
Mărgineanu-Cârstoiu 2006	M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Histria XII. Architecture grecque et romaine*. *Membra disiecta*, Bucarest, 2006.
Moss 1989	Ch.F. Moss, *Roman Table Ware*, vol. I–IV (Diss. Princeton Univ.), Ann Arbor, 1988.
Oppermann 2010	M. Oppermann, *Das frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden Binnenland,* Langenweißbach, 2010.
Palagia 1988	O. Palagia, *s.v. Herakles. C. Classical Greek and Roman,* în *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. IV. 1–2, Zürich – München, 1988, p. 738–796.
Phillips 2008	L.K. Phillips, *Figural table supports: aspects of the archaeology of dining in the Roman world*, în Chr. Ratté, R.R.R. Smith (eds.), *Aphrodisias Papers 4. New Research on the City and its Monuments*, JRA Suppl. 70, Portsmouth, 2008, p. 253–283.

Pimpl 1997 H. Pimpl, *Perrirhanteria und Louteria. Entwicklung und Verwendung großer Marmor- und Kalksteinbecken auf figürliche mundsäulenartigen Untersatz in Griechenland*, Berlin, 1997.

Pjatyševa 1948 N.V. Pjatyševa, *O kul'te Gerakla v Chersonese*, VDI 2, 1948, p. 197–204.

Popescu 1994 E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*, București, 1994.

Popova, Kovalenko 1996 E.A. Popova, S.A. Kovalenko, *On the Cult of Herakles in the North-Western Crimea: Recent Finds from the Chaika Settlement*, în G. Tsetskhladze (ed.), *New Studies on the Black Sea Littoral*, Colloquia Pontica 1, Oxford, 1996, p. 63–71.

Ruhl 2018 B. Ruhl, *Imbros. Archäologie einer nordostägäischen Insel*, Marburg, 2018.

Rusjaeva 2005 A.S. Rusjaeva, *Religija pontijskih ellinov v antičnuju epohu*, Kiev, 2005.

Sokolov 1974 G. Sokolov, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast,* Leningrad, 1974.

MARBLE AND LIMESTONE FURNITURE FROM HISTRIA (I) TABLE SUPPORTS IN THE SHAPE OF HERACLES' CLUB

ABSTRACT

The article publishes a series of marble and limestone fragments in the shape of Heracles' club. With one exception, which may belong to a statue representing the hero, they most likely functioned as table supports. However, considering the versatility of the columnar type of support, its use for vessels cannot be ruled out. Two limestone pieces show evidence of their function as supports. The earliest piece has an analogy at Delos, and dates back to the Hellenistic period. But most of the supports in the form of knotty clubs from Histria are most probably of Roman period. For the two limestone pieces the execution suggest a date in the late Roman period. A series of examples attest the wide spread of this type of support in the Italic (Ostia and Pompeii), Aegean (Imbros, Delos) and Pontic (Chersonesos) areas. Originally inspired by the iconography of Heracles, the motif of the knotty club in the stone furniture is not exclusively related to his cult. Although there are no data for the finding contexts, the up mentioned cases points to the popularity of this category of furniture in Histria.

Keywords: table support, Heracles' club, Histria, Late Hellenistic and Roman periods

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Histria. Fragment cu reprezentarea bâtei lui Herakles, suport de masă/vas, marmură.

Fig. 2. Histria. Fragment cu reprezentarea bâtei lui Herakles, fragment de statuie (?), marmură.

Fig. 3. Histria. Fragment cu reprezentarea bâtei lui Herakles, suport de masă/vas, marmură.

Fig. 4. Histria. Fragment cu reprezentarea bâtei lui Herakles, suport de masă/vas, marmură.

Fig. 5. Histria. Fragment cu reprezentarea bâtei lui Herakles, suport de masă/vas, marmură.

Fig. 6. Histria. Fragment cu reprezentarea bâtei lui Herakles, suport de masă/vas, marmură.

Fig. 7. Histria. Fragment cu reprezentarea bâtei lui Herakles, suport de masă/vas, marmură.

Fig. 8. Histria. a. Fragment cu reprezentarea bâtei lui Herakles, suport de masă/vas, calcar; b. detaliu.

Fig. 9. Histria. Suport de masă/vas cu reprezentarea bâtei lui Herakles, calcar.

DIN NOU DESPRE IDENTITATEA DEFUNCTULUI AFLAT ÎN MORMÂNTUL 10 DIN BISERICA DOMNEASCĂ DE LA CURTEA DE ARGEŞ

ADRIAN BĂTRÎNA*

Motto: *Errare humanum est*,
perseverare diabolicum (Seneca)

Rezumat: Autorul se apleacă din nou asupra acestui important subiect întrucât a constatat faptul că, în multe privinţe, în pofida tuturor argumentelor pe care le-a prezentat şi a evidenţelor imagistice, arheologul Adrian Ioniţă şi istoricul Alexandru Simon, într-o „*addenda* academică" la o sinteză a domniilor lor, continuă să stăruie în interpretări eronate şi paradoxale. În plus, luând cunoştinţă cu întârziere – din motive ce nu ne pot fi imputate decât nouă – despre punctul de vedere exprimat, pe marginea acestui subiect, de către arheologul Nicolae Constantinescu, ce şi-a legat numele, între altele, de cercetarea ansamblului Curţii Domneşti de la Argeş, ne vom pronunţa şi cu privire la opiniile domniei sale.

Cuvinte-cheie: Ţara Românească, Biserica „Sfântul Nicolae Domnesc" de la Curtea de Argeş, necropola princiară, mormântul 10, stratigrafie, inelul cu camee, secolul al XIV-lea

Cu ceva timp în urmă, după apariţia unei ambiţioase lucrări de sinteză[1], luam cunoştinţă – într-un capitol aparte – despre noi şi surprinzătoare interpretări privitoare la încadrarea cronologică a Bisericii „Sfântul Nicolae" din Rădăuţi şi la identificarea înhumaţilor aflaţi în suprafaţa naosului[2] – ambele cercetate şi publicate de către noi[3]. După ce ne-am pronunţat pe marginea „noutăţilor rădăuţene", oferite de către autori[4], am studiat cu atenţie poziţia stratigrafică a mormântului 10 – după cum a fost prezentată de Virgil Drăghiceanu în ale sale *Note istorice*[5] –, precum şi unul dintre artefactele – **inelul cu camee** – aflate în mormântul amintit. Ca urmare

* e-mail: larbatrina@hotmail.com.
[1] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017.
[2] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 449–474.
[3] Bătrîna, Bătrîna 2012.
[4] Bătrîna, Bătrîna 2018, p. 225–268.
[5] Drăghiceanu 1923a, p. 40, fig. 29.

a observaţiilor şi analizelor noastre, am înţeles faptul că sarcofagul, în care se afla importantul personaj decedat, a fost depus într-o groapă care s-a tăiat de la faţa primei pardoseli de cărămidă a bisericii Argeş II[6]. Studierea *de visu* a inelului ne-a permis să constatăm că ne aflăm în faţa unui **inel devoţional** – conţinând pe verigă un fragment dintr-un verset aflat în Evanghelia după Marcu[7] –, dar care nu reprezintă o comandă specială, întrucât nu are montura inscripţionată, deşi aceasta dispunea de o suprafaţă suficientă, pe care să poată fi redat numele beneficiarului[8]. Cât priveşte **reprezentările de pe unul dintre umerii inelului** – aflate la stânga şi la dreapta colţului inferior al stelei octogonale cu rozeta cu şase petale –, se acceptă că în câmpul din stânga ne aflăm în faţa majusculelor latine medievale **A** şi **L**[9]. În schimb, în câmpul din partea dreaptă, noi **nu vedem cu niciun chip literele VA** sau **WA**, aşa cum le indică Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon, ci cu totul alte reprezentări[10]. Ceea ce am demonstrat foarte clar, mai clar decât însăşi existenţa inelului – care poate fi doar o iluzie pentru noi toţi! –, este **realitatea de necontestat că în acest câmp nu se află nicio literă!** În aceste condiţii, atât identificarea înhumatului cu un presupus voievod mai puţin cunoscut[11], cât şi interpretările de ordin istoric[12], care ar putea decurge dintr-o atare atribuire, oferite de arheologul şi istoricul amintiţi, nu beneficiază de nicio bază reală şi obiectivă de susţinere.

Şi totuşi, aceste opinii ale noastre – catalogate pe nedrept ca fiind „critici” şi nu dezbateri, aşa după cum le-am conceput – au generat ură („*Veritas odium paret*”) şi nicidecum dialog, asumări sau abordări nuanţate din partea acelora pe care i-am dorit, dintru început, a fi interlocutori şi nicidecum adversari.

De altfel, suntem convinşi că Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon, după ce au parcurs explicaţiile oferite de către noi şi au vizualizat, în cele mai bune condiţii, imaginile de pe umărul inelului discutat, nu aveau cum să nu înţeleagă corectitudinea analizelor şi încheierilor noastre, dar, dintr-o obişnuită vanitate omenească, au preferat – cu două excepţii, dintre care una se referă la identificarea personajului de pe camee, iar cealaltă la stabilirea momentului inscripţionării de pe umărul inelului – să-şi menţină concluziile şi să prezinte, din poziţiile mai mult decât onorabile pe care le ocupă în sânul unor Institute prestigioase, o *addenda* academică[13] la propria lor lucrare de sinteză.

În aceste condiţii, considerăm necesar a preciza, de la bun început, faptul că noua noastră intervenţie îşi propune să fie scurtă şi precisă – făcând trimitere nu numai la argumentele deja prezentate[14], ci prezentând şi altele noi –, adresându-se

[6] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 133–137.
[7] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 141.
[8] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 145.
[9] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 144–145.
[10] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 145.
[11] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 62.
[12] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 57–58.
[13] Ioniţă, Simon 2020, p. 297–322.
[14] Bătrîna, Bătrîna 2020.

atât cititorilor avizaţi, lipsiţi de prejudecăţi sau partizanat colegial, cât şi celor doritori să primească informaţii corecte despre una dintre bijuteriile purtate, fără nicio îndoială, de către unul dintre domnitorii cunoscuţi a fi rezidat la Curtea de Argeş, în secolul al XIV-lea.

Nu intenţionăm să reevaluăm poziţia stratigrafică a mormântului 10, asupra căreia ne-am pronunţat deja[15], ci vom repeta doar opinia noastră despre modul în care trebuie înţeleasă aceasta. Atât din literatura de specialitate, cât şi din experienţa personală am putut constata faptul că, fără nicio excepţie, orice mormânt, aflat în interiorul unui lăcaş de cult din secolele XIV–XV, de la răsărit şi sud de Carpaţi, este reprezentat, în primul rând, de o groapă rectangulară, care a fost săpată de la faţa unui anumit nivel de călcare. În interiorul acesteia poate fi depus un sicriu de lemn, un sarcofag cioplit dintr-un singur bloc de piatră şi acoperit cu o lespede, un sarcofag construit din mai multe blocuri de piatră şi acoperit cu 1–3 lespezi de piatră sau poate fi zidită, din piatră şi/sau cărămidă, o criptă acoperită în diverse feluri (printr-o boltă, în două pante sau cu lespezi de piatră). După depunerea trupului neînsufleţit în sicriu, sarcofag sau criptă şi acoperirea acestora, spaţiul rămas disponibil – pentru că întotdeauna înălţimea sicriului, a sarcofagului sau a criptei este mai mică decât adâncimea gropii – este umplut cu pământ şi/sau resturi de materiale de construcţie (mortar, pietriş, nisip, pietre şi cărămizi întregi sau fragmentare), toată această umplutură fiind bine compactată, prin batere cu maiul, pentru a fi împiedicată tasarea elementelor de pardoseală (cărămizi sau dale de piatră) sau a unei pietre tombale care, uneori, urma să fie amplasată. Apoi, se reface stratul suport al pardoselii, depunându-se mortar în cazul utilizării cărămizilor sau nisip/mortar atunci când se folosesc dale de piatră.

Avem convingerea fermă că în acelaşi mod s-a derulat şi ritualul de înmormântare al decedatului depus în mormântul 10 din Biserica Domnească de la Argeş, deşi ni se reproşează faptul că „reconstrucţia mormântului 10 propusă" de noi „este pur teoretică, probabil influenţată de analogii", ştiute de noi, dar neprezentate, „care diferă de realităţile arheologice din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş"[16]. Faţă de cele afirmate, atragem atenţia că **în materie de ritual funerar nimic special nu s-a întâmplat în Biserica Domnească argeşeană**, chiar dacă – din motivele amintite deja – unele date şi realităţi arheologice au fost compromise, fapt ce a condus la efectuarea unor noi cercetări şi reconstituiri. Obligatoriu este, însă, ca acestea să fie făcute şi asumate doar de arheologi cu vastă experienţă. Iar aceasta se pare că nu se află întotdeauna în deplină concordanţă cu titlurile ştiinţifice deţinute de cercetători. Cât priveşte reproşul privind absenţa analogiilor din reconstrucţia propusă de noi, aceasta se datorează nu atât lipsei de spaţiu editorial, cât prezumţiei că am purtat discuţia cu un cunoscător al literaturii de specialitate.

În stabilirea încadrării cronologice a mormântului 10 şi atribuirea sa unuia sau altuia dintre cele două lăcaşuri de cult (Argeş I şi Argeş II), care se succed în

[15] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 133–137.
[16] Ioniţă, Simon 2020, p. 310.

mod nemijlocit, singurul indiciu îl putem obţine analizând compoziţia umpluturii (de 0,25 m) – denumită de Drăghiceanu „zidire” şi interpretată ca fiind „pecetia mormântului”[17], iar de către Adrian Ioniţă „strat de zidărie”, care „nu poate fi confundat cu o depunere oarecare… de moloz peste sarcofag”, ci trebuie înţeles ca o „sigilare” sau „pecetluire” a unui mormânt din biserica Argeş I[18] – pusă direct peste lespedea sarcofagului. Din rândul materialelor menţionate – bolovani prinşi în mortar, piatră tuf-calcar (tuf calcaros, n.n.), cărămizi aşezate pe muchie –, ne reține atenția, în mod special, menționarea atât a prezenţei bucăţilor de piatră (tuf calcaros), cât şi precizarea că aceasta „s-a întrebuinţat şi în apareiajul bisericii”[19]. Pentru noi, prezenţa acestui material în umplutura gropii de mormânt permite stabilirea unui *terminus post quem* şi atribuirea mormântului 10 bisericii Argeş II.

În continuare, ne vom apleca, din nou, asupra acelei piese – socotită a fi principalul inel al înhumatului[20] – şi a reprezentărilor de pe unul dintre umerii acestuia, care au fost invocate în încercarea de stabilire a identităţii lui. Ceea ce surprinde în mod neplăcut este faptul că, deşi au fost îndemnaţi să studieze piesa *de visu*[21], Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon au hotărât, în mod deliberat, să reia discuţia fără să cerceteze nemijlocit sau să atingă inelul şi să-l fotografieze personal sau cu ajutorul unui specialist, utilizând aceeaşi fotografie de foarte slabă calitate, oferită de către Drăghiceanu[22], acum o sută de ani, decizie care vorbește de la sine despre interesele, onestitatea şi seriozitatea autorilor „*addendei* academice”. În cuprinsul acestui text, întâlnim obiecţiuni, ni se aduc reproşuri/acuzaţii, primim întrebări, ni se oferă explicaţii şi chiar avem parte de o apreciere pozitivă, pentru ca în final să se exprime speranţa că, după ce „va curge multă apă” pe anumite râuri sau fluvii, „se vor rezolva”... „problemele istorico-arheologice din jurul bisericii „Sfântul Nicolae Domnesc” de la Curtea de Argeş, printr-o dezbatere onestă în termeni ştiinţifici”[23]. Cititorul avizat şi neatins de virusul partizanatului colegial va înţelege lesne că toate acestea nu au menirea să aducă clarificări controverselor generate de anumite opinii apărute în volumul amintiţilor autori, ci să manipuleze mediul ştiinţific de specialitate, pentru ca domniile lor să poată, în linişte, şi pe mai departe, a „pescui în ape tulburi” şi a pune sub semnul îndoielii onestitatea şi caracterul ştiinţific al intervenţiei noastre.

Vom începe prin a reproduce şi comenta, nu neapărat în ordinea în care au fost exprimate, câteva dintre „aprecierile” cu caracter general, adresate demersului nostru. Astfel, aflăm că acesta conţine „critici nefondate”, care „au izbutit doar să întărească

[17] Drăghiceanu 1923b, p. 138.
[18] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 44.
[19] Drăghiceanu 1923b, p. 138.
[20] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 57.
[21] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 138.
[22] Ioniţă, Simon 2020, p. 311, fig. 1a–c.
[23] Ioniţă, Simon 2020, p. 318.

concluziile pe care încercau să le contrazică”[24] autorii, că „obiecţiile” noastre au un „caracter profund partizan”[25] sau că demersul nostru este „hazardat”[26].

Faţă de aceste „aprecieri”, reamintim autorilor că intervenţia noastră – întru totul justificată şi nicidecum „hazardată” –, nu ar fi avut loc dacă inelul ar fi beneficiat de o investigare realmente ştiinţifică (vizualizare atentă, fotografiere profesionistă atât a ansamblului, cât şi a detaliilor piesei, analiză morfologică de specialitate, studiu artistic pertinent, o mai bună informare în legătură cu arta prelucrării metalelor preţioase şi modul de organizare al breslelor de aurari şi argintari în Europa centrală şi occidentală a secolului al XIV-lea), în condiţiile în care atât cercetarea, cât şi publicarea rezultatelor într-un ambiţios volum au făcut parte dintr-un generos program. Cât priveşte presupusul „partizanat al obiecţiilor noastre”, nici nu poate fi vorba de aşa ceva, întrucât preocupările noastre profesionale nu se mai leagă de multă vreme de arheologia Ţării Româneşti, nu aparţinem vreunui grup de interese şi nici nu am avut vreo dispută ştiinţifică cu vreunul dintre autori.

În continuare, vom discuta punctual fiecare dintre **obiecţiunile, justificările şi explicaţiile** lui Adrian Ioniţă şi ale lui Alexandru Simon, **menite să combată interpretările noastre cu privire la reprezentările de pe unul dintre umerii inelului** şi să le susţină atât metoda de investigaţie, bineînţeles, cât și concluziile finale. Astfel, aflăm următoarele:

„Se încearcă **suprainterpretarea obiectelor restaurate** (subl. ns.), folosindu-se pe deasupra lupe şi tehnici de ultimă generaţie…, care nu erau disponibile în urmă cu un veac şi – cel mai important – nu existau în urmă cu şapte secole, când inelele în discuţie au fost realizate de mâini medievale pentru ochi medievali”[27]; **imaginea accesibilă privirii,** a mult discutatelor semne, atât pentru purtătorul inelului…, cât şi pentru contemporanii epocii sale **era aceea de litere** (subl. ns.).

În fapt, **conta ceea ce se putea observa**, nu o presupusă intenţie a meşterului… **imposibil de realizat** (subl. ns.), dar mai cu seamă de vizualizat, cu mijloacele secolului al XIV-lea”[28]. Faţă de cele afirmate mai sus, realizăm că preopinenţii noştri nu doresc cu tot dinadinsul descifrarea adevărului, ci doar se străduiesc să-şi susţină propriul scenariu imaginat cu ceva timp în urmă. În acest scop, ei continuă să discute şi să emită judecăţi de valoare despre un artefact existent într-o colecţie naţională[29], disponibil şi tangibil pentru cercetători, bazându-se doar pe o imagine fotografică alb-negru, mai veche de o sută de ani, de proastă calitate şi, încă mai grav, care deformează realitatea obiectivă. Ne aflăm, de fapt, în faţa unui derapaj ştiinţific care, în medicină, se numeşte *malpraxis.* Din punctul lor de vedere, pe umărul inelului există două realităţi diferite, şi anume: una **obiectivă** (oferită de fotografia lui V.

[24] Ioniţă, Simon 2020, p. 297.
[25] Ioniţă, Simon 2020, p. 298.
[26] Ioniţă, Simon 2020, p. 300.
[27] Ioniţă, Simon 2020, p. 300.
[28] Ioniţă, Simon 2020, p. 313.
[29] Piesa se află în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a României, sub nr. inv. 101915.

Drăghiceanu), înţeleasă corect de către domniile lor –, cea de patru litere (**AL WA/VA**), considerată a fi fost percepută astfel atât de către purtătorul inelului, cât şi de către contemporanii epocii sale şi alta **subiectivă/eronată,** „influenţată" de o metodologie de cercetare (studierea/analiza *de visu* a inelului, fotografierea şi vizualizarea cu aparatură modernă a acestuia şi a reprezentărilor sale de detaliu) considerată greșită, care a condus la „propuneri complexe de reprezentări", „supra interpretări" şi, în final, la un „demers hazardat"[30] din partea noastră.

Atragem atenţia interpreţilor „realităţilor obiective" asupra faptului că, în niciun caz, anumite însemne (litere şi/sau reprezentări simple sau mai complexe), când erau redate pe umerii unor inele medievale, nu se refereau la **identitatea beneficiarului/purtătorului – reprezentată, atunci când s-a dorit**, sub forma unor nume, iniţiale şi/sau armoarii, în mod **exclusiv**, **pe suprafaţa chatonului**[31], ci erau concepute de către un meşter, ce lucra într-un atelier prestigios, şi destinate a fi vizualizate, în special, de câţiva dintre membrii breslei orfevrilor. Acestea, aşa după cum am mai arătat, sunt **mărci de artist orfevrier**, modelate în ceară, plasate într-un loc discret, şi turnate odată cu piesa[32]. O.M. Dalton, în al său *Catalogue*, semnalează o serie de inele sigilare – ce prezintă pe *chaton* armoariile şi numele sau doar iniţiala purtătorului comanditar, iar pe ambii umeri reprezentări (diferite faţă de cele redate pe montură), constând în: una şi aceeaşi literă (**p**[33], **P**[34], **T**[35]), aceleaşi două litere (**a m**[36], **A F**[37], **A G**[38]), dar şi litere diferite (**I** şi **L**[39]) sau doar imagini neliterale, identice[40] pe fiecare umăr – fără însă să ne ofere în paginile introductive – care nu sunt o exegeză, ci doar un extrem de preţios catalog al unor inele medievale şi ceva mai târzii – şi un comentariu necesar şi dorit pe marginea acestor realităţi. Dar, chiar şi în aceste condiţii, concluzia pe care trebuia să ne-o ofere Dalton se degajă de la sine: *literele şi/sau reprezentările care apar pe umerii unor inele medievale sunt întotdeauna diferite de cele de pe chaton, atunci când acestea există, şi nu au nicio legătură cu identitatea beneficiarului, ci doar cu cea a meşterului*. Pentru o mai bună înţelegere a rosturilor marcajelor efectuate de unele ateliere medievale, deosebit de utilă este explicaţia dată de către profesorul Philippe Braunstein, care, în al său capitol *Artizanii*, dintr-o lucrare colectivă[41], arată că, în afară de „sistemul de reglementare pe care anumite meserii l-au organizat" – despre care am vorbit deja mai pe larg[42] –, „...sistem care

[30] Ioniţă, Simon 2020, p. 300.
[31] Dalton 1912, p. 37–49, 103–118, 135–145, 146–152.
[32] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 146–147.
[33] Dalton 1912, p. 46, cat. 268, pl. IV.
[34] Dalton 1912, p. 47, cat. 281.
[35] Dalton 1912, p. 118, cat. 765.
[36] Dalton 1912, p. 46, cat. 272.
[37] Dalton 1912, p. 40, cat. 232.
[38] Dalton 1912, p. 57, cat. 335.
[39] Dalton 1912, p. 59, cat. 351.
[40] Dalton 1912, p. 39, cat. 231 şi p. 43, cat. 249.
[41] Le Goff, Schmitt 2002.
[42] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 146–148.

nu a acoperit niciodată întregul câmp al producţiei", „…unii artizani practicanţi ai unor „meserii elitiste/privilegiate"[43], ce se adresau unor „consumatori identificaţi" şi/sau „exigenţi"[44], au ţinut să-şi „afirme şi să-şi conserve identitatea profesională" printr-o „marcă pe care… o imprimă pe produsul finit", …o *„semnătură aplicată pe o mică suprafaţă… ce atestă valoarea adăugată*"[45] (subl. ns.) a produsului destinat vânzării. Iar toţi cei care lucrau asemenea piese şi deţineau un anumit statut în cadrul breslei dispuneau de întreg arsenalul instrumentar necesar realizării şi vizualizării tuturor reprezentărilor dorite a fi redate pe umerii unor inele, pe care azi unii dintre contemporanii noștri le vizualizează cu dificultate şi le interpretează în mod eronat, cu bună ştiinţă. De altfel, din instrumentarul atelierelor care lucrau piese de felul celei discutate de către noi, nu puteau lipsi lentilele şi lupele despre care se ştie că au început să se răspândească în Italia începând de la sfârşitul secolului al XIII-lea, veneţienii fiind primii care au folosit cuarţul şlefuit sub o formă convexă în scop optic, în atelierele de sticlărie de la Murano – o mică insulă la nord de Veneţia –, meşterii sticlari (*cristalleri*) producând pentru prima dată acea sticlă transparentă, necesară confecţionării ochelarilor[46]. Iar cele mai vechi reprezentări artistice cunoscute ale acestora au fost imortalizate pe două dintre frescele realizate în 1352 de către Tommaso da Modena (1326–1379), în sala capitulară a fostei mănăstiri dominicane San Nicolo din Treviso, în care apar doi călugări, dintre care unul cu o lupă în mână, iar celălalt cu ochelari pe nas[47].

„Niciun însemn de meşter… nu are o reprezentare atât de complexă precum cea propusă" de către noi și „...nu-şi găseşte acoperire nici printre exemplele cunoscute, nici în literatura de specialitate", iar „spaţiul extrem de restrâns, de doar câţiva mm^2, nu pledează pentru scena propusă. Aceste elemente pot fi interpretate în fel şi chip"; „Cu imaginea supra mărită de câteva zeci de ori, cu mijloace moderne, elementele cu aspect de litere încep să se «mişte»"[48].

Observăm că ansamblul obiecţiunilor exprimate nu reprezintă decât sofisme, nefiind susţinut de o bună cunoaştere şi înţelegere a domeniului abordat – arta prelucrării metalelor preţioase în Evul Mediu occidental, nici a bibliografiei sale de specialitate. Despre o lume, o perioadă şi un domeniu – cel al bijuteriei italiene din secolul al XIV-lea –, în care s-au produs extrem de multe şi de variate piese, dar din care s-au păstrat în colecţii publice şi private puţine exemplare, iar cunoscute, prin intermediul muzeelor şi al publicaţiilor, încă și mai puţine, nu se poate gândi şi nici scrie în termenii în care o fac Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon. Este cu totul inacceptabil ca reprezentarea de pe unul dintre umerii inelului descoperit în mormântul 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş, **pusă în evidenţă şi interpretată corect,** pentru prima dată, de către noi, printr-o analiză minuţioasă

[43] Le Goff, Schmitt 2002, p. 49.
[44] Le Goff, Schmitt 2002, p. 43.
[45] Le Goff, Schmitt 2002, p. 48.
[46] https://www.zeiss.ro.
[47] www.istoriesicivilizatie.ro/istoria-ochelarilor/.
[48] Ioniţă, Simon 2020, p. 300, 313.

a piesei în ansamblul său (şi nu a unei fotografii nereuşite de acum o sută de ani!), să fie contestată *in integrum*, pe motiv că, fiind „atât de complexă”, era „imposibil de realizat”. În realitate, ea este doar mai elaborată în raport cu ceea ce cunoaştem noi, aici şi acum, şi nu cu ceea ce poate să existe, încă, sau a fost realizat în epocă şi nu se mai păstrează! Iar faptul că reprezentarea există în mod real (fig. 1) şi nu este produsul unei actuale plăsmuiri imagistice de laborator sau a imaginaţiei noastre – fiind vizibilă/verificabilă, ca şi celelalte reprezentări ale inelului – constituie dovada irefutabilă că **meşterul medieval a dispus de mijloacele necesare pentru a-şi face cunoscut marcajul identitar pe o suprafaţă stabilită de el însuşi**, fără să ştie că acesta – marcajul – va genera controverse ştiinţifice peste aproape şapte secole. Deci absolut nimeni nu este îndreptăţit să se pronunţe în legătură cu dimensiunea (suficientă sau nu) a „spaţiului”/suprafeţei pe care a fost redată reprezentarea, atâta timp cât el/ea a fost ales/aleasă în mod conştient chiar de către meşterul bijutier care a realizat prototipul. În schimb, este liber fiecare dintre noi să aprecieze sau nu măiestria celui care a modelat în ceară prototipul unei piese care, fără nicio îndoială, a fost turnată în mai multe exemplare. Iar noi suntem unii dintre cei care îşi mărturisesc, peste timp şi în mod sincer, admiraţia pentru artistul italian şi una dintre operele sale, întrucât am avut privilegiul să atingem, să studiem şi să înţelegem un inel lucrat într-un **prestigios atelier medieval** – **care îşi semna lucrările!** –, o bijuterie ajunsă de pe pământul peninsulei italice, pe drumuri greu de reconstituit, în posesia unui mare voievod al Ţării Româneşti.

Cât priveşte afirmaţia potrivit căreia în „imaginea supra mărită de câteva zeci de ori, cu mijloace moderne, elementele cu aspect de litere încep să se «**mişte**»”[49] (subl. ns.), aceasta conţine alte două mistificări ale adevărului. Primul se referă la mărirea imaginii publicate de către noi „de câteva zeci de ori”, în realitate de maximum 12 ori sau mai puţin. Cel de al doilea, potrivit căruia prin supramărire „elementele cu aspect de litere încep să se «mişte»”, mărturiseşte despre ignoranţa sau viclenia naivă a autorilor sau despre amândouă. Dacă această explicaţie ar fi într-adevăr reală, prin mărirea imaginii, efectuată de către noi, ar fi trebuit ca nu numai ultimele presupuse două litere (**WA/VA**) să se «mişte» şi să se transforme în alte reprezentări, ci şi primele două litere (**A L**), steaua cu opt colţuri, literele din inscripţia devoţională, precum şi imaginea de pe camee! Or, dimpotrivă, o mărire rezonabilă (de 12 ori pentru umărul şi de trei ori pentru *chaton*-ul inelului) ne-a desluşit cu claritate atât imaginea de pe montură (o matroană romană), cât şi pe cea de pe umăr (marcajul de orfevrier), permiţându-ne să identificăm şi să interpretăm, pentru prima dată, corect aceste reprezentări.

Concluzia noastră, potrivit căreia „literele **A** şi **L**, redate pe suprafaţa din partea stângă” a unuia dintre umerii inelului, „reprezintă iniţialele prenumelui şi numelui bijutierului”[50], constituind elementele componente ale unei „mărci de artist orfevrier”[51] şi nicidecum prescurtarea numelui Alexandru[52], a fost combătută,

[49] Ioniţă, Simon 2020, p. 313.
[50] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 147.
[51] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 145.
[52] Drăghiceanu 1923a, p. 65; Ioniţă, Kelemen, Simon 1917, p. 62.

făcându-se apel la autoritatea ştiinţifică a istoricilor N. Iorga, D. Onciul, G. Brătianu – cărora „le-au trecut prin faţa ochilor mii de documente şi inscripţii medievale" şi „ar fi atras atenţia dacă prescurtarea nu era în conformitate cu uzanţele epocii"[53] –, dar şi la cea a lui O.M. Dalton, care văzând piesa – poate că doar sub formă fotografiată – nu s-a pronunţat pe marginea presupusei prescurtări. Cu toată preţuirea, binemeritată, pe care o purtăm celor patru regretate personalităţi invocate mai sus, nu putem să nu constatăm faptul că, din diferite motive, niciuna dintre acestea nu s-a aplecat asupra discutatei piese şi nu a analizat-o aşa cum aceasta ar fi meritat. În aceste condiţii, absenţa unor judecăţi de valoare sau măcar a unor opinii mai consistente, din partea acestora, cu privire la inelul cu camee, din mormântul 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş, este perfect explicabilă. De altfel, nici în perioada postbelică inelul nu a beneficiat de o atenţie aparte, deşi a fost menţionat în două lucrări de sinteză, de strictă specialitate[54].

„Totodată, se consideră că presupusa reprezentare era oricum – în cel mai bun caz – produsul analizei unui inel, care a cunoscut o serie de operaţiuni de curăţare şi conservare (toate ulterioare anului 1923, când a fost publicată pentru întâia oară imaginea alb-negru a inelului în discuţie, înscris limpede AL WA…)", care „au afectat fracţiuni de milimetru"[55] din suprafaţa piesei! Şi de această dată ni se oferă o explicaţie puerilă sau vicleană pentru dispariţia sau alterarea imaginii „clare" a majusculelor WA. Acum, vinovate sunt „operaţiunile de curăţare şi conservare", efectuate de mâini nepricepute, chiar după realizarea nepreţuitei fotografii-document, aflată la loc de mare cinste. Oare să nu cunoască Adrian Ioniţă realitatea că piesele arheologice robuste, lucrate exclusiv din aur, după descoperire nu necesită decât o curăţire umedă cu apă distilată şi pensulă, iar mai apoi o simplă introducere într-o baie de alcool, pentru degresare, întrucât acest metal este pasiv chimic? Iar dacă, prin absurd, lucrurile s-ar fi desfăşurat altfel, iar piesa ar fi suferit un inutil proces agresiv de curăţare, atunci cum se explică faptul că doar majusculele **WA** au fost victimele unei proceduri nechibzuite – ce le-a transformat în alt gen de reprezentări, care au alimentat şi super-activat imaginaţia noastră –, iar celelalte învecinate litere (**A L**) şi elemente decorative de pe umăr au rămas nealterate? Urmând sau acceptând această logică, ar însemna că documentul/izvorul principal nu mai este reprezentat de inelul cu camee din Tezaurul Muzeului Naţional de Istorie a României, ci de **prima sa fotografie alb-negru** (sau, mai degrabă, de clişeul său, dacă s-a mai păstrat în fototeca Comisiunii Monumentelor Istorice), motiv pentru care aceasta **a stat la baza principalelor interpretări şi concluzii întâlnite în monumentalul volum apărut în 2017**. În ceea ce ne priveşte, **considerăm acest document (prima fotografie alb-negru a inelului) ca fiind nu numai irelevant, ci şi extrem de înşelător**, întrucât a reuşit să deruteze, într-un fel sau altul, o întreagă pleiadă de istorici, istorici de artă şi arheologi, care s-au pronunţat asupra reprezentărilor de pe unul dintre umerii inelului,

[53] Ioniţă, Simon 2020, p. 114.
[54] Popescu 1970, p. 60; Dumitriu 2001, p. 56.
[55] Ioniţă, Simon 2020, p. 300, 313.

pe parcursul a nu mai puţin de o sută de ani. Noi însă am fost şi vom continua să rămânem fideli metodei de cercetare **nemijlocite/directe**, în primul rând în vederea valorificării ştiinţifice sau a îmbogăţirii cunoştinţelor personale asupra artefactelor existente şi abordabile şi, abia mai apoi, metodei de utilizare a fotografiei şi desenului ca ilustraţie, document sau analogie, în condiţiile în care sunt menţionaţi autorii acestora, numărul de inventar al piesei, dacă ea există, şi instituţia publică sau colecţia privată deţinătoare.

Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon, deşi admit faptul că „primii domnitori ai Ţării Româneşti dispuneau de relaţiile şi de mijloacele materiale necesare pentru a-şi procura podoabele şi costumele potrivite funcţiilor lor şi în pas cu moda vremii”[56], resping opinia noastră, potrivit căreia inelul ar fi fost procurat de la un negustor ajuns la Curtea Domnească de la Argeş[57], şi se întreabă „de ce ar fi avut nevoie personajul din mormântul 10 să cumpere de la negustori… două inele[58] cu inscripţii devoţionale diferite, îndeplinind teoretic aceeaşi funcţie”[59]. Totodată, se consideră a fi fost demonstrat „caracterul de învestitură al artefactului în discuţie…, inel emis, foarte probabil, de Papalitate, în vremea lui Clement VI (1342–1352)…, pentru un stăpânitor al Valahiei, aflat în unire cu Biserica Romei (de la Avignon, în acea vreme)”[60]. Prima nedumerire a preopinenţilor noştri îşi găseşte un răspuns chiar în formularea sa: deţinerea, de către unul şi acelaşi personaj a două inele cu inscripţii devoţionale diferite, este perfect explicabilă, dacă se are în vedere viaţa spirituală, nu numai la nivel princiar, ci şi popular, a creştinului medieval. Acesta, atât în actul închinării, cât şi în exerciţiul practic devoţional, înţelegea – mai bine decât unii contemporani ai noştri! – să facă o firească **diferenţă între devoţiunea şi adoraţia cristică (rezervată exclusiv Mântuitorului) şi cea marianică (adresată unui protector şi mijlocitor suprem între Fiul Maicii Domului şi cei care se închină)**, întrucât acestea două, nici din punct de vedere teologic şi nici cultic, nu au fost puse niciodată pe picior de egalitate de către slujitorii celor două mari Biserici sau de către închinătorii lor mireni. Privind comportamentul creştinului medieval, şi nu numai, din această perspectivă, vom înţelege corect de ce înhumatul din mormântul 10 a deţinut două inele cu inscripţii devoţionale diferite, dar complementare. Primul inel, cel cu camee, relevă dorinţa expresă a voievodului argeşean de a-şi mărturisi credinţa în Mântuitorul Iisus şi de a-şi exprima adoraţia faţă de Acesta, putând fi socotit, pe bună dreptate, ca fiind „inelul său principal”. Al doilea, cel cu diamant, exprimă, la rândul său, devoţiunea purtătorului faţă de Fecioara Maria, al cărei cult, începând cu secolul al XIV-lea, va căpăta o formă mai populară, pătrunzând şi în arta metalelor preţioase[61]. Dar nu

[56] Ioniţă, Simon 2020, p. 315.

[57] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 147–148.

[58] Cel de al doilea inel devoţional din mormântul 10 prezintă pe verigă o altă inscripţie (cu caractere gotice) în limba latină: AVE MARIA GRACIA PLENA DOMINUS TE[CUM] (cf. Drăghiceanu 1923a, p. 63–64, fig. 63a–b.)

[59] Ioniţă, Simon 2020, p. 317.

[60] Ioniţă, Simon 2020, p. 297 şi 317.

[61] Focillon 1974, p. 134-135; Dalton 1912, p. 103–106, cat. 681–700.

trebuie exclusă nici explicaţia potrivit căreia, în anumite cazuri, purtarea mai multor inele devoţionale poate fi pusă şi pe seama „dorinţei de estetic, simbolic, dar şi a… vanităţii”[62] umane. Atât timp cât nu s-a reuşit stabilirea cu certitudine a identităţii purtătorului inelului cu ajutorul reprezentărilor – explicate corect de către noi[63] – de pe unul dintre umerii acestuia, nu se poate susţine cu niciun chip – nici măcar cu titlu de ipoteză – „caracterul de învestitură al artefactului în discuţie” şi emiterea sa „de Papalitate… pentru un stăpânitor al Valahiei”, în contextul evenimentelor menţionate, sub anul 1345, de o scrisoare care „relevă o relaţie specială între Clement VI şi *Alexandru Basarab*”[64]. Spre finalul *addendei* academice la propria lor sinteză, autorii afirmă că „dacă personajul din sarcofag s-a numit sau nu Alexandru, iar pe unul dintre inele are inscripţionat *AL WA* sau nu, este mai puţin important…, existenţa sa în istoria începuturilor Ţării Româneşti, susţinută de multe alte dovezi, este însă indiscutabilă”[65]. De fapt, noi nu comentăm şi nici nu „tăgăduim” posibila „relaţie specială” existentă între Clement VI şi Alexandru – trimisul Ţării Româneşti la Avignon –, ci doar constatăm faptul că ea este considerată a fi fost „mult mai puternică chiar decât simbolistica controversată a inelului… – de investitură sau nu, cu numele voievodului ori cu cel al meşterului orfevrier înscris pe el”[66]. Ceea ce contestăm noi însă este **propunerea de identificare** a trimisului Alexandru, interlocutorul din 1345 al lui Clement VI, cu înaltul personaj princiar înhumat în mormântul 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş, întrucât în acesta (M 10) **nu există absolut nicio dovadă care să o susţină**, nici măcar la nivel de ipoteză de lucru!

Şi totuşi, deşi admit faptul că „analiza inelului”, oferită de către noi, „constituie, fără îndoială, un pas înainte şi...” cred „că ar putea fi urmată… de o nouă reevaluare *de visu*…, însoţită de analize metalografice”[67], autorii nu au considerat necesar ca înainte de a-şi relua demersul şi de a-şi reafirma opiniile să procedeze ei înşişi la o cercetare nemijlocită a inelului, ci au continuat să stăruie în contemplarea nereuşitei fotografii, oferită de către Drăghiceanu, de care par a fi fascinaţi. Consecvenţa cu care domniile lor refuză să se apropie de inel, să-l atingă, să-l examineze îndeaproape, *de visu*, şi apoi cu o aparatură performantă, pentru a verifica corectitudinea atât a analizei şi concluziilor lor, cât şi alor noastre, mărturiseşte, în mod explicit, atât despre onestitatea ştiinţifică a acestora, cât şi despre dorinţa lor de a amâna, *sine die*, clarificarea „problemelor istorico-arheologice din jurul bisericii «Sfântul Nicolae Domnesc» de la Curtea de Argeş”, având convingerea că „va mai curge multă apă pe Argeş, Dâmboviţa, Someş… până când se vor rezolva”[68]. Această „tragere de timp”, folosind o expresie din lumea sportului, dezvăluie intenţia autorilor de a lăsa urmaşilor

[62] Popa 2012, p. 178.
[63] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 145–147.
[64] Ioniţă, Simon 2020, p. 297, 317 şi nota 96.
[65] Ioniţă, Simon 2020, p. 310.
[66] Ioniţă, Simon 2020, p. 317 şi nota 96.
[67] Ioniţă, Simon 2020, p. 315.
[68] Ioniţă, Simon 2020, p. 318.

lor rezolvarea unei probleme care, în mod normal, trebuia ca de multă vreme să fi primit un răspuns satisfăcător şi să nu stârnească controverse.

Întreaga construcţie a autorilor, care s-a dorit a fi „monumentală”, şi a reuşit să fie, doar ca număr de pagini, la o analiză atentă se dovedeşte a avea un caracter eminamente ipotetic şi este şubredă, altfel spus, un „colos cu picioare de lut”. De aceea, pe ea nu se poate construi nimic în continuare, pe un „teren mai sănătos”[69], după cum speră autorii săi, întrucât aceștia, bazându-se pe o serie de premise incerte/eronate, precum „sigilarea” mormântului 10 sau lectura **AL VA/WA** a unor reprezentări de pe unul dintre umerii inelului, devenite, mai apoi, prin atribuirea inelului unui voievod pe nume Alexandru (frate mai vârstnic al lui Nicolae Alexandru), premise certe pentru alte raționamente, de felul acelora privitoare la caracterul de învestitură al inelului, au formulat următoarele concluzii: emiterea inelului a fost făcută de către Papalitate, constituind o comandă specială a acesteia şi reprezintă un dar al Papei Clement VI (1342–1352) pentru Alexandru al Ţării Româneşti, cu scopul de a-l determina să pornească la cruciadă contra tătarilor[70]. În acest mod, navigând din ipoteză în ipoteză şi modificând concluzii bazate pe premise incerte în premise certe, se poate dovedi orice, ceea ce s-a şi întâmplat de fapt!

În mod firesc, nu putem încheia această discuţie fără a ne pronunţa pe marginea unei alte interpretări[71] – despre care am luat cunoştinţă cu întârziere –, a controversatelor reprezentări de pe unul dintre umerii inelului cu camee. Ea aparţine arheologului Nicolae Constantinescu, autoritate ştiinţifică al cărei nume a fost legat, între altele, de cercetarea arheologică sistematică a ansamblului Curţii Domneşti de la Curtea de Argeş şi de valorificarea prin publicare a rezultatelor acesteia[72]. Intervenţia domniei sale constituie o reacţie promptă faţă de majoritatea concluziilor – referitoare la identitatea defunctului din mormântul 10 descoperit în Biserica Domnească de la Curtea de Argeş –, aflate într-un studiu[73] anterior, al aceloraşi autori ce au elaborat volumul din 2017.

Ceea ce surprinde în mod neplăcut este neobişnuita violenţă de limbaj – întru totul neacademic –, care nici nu poate fi reprodus, folosit de către Nicolae Constantinescu atunci când caracterizează nu numai abordările şi opiniile preopinenţilor săi, ci şi persoana primului autor semnatar. În fapt, Nicolae Constantinescu – deşi posedă o experienţă profesională mult mai bogată, care, în mod normal, îl recomandă, dar îl şi obligă – comite aceeaşi eroare capitală, metodologică, de cercetare, căzând în aceeaşi capcană, ca şi cei cu care se „răfuieşte”, întrucât porneşte în demersul său de la acelaşi document – fotografia inelului, publicată de Drăghiceanu în 1923[74], fără să

[69] Ioniță, Simon 2020, p. 298.
[70] Ioniță, Simon 2020, p. 317 şi nota 95.
[71] Constantinescu 2015, p. 9–46.
[72] Constantinescu 1970; Constantinescu 1971.
[73] Ioniţă, Kelemen, Simon 2014, p. 1–44.
[74] Drăghiceanu 1923a, p. 64, fig. 62.

vizualizeze în mod nemijlocit piesa[75] şi să efectueze o analiză morfologică a acesteia, dovedind astfel, şi domnia sa, a nu fi reuşit să se familiarizeze, de-a lungul timpului, cu exigenţele cercetării bijuteriei medievale. În consecinţă, acceptă, cu nepermisă uşurinţă, atât lectura (**AL/VA***)* – propusă de către Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon tuturor semnelor şi reprezentărilor prezente pe umărul inelului, cât şi interpretarea eronată, potrivit căreia „colţul de jos al stelei lui Melchisedec a servit gravorului drept litera **V**”[76]. Aşa cum am arătat însă, realitatea se prezintă cu totul altfel, nu permite confuzii şi nici multiple interpretări. **Colţul inferior** al stelei octogonale, de pe umărul inelului, **este parte componentă exclusivă a acesteia şi nu face decât să despartă două câmpuri**. În cel din stânga, orfevrul a modelat în ceară şi a redat majusculele latine **A** şi **L**, iar în cel din dreapta **reprezentări de cu totul altă natură decât literele**[77] (fig. 1/2).

Spre deosebire însă de Adrian Ioniţă şi de Alexandru Simon, Nicolae Constantinescu interpretează în mod diferit presupusele litere şi conferă piesei o cu totul altă semnificaţie. Astfel, aflăm că „inelul… **a aparţinut unei feţe bisericeşti, unui arhiereu catolic**, iar cele patru litere redau, prin constrângere (ca un fel de siglă – *singulae litterae)*, o tainică şi creştinească urare, **adresată unui virtual posesor/purtător al inelului** (subl. N.C.), de felul:

AL<iquo qui hunc/anulum/portaret>VA<le>
/„Vreounuia care pe acest/inel/l-ar purta, Sănătate!”/
sau
AL<io qui esset portare> VA<lete>
/„Altuia care ar fi să-l poarte, Cu bine să fie”/
sau
AL<iero qui forte hunc/anulum/portaret>VA<le>
/„Străinului ce întâmplător ar purta acest/inel/ Sănătate!”/[78]

În continuare, autorul procedează la o „atribuire (**sacerdotală** prin excelenţă, purtând girul lui Melchisedec…)”, întrebându-se dacă nu cumva inelul – socotit, ca şi mormântul 10, a fi aparţinut lui Vladislav I – nu ar trebui să fie considerat „drept o **moştenire**?”, cu atât mai mult cu cât există un „posibil răspuns bazat pe fapte şi nu pe deşartele închipuiri ale celor trei autori”. Mai departe, invocă pasajul din finalul *Cronicii pictate* în care, relatându-se dezastrul lui Carol Robert din 9–12.11.1330, se menţionează unii prelaţi ce şi-au pierdut vieţile – precum călugărul Petru din ordinul predicatorilor –, ca şi faptul că: „Vlahii au dus mulţi prizonieri… şi au pus mâna pe foarte multe arme şi haine de preţ ale tuturor celor căzuţi şi bani în aur

[75] Inelul se află în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a României, sub nr. inv. 101915, şi este expus în sala „Tezaurul istoric”.
[76] Ioniţă, Kelemen, Simon, 2014, p. 21.
[77] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 145.
[78] Constantinescu 2015, p. 24.

şi argint şi le-au dus lui Basarab Voevod"[79]. Acesta este contextul istoric în care Nicolae Constantinescu presupune că discutatul inel din mormântul 10 – în calitate de captură de război – ar fi putut ajunge în tezaurul domnesc, pentru ca mai apoi să fie moştenit de Vladislav I[80], cel considerat a fi fost depus în amintitul mormânt. Această construcţie ipotetică ne apare încă mai stufoasă şi mai forţată decât cea propusă de către Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon şi la fel de fantezistă şi de nesustenabilă. Iar pe istoricii şi arheologii cu expertiză în bijuteria medievală, doritori să afle adevărul în această dispută ştiinţifică, îi îndemnăm să studieze ei înşişi inelul, în mod nemijlocit, făcând abstracţie de fotografia înşelătoare oferită de Virgil Drăghiceanu.

Înainte de a încheia, vom relua, pe scurt şi pentru ultima dată, doar câteva din concluziile noastre, care se desprind din analiza inelului cu camee descoperit în mormântul 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş.

În câmpul trapezoidal al unuia dintre umerii inelului este înscrisă o stea cu opt colţuri (steaua lui Melchisedec), iar în mijlocul acesteia este redată o floare (rozetă) cu şase petale. Suprafeţele rămase disponibile între laturile trapezului şi stea au fost umplute cu elemente vegetale stilizate, cu excepţia a două dintre ele, şi anume **cele despărţite de colţul inferior al stelei** (fig. 1/1). În suprafaţa din partea stângă sunt prezentate în mod clar majusculele latine **A** şi **L**, interpretate de către noi ca fiind **iniţialele prenumelui şi numelui orfevrului**, iar în cea dreaptă sunt redate – la fel de clar, din punctul nostru de vedere – reprezentări de cu totul altă natură decât cea literală, şi anume: o **palmă umană**, situată în partea dreaptă a câmpului; o formă de relief, un **monticul**, plasat în partea opusă şi alipit de vârful inferior al stelei; **lujerul unei plante** cu rădăcinile fixate în partea inferioară a monticulului; **doi arbuşti** cu trunchiul răsucit şi coroana tunsă în formă circulară, dintre care unul este amplasat în vârful monticulului, iar celălalt în stânga palmei; un animal patruped, identificat de noi cu un **ogar italian** (*lèvrier*)/**ogar pitic**, aflat în mişcare; o pasăre răpitoare, probabil un **şoim**, aşezat pe capul câinelui. Toate aceste reprezentări – monticulul, lujerul, arbuştii, ogarul pitic, şoimul şi palma umană –, deşi reduse la esenţial, schiţează un cadru natural şi ne sugerează o **scenă de vânătoare** la care participă omul, ogarul şi şoimul. Privite astfel, atât **cele două litere A** şi **L**, cât şi **reprezentările care sugerează o scenă de vânătoare** constituie şi trebuie înţelese drept elemente componente ale unei **mărci de artist orfevrier**[81], menită să permită identificarea acestuia şi să ateste calitatea şi valoarea adăugată a unui produs de lux – realizat într-un prestigios atelier din Italia –, destinat unor consumatori exigenţi, în măsură să plătească un preţ ridicat, să înţeleagă şi să preţuiască mesajul creştin aflat pe veriga unui inel devoţional.

Cât priveşte împrejurările în care acest tip de inel putea să ajungă la Curtea de Argeş, constatându-se **absenţa unei inscripţii identitare sau a unor armoarii pe *chaton*** – realitate care **exclude posibilitatea ca piesa să reprezinte o comandă specială** a unui important personaj, dorită pentru sine sau pentru a fi oferită în dar

[79] Popa-Lisseanu 1937, p. 235; Constantinescu 2015, p. 25.
[80] Constantinescu 2015, p. 25–26.
[81] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 145–147.

altcuiva cu un prilej special –, nu ne rămâne decât să acceptăm interpretarea potrivit căreia, încă din momentul în care a părăsit atelierul, inelul a intrat în posesia unui negustor de articole de lux[82] – postavuri scumpe, mătăsuri, obiecte decorative, de cult sau de podoabă, accesorii vestimentare etc. –, a fost purtat pe căi necunoscute (pe mare şi/sau pe uscat) şi, mai apoi, preluat de negustorii locului şi prezentat, alături de alte mărfuri, la reşedinţa princiară argeşeană[83]. Înţelegând lucrurile în acest mod, adică simplu şi firesc, nu putem decât să respingem cu hotărâre interpretarea fantezistă, oferită de către Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon, potrivit căreia „inelul indică… o serie de conexiuni politice şi spirituale avute de persoana care l-a purtat cu personaje importante din Europa Apuseană", între care Eduard de Woodstock, prinţ de Wales (1330–1376) şi Papa Clement VI (1342–1352)[84].

Iar dacă ar fi să ne pronunţăm cu privire la identitatea înhumatului din mormântul 10, îl vom identifica tot cu domnitorul Radu I (1377 *ante* iunie 7 – începutul lui 1385), din motivele care au fost deja prezentate[85].

BIBLIOGRAFIE

Bătrîna, Bătrîna 2012 — L.Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae" din Rădăuţi. Cercetări arheologice şi interpretări istorice asupra începuturilor Ţării Moldovei,* BMA 29, Piatra-Neamţ, 2012.

Bătrîna, Bătrîna 2018 — L.Bătrîna, A. Bătrîna, *Din nou despre biserica „Sfântul Nicolae" din Rădăuţi,* SCIVA 69, 1–4, 2018, p. 225–268.

Bătrîna, Bătrîna 2020 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Opinii cu privire atât la cronologia mormântului* 10 *din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş cât şi pe marginea inelului cu camee descoperit în acesta*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 129–155.

Constantinescu 1970 — N. Constantinescu, *La résidence d'Argeş des voïvodes roumains des XIIIe et XIVe siècles. Problèmes de chronologie à la lumière des receintes recherches*, RÉSEE 8, 1, 1970, p. 51–31.

Constantinescu 1971 — N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeş. Probleme de geneză şi de evoluţie*, BMI 40, 3, 1971, p. 14–23.

Constantinescu 1981 — N. Constantinescu, *Cronologia monumentelor de la Curtea de Argeş (sec. XII–XIV). Semnificaţia lor istorică.,* RevIst 34, 4, 1981, p. 681–701.

Constantinescu 2015 — N. Constantinescu, *Curtea de Argeş în trecut şi astăzi*: *Interes ştiinţific internaţional vs. confuzii şi impostură autohtonă – Vestigiile din Biserica Domnească Sf. Nicolae în trei ipostaze – (O necesară punere la punct),* Argesis 24, 2015, p. 9–46.

Dalton 1912 — O.M. Dalton, *Catalogue of Finger Rings. Early Christian, Byzantine, Teutonic, Medieval and Later,* London, 1912.

[82] Nu este vorba, nicidecum, de un „banal act comercial" (Ioniţă, Simon 2020, p. 317, nota 98), efectuat de negustorii ambulanţi sau de iarmaroc din târgurile Valahiei, ci de un tip de comerţ practicat de marii negustori care erau „furnizorii' curţilor princiare.

[83] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 148.

[84] Ioniţă, Simon 2020, p. 316–317.

[85] Bătrîna, Bătrîna 2020, p. 150–151.

Drăghiceanu 1923a	V. Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeş. Note istorice şi arheologice*, BCMI 10–16 (1917–1923), p. 9–76.
Drăghiceanu 1923b	V. Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeşului*, BCMI 10–16 (1917–1923), p. 134–152.
Dumitriu 2001	L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unterendonaugebietes im 11.–15. Jahrhundert,* Muzeul Național de Istorie a României, Monografii II, Bukarest, 2001.
Focillon 1974	H. Focillon, *Arta Occidentului. Evul mediu gotic*, vol. II, Bucureşti, 1974.
Ioniţă, Kelemen, Simon 2014	A. Ioniţă, B. Kelemen, A. Simon, *Între Negru Vodă şi Prinţul Negru al Ţării Româneşti*: *Mormântul 10 din Biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeş,* AIIA Iaşi 51, 2014, p. 1–44.
Ioniţă, Kelemen, Simon 2017	A. Ioniţă, B. Kelemen, A. Simon, *AL WA. Prinţul Negru al Vlahiei şi vremurile sale*, Cluj-Napoca, 2017.
Ioniţă, Simon 2020	A. Ioniţă, A. Simon, *AL WA – despre mormântul 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş la o sută de ani de la descoperirea sa,* SCIVA 71, 3–4, 2020, p. 297–322.
Le Goff, Schmitt 2002	J. Le Goff, J.-C. Schmitt, *Dicţionar tematic al Evului Mediu occidental*, Iaşi, 2002.
Popa-Lisseanu 1937	G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Românilor*, XI, Bucureşti, 1937.
Popa 2012	C.I. Popa, *Inelul de devoţiune de la Vinerea şi problema inelelor marianice medievale*, Apulum 49, 2012, p. 157–190.
Popescu 1970	M.M. Popescu, *Podoabe medievale în Ţările Române*, Bucureşti, 1970.

ONCE AGAIN ABOUT THE IDENTITY OF THE DECEASED FROM THE TOMB NO. 10 OF THE PRINCELY CHURCH FROM CURTEA DE ARGEŞ

ABSTRACT

The author returns to this topic following the publishing of an unsatisfactory response (see A. Ioniţă, A. Simon, AL WA — *Despre mormântul 10 din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş la o sută de ani de la descoperirea sa*, SCIVA 71, 3–4, 2020, p. 297–327) to the criticism regarding the way in which the aforementioned authors have understood to interpret some of the representations marked on the shoulder of the cameo ring discovered in the tomb no. 10 in the Princely Church from Curtea de Argeş, and seeks to identify the buried in it.

Keywords: Wallachia, Curtea de Argeş, *Saint Nicholas* Princely Church, princely necropolis, the tomb no. 10, devotional rings

LIST OF CAPTIONS

1

2

Fig. 1. Biserica Domnească din Curtea de Argeş: 1. inelul cu camee din mormântul 10 – vedere laterală; 2. marca de orfevru de pe umărul inelului cu camee.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XLI–XLII, 2021–2022)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Noua serie a cronicii epigrafice consemnează un număr important de contribuții (cărți şi articole), tratând diferite probleme ale istoriei provinciilor Dacia (nr. 2301–2395) şi Moesia Inferior (nr. 2396–2450). Cele mai importante sunt publicaţiile de inscripţii (Dacia, nr. 2337–2395; Moesia Inferior, nr. 2396–2450): un număr de note prezintă epigrafe inedite, unele cu semnificație istorică deosebită; în alte cazuri, sunt reluări de inscripții mai vechi[1]. Un număr important de note cuprinde studii apărute în publicații din anii anteriori (cu întârziere, după predarea la redacție a seriei precedente).

De asemenea, în cursul acestor ani, au apărut două noi volume din *L'Année épigraphique*: anul **2019** (inscripțiile din Dacia sunt cuprinse între nr. 1231–1296, iar cele din Dobrogea între nr. 1301–1308 şi 1311–1334); anul **2020** (inscripțiile din Dacia sunt cuprinse între nr. 1031–1080, iar cele din Dobrogea între nr. 1081–1192). Notele pentru Dacia au fost în cea mai mare parte întocmite de Ioan Piso, cele pentru Dobrogea de autorul acestei cronici.

DACIA
(nr. 2301–2395)

Bibliografie – Generalități
(nr. 2301–2339)

2301. Domagoj Tončinić, Livio Zerbini (eds.), *Trajan and the Danubian Provinces. The Political, Economic and Religious Life in the Danubian Provinces. Proceedings of the 4th International Conference of the Roman Danubian Provinces*, Zagreb, 15th – 17th November 2017, Zagreb, 2021.

* Academia Română, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail ccpetolescu@yahoo.fr.

[1] Strângerea bibliografiei epigrafice a beneficiat de sprijinul colegilor: prof. dr. Ioan Piso, prof. dr. Radu Ardevan (Cluj-Napoca), dr. Florian Matei-Popescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti).

Evenimentul ştiinţific de la Zagreb a fost consacrat împlinirii a 1900 de ani de la moartea împăratului Traian (în 118 a fost proclamat *Divus* de către Senat)[2]. Deoarece multe dintre comunicări se referă la războiul împăratului Traian cu dacii şi fac apel la sursele epigrafice, reproducem integral sumarul volumului:

– D. Tončinić – Livio Zerbini, *Foreword*, p. 11–13;

– Giovanni Di Stefano – Angelica Ferraro, *Piccoli Spatheia del Mar Nero (Romania) e il problema del commercio africano*, p. 11–13;

– Ettore Janulardo, *Scene Traianee in Ostia*, p. 15–21;

– Federico Frasson, *Gli eroi di Traiano:* ***dona militaria*** *nelle guerre daciche. Testimonianze epigrafiche dall'Italia*, p. 23–28 [vezi, în această privinţă, informaţiile strânse în cele două volume: IDRE I–II);

– Federica Maria Riso, *Le laminette plumbee iscritte di epoca Traianea*, p. 29–32;

– Ma Angeles Alonso Alonso, *A proposito di T. Statilius Crito: medico di corte, cronista di guerra e agente diplomatico all'epoca di Traiano*, p. 33–38 [despre acest personaj, vezi încă Ioan Iosif Russu, *Getica lui Statilius Crito*, StCl 14, 1972, p. 111–128];

– Marina Milićević Bradač – Ana Pavlović, *Trajan and the Senate. Iconographic messages of monuments and coins*, p. 39–48;

– Mirjana Sanader – Miroslav Vuković, *Trajansbogen von Asseria in seinem landschaftlichen Kontext*, p. 49–57;

– Zrinka Buljević, *Dalmatian glass vessels from the time of Trajan*, p. 59–69;

– Sanja Ivčević, *Roman military equipment in Dalmatia from the time of Trajan: Some representational and archaeological evidence*, p. 71–77;

– Domagoj Perkić, *Prilog plovidbi istočnojadranskom obalom*, p. 79–87;

– Mattia Vitelli Casell*, Quale ruolo per Traiano nel culto Imperiale in Dalmazia?*, p. 89–96;

– Chiara Cenati, *Traiano e l'inizio del reclutamento degli* ***equites singulares Augusti*** *dalle province Danubiane*, p. 97–105;

– Zofia Kaczmarek, *Fullers and roman textile production as an example of Romanization in Pannonia*, p. 107–115;

– Mirjana Sanader – Ina Miloglav – Domagoj Tončinić – Igor Vukmanić – Vinka Matijević – Miroslav Vuković – Mirna Cvetko, *Field survey of Danube Limes in Eastern Slavonia and Baranja*, p. 117–134;

– Iva Kaić, *Power of Magic: Several Notes on two engraved Gems from Mursa*, p. 135–141;

– Ioana Mureşan – Lucian-Mircea Mureşan, *Dying in the line of duty – aspects concerning the legal framework regarding the transport of deceased military personnel stationed on the Danubian Limes*, p. 143–148;

– Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *L'installation à Troesmis de la Legio V Macedonica: Reflexions sur l'origine des militaires*, p. 149–154;

– Claudio Farre, *Dinamiche di urbanizzazione nelle province danubiane in eta traianea*, p. 155–163;

[2] Vezi şi volumul *Divus Traianus. Travaux du Colloque international de Drobeta-Turnu Severin, 16–17 juin 2017*. Recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Gallinier et Florian Matei-Popescu, Bucureşti, 2018.

– Piotr Zakrzewski, *New information about construction and development of stone fortifications of the legionary fortress at Novae (Lower Moesia)*, p. 165–171;

– Antonio Ibba, *Riflessioni sulla riorganizzazione delle campagne nella Moesia Inferior fra Nerone e Traiano*, p. 173–178;

– Emil Jęczmienowski, *Streets of Novae (Moesia Inferior) during the Reign of Trajan*, p. 179–186;

– Michał Duch, *Novae and Oescus in Trajan's construcion and reconstruction programme on the Lower Danube in late first and early second century Ce: a comparison*, p. 187–199;

– Ivo Topalilov, *Rescue excavations at the so-called Praetorium in Ratiaria in 2013–2017 (Preliminary report)*, p. 201–207;

– Zdravko Dimitrov, *The building programs of the Roman Emperors: Marcus Ulpius Traianus and the Lower Danube – The Monumental Architecture of the Roman Colonies of Oescus and Ratiaria*, p. 209–215;

– Agnieszka Tomas, *The Lower Moesian canabae in the 1st and the early 2nd century*, p. 217–228;

– Naser Ferri, *L'odierno Kosovo durante Il IIo secolo dopo Cristo*, p. 229–242;

– Mihai Popescu – Vladimir P. Petrović, *Et Trajan traversa le Danube*, p. 243–248;

– Livio Zerbini, *L'apporto della flotta di Ravenna nelle guerre daciche di Traian*, p. 249–252 [cf. Constantin C. Petolescu, *Participarea flotei romane la războiul dacic al împăratului Traian*, SCIVA 69, 1–4, 2018, p. 217–224];

– David Soria Molina, *Strategy and naval warfare in the Danube area during Trajan's Dacian wars*, p. 253–261;

– Davide Redaelli, *Gli ufficiali di rango senatorio ed equestre coinvolti nelle guerre Daciche di Traiano*, p. 263–271;

– Silvia Ripa, *Luigi Ferdinando Marsili e la documentazione delle* ***inscriptiones submersae***, p. 275–280;

– Miroslava Mirković, *Traverser le Danube: Trajan et les guerres daciques*, p. 281–289.

2302. *Handbuch zur Geschichte Südosteuropas*, Band 1: *Herrschaft und Politik in Südosteuropa von der Römischen Antike bis 1399*, herausgegeben von Fritz Mitthof, Peter Schreiner und Oliver Jens Schmitt, 1. Teilband, Walter de Gruyter, Berlin / Boston, 2019.

Vezi, din capitolul 2. Karl Strobel, *Südosteuropa in der Zeit von Republik und Principat. Vorgeschichte, Etablierung und Konsolidierung römischer Herrschaft*, p. 131 sqq., în special subcapitolele 2.4.2–4: *Die Kriege Domitians an der unteren und mittleren Donau (85–96 n. Chr.)*; *Die Dakerkriege Traians und die Einrichtung der Provinz Dacia (101–106 n. Chr.)*; *Der Donauraum unter Hadrian und Antoninus Pius (117–161 n. Chr.)*, p. 268–286.

2303. *Dossiers d'archéologie*, hors série, nº 40 – Septembre 2021. *La Dacie et la frontière danubienne de l'Empire Romain*. Coordination scientifique: Dominic Moreau et Florian Matei-Popescu.

– Dominic Moreau, Florian Matei-Popescu, *La Dacie et le Bas Danube. Une autre Europe romaine*, p. 6–9;

– Felix Marcu, *L'exposition « Limes. Frontierele Imperiului Roman în România »*, p. 10–13;

– Nemanja Mrđić, Felix Marcu, Florian Matei-Popescu, Lyudmil Vagalinski, Silva Sabkova et Domagoj Tončinić, *La candidature à l'Unesco du **limes** en Dacie et sur le Danube oriental*, p. 14–19;

– Florian Matei-Popescu, Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *Le premier acte. La création de la province de Mésie*, p. 20–23;

– Felix Marcu, Ovidiu Ţentea, Florian Matei-Popescu, *La conquête de la Dacie, de Domitien à Trajan*, p. 24–27;

– Nemanja Mrđić, Dominic Moreau, *La Table de Trajan et le **limes** submergé*, p. 28–29;

– Florian Matei-Popescu, Ioan C. Opriş, *L'implantation de l'armée romaine en Mésie Inférieure*, p. 30–33;

– Ioan C. Opriş, Florian Matei-Popescu, *Le trophée de Trajan et le développement urbain de Tropaeum Traiani*, p. 34–35;

– Felix Marcu, *Le réseau de fortifications en Dacie*, p. 36–39;

– Monica Gui, *La catapulte d'Orşova*, p. 40–41;

– Monica Gui, *La vie quotidienne dans la province de Dacie*, p. 42–47;

– Monica Gui, *Le balsamaire de Gilău*, p. 48–49;

– Ioan C. Opriş, Florian Matei-Popescu, *L'évacuation de la Dacie*, p. 50–53;

– Gordana Jeremić, Ivan Gargano, *La frontière en Mésie première et en Dacie ripuaire*, p. 54–57;

– Zdravko Dimitrov, Ioan C. Opriş, *La frontière en Mésie seconde et en Scythie*, p. 58–61;

– Ioan C. Opriş, Alexandru Raţiu, *La forteresse de Capidava*, p. 62–63;

– Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, Mihaela Iacob, Dorel Paraschiv, Alessandro Teatini, *La forteresse d'Ibida. Un projet archéologique italo-roumain*, p. 64–65;

– Nicolas Beaudry, Brahim M'Barek, Dominic Moreau, Georgi Atanasov, *La forteresse de Zaldapa. Un projet archéologique international*, p. 66–69;

– Dominic Moreau, Radu Petcu, Ivan Gargano, *Christianisme et organisation ecclésiastique dans le bas Danube*, p. 70–73.

2304. *Social Interactions and Status Markers in the Roman World*. Edited by George Cupcea – Rada Varga (Archaeopress Roman Archaeology, 37), Oxford, 2018. Transcriem titlurile contribuțiilor:

– Markus Zimmermann, *The Barbii, trade in Noricum and the influence of the local epigraphic habit on status display*, p. 1–8;

– Rada Varga, *The professionals of the Latin West*, p. 922;

– Iulia Dumitrache, *Latin occupational titles in Roman textile trade*, p. 23–46;

– Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *The professions of private slaves and freedmen in Moesia Inferior*, p. 47–56;

– Elizabeth C. Robinson, *Prosopography of the leading families of Larinum in the Roman period*, p. 57–78;

– Annamária-Izabella Pázsint, *The kindred dimension of the Black Sea associations: between fictive and real meaning*, p. 79–90;

– Diana Gorostidi, Ricardo Mar and Joaquín Ruiz de Arbulo, *Tarraco. Town and society in a 2nd century AD. Roman provincial capital*, p. 91–114;

– Monica Gui, Dávid Petruţ, *Soldiers and their monuments for posterity: manifestations of martial identity in the funerary iconography of Roman Dacia*, p. 115–138;

– Tibor Grüll, *Origo as identity factor in Roman epitaphs*, p. 139–150;

– George Cupcea, *Centurions: military or social elite?*, p. 151–164.

2305. Mihai Bărbulescu, Florin-Gheorghe Fodorean, Luciana Nedelea (editori), *Tabula Imperii Romani – Forma Orbis Romani. Dacia*, Bucureşti, 2022.

Lucrarea începe cu o importantă introducere istorică: Mihai Bărbulescu, *The Roman Province Dacia* (p. 9–25); Mihai Bărbulescu, *The Toponymy of Roman Dacia* (p. 27–33); Florin-Gheorghe Fodorean, *Mapping Roman Dacia. Aspects regarding the Perception and the Representation of the North-Danubian Province from Antiquity until 19th Century* (p. 35–62).

Urmează repertoriul: *Localities with Roman Discoveries in Dacia* (p. 63 şi urm.), în ordine alfabetică (toponime antice şi moderne), pe baza surselor scrise (geografice şi epigrafice) şi arheologice. Fiecare voce este semnată cu iniţialele autorului (vezi lista celor 12 contributori la p. 2). Ar fi fost extrem de utilă publicarea unei hărţi a Daciei sau măcar trimiterea la cele din TIR L-34, L-35 şi K-34 (chiar dacă sunt depăşite de amplificarea informaţiei din ultima jumătate de secol).

2306. Dorel Bondoc, *Castrul roman de la Slăveni*, II. *Ţigle şi cărămizi ştampilate*, Craiova, 2021, 201 p.

Cu un deceniu în urmă, apărea, sub semnătura lui Dumitru Tudor, Gheorghe Popilian, Nicolae Gudea, Dorel Bondoc, *Castrul roman de la Slăveni. Încercare de monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2011; cartea valorifica manuscrisul inedit al acestei monografii rămas de la profesorul Dumitru Tudor († 1982) şi dr. Gheorghe Popilian († 2016), arheologii Olteniei romane, prin îndemnul profesorului Nicolae Gudea (Cluj-Napoca; acum şi el în lumea umbrelor) şi străduinţa lui Dorel Bondoc (cu aducerea la zi a documentării epigrafice şi realizarea unui amplu catalog al descoperirilor, acum păstrate la Muzeul Olteniei, Craiova).

2307. Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, 356 p.

Cartea cuprinde trei părţi:

I. *Organizarea militară şi administrativă a Daciei romane. Introducere istorică* (cu subcapitolele: *Etapele organizării provinciale a Daciei*; *Fasti Daciae*; *Sistemul defensiv şi de comunicaţii al Daciei romane*), p. 21 şi urm.

II. *Legiunile romane din Dacia* (*Introducere generală*; *Legio I Adiutrix*; *Legio IIII Flavia*; *Legio XIII Gemina*; *Legio V Macedonica*; *Vexilaţii legionare*), p. 55 şi urm.

III. *Trupele auxiliare din Dacia* (aspecte generale, efectivul armatelor provinciale din Dacia, aria de recrutare), urmat de *Repertoriul trupelor auxiliare* (*alae*, *cohortes*, *numeri*; un subcapitol cuprinde *Auxilia Dacorum*), p. 143 şi urm.

Urmează un rezumat în limba franceză (p. 301–314), indici (p. 315–350) şi trei hărţi.

Descoperirile epigrafice recente, prezentate în ultimele două serii ale acestei cronici, aduc unele informaţii noi asupra subiectului.

Seria XL (2020): noi informaţii despre legiunile *III Gallica* (nr. 2234), V Macedonica (nr. 2180, 2181, 2206, 2235) şi *XIII Gemina* (nr. 2190, 2331, 2334). Despre trupele auxiliare,

reținem patru noi diplome militare; nr. 2204 (a. 136/138), 2238 (a. 130), 2239 (a. 139/140) şi 2240 (a. 154/161); vezi încă: nr. 2204 *(cohors I Ubiorum*, ştampilă tegulară) şi RGZM, 22 (diplomă, a. 123: *ala I Brittonum c. R.*).

Pentru seria XLI–XLII (2021–2022), vezi paginile următoare (nr. 2337–2341, 2344–2346, 2352, 2353, 2364, 2366, 2367, 2370, 2377–2380, 2429).

2308. Rada Varga, *Carving a Professional Identity. The Occupational Epigraphy of the Roman Latin West* (Archaeopress, 30), Oxford, 2020.

Lucrarea prezintă rezultatele cercetărilor asupra epigrafiei ocupaționale din provinciile occidentale, de limbă latină, ale Imperiului Roman. Catalogheazǎ epigrafe pe piatră ale profesioniștilor independenți (aproximativ 690 de persoane; se exclud astfel sclavii imperiali, liberții și personalul militar) şi se prezintă un glosar cu titlurile ocupaționale; specializarea răspundea cererii și aducea muncitorului un statut social și economic. Din punct de vedere social, aceştia reprezentau o clasă de mijloc, meşteşugărească şi comercială, foarte activă în viața provinciilor romane.

*

2309. Radu Ardevan, *Le colonie traianee:* status quaestionis, în *L'arco di Traiano a Benevento e gli archi trionfali romani: tra ideologia e propaganda*, a cura di Livio Zerbini, Benevento, 2021, p. 113–118.

Vasta operă urbană şi civilizatoare a împăratului Traian cuprinde întemeierea unor cetăți cu rangul de *colonia*, dar şi numeroase cetăți peregrine sau greceşti purtând gentiliciul *Ulpia*. În zona occidentală a Imperiului, se poate cita *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten, în Germania Inferior). În spațiul dunărean, autorul menționează *Poetovio* (Pannonia Superior), *Ratiaria* (Moesia Superior), *Oescus* (Moesia Inferior), *Sarmizegetusa* (Dacia). În Africa, două *coloniae Ulpiae* sunt *deductae* (*Theveste*, *Thamugadi*), alte două sunt promovate la acest rang (*Hadrumetum*, *Leptis* / *Lepcis Magna*).

Totodată, autorul menționează un număr de cetăți greceşti: în Arabia, provincie nouă creată de Traian, Νέα Τραϊανὴ Βόστρα; în Asia Mică, trei cetăți poartă numele *Traianopolis*: *Grymenothritai* (în Frigia), *Epiphania* şi *Selinus* (în Cilicia); în Thracia, câteva vechi comunități au primit gentiliciul împăratului: *Ulpia Anchialos*, *Ulpia Topiros*, *Ulpia Nicopolis* (*ad Nestum*), *Ulpia Tonzos* (viitorul *Hadrianopolis*), *Ulpia Bizye*, *Ulpia Serdica*; vezi şi *Augusta Traiana*. De asemenea, Traian a ridicat noi cetăți: *Plotinopolis*, *Traianopolis* (pe Hebrus), *Marcianopolis*, *Nicopolis ad Istrum* (ultimele două vor fi atribuite de către Septimiu Sever Moesiei Inferioare).

Împăratul Traian a creat şi un municipiu în Numidia: *municipium Ulpium Traianum Aug(ustum) Thubursicu* (ILAlg, I, 1240; vezi și ILAlg, I, 1237); tot acest împărat a atribuit acest rang aşezării de la Adamclisi din Dobrogea: *municipium Traianum Tropaeum* (vezi ISM I, 11) [forma *Tropaeum Traiani*, agreată încă de Radu Ardevan, dar şi de alți epigrafişti, este artificială, neatestată de sursele istorice].

2310. Radu Ardevan, *Hercliani et Cervae. Nochmals über CIL III 1303*, în *Antiquitas Aeterna*. Classical Studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday. Edited by Katarzyna Balbuza, Michał Duch, Zofia Kaczmarek, Krzysztof Królczyk and Anna Tatarkiewicz (PHILIPPIKA. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen – Contributions to the Study of Ancient World Cultures, 153), Wiesbaden, 2021, p. 21–24.

Discuţie asupra inscripţiei CIL III, 1303 (= IDR III/3, 319): dedicaţie *Libero Patri et Li[b]er(a)e*, *Herclia[n]is et Cervabu[s]*, pusă de *Romanus Aug(usti) n(ostri)*.

După dedicaţia pentru cuplul divin dionysiac, urmarea, tot în cazul dativ (plural), *Herclia[n]is et Cervabu[s]*, apare stranie. *Hercliani* erau, se pare, adoratorii lui Hercules; autorul remarcă legăturile cultice dintre cele două divinităţi. Tot astfel, *Cervae* erau o asociaţie a adoratoarelor zeiţei Diana; autorul remarcă un basorelief de la Drobeta, reprezentând pe zeul Liber cu pantera, iar alături o figură feminină ţinând de coarne o căprioară (Alexandru Bărcăcilă, ArhOlt, 13, 1934, p. 93–94, nr. 13 d). Poate că dedicaţia către cuplul dionysiac ar fi trebuit urmată de formula *pro salute Herclian(or)um et Cervarum* (?). Sau poate *thyasos* dionysiac se mărea uneori cu adoranţii altor divinităţi – ale mântuirii (ipostază în care apare uneori Hercules) sau silvatice (adoranţii Dianei – *dianatici*; cf. *Sânzienele*, transmise din „păgânismul" antic în creştinismul popular al românilor).

2311. Juan Ramón Carbó García, *Dreamed – but lived – ancient religions in Roman Dacia. Religious communication and specialization concerning dreaming*, ActaMN 59/I, 2022, p. 97–111.

Studiu epigrafic privind comunicarea credinciosului cu divinitatea prin vis; la îndemnul sau sugestia divină realizează o operă religioasă sau publică. Repertoriul cuprinde şapte inscripții de la Apulum, precum şi una din castrul de la Inlăceni.

– IDR III/5, 136 (= CIL III 7756 = ILS 3007 = AÉ 1980, 734 = IDR III/5, 136): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Aur(elius) Marinus / Bas(s)us et Aur(elius) / Castor Polyd/i circumstantes / viderunt numen / aquilae descidis(s)e / monte supra dracone(m) / res validavit / supstrinxit aquila(m) / hi s(upra) s(cripti) aquila(m) de / periculo / liberaverunt / v(oto) l(ibentes) m(erito) p(osuerunt).*

– IDR III/5, 31 (= CIL III, 990): *Ex iussu dei / Apollinis fon/tem Aeterni Ulp(ius) / Proculinus / speculator / leg(ionis) XIII G(eminae) Gordia/nae a solo resti/tuit*.

– IDR III/5, 220 (= CIL III, 1614 = 8044 = CCID, 158): *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) / ex praecepto / num(inis) Aesculapi(i) / somno monit(us) / Veturius Marci/an(us) vet(eranus) l(egionis) XIII G(eminae) p(ro) s(alute) s(ua) suor(um)q(ue).*

– IDR III/5, 225 (= AÉ 1961, 82): *[?Iovi o(ptimo) m(aximo) S]abasio / [pro salute i]mp(eratoris) Caes(aris) / [M(arci) Aur(elii) Ant]onini Pii Fel(icis) / [Aug(usti) et Iuliae] Aug(ustae) matris / [Aug(usti) a deo i]ussus fecit / [...] Marcianus / [aedil]icius.*

– IDR III/5, 256 (= CIL III, 7766): Ἐξ ἐπιτ/αγῆς μη/τρὸς Τρο/κλιμήνη/ς.

– IDR III/5, 295 (= CIL III, 14474; AÉ 1901, 26): *Nemesi / deae Ter(entius) / Marcia[n/u]s b(ene)f(iciarius) tem/pl(u)m a novo / fecit ex / viso / v(otum) s(olvit).*

– IDR III/5, 297 (=AÉ 1930, 6): *[N]emesi Reginae / C(aius) Iul(ius) Valens harus(pex) / col(oniae) Apul(ensis) et ant(istes) huisc(e) loci / somnio monitus l(ibens) p(osuit).*

– IDR III/4, 284 (= AÉ 1975, 722) (Inlăceni): *Libero Pa[t]/ri Deo P(ublius) Di[dius] / Italicus [praef(ectus)] / coh(ortis) IIII Hi[sp(anorum) eq(uitatae)] / secund[um] / interpre[tati]/onem so[mni]/orum se [- - -] / in tabula[rio? vo]/tum cum v[ovit?].*

2312. Radu Ardevan, *Détails sur la famille Varenia de Sarmizegetusa*, în Ioan Piso – Péter Forisek (eds.), *Defending the Polis – Defending the Empire. The Ancient Greek and Roman Military Strategy and Inscriptions*, Budapesta, 2022, p. 31–40.

Familie de origine italică, atestată la Ulpia Traiana Sarmizegetusa prin câteva inscripţii (IDR III/2, 108, 128, 129, 322); autorul remarcă legăturile cu *Cominii* (IDR III/2, 19, 107, 108, 371), o altă familie din elitele Capitalei Daciei, tot de origine italică, dar şi cu alte familii importante.

2313. Radu Ardevan, *Roman Army and Epigraphy in Trajanic Dacia*, în Ioan Piso – Péter Forisek (eds.), *Defending the Polis – Defending the Empire. The Ancient Greek and Roman Military Strategy and Inscriptions*, Budapesta, 2022, p. 9–30.

Amplă incursiune în epigrafia militară a Daciei în epoca împăratului Traian; sursele sunt strânse într-un *Appendix* sintetic, p. 21–25.

2314. Chiara Cenati, *L'indicazione del'* ***origo*** *nelle iscrizioni dei soldati di provenienza danubiana e balcanica a Roma*, în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini, *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche. Supplementband II), Wien, 2021, p. 101–120. Vezi încă, Chiara Cenati, *Traiano e l'inizio del reclutamento degli* ***equites singulares Augusti*** *dalle province Danubiane*, p. 97–105, *supra*, nr. 2301. Vezi şi Dan Dana, Radu Zăgreanu, *Equites singulares Augusti originaires de la province de Dacie: épigraphie, onomastique, iconographie*, SAA 23 (1), 2017, p. 139–171.

Vezi foarte recent: Chiara Cenati, *Miles in Urbe*. *Identità e autorappresentazione nelle iscrizioni dei soldati di origine danubiana e balcanica a Roma*, Roma, 2023.

2315. Manfred Hainzmann*, Kollektive Weihungen von Legionslegaten der Legio XIII Gemina*, în *Antiquitas Aeterna*. Classical Studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday. Edited by Katarzyna Balbuza, Michał Duch, Zofia Kaczmarek, Krzysztof Królczyk and Anna Tatarkiewicz (PHILIPPIKA. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen – Contributions to the Study of Ancient World Cultures, 153), Wiesbaden, 2021, p. 111–117.

Studiul se opreşte asupra a patru legaţi ai legiunii XIII Gemina: *L. Annius Italicus Honoratus* (IDR III/5, 195, 365), *C. Caerellius Sabinus* (IDR III/5, 139, 107, 260, 354), Q. *Marcius Victor Felix Maximilianus* (IDR III/5, 350), M. Valerius Longinus (IDR III/5, 84, 213); inscripțiile sunt puse împreună cu membrii familiei sau militari din *officium* lor. Despre legaţii legiunii XIII Gemina, vezi Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993, p. 334 sqq. (indici, *passim*).

2316. Jasmin Hangartner, *The Cult of Asclepius in the Roman Empire. A Comparative Analysis of North Africa and Dacia*, în *Africa, Egypt and the Danubian Provinces of the Roman Empire; Population, Military and Religious Interactions (2nd–3rd centuries AD)*, edited by Ştefana Cristea, Călin Timoc and Eric Charles de Sena (BAR IntSer 3058), 2021, p. 25–35.

Studiul remarcă asemănări între cultul lui Asclepius în Africa de Nord şi cultul acestuia în provinciile dunărene, în special în Dacia. În Africa de Nord, se constată asocierea cu componenta punică sau numidă locală, precum şi asemănări cu practicile grecești (în ceea ce privește ritualul și arhitectura).

De asemenea, se are în vedere puternica influență militară romană. Pe lângă remarcile arheologice (asemănări cu situația de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa), autorul invocă inscripţia CIL III, 993 (= IDR III/5, 41) de la Apulum: *Caelesti Augustae et Aesculapio Augusto, Genio*

Carthaginis et Genio Daciarum, Olus Terentius Pudens Uttedianus, leg(atus) Augg(ustorum) leg(ionis) XIII Gem(inae), leg(atus) Augg(ustorum) pro praet(ore) [p]rovinciae R(a)etiae (dedicația se explică prin originea cartagineză a dedicantului; vezi Ioan Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993, p. 251–252).

2317. Antonio Ibba, *Bessi nell'esercito Romano (I–III secolo)*, EDR 22, 2020, p. 21–46.

Se cunosc doar două trupe cu acest etnic: cohortele *I Flavia Bessorum* (vezi Mihail Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army*, I, Cluj-Napoca, 2009, p. 137; Florian Matei-Popescu, Ovidiu Ţentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca, 2018, p. 36–37) şi *II Flavia Bessorum* (Mihail Zahariade, *The Thracians in the Roman Imperial Army*, I, Cluj-Napoca, 2009, p. 211; Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucureşti, 2010, p. 193; Constantin C. Petolescu, *Armata română din Dacia,* Bucureşti, 2021, p. 186–187).

Bessii apar însă şi în alte trupe; vezi Antonio Ibba, *Bessi nell'esercito Romano (I–III secolo)*, EDR 22, 2020, p. 25–26: „Scorrendo poi l'Epigraphik-Datenbank Clauss Slaby, non possiamo non notare i 128 individui associati all'etnico *Bessus* o alle espressioni *natione* o *domo* Bessus o Vessus, *natus ex Bessia*; contro i 79 individui che indicano *Thrax*, *natione Thrax*, *natus ex prov(incia) Thracia*, un'anomalia se dovessimo ritenere i Bessi una parte del più ampio gruppo dei Traci ma che non stupirebbe se i due etnici o toponimi fossero interscambiabili, come potrebbe dedursi da un carme da Vercellae del V–VI secolo d.C. per il *presbyter Marcellinus ... pius Bessorum in partibus ortus*".

2318. Attilio Mastino, *L'epigrafia latina nelle province danubiane negli ultimi anni (2000–2015)*, în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces, Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche Supplementband II), Wien, 2021, p. 431–504.

2319. Cosmin Onofrei, ***Qui et/que et*** *in Latin Inscriptions from Roman Dacia*, în Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociș (eds.), *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 283–291.

De fapt, *Qui et/quae et*; probabil o eroare de frapă.

Studiu pe baza a 14 inscripții în care numele este însoțit (*qui et*) de un *agnomen* (vezi prezentarea sintetică de la p. 289–290), una singură cu amândouă (CIL III, 1471 = IDR III/2, 366): *qui et Maximus*, *quae et Revocata*.

2320. Florian Matei-Popescu, *Auxiliary Units from the European Provinces in the Moorish War of Antoninus Pius*, în *Africa, Egypt and the Danubian Provinces of the Roman Empire; Population, Military and Religious Interactions (2nd–3rd centuries AD)*, edited by Ştefana Cristea, Călin Timoc and Eric Charles de Sena (BAR IntSer 3058), 2021, p. 5–16.

Pentru problemele ridicate în acest titlu, vezi şi CEpR, XXXIV, 2015, 1719; v. şi *infra*, nr. 2415.

2321. Florian Matei-Popescu, *La expansión del Imperio, la búsqueda de la gloria: **Saeculum Traiani**, desde Hispania hasta Dacia*, Anuario del Instituto Cultural Rumano de Madrid, 2020, ed. Maria Floarea Pop, p. 26–40.

Prezentare prosopografică a personalității împăratului Traian (familia originară din Hispania) şi evoluția organizării administrative a provinciei Dacia.

2322. Florian Matei-Popescu, în *Der Neue Pauly* Supplemente Band 12. *Militärgeschichte der griechisch-römischen Antike Lexikon*, herausgegeben von Leonhard Burckhardt und Michael A. Speidel, J. B. Metzler Verlag, articolele: *Ausbildung* (D) col. 24–28; *Banditen*, col. 51–53; *Jagd*, col. 441–444; *Körpergeist*, col. 454–458; *Polizeidienst*, col. 768–770; *Training*, col. 1071–1080. Chiar dacă articolele depăşesc aria de cuprindere a acestei cronici, sunt utile pentru cercetarea unor aspecte ale istoriei provinciilor dunărene.

2323. Florian Matei-Popescu, Ovidiu Ţentea, *Notes on the Roman Camp (stratopedon) in Sarmizegetusa Regia (Cassius Dio 68.9.7)*, în *Nunc decet caput impedire myrto. Studies dedicated to Professor Piotr Dyczek on the Occasion of His 65th Birthday*, edited by Krzysztof Narloch, Tomasz Płóciennik, Jerzy Żelazowski in cooperation with Janusz Recław, Varşovia, 2021, p. 601-610.

După unii savanți, termenul στρατόπεδον ar indica locul viitoarei Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, în timp ce alții au considerat că ar fi vorba chiar de *Sarmizegetusa Regia*. Ulterior, săpături de amploare la Grădiștea de Munte au identificat o mare fortificație, în ale cărei ziduri se află câteva blocuri de piatră, care poartă inscripții cu numele unor detașamente legionare (IDR III/3, 269–271). Autorii cred că acest fort de piatră ar fi putut fi ridicat abia în anul 106 p.Chr., deoarece s-ar fi reutilizat unele dintre plăcile de piatră legionare. De asemenea, pe baza fotografiilor aeriene mai vechi și a prospectărilor LiDAR publicate recent, susțin că o tabără mai mare a fost instalată la Sarmizegetusa.

2324. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *Salt administration in Roman Dacia: An overview*, în *Connecting the Ancient West and Est. Studies presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze*, eds. J. Boardman, J. Hargrave, A. Avram (†) and A. Podossinov, Leuven – Paris – Bristol, I, 2022, p. 145–156.

Vezi Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *Salt administration in Roman Dacia: A larger overview*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Wolfgang Spickermann (eds.), *Roman Army and Local Society in the* Limes *Provinces of the Roman Empire. Papers of an International Conference, Iaşi, June 4th-6th, 2018*, PHAROS 42, Rahden/Westf., 2019, p. 163–186 (prezentare în CEpR, XXXVIII, 2019, 2096).

Cu apel şi la sursele epigrafice.

2325. Sorin Nemeti, *Stamps of the Legio V Macedonica from Potaissa. The old collections of the Turda History Museum*, ActaMN 57/I, 2022, p. 129–153.

Pentru stabilirea repertoriului complet al ştampilelor legiunii V Macedonica şi verificarea vechilor tipologii, autorul a reluat descoperirile din colecțiile Muzeului de Istorie Turda, de dinainte de începerea săpăturilor sistematice din castrul legiunii V Macedonica (anul 1971); unele provin din colecții mai vechi (István Téglás, Ioan Ţigăra). Altele au fost

achiziționate de Muzeul din Turda de la diverse persoane particulare. Autorul distinge 13 tipuri de ştampile. Ilustrație excelentă (fotografii şi desene).

2326. Sorin Nemeti, *Celtica (I–II)*, ActaMP 43, 2021, p. 139–150.

Deşi monumentele nu conțin inscripții, au fost, totuşi, reținute în această cronică, pentru noutățile privitoare la istoria religiilor în Dacia romană.

I. *Sucellus și Nantosuelta în Dacia. Două noi monumente.* În prima parte a studiului, sunt discutate două noi monumente cu reprezentarea cuplului gallo-roman Sucellus și Nantosuelta, anume un grup sculptural de la Apulum și un perete de *aedicula* de la Alburnus Maior. Cele două monumente se adaugă seriei deja cunoscute în Dacia prin monumentele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Băile Herculane, Gherla și Apulum.

II. *Cernunnos sau Mercurius Heliopolitanus? Altarul de la Sucidava rediscutat.* Discuție pe marginea publicației lui Silviu Sanie, *Un altar anepigraf cu reprezentarea unei divinități celto-romane*, AIIA Iași 21, 1984, p. 363–368; Silviu Sanie, *Ein inschriftenloser Altar mit Reliefs von Sucidava*, Germania 65, 1987, 1, p. 215–221.

În partea a doua, este rediscutat un altar de la Sucidava, unde se considera că este reprezentat zeul celt Cernnunos, în ciuda lipsei unor elemente definitorii ale iconografiei. Un altar de la Baalbek, adus ca analogie, indică faptul că divinitatea reprezentată aparţine, mai degrabă, ciclului heliopolitan.

2327. Danuta Okoń, ***Gens Vettia** in the Age of the Principate: C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes and C. Vettius Gratus Atticus Sabinianus – **cursus honorum et matrimonia***, în *Antiquitas Aeterna*. Classical Studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday. Edited by Katarzyna Balbuza, Michał Duch, Zofia Kaczmarek, Krzysztof Królczyk and Anna Tatarkiewicz (PHILIPPIKA. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen – Contributions to the Study of Ancient World Cultures, 153), Wiesbaden, 2021, p. 259–270.

Despre *C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes*, guvernator al celor trei Dacii între 180–182 (?), vezi Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I, p. 131–137; nepotul acestuia, *C. Vettius Gratus Atticus Sabinianus*, a cărui carieră este mai puțin cunoscută, a fost *consul ordinarius* în anul 242 (A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 67).

2328. Marek Olędzki, *From Poetovio to Diana Veteranorum, Career of Marcus Valerius Maximianus*, EphemNap 31, 2021, p. 205–212.

Pentru documentarea epigrafică şi cariera acestui personaj, vezi Ioan Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993, p. 224–236; IDRE II, 445.

2329. Constantin C. Petolescu, *Epigrafie și etimologie* (II). *Originea cuvântului românesc „baie"*, Argesis 30, 2021, p. 5–16.

În câteva inscripții latine versificate, din Italia şi Africa de Nord, edificiul termal public este desemnat prin cuvântul *baiae*; originea porneşte de la toponimul *Baiae* din Campania, cunoscuta stațiune termală, prin urmare un toponim des pronunțat, devenit un substantiv comun: *baiae* (= *thermae*, *balneum*); vezi AÉ 2000, 1603. Sidonius Apollinaris (secolul al V-lea) atestă prezența acestui toponim şi în Gallia (*Baiae Sestiae* = Aix-en-Provence, *Baiae Calentes* = Vichy?). Aceste atestări (epigrafice şi geografice) ne aduc în minte cuvântul

românesc *baie*; dar filologii consideră, prin analogie cu alte limbi romanice, că acest cuvânt provine din latinul *balneum* (etimologie dificilă).

O etimologie mai comodă este oferită de cuvântul *baiae* (< *Baiae*). Prin circulația permanentă a elementului militar roman (generali, ofițeri, soldați), dar şi a civililor (negustori, colonişti), acest termen a putut intra şi în lexicul latin provincial din Dacia şi Moesia.

Cuvântul *baiae* a fost dat, încă din Antichitate, izvoarelor curative (vindecătoare), atât celor cu apă caldă (denumite *Aquae*), cât şi celor cu apă rece. Acest cuvânt a fost aplicat şi altui domeniu: cel al exploatărilor miniere (vezi toponimele începând cu indicația *Baia*: Baia Mare, Baia Sprie, Baia de Aramă, Baia Hamangia etc.); dimpotrivă, etimologia din *bánya* (din maghiară) > *baie* (mină) sau chiar din slavă sunt eronate.

2330. Ioan Piso, *Dakerkriege Trajans*, în *Der Neue Pauly* Supplemente Band 12. *Militärgeschichte der griechisch-römischen Antike Lexikon*, herausgegeben von Leonhard Burckhardt und Michael A. Speidel, J. B. Metzler Verlag, 2022, col. 487–489.

Articol sintetic, pe baza izvoarelor narative şi epigrafice.

2331. Ioan Piso, *N(umerus) P(almyrenorum) O(- - -)*, Römisches Österreich 44, 2021, p. 199–205.

De la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se citează o lespede funerară (acum dispărută), menţionând pe *[A]el. Sept(imius) Audeo qui et Maximus, vet(eranus) ex (centurione) n(umeri) P(almyrenorum) O(- - -)* (cognomenul *Audeo* este oriental), decedat la vârsta de 60 de ani; de ridicarea inscripţiei s-au îngrijit fiul său *Ael. Sept(imius) Romanus, mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae), [a]diut(or) offic(ii) cornicul(ariorum)*, fiica şi soţia, precum şi libertul său (CIL III, 1471 = IDR III/2, 366). Dintr-o altă localitate (necunoscută) din Transilvania, provine un fragment de inscripţie funerară menţionând pe un anume *Iul(ius) C[..., (centurio) ?] n(umeri) P(almyrenorum) O(- - -)* (Dumitru Tudor, SCŞt Iaşi 4, 1953, 1–4, p. 489–495; AÉ 1956, 217). După o părere oarecum generală, ar fi vorba de un *numerus* de *Palmyreni* cantonat la *Optatiana* (Zutoru, jud. Sălaj).

De curând, Ioan Piso propune a localiza acel enigmatic toponim în apropiere de Ulpia Traiana Sarmizegetusa (poate fortificația de la Voislova, jud. Caraş-Severin; TIR, L-34, p. 120); aceasta ar explica chiar prezența acelui important nucleu de populație palmireniană în capitala provinciei.

2332. Ioan Piso, *Die Ziegelstempel als Quelle für die Geschichte der Provinz Dakien*, în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces, Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche Supplementband II), Wien, 2021, p. 279–295 + 2 pl.

2333. Laurent Bricault, Dan Deac, Ioan Piso, *Les cultes isiaques à Sarmizegetusa*, în *Africa, Egypt and the Danubian Provinces of the Roman Empire; Population, Military and Religious Interactions (2nd–3rd centuries AD)*, edited by Ştefana Cristea, Călin Timoc and Eric Charles de Sena (BAR IntSer 3058), 2021, p. 45–64.

Studiu amplu pe baza descoperirilor epigrafice (contribuțiile esențiale, Ioan Piso: IDR III/2, 68, 227–229, 331; AÉ 1998, 1096; vezi şi CEpR, XXXIV, 2015), la care se adaugă, îndeosebi, două piese sculpturale.

2334. Vladimir P. Petrović, Vojislav Filipović, *The **cohors I Cretum** between (Upper) Moesia and Dacia: New Epigraphic Testimonies from **Timacum Maius** and **Lederata***, în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche Supplementband II), Wien, 2021, p. 131–136.

În anul 2014, cercetările de la Timacum Maius au adus la lumină mai multe ştampile tegulare: *Coh(ors) I Cr(etum)* (fig. 1, foto). O altă ştampilă provine de la Ram (Lederata): COH I CR[- -] (fig. 2; partea dreaptă a tegulei lipsă). Ştampile ale acestei cohorte se întâlnesc şi în Dacia, la Drobeta (IDR II, 103) şi Sucidava (IDR II, 240 = AÉ 1975, 726).

2335. Davide Radaelli, *La presenza e il ruole di soldati e veterani delle milizie urbane nella società di Pannonia, Moesia e Dacia*, în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces, Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche Supplementband II), Wien, 2021, p. 137–170.

Pentru militari din gărzile Romei originari din Moesia şi Dacia, vezi tabelele sintetice de la p. 159–161. Vezi, de asemenea, monografia publicată de către Chiara Cenati, *Miles in Urbe. Identità e autorappresentazione nelle iscrizioni dei soldati di origine danubiana e balcanica a Roma*, Roma, 2023 (Epigrafia e antichità, 49).

2336. Viorica Rusu-Bolindeţ, *Local Production of Pottery Workshops from Roman Dacia attested in Epigraphical and Archaeological Sources*, în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces, Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche Supplementband II), Wien, 2021, p. 313–335.

2337. Rada Varga, *Materiality and Identity in the Roman Provinces. Case Study: the ala Batavorum milliaria of Roman Dacia*, ActaMP 43, 2021, p. 171–181.

Ala I Batavorum milliaria a fost se pare singura trupă de cavalerie *milliaria* din Dacia; a staţionat în castrul de la Războieni *Cetate* (la nord de Apulum), unde lasă un bogat material tegular (vezi CEpR, XXXIX, 2020, 2123–2125).

Bibliografia despre această unitate: Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 157–159, nr. 4.

2338. Rada Varga, *Prosopographical Notes on the Medical Personnel attested in Dacia and Pannonia*, în Ioan Piso – Péter Forisek (eds.), *Defending the Polis – Defending the Empire. The Ancient Greek and Roman Military Strategy and Inscriptions*, Budapesta, 2022, p. 171–182.

Repertoriul epigrafic: p. 178–179 (*Appendix*); dar atestările provin, aproape în totalitate, din Pannonia. Din Dacia se citează o singură inscripţie, de la Drobeta (CIL III, 142169 = ILS, 7150 a = IDR II, 42): inscripţia funerară a lui M. Val(erius) Longinu[s], *med(icus) leg(ionis) VII Cl(audiae), ornat(us) ornament(is) decu[r(ionalibus)] a splendid(issimo) ordine(e) m(unicipii) H(adriani) D(robetensium)*, decedat la 23 de ani; despre motivele morţii timpurii, vezi Doina Benea, *Un medic al legiunii a VII-a Claudia la Drobeta în timpul războaielor marcomanice*, Sargetia 11–12, 1974–1975, p. 303–306.

2339. Rada Varga, *Prosopography of the non-elite in Roman Dacia. Historiographic approach*, în Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociș (eds.), *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 61–69.

Articolul reprezintă o incursiune istoriografică în studiile privitoare la populaţie, onomastică şi grupuri sociale, care preced sau apar ca bază pentru prosopografie.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite
(2340–2379)

2340. Werner Eck, Andreas Pangerl, *Cocceius Naso als Präsidialprokurator von Dacia inferior und seine Diplome*, ActaMN 58/I, 2021, p. 113–124.

Pe baza unor noi fragmente, editorii propun o nouă reconstituire a textului diplomei, copie după *constitutio* imperială din 16 iunie 123:

Extrinsecus, tabella I:

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius), divi Nervae nepos, Traianus Hadrianus Aug(ustus) pontif(ex) max(imus), tribunic(ia) potestat(e) VII, co(n)s(ul) III, proco(n)s(ul) /

equitib(us) et peditib(us), qui militav(erunt) in ala una et coh(ortibus) duab(us), qu(ae) app(ellantur) I Ast(urum) et II Gall(orum) et II Fl(avia) Numid(arum), quae sunt in Dac(ia) inf(eriore) sub Cocceio Nasone quin(is) et vicen(is) plur(ibusve) stipend(is) emer(itis) dimiss(is) honesta miss(ione),

quor(um) nomin(a) subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civit(atem) dedit et conubium cum uxorib(us), quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut, si qui caelibes essent, cum iis, qua]s po[st(ea) duxis(sent), dumtax(at) sing(uli) sing(ulas)./

A(nte) d(iem) XVI] k(alendas) Iul(ias) / [T. Rosiano Gemin]o, / [P. Metilio] Se[cundo co(n)s(ulibus). /

Alae I Astur]um, cui pr[ae(e)st / P(ublius) Varius P(ubli)] f(ilius) Aem(ilia) Valen[tinus] Durrac(hio), / [ex] sesquiplic[ario / Timiae Solonu-? f(ilio)] Syro / [et Timiae f(ilio) eius et Thadeio f(ilio)] eius / [et Salonio f(ilio) eius et - - -] f(ilio) eius / [et --fil(iae) eius et] Romula[e f]il(iae) e[ius. /

Descrip]tum et recognit[um ex tab(ula) aenea, / quae f]ixa est Romae in [muro post tem/plum d]ivi Aug(usti) ad [Minervam].

Intus tabellarum I et II:

[Imp(erator) Caesar divi Traiani Parthici f(ilius), divi Nervae nepos, Traianus Hadrianus Aug(ustus) pontif(ex) max(imus), tribunic(ia) potestat(e) VII, co(n)s(ul) III, proco(n)s(ul) /

equitib(us) et peditib(us), qui militav(erunt) / in ala una et co]h(ortibus) duab(us), / [qu(ae) app(ellantur) I Ast(urum) et II Ga]ll(orum) et II Fl(avia) [Nu]mid(arum), quae / [sunt in Dac(ia) inf(eriore) su]b Cocceio N[ason]e quin(is) / [et vicen(is) plur(ibusve) stipe]nd(is) eme[r(itis) di]miss(is) / [honesta miss(ione),

quor(um) no]m(ina) subsc[ripta sunt, ipsis / liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxorib(us), quas tunc habuissent, cum est] civ[itas iis data, aut, si qui cae]lib(us) essen[t, cum iis, quas postea duxissent, dumt]ax(at) si[nguli] singulas.

A(nte) d(iem) XVI k(alendas) Iul(ias) / T. Rosiano Gemino, P. Metilio Secundo co(n)s(ulibus).

Alae I Asturum, cui prae(e)st / P(ublius) Varius P(ubli) f(ilius) Aem(ilia) Valentinus Durrac(hio), / ex sesquiplicario / Timiae Solonu-? f(ilio) Sy[ro] / et Timiae f(ilio) eius / et Thadeio f(ilio) eius / [e]t Salonio f(ilio) eius / [et --] f(ilio) eius / [et --] fil(iae) eius / [et Romulae] fil(iae) eius.

Extrinsecus, tabella II:

[Ti Iuli] Urbani; [L. Vibi] Vibiani; Q. Lo[lli] Festi; [L.] P[ulli] Daphni; P. Atini Flori; L. Pulli Anthi; P. Atti Severi.

Data: 16 iunie 123.

Noua reconstituire aduce informații mai complete asupra trupelor înscrise în acea constituție imperială, reconstituie numele militarului care a primit *honesta missio*, al trupei din care provenea (o *ala*), precum şi pe cel al prefectului.

De asemenea, de reținut o remarcă a editorilor asupra primului consul, care era un polionim; gentiliciul acestuia era *Prifernius* (vezi PIR^2, P 38), care apare reconstituit în patru diplome din anul 123 (RMD, I, 23; AÉ 2005, 1712 = 2013, 2196; AÉ 2013, 2195 = AÉ 2015, 1893); dar, în diploma din acelaşi an, reconstituită acum (v. mai sus), numele consulului apare *T. Rosiano Gemino* (ablativ, două *cognomina*). Este probabil că în textul original al constituției, consulul era redat cu ambele *cognomina*, dar gravorul a ales să elimine tocmai gentiliciul (!).

Procuratorul Daciei Inferior este cel deja cunoscut: *Cocceius Naso* (vezi Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae*, II, Bonn, 2013, p. 131–132) – atestat prin şapte diplome din anul 122 (AÉ 2002, 1742 = RMD V, 361; AÉ 2003, 2042; AÉ 2006, 77 = RGZM 20; AÉ 2007, 1759; AÉ 2013, 1297 = RMD I, 23; AÉ 2013, 2194; AÉ 2019, 2034), trei din anul 123 (AÉ 2013, 2196 = AÉ 2005, 1712; AÉ 2013, 2195 = AÉ 2015, 1893; adaugă diploma reconstituită mai sus) şi una din anul 126 (AÉ 2009, 1035) –, în total zece diplome extrase din trei constituții diferite; cum remarcă editorii, este unul dintre guvernanții cel mai bine atestați prin diplomele militare. Autorii compară, ca durată, cu cariera lui Cn. Iulius Severus, primul legat al Daciei Superior, între 120–126 (vezi Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993, p. 42–46, nr. 5). Prin comparație, editorii înclină a considera pe Cocceius Naso ca fiind primul procurator-guvernator al Daciei Inferior.

2341–2342. Paul Holder, *Some Roman Military Diploma Fragments Found in Ukraine*, în *Emperor, Army, and Society. Studies in Roman Imperial History for Anthony R. Birley*, edited by Werner Eck, Federico Santangelo, and Konrad Vössing, Bonn, 2022, p. 275–288.

Autorul publică un număr de şase fragmente de diplome militare, descoperite cu detectorul în Ucraina. Ele au ajuns aici probabil în „prada de război" adusă de neamurile „scitice" în urma invaziilor în Imperiul Roman de la mijlocul secolului al III-lea.

Dintre aceste diplome, reținem:

2341. P. 278–279, nr. 2. Fragment de diplomă militară (*tabella I*) descoperit în anul 2016 la Zhytomyr (Jitomir), în Ucraina. Dimensiuni: 3,6 × 3,7 cm.

[Imp. Caesar, divi Traiani Pa]rthici f., d[ivi Nervae nepos, Traianus Hadria]nus Aug(ustus), p[ontifex maximus, tribunicia potestate XV, co(n)s(ul)] III, p(ater) p(atriae), [proc(on)s(ul)],

[equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis III] et vex(illatione) e[quit(um) Illyr(icorum) et coho(rtibus) VIIII, quae appell(antur) (1) *I Astur(um) et* (2) *Hispan(orum) et* (3) *I Claud(ia) Gallor(um) Capiton(iana) et* (1) *I F1av(ia) Commagen(orum) et* (2) *I Aug(usta) Pac(ensis) Nerv(iana) Britt(onum) (milliaria) et* (3) *I Tyrior(um) sag(ittariorum) et* (4) *I Bracaraug(ustanorum) et* (5) *I Hispan(orum) veter(ana) et* (6) *II F1av(ia) Numid(arum) et* (7) *II Fl(avia) Bess(orum) et* (8) *II Gallor(um) et* (9) *III Gallor(um) et sunt in Dacia infer(iore) sub Claudio Constante*, - - - *stipendis emeritis dimissis honesta missione], [quorum nomina subscripta sunt, ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut, siqui cae]libe[s) essent, cum iis, quas postea duxissent], dumtaxa[t singuli singulas]*.

[A. d. - - -] M. An[tonio Rufino], Serg. Oc[tavio Laenate Pontiano cos.]

Coh(ortis) I Aug(ustae) Pac(ensis) [Nerv(ianae) Brittonum (milliariae) cui praest] Ti. Clau[di]u[s - - - ex equite sau *ex pedite -- -].*

Copie după o *constitutio* a împăratului Hadrian, datată între 10 decembrie 130 și 9 decembrie 131 (indicarea puterii tribuniciene), pentru trupele auxiliare din Dacia Inferior, guvernată de procuratorul Claudius Constans.

2342. P. 283–279, nr. 5. Fragment de diplomă militară (*tabella I*) descoperit în anul 2015 în districtul Shepetivs'ky, regiunea Khmel'nitsky (Hmelnițki), în Ucraina. Dimensiuni: 4,2 × 4,5 cm.

Reconstituirea editorului, prin combinarea textelor de pe cele două fețe ale tăbliței:

[Imp. Caesar], divi H[adriani f., divi Traiani Parthici] n(epos), div[I Nervae pron(epos), T. Aelius Hadr]ian(us) Anto[ninus Aug(ustus) Pius, pontifex maximus, trib(unicia)] pot(estate) [XV], im[p(erator) II, co(n)s(ul) IIII, p(ater) p(atriae)],

[equit(ibus) et pedit(ibus), qui mil(itaverunt)] in a[lis et coh(ortibus) - - -, quae appellantur - - - II Fl(avia) Com]mag(enorum et II [Gall(orum) - - - et - - -] et vexil(lariis) ex [Africa et Maur(etania) Caes(ariensi) qui sunt cum] Mauris gent[ilibus et sunt in Dacia superiore sub Sedatio [Severiano leg(ato), quin(is) et vic]en(is) pl(uribus)ve sti[p(endis) emeritis dim(issis) hon(esta) miss(ione)], [quo]r(um) nomin(a) subscript(a) sunt, civitat(em) Roman(am)], qui eor(um) [non haber(ent), dedit et conub(ium) cum uxo]r(ibus), quas t[unc habuiss(ent), cum est civit(as) is dat(a), aut cum is, quas postea duxiss(ent), dumtax(at) singulis].

Diploma este o copie după o *constitutio* a împăratului Antoninus Pius din anul 152. Din cauza caracterului fragmentar, fără valoare informativă.

2343. Werner Eck, *Ein Diplom für die Ala I Tungrorum Frontoniana unter dem Präfekten T. Attius Tutor*, EDCS-J 21, 03/2022, p. 3–7.

Autorul propune reconstituirea acestei diplome pe baza unor fragmente descoperite la **Ilişua** (jud. Bistrița-Năsăud), aflate în Muzeul din Bistrița-Năsăud, publicate de Dan Dana şi Corneliu Gaiu, ZPE 197, 2016, p. 297–267, *c–d*.

De fapt, o parte din aceste fragmente au fost publicate de Dumitru Protase, *Fragmente din două diplome militare romane descoperite în Dacia Porolissensis*, Revista Bistriței 24, 2010, p. 163–170 [= idem, *Fragmente zweier römischer Militardiplome aus Dacia Porolissensis*, în Ioan Piso, Viorica Rusu-Bolindeț, Rada Varga, Silvia Mustață, Eugenia Beu-Dachin, Ligia Ruscu (eds.), *Scripta classica Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Cluj-Napoca, 2011, p. 331–337]; reluate în CEpR, XXX, 2011, 1439–1449, cu identificarea corectă a trupei, a prefectului şi a veteranului, şi prezentate în AÉ 2010, 1361–1362 (autorul notițelor: Ioan Piso). Cei doi autori din 2016 au preluat (cu unele imperfecțiuni) contribuția noastră, dar au adăugat un fragment (din diploma *c*, care nu există în publicația lui Dumitru Protase), în care identifică aceeaşi trupă şi pe prefectul ei (evident, pe baza lecturii noastre).

Acum, preluând trei fragmente din diploma *c*, adăugând fragmentul cu identificarea propusă de noi (CEpR, XXX, 2011, 1440 = AÉ 2010, 1262), precum şi un alt fragment (din ediția Dana – Gaia) pe care recunoaşte literele ṢOL, profesorul Werner Eck reconstituie:

Alae I] Tungr(orum), cu[i] prae(e)st T(itus) [Attius] Tutor Sol(va) e[x g]regale [- - -] Mucatralis [f(ilio), Be]s[so].

Personajul este cunoscut din inscripția CIL III, 5331 (= ILS, 2734; IDRE II, 248) de la Flavia Solva (Noricum).

2344. SALINAE (Ocna Mureş). Fragment de diplomă militară *(tabella I)*, descoperit cu detectorul (26 martie 2022), în vecinătatea fostului sat Micoşlaca, în prezent parte a oraşului Ocna Mureș. Dimensiuni: 3,3 × 2,62 cm. Muzeul Național, Alba Iulia.

Marius Ciută, Florian Matei-Popescu, *A Fragment of a Roman Military Diploma discovered in the vicinity of Micoşlaca (Miklóslaka, Ocna Mureşului, Alba County)*, JAHA 9, 2022, 3, p. 93–102.

Autorii propun mai întâi o primă transcriere în capitale, cu integrarea rândurilor păstrate:

Extrinsecus:

[IMP CAES DIVI] HADRIAN[I F DIVI TRAIA]
[NI PARTHICI] NEP DIVI NER[VAE PRONEP]
[T AELIVS HADRIAN]VS ANTONIN[VS AVG PIVS]
[PONT MAX TR POT] XXI IMP II [COS IV P P]
[EQVIT ET PEDIT QVI M]ILIT IN AL[IS III]
[QVAE APPEL I BATAV∞ E]T I HIS[P CAMPAG]
[ET I GALL ET BOSPOR E]T COH [I THRAC SAG]

Intus

ET S[VNT SVB STATIO PRISCO LEG XXV STIP]
EM DIM [HON MISS QVOR NOM SVB]
SCR SV[NT CIV ROM QVI EOR NON HAB]

Fragmentul aparține unei diplome militare, copie după o *constitutio* imperială din 8 iulie 158, pentru foștii militari auxiliari ai provinciei Dacia Superior – din care s-a extras şi diploma de la Cristeşti (acum în municipiul Târgu Mureş; CIL XVI, 108 = IDR I, 16), după care se propune întregirea de mai sus. Ținând seamă de locul descoperirii fragmentului, editorii înclină a crede că diploma a fost emisă pentru un fost călăreț din *ala I Batavorum milliaria*, care staționa în castrul de la Războieni-Cetate (despre această trupă: Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 157–159). Pe aceste considerente, autorii extind întregirea şi propun un text integral al feței exterioare (*extrinsecus*) a diplomei:

[*Imp(erator) Caes(ar), divi] Hadrian[i f(ilius), divi Traiani Parthici] nep(os), divi Ner[vae pronep(os), T(itus) Aelius Hadrian]us Antonin[us Aug(ustus) Pius, pont(ifex) max(imus), tr(ibunicia) pot(estate)] XXI, imp(erator) II, [co(n)s(ul) IV, p(ater) p(atriae)]*

[equit(ibus) et pedit(ibus) qui m]ilit(averunt) in al[is III quae appel(lantur) I Batav(orum) ∞ e]t I His[p(anorum) Campag(onum) et I Gall(orum) et Bospor(anorum e]t coh(ortibus) [I Thrac(um) sag(ittaria) et IV Hisp(anorum) et I Aug(usta) Itur(aeorum) et vexil(lariis) Afric(ae) et Mauret(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia super(iore)] et s[unt sub StatioPrisco leg(ato) quinq(ue) et vigint(i) stip(endiis)] em(eritis) dim(issis) [honesta mission(e) quor(um) nomin(a) sub]scr(ipta) su[nt civit(atem) Roman(am) qui eor(um) non haber(ent) dedi et conub(ium) cum uxoribus quas tunc habuis(sent) cum est civitas i(i)s data aut cum i(i)s quas post(ea) duxiss(ent) dumtaxat singulis.

A(nte) d(iem) VIII Id(us) Iul(ias) – Servilio Fabiano, Q. IallioBasso co(n)s(ulibus)

Alae I Batavor(um) ∞ (?) cui prae(e)st/praefuit … (?), ex gregale… (?),

Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aerea aquae fixa est Romae in muro post templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam].

2345. Dan Dana, *Diplôme militaire non reconnu de septembre / octobre 142 (CIL, III 12546) avec la formule spéciale* ***praeterea praestitit*** *(Dacie Supérieure ou Porolissensis ?)*, ZPE 217, 2021, p. 192–194.

Un fragment de plăcuță de bronz, provenind din colecția Imre Botár din Turda, a fost publicat cu mai bine de un secol în urmă, de către Julius Jung (AEM 17, 1894, p. 8, nr. 3), apoi introdus în CIL III, 12546. De curând, Dan Dana îl recunoaşte a fi un fragment de diplomă militară; în continuare, demonstrează că tăblița întreagă trebuie să fi conținut formula *praeter(ea) praestitit* (vezi diploma AÉ 2012, 1945 din 25 aprilie 142, referitoare la trupele auxiliare ale Daciei Superioare) şi propune următoarea lectură (întregire) a rândurilor păstrate:

[SINGVLIS PRAETER PRAESTITIT VT LIBERI] DECVRIO-
[NVM ET CENTVR QVOS PRAES PROV ITEM C]ALIGAT
[EX SE ANTEQVAM IN CASTRA IRENT PROC]R PROBA-
[VER CIVES ROMANI ESSENT A D - - - - - - - - L TV]SIDIO
[CAMPESTRE Q CORNELIO SENECIO]ṆE COS
[CVI PRA]ẸS[T]

De asemenea, în rândurile 4–5, propune a citi numele consulilor: *[L(ucio) Tu]sidio [Campestre Q(uinto) Cornelio Senecio]ṇe co(n)s(ulibus)* – atestați în septembrie / octombrie 142.

Diploma s-ar referi, după acelaşi autor, la trupele Daciei Superioare, Daciei Porolissensis sau chiar ale uneia din provinciile Pannoniei, „d'où provient par ailleurs la plupart des diplômes avec la formule *praeterea praestitit*".

2346. Cioroiu Nou. Toartă de amforă romană descoperită în anul 2018, într-o secțiune (S 7) trasată în partea de nord-est a fortificației. Dimensiunile ştampilei: 5 × 1 cm (colțurile rotunjite).

Dorel Bondoc, *A new stamped Roman amphora from Cioroiu Nou*, în *Connecting the Ancient West and Est. Studies presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze*, eds. J. Boardman, J. Hargrave, A. Avram (†) and A. Podossinov, Leuven – Paris – Bristol, I, 2022, p. 157–163.

KOYAPTOY

Numele grecizat *Quartos* (lat. *Quartus*), la genitiv. Acelaşi nume, fragmentar, KOYAP…, mai este cunoscut la Histria (Vasile Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957, p. 310, nr. 836) şi Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Adela Paki, *Două fragmente ceramice ştampilate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ActaMN 21, 1984, p. 477–479, nr. 1; preluată în ILD I, 301).

2347. Slăveni (jud. Olt). Fragment de stelă funerară de calcar. Se păstrează o mică parte din câmpul inscripției mărginite la dreapta de chenar. Dimensiuni: 0,5 × 0,43 × 0,11 m. Muzeul Olteniei, Craiova (inv. 47803).

Dorel Bondoc, *Inscripții şi piese sculpturale romane. Muzeul Olteniei, Craiova*, Craiova, 2004, p. 89, nr. 124; Dorel Bondoc, *Notă privind o inscripție a legiunii a V-a Macedonica din castrul roman de la Slăveni*, Oltenia 28, 2021, p. 110–116.

[D(is) M[(anibus)]
[- - - - - - - - - - - -]
[- - - - -]N[- - -ḌVS
[vet(eranus)le]g(ionis) V M(acedonicae) ex
[b(ene)f(iciario)? c]o(n)s(ularis) vix(it)
[ann(is) - - -] mịḷịṭ(avit)
[ann(is) - - - - -]

La prima ediție, Dorel Bondoc presupunea că piesa ar proveni de la Sucidava; în publicația recentă, acelaşi autor stabileşte că piatra provine din castrul de la Slăveni (pe baza

carnetului de săpături al lui Dumitru Tudor), unde a fost folosită ca material de construcție la refacerea porții *praetoria*, după distrugerea din timpul lui Filip Arabul.

Anonimul defunct, veteran al legiunii V Macedonica, se stabilise în aşezarea civilă (*vicus*) de la Slăveni după retragere.

Despre prezența unui detaşament din legiunea V Macedonica, pentru lucrări militare (la o data necunoscută), vezi Dorel Bondoc, *Castrul roman de la Slăveni*, II, Craiova, 2021 p. 26–44 (ştampile tegulare).

2348. Băneasa (com. Salcia, jud. Teleorman). Tegule ştampilate, descoperite în cursul săpăturilor din anul 2021 în castrul roman cu val de pământ. Dimensiunea cartuşului: 6 × 2 cm.

Eugen S. Teodor, Pavel Mirea, Emil Dumitraşcu, în *Cronica cercetărilor arheologice din România*. Campania 2021, Bucureşti, 2022, p. 45, nr. 7.

A(la) Cl(audia)

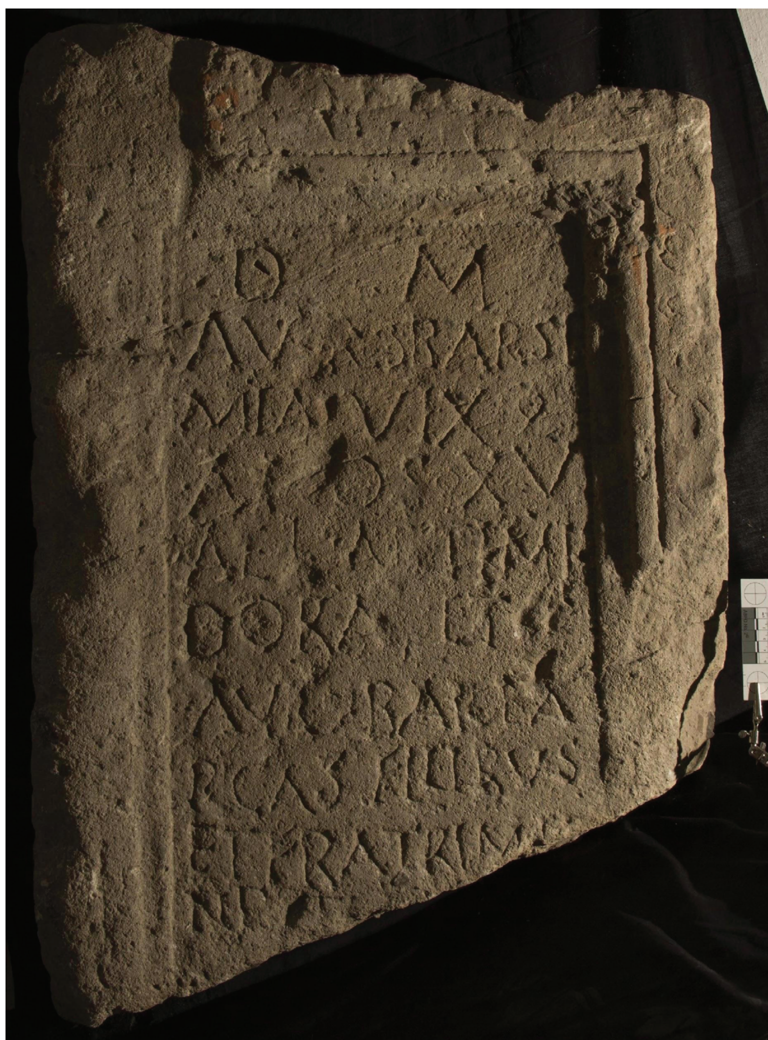
Autorii notei remarcă asemănarea cu ştampilele tegulare *A C L* de la Slăveni (IDR II, 525; Dorel Bondoc, *Castrul roman de la Slăveni*, II, Craiova, 2021, p. 91–101), atribuite alei *I Claudia Gallorum Capitoniana* (despre această trupă: Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 164–165). Înseamnă că trupa a participat la lucrări militare la Slăveni şi Băneasa, sub primii Severi. Pană acum, este singura ştampilă tegulară descoperită pe *limes Transalutanus*, unde trupa a fost stabilită după ridicarea acestui sistem defensiv (după descoperitori: „Ţiglele – foarte bine arse – au fost aduse din garnizoana Slăvenilor (sau oricum din zona Oltului inferior), contribuind astfel la refacerea acestei fortificații de primă linie (sunt 38 de km între cele două forturi, plus Oltul)”).

2349. TIBISCVM. Frament de stelă funerară din conglomerat calcaros; se păstrează numai câmpul inscripției (parțial). Dimensiuni: 0,93 × 0,65 × 0,15 m. Muzeul Judeţean de Etnografie şi al Regimentului de Graniţă, Caransebeş.

Patrick Harvey, Jeremy M. Hutton, R. Jesse Pruett, *A new reading of IDR III/1, 161, lines 8–10*, Dacia N.S. 65, 2021, p. 173–191.

Autorii încearcă a propune o lectură mai coerentă pentru ultimele rânduri (8–10) ale inscripţiei IDR III/1, 161 de la Tibiscum – castrul unui *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* şi *municipium* roman. Două dintre numele inscripţiei (mai exact, *cognomina*) sunt de mult timp recunoscute ca semite-palmyrene (*Barsemia* şi *Barbarcas*; prima silabă, *bar* = „fiu”, *Semia* şi *Barcas* fiind tipic semite), fapt pus în evidenţă şi de către epigrafiştii români (Ioan Iosif Russu, Nicolae Gostar, Silviu Sanie), care s-au ocupat de inscripţiile descoperite în acest sit roman. Noii autori vin în plus cu o amplă şi erudită investigaţie lingvistică şi onomastică semită – ceea ce reprezintă principala contribuţie a acestui studiu.

Din punct de vedere epigrafic, autorii îşi propun a aduce mai multă lumină asupra r. 8–10 ale inscripţiei; în acest scop, au făcut apel la tehnica „ultra-contemporană” a fotografiei. Oricum, în r. 8, FILIBVS a fost remarcat şi de ed. IDR III/1, 161; acum, acel *B* (din *filibus*) este clar. Neclar este motivul pentru care lapicidul a făcut o gravă eroare gramaticală (în special cea de număr, nu doar confuzia între declinarea I şi cea de-a III-a); posibil ca aceşti palmireni să fi fost la fel de începători în receptarea limbii latine, precum un student în epigrafie. De fapt, inscripţia a fost pusă de mama (Aelia Artimidora) defunctului (care ar fi trebuit să fie la singular - *filio*, nu *filiis* / *filibus*), împreună cu celălalt fiu, Aur(elius) Barbarcas, care o dedică

FRATRI (fratelui). Urmează alte trei (?) litere, pe care noii editori le completează *mer(enti)* (nu *bene merenti* obişnuit). În ultimul rând, noii editori propun citirea NPST[- - -], care rămâne fără soluţie.

De fapt, la sfârşitul r. 9 este clară numai litera *M*; în continuare, se mai observă doar capetele de sus a două haste. În r. 10, primele două litere sunt *NP*; urmează o spărtură (adâncitură) naturală a feţei lespezii, care a fost ocolită de lapicid (vezi la fel în r. 2); apoi partea de sus a literei *T*. În continuare, se mai pot intui capetele de sus a două litere. Pe scurt: în r. 9, ultimele litere par a fi fost MỊḶ – ceea ce ar permite integrarea *mil(iti)* (care se acordă cu *filibus* şi *fratri*). În acest caz, completarea r. 9–10 ar putea fi: *mil(iti) n(umeri) P(almyrenorum) T[ịḅ(iscensium)]*. Dedesubt, textul pare a continua, poate cu câteva cuvinte semite. Evident,

propunerea noastră este (extrem de) ipotetică – doar ca alternativă la lipsa de originalitate a contribuției celor trei epigrafişti americani.

Reţinerea celor trei autori în privinţa calităţii de militar a defunctului este doar parţial justificată; pot cita, din informaţiile ce-mi stau acum la îndemână, două inscripţii: AÉ 1990, 896 (Comana Pontica) şi AÉ 1996, 1540 (= IDRE II, 411, Apamea), menţionând recruţi de vârstă fragedă, de doar 14–15 ani.

2350. Lespede încastrată în zidul exterior al pronaosului bisericii din **Densuş** (jud. Hunedoara), în stânga porții de intrare. Dimensiuni: 87 × 43,8 cm. Litere înalte de 3,5–4 cm.

P·AEL·THEIMES·IIVIRAL·COL
I \ MVRVMCAMPIDIRV
TVM·AB·INCVRSVBARBARORVM
A·A SOLO
CVM·ADITIBVS
M·STRAVIT

IDR III/2, 476 (literele ET în penultimul rând şi PR în ultimul rând – dar care nu se regăsesc în textul descifrat de curând); Ioan Piso, Ovidiu Ţentea, *Der Palmyrener P. Aelius Theimes, duumviralis der Colonia Dacica Sarmizegetusa*, ZPE 223, 2022, p. 277–284, cu foto şi reconstituirea grafică a inscripției:

[P(ublius) Ael(ius) T]heimes IIviralis col(oniae)
[.......] murum campị [dir]u-
[tum a]ḅ incursu baṛ[barorum]
[et ......]ṣ a solọ [......]
[.... cu]ṃ aditibu[s refecit?]
[et area?]ṃ strạ[vit ....].

Pentru distrugerea incintei menționate în r. 2, autorii citează spre analogie altă inscripție de la Ulpia Traiana: IDR III/2, 9: *M(arcus) Iul(ius) Pap(iria) Iustus dec(urio) | col(oniae) ob hon(orem) pontif(icatus) | campum cum suis | aditibus clusit et |*[5]*statuam posuit*. Alte citări pentru *campus* în comentariul editorilor. Vezi şi IDR III/5, 390 (Apulum; dar lectură parțial diferită): *[Ae]l(lius) Rustic[us], | dec(urio) mu[nicipi]] | camp(um) votum vix | satis| reddidit*.

Pentru incursiunea barbarilor, autorii trimit la alte două inscripții de la Ulpia Traiana: IDR III/2, 11 = AÉ 1976, 561 *porticus cum cubiculis a vi hostium exustos*; IDR III/2, 76 = CIL III, 7969 *[Co]lonia Ulp(ia) Traian(a) Aug(usta) Dac(ica) [Sar(mizegetusa) ancipiti periculo virtutibus restituta*. Ar fi vorba despre un dublu atac asupra capitalei provinciei, din partea marcomanilor (dinspre nord) şi a sarmaților (dinspre valea Mureşului), pe timpul împăratului Marcus Aurelius. Un atac pare a fi venit şi dinspre răsărit, din partea costobocilor, pe la anul 170.

Personajul binefăcător al urbei sale este bine atestat la Ulpia Traiana: IDR III/2, 18 (= CIL III, 7854 = ILS, 4341), 152 (= CIL III, 7896), 369 (= CIL III, 13587 = AÉ 1983, 830), 370 (= CIL III, 1472).

2351. Biertan. Scrisoare a unui preot, magistrul Lucas, paroh al bisericii din Biertan (între 1522–1547), închisă cu un sigiliu de ceară verde; impresiunea s-a realizat cu un inel având montată o gemă (de formă ovală, axele 17 × 12 mm), probabil antică. Imaginea redă un bust feminin, profil spre stânga; în spațiul din față, autorii înclină a disinge două litere, un *V* şi o hastă îngroşată (*F* ?).

Adinel C. Dincă, Radu Ardevan, *O gemă romană de la Biertan*, Banatica 31, 2021, p. 357–366.

Autorii înclină a recunoaşte literele V F̣, ca o urare: *V(ivas) f(elix)* sau *V(tere) f(elix)*.

2352. Micăsasa (jud. Sibiu). Două medalioane ceramice pentru ornarea unor vase de tipul „à relief d'applique", cu reprezentarea divinităţilor egiptene Sarapis şi Isis, descoperite de Ioan Mitrofan (primul în anul 1986, celălalt în anul 1993); pe spate, fiecare are gravată (în pasta crudă, înainte de ardere) o inscripţie.

Ioan Piso, *Isis Myrionima à Micăsasa*, în *Pro merito laborum*. Miscellanea epigraphica per Gianfranco Paci a cura di Simona Antolini e Silvia Maria Marengo, Tivoli, 2021, p. 515–521 (cu toată bibliografia anterioară).

a) Medalionul cu bustul lui Sarapis are diametrul de 6,8 cm; pe spate, inscripţia ṆMYRI, întregită de Ioan Piso: [*Isi*]*n myri*(*onimon*?).

b) Medalion cu bustul zeiţei Isis, diametrul = 8,4 cm; pe spate, inscripţia (pe două rânduri) SINMY/RINI.

Mai nou, Dan-Augustin Deac (*Graffiti on ceramic medallions depicting Isis and Sarapis from Roman Dacia*, în *Mensa rotunda epigraphica Napocensis*, eds. Radu Ardevan – Eugenia Beu-Dachin, Cluj-Napoca, 2016, p. 59–70) citea *si(g)n(aculum Myrini*, deci numele

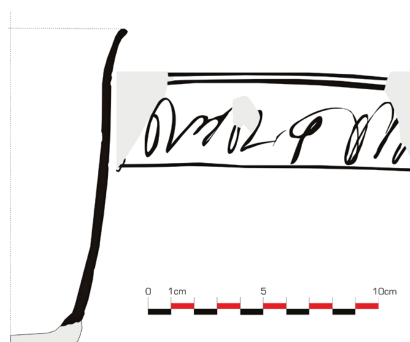
ceramistului. Dar Ioan Piso a pus de la început aceste inscripţii în legătură cu epitetul *myrionima* al zeiţei Isis („cea cu o mie de nume”).

Observăm că medalionul cu Sarapis are diametrul de 6,8 cm, dar cel cu Isis este mai mare, de 8,4 cm. Dar când se aflau în tipar, doar cu spatele vizibil, diametrul era probabil aproximativ acelaşi; la aplicarea pe vas a primului medalion, cel cu Sarapis, surplusul de lut a fost, probabil, înlăturat, cu prima parte a inscripţiei.

În încheierea studiului său, Ioan Piso conchide:

„Cependant, peut-être que le dernier mot sur les medaillons de Micăsasa n’a pas encore été dit”. Într-adevăr, literele SIN ar putea fi dezvoltate *sin(um)*: „vas ceramic; blid”; celelalte transcriu (cu stângăcie) parte din epitetul *myrionima* al zeiţei. Este, de asemenea, probabil că meşterul ceramist a „încurcat” tiparele şi a scris numele zeiţei şi pe spatele tiparului cu Sarapis. Prin urmare, inscripţia (cea completă, de pe tiparul cu bustul zeiţei) ar fi: *sin(um) Myri(o)ni(mae)*.

2353. Mihai Chiriac, Dan Tudor Ionescu, Viorel Ștefan, *Considérations historiques et épigraphiques concernant un verre datant dépuis l᾽époque romaine découvert dans l᾽habitat de Mediaș – Gura Câmpului – Hășmaș*, în Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociș (eds.), *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 293–296.

Autorii disting literele greceşti: *omicron*, *miu*, *oméga*, *phi*, *theta*, *upsilon*.

2354. Războieni – **Cetate** (jud. Alba). Altar de calcar din cariera de la Podeni (23 km depărtare de lagăr), descoperit în anul 1979 în zona castrului. Dimensiuni: î = 54 cm, lat. = 20 cm. Rupt în două, deasupra rândului 3. Literele scad în înălțime, de la 5 la 3 cm. Suprafața scrisă uşor corodată. În r. 4, litera *F* apare ca o simplă hastă (*I*), probabil din cauza corodării.

Alexander Rubel, Rada Varga, *Hercules Magusanus im Lager der ala I Batavorum milliaria in Războieni-Cetate (Kreis Alba, Rumänien)*, Germania 90, 2021, p. 107–132.

Hercu-
li Mag-
usan-
o, Fḷav(ius)
Adrian(us)

Dedicantul era, foarte probabil, militar în trupa staționată în castru. Vezi, spre comparație, CIL VI, 31162: *Herculi Magusano ob reditum Domini nostri M. Aureli Antonini Pii Felicis Aug(usti)* de către *equites singulares Antoniniani eius cives Batavi sive Thraces adlecti ex provincia Germania Inferiori* (a. 210).

Vezi încă Rada Varga, *Materiality and Identity in the Roman Provinces. Case Study: the ala Batavorum milliaria of Roman Dacia*, ActaMP 43, 2021, p. 171–181.

2355. Inlăceni (jud. Harghita). Fragment de lespede de calcar (partea dreaptă), terminată în *tabula ansata*. Dimensiunile nemenționate.

Zsolt Visy, *Preliminary Report about the Investigation in the Énlaka / Inlăceni castellum in 2019 – Raport preliminar asupra investigațiilor din castellum-ul de la Énlaka / Inlăceni din 2019*, Angustia 24, 2020, p. 101–111; Z. Visy, *The Castellum at Inlăceni/Énlaka and the Eastern Limes of Dacia / Castrul de la Inlăceni/Énlaka și Limes-ul Răsăritean al Daciei*, Angustia 25, 2021, p. 117–140; Zsolt Visy, *Kutatások az énlaki (Inlăceni) castellumban / New research in the auxiliary fort at Énlaka/Inlăceni (Romania)*, ArchÉrt 147, 2022, 1, p. 145–154, fig. 4 (foto).

[Imp(erator) Caes(ar) T(itus) Ael(ius)] Hadr-/
[ianus Anton]inus /
[Aug(ustus) Pius p(ater) p(atriae) p]ontif(ex) /
[maxim(us) trib(unicia) po]t(estate) XII
[imp(erator) II co(n)s(ul) II]I mur(um)
[et por(tas) cast(elli) co]h(ortis) VIII Rae-
[t(orum c(ivium) R(omanorum) eq(uitatae) tor(quatae) fec(it)] per
eand(em) co(ho)rte(m).

Pe baza puterii tribuniciene a împăratului Antoninus Pius, inscripția datează între 10 decembrie 148 și 9 decembrie 149. Despre această trupă din armata Daciei Superioare: Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021, p. 240–241.

2356. POTAISSA. Trei fragmente dintr-o stelă funerară aflate în depozitul muzeului din Turda; condițiile de descoperire necunoscute. Fragmentele fac parte din câmpul epigrafic (sub registrul sculptural, pierdut). Două fragmente provin din partea stângă a stelei, fiecare măsurând 1,67 × 0,64 × 0,20 m; fragmentul din dreapta 0,62 × 0,26 × 0,20 m. Litere înalte între 8–12 cm.

Ioan Piso, *La legio III Gallica en Dacie,* în Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević, Mirna Vukov (eds.), *Studia honoraria archaeologica. Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, Zagreb, 2020, p. 325–331 (preluată în CEpR, XL, 2021, 2232); Coriolan Horațiu Opreanu, *An Inscription of **cohors III Campestris** at Potaissa*, în Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociş (eds.), *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 249–254.

În prima ediție a inscripției, literele păstrate la începutul r. 4 determină pe Ioan Piso să prefere a întregi numele *legiunii III Gallica* – presupunere sprijinită pe faptul că de la Porolissum provin ştampile *L(egionis) III G(allicae)* (AÉ 1979, 501a; ILD I, 732); despre împrejurările în care efective din această legiune au ajuns în Dacia, vezi şi Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 135. Editorul nu exclude nici posibilitatea de a întregi numele unei trupe auxiliare – *cohors III Gallorum* (care staționa în

Dacia Inferior, în sud-estul Transilvaniei; Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 220–222).

Lectura propusă de către Ioan Piso (după care am reprodus fotografia şi desenul de mai sus):

D(is) M(anibus)
Iul(ius) Geḷḷ[ianus ?]
vet(eranus) [ex …. coh(ortis) / leg(ionis)]
III Ga[llorum] sive *[Gallicae vix(it)]*
an[nis ---]
IL(?) [--- f]i.-
lius(?) [---]
Phil[ippus li]b(ertus) ?
b(ene) [m(erenti) p(osuerunt)
h(ic) [s(itus) e(st)]

Recent, Coriolan Horaţiu Opreanu propune însă a întregi numele altei trupe auxiliare: *[coh(ortis)] III Ca[mpestr(is)]*.

În secolul al II-lea, această trupă a aparţinut armatei provinciei Dacia Superior, având garnizoana la Drobeta (Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 199–203). Ulterior, spre sfârşitul secolului al II-lea / începutul secolului al III-lea, unitatea a părăsit zona Drobetei. Astfel, trupa pare a fi atestată într-o inscripţie de la Micia, unde, alături de alte trupe (o vexilaţie?), închină o inscripţie lui Iupiter Optimus Maximus, pentru sănătatea împăratului Septimiu Sever şi a casei lui imperiale (CIL III, 1343 = IDR III/3, 77 = AÉ 1977, 705 = 2014; IDR III/3, 77). De asemenea, o inscripţie de la Napoca (dar totuşi nedatabilă) menţionează pe T. Scarvius Vitalis, *trib(unus) coh(ortis) III Camp(estris)* (vezi M.P. Speidel, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 106, 1976, p. 344, n. 15; M.P. Speidel, Apulum 15, 1977, p. 631–633, fig. 1 (foto); AÉ 1977, 700; ILD, I, 543; o nouă revizuire: Ioan Piso, *Studia Porolissensia (III)*, ActaMP 35, 2013, p. 169–171, nr. 5, fig. 9 (foto) – 10 (desen, reconstituirea textului epigrafic); preluată: AÉ 2013, 1291; ILD II, 962).

O importantă descoperire epigrafică, publicată cu mai bine de două decenii în urmă (un altar cu inscripţie descoperit la Porolissum), ne aduce informaţii noi despre această trupă (Nicolae Gudea – Dan Tamba, *Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din Municipium Septimium*, în seria *Porolissum,* III, Zalău, 2001, p. 25, fig. 16–17 (foto; desene); vezi, de asemenea, Ioan Piso, *Studia Porolissensia (I). Le temple dolichénien*, ActaMN 38/I, 2001, p. 225–233, nr. 2; AÉ 2001, 1707; ILD I, 683):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) [D(olicheno)], pro salute et [incolu]mitate Imp(eratoris) C(aesaris) M(arci) [Antoni] Gordiani Pii Fel(icis) Aug(usti) et coh(ortis) III Camp(estris), M. Aurel(ius) Flaus, IIIIvir m(unicipii) S(eptimi) P(orolissensis), Ant(onius) Max[imus?], vet(eranus), dec(urio) [ornat]us ornam(entis) IIIIvir(alibus) m(unicipii) s(upra) s(cripti) et [Acius?] Flaus et C. M(arcius) Vegesi[us], sacerdotes Dei et coh(ortis) s(upra) s(criptae), templ[um cum] tabernis (a)ere suo feceru[nt].

În cursul săpăturilor din castrul de pe Pomet, atât cele mai vechi (efectuate în 1943, de A. Radnoti), cât şi cele mai noi (efectuate de N. Gudea şi colectivul său), au apărut tegule ştampilate (trei variante), CH III (imprimare pozitivă), CH III (imprimare retrogradă, cu

sicilicus pe cifra III) şi C III, care se referă la o enigmatică *cohors III* (vezi AÉ 1979, 501 e; ILD I, 740 = ILD II, 987, cu consemnarea bibliografiei anterioare). Aceste ştampile au fost puse de unii epigrafişti în legătură cu *legio III Gallica* (Ioan Piso, *Les légions dans la province de Dacie*, în *Actes du Congrès de Lyon, 17–19 septembre 1998*, Lyon, 2000, p. 208, nota 36). Dar, mai nou, Ioan Piso propune altă atribuire a enigmaticelor ştampile tegulare: cohortei III Campestris. Totodată, o inscripție de la Porolissum (spartă în mai multe fragmente), atestând o lucrare militară realizată de o *[coh(ors) V Ling(onum) Anto]niniana [p]ed(itata)*, este acum citită de Ioan Piso (*Studia Porolissensia (II)*, ActaMN 41–42/I, 2004–2005 (2007), p. 185–188, fig. 2 a–b; foto şi desen-reconstituire; vezi şi AÉ 2005, 1290): *[coh(ors) III Campestris Anto]niniana ç(ivium) Ṛ(omanorum)]*, trupă atestată de curând la Porolissum (v. *supra*).

Nu pare a fi o întâmplare că o altă inscripție funerară, descoperită la Petreşti (lângă Turda), menţionează pe Valerius Lo[ng]inus, *vet(eranus) n(umeri) Campestror(um)* (CIL III, 1607) – care ar trebui poate atribuită aceleiaşi cohorte.

2357–2365. Sorin Nemeti, George Cupcea, Zsolt Csók, *Roman inscriptions and sculptural fragments from Moldovenești and Bădeni*, ActaMN 57/I, 2020, p. 173–185.

Studiul strânge mai multe fragmente de monumente romane (epigrafice şi sculpturale) zidite în pereții bisericilor din Moldovenești și Bădeni (jud. Cluj); după editori, aceste monumente ar proveni de la Potaissa. Reținem mai jos numai pe cele care poartă inscripții:

2357. Moldoveneşti. P. 174–175, nr. 1, pl. I/1. Partea superioară a unui altar funerar. Dimensiuni: 0,78 × 0,37 m. Litere înalte de 8 cm.

D(is) M(anibus)
M(arco) Antonio)
[- - - - -]

2358. Moldoveneşti. P. 175–176, nr. 2, pl. I/2. Fragment de stelă funerară. Dimensiuni: 0,31 × 0,29 m. Litere înalte de 6 cm; în r. 2 şi 3, *O* mai mic.

[D(is) M(anibus)]
[---Anto?]nio [---]
[---C?]atulo s[?---]
[---s?]ocṛo et [---]
5 *[---fịḷị/marit?]o Cri[spina? ---]*
[- - - - -]

Pentru dativul *socro*, editorii trimit la AÉ 1957, 331 (= ILD 783); Eugenia Beu-Dachin, *The Latin Language in the Inscriptions of Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2014, p. 257–258.

2359. Moldoveneşti. P. 176, nr. 3, pl. II/1. Fragment de stelă funerară (?). Dimensiuni: 0,22 × 0,14 m. Litere: 4,8 cm.

[- - -]BV[- - -]
[- - -]PO[- - -]
[- - -]DO[- - -]

În primul rând păstrat, editorii recunosc *[---mensi-* sau *die-]bu[s---]*, în următorul *po[suit/suerunt ---]*.

2360. Moldoveneşti. P. 177, nr. 4, pl. II/2. Fragment de calcar cu inscripție, posibil funerară. Dimensiuni: 0,22 × 0,21 m. Litere înalte de 5 cm.

[- - -]IENTI [- - -]
[- - -] NAP [- - -]

Editorii propun a întregi în primul rând *[---coniugi p]ienți[ssimi/ae ---]*, în celălalt recunosc *[---col(oniae)] Nap(ocae) [---]*.

2361. Bădeni. P. 180–181, nr. 19, pl. VIII/1. Fragment de stelă funerară. Dimensiuni: 0,31 × 0,11 m. Litere înalte de 6 cm.

[D(is) M(anibus)]
[---] Aur(elio) Vicț[torino---? et]
[Aur(elio)?---] Aureliano [---]
[---Au]r(elia) Domnu[la? ---filio?]
[---ęț] marito p[osuit?].

Autorii identifică numele *Domnula* la Roma şi în partea de vest a Imperiului (OPEL II, 106; CIL VIII 8890; CIL V 8662; CIL XIII 8391; AÉ 2009, 917; AÉ 2005, 1257.)

2362. Bădeni. P. 181, nr. 20, pl. VIII/2. Fragment de stelă funerară. Dimensiuni: 0,35 × 0,31 m. Litere: 6.5 cm.

[- - -vix(it) an(nis)?] XX
[- - -] co(n)iu[x/gi?- - -]
[- - -] filius
[- - -posue]ru(n)t

2363. Bădeni. P. 182, nr. 21, pl. IX/1. Fragment de inscripție funerară de calcar. Dimensiuni: 0,28 × 0,28 m. Litere înalte de 6,5 cm.

[D(is) M(anibus)]
[Au]ṛẹlia +[- - -]
[- - -] vixit [---]

2364. Bădeni. P. 182, nr. 22, pl. IX/2. Dimensiuni: 0,54 × 0,15 m. Litere înalte de 6 cm.

[D(is) M(anibus)]
[- - -- -]
OC+++[- - -]
vix(it) [an(nis) -- -]

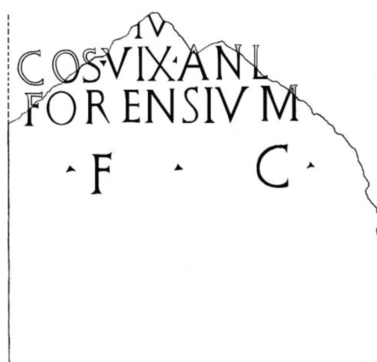
2365. Apahida (jud. Cluj). Inel sigiliu cu monogramă; diametru: 3,1–3,3 cm. Muzeul Național Maghiar, Budapesta.

Ádam Szabó, *Mauric from Apahida (MAURICIUS ≈ MAURICUS)*, ActaMN 58/I, 2021, p. 175–196 (pl. II/1–3).

Monograma retrogradă de pe inel indică faptul că piesa nu era doar o bijuterie personală, ci a avut un rol funcțional, fiind folosită pentru autentificare. Deși localizarea exactă a spațiului de proveniență nu se cunoaşte, se presupune că provine din zona în care a apărut inelul cu inscripția *Ona(c)har|us* (lectura lui A. Szabó, *Onachar from Apahida (> Onacharus < Aunacharus)*, ActaMN 57/1, 2020, p. 277–291). După autor, deoarece litera *O* de pe inelul cu nume nu apare în monogramă, iar litera *M* a monogramei nu apare (!) pe inelul cu nume, prezumția existenței unor nume identice în cazul celor două inele ar trebui exclusă. Inelul ar data din secolele V–VI p.Chr. După autor, inscripția este latină, propunând descifrarea monogramei: MAVRICI (deci, numele *Mauricius* sau *Mauricus*, la genitiv). Descifrarea propusă are, după autor, şi alte implicații istorice (un *regulus* al formațiunii gepide stabilită în Dacia intracarpatică) şi chiar onomastice (transmiterea numelui în germană).

2366–2370. Ioan Piso, *Studia Porolissensia*, în Ioan Piso – Péter Forisek (eds.), *Defending the Polis – Defending the Empire. The Ancient Greek and Roman Military Strategy and Inscriptions*, Budapesta, 2022, p. 146–158.

2366. POTAISSA. P. 146–149, nr. 1. Stelă funerară, altădată fixată în peretele clădirii Muzeului din Turda (unde a fost văzută în 1980–1981 de Ioan Piso); acum se mai păstrează doar un fragment (partea inferioară a câmpului epigrafic) identificat de editor în depozitul Muzeului. Dimensiuni: 78 × 94 × 23 cm. Litere înalte între 6–7 cm; semne de separație între cuvinte.

\- - - - - - - - - -
[- - - - -] Iu[lianus ? b(ene)f(iciarius) ?]
[c]o(n)s(ularis) vix(it) an(nis) Ḷ?[....]
Forensium [- - -]
f(aciendum) c(uravit).

2367. P. 149–15, nr. 2. **Gherla**. Altar de calcar; lipsă colțul superior stâng şi partea inferioară. Dimensiuni: 39 × 27 × 22 cm. Literele descresc, 4–2 cm; în r. 5, ligatura T+E.

Ioan Glodariu (*Un altar votiv roman în Muzeul de istorie Cluj*, ActaMN 2, 1965, p. 667–668; preluată în AÉ 1967, 389) propunea următoarea lectură:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
Septi-
mius
Pisu(?)
[..] vete-
[ranu]s ex
[dec(urione)](?).

Inscripția a fost reluată de Constantin C. Petolescu (*Un altar dedicat lui I.O.M*, BMI 42, 2, 1973, p. 32, pe baza unei fotografii trimise de Ioan Glodariu), care considera că numele veteranului din r. 4–5 ar fi tracic; spre analogie, se citau antroponimele Πευεσουσος şi Πιεισειςος (IGBR, II, 874; IV, 2233). Acum, Ioan Piso propune următoarea reconstituire grafică şi lectură:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
Septi-
mius
Pusu-
[la] vete-
[ranu]s ex
[dec(urione) ? ..]
[- - -].

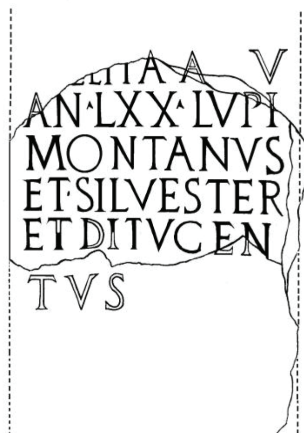
Pentru *cognomen*, editorul citează *pusula – pustula*, o inflamație a pielii; prin urmare, o referire la aspectul fizic al personajului.

2368. P. 152–154, nr. 3. **Gherla**. Fragment de stelă funerară, din rocă vulcanică, descoperit în castru. Dimensiuni: 74 × 65 × 26 cm. Litere înalte de 6 cm; semne de separație; partea inferioară a câmpului epigrafic decorticată.

D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, *Din istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla* (*Aus der Militärgeschichte des römischen Dakien. Das römische Binnenkastell von Gherla*), Timișoara, 2008, p. 48, 212, nr. 29.

[- - -]IIAI [...]
an(nis) LXX Lupe[rcus ?]
Montanus [- - -]
et Silvester [- - -]
et NIV EN[- - -].

Ioan Piso propune următoarea reconstituire şi lectură:

[- - -]
Ạẹḷịa A[… v(ixit)]
an(nis) LXX Ulpi(i) ?
Montanus
et Silvester
et Dịtugen-
[tus .....]
[- - -].

Inscripţia a ajuns în castru către mijlocul secolului al III-lea, când a fost folosită ca material de construcţie pentru repararea distrugerilor provocate de invaziile barbare.

2369 P. 154, nr. 4. **Gilău**. Fragment de stelă funerară de calcar descoperit de Dan Isac în castru. Dimensiuni: 14 × 17,5 × 4,5 cm. Litere înalte de 3,54 cm.
Inedit.

[- - - - - -]
[- - -]gaṛ[- - -]
Domi[tianus?]
pṛ[aef(ectus) alae?].

R. 1 (Piso): „Ces trois lettres pourraient appartenir plutôt au *nomen* du dédicant: le plus fréquent est *Gargilius*, mais des *nomina* comme *Garicius*, *Garinius* ou *Ligarius* sont toujours possibles; normalement le *nomen* était précédé d'un *praenomen*".

Garnizoana castrului de la Gilău era formată de *ala Siliana civium Romanorum*; vezi Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 174–176. Despre împrejurările în care piatra a ajuns în castru, vezi numărul anterior.

2370 P. 154–157, nr. 5. **Gilău**. Fragment de stelă funerară din calcar. Dimensiuni: 50 × 20 × 10 cm. Litere înalte de 6–6,5 cm.
Inedit.

Editorul propune următoarea reconstituire grafică şi lectura:

D(is)] M(anibus)
[- - - - -] Propi(?)]ṇcus
[- - - - - alae Siliana?]e

Despre împrejurările în care piatra a ajuns în castru, vezi numărul anterior.

2371. NAPOCA. Altar fragmentar de calcar, descoperit pe Bulevardul Regele Ferdinand din Cluj-Napoca; înălţimea blocului = 44 cm. Câmpul epigrafic apreciat: 25 × 29 cm; litere înalte de 4 cm. *Interpunctio* între cuvinte, dar şi în interiorul acestora (r. 1, 3).

Eugenia Beu-Dachin, George Cupcea, Sorin Cociş, *A Dedication to Terra Mater at Napoca*, ActaMN 58/I, 2021, p. 169–174.

TER · RE M[.]
TRI · G · IVL
PRO · CLIN[..]
· V · S · L · M

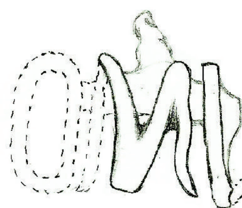
Terr(a)e M[a]-
tri G(aius) Iul(ius)
Proc(u)lin[us]
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

2372. *Signaculum* de fier descoperit în cercetările arheologice preventive (anul 2021) din *vicus*-ul roman de la Sutor (jud. Sălaj). Piesa este fragmentară, fiind executată prin forjare dintr-o singură bucată de metal; lungimea: 24,3 cm; înălţimea literelor: 3,1–3,4 cm.

Sorin Cociş, *Un nou* ***signaculum*** *din Dacia romană*, CA 28, 2, 2021, p. 439–446, pl. IV/1–3.

1

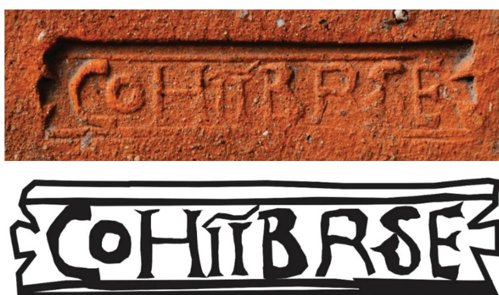

2

După descrierea autorului, din trunchiul principal pornesc trei brațe; pe fiecare braț se afla câte o literă. Prima literă este păstrată fragmentar; ar putea fi *I*, dar se păstrează în partea de jos un început de îndoire spre dreapta, ceea ce poate indica litera *N* sau *M*. Cea de a doua literă aflată pe axul principal, la o primă constatare, pare a fi litera *N*, dar în partea de sus dreapta se vede o mică îndoitură care ar sugera mai degrabă litera *M*. Din descrierea editorului (corectă), înseamnă că desenul trebuie răsturnat, iar citirea se face retrograd (v. desenul din dreapta): ***N M O***. Trupa poate fi un *N(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium)* (vezi Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 267, cu bibliografia anterioară). Vezi însă *supra*, nr. 2331.

În Dacia au fost descoperite nouă *signacula* de fier; vezi: Dan Isac, S*ignacula aus Dakien*, Saalburg Jahrbuch 46, 1991, p. 57–64; Dan Isac, *Viața cotidiană în castrele Daciei Porolissensis*, Cluj-Napoca, 2001, p. 73.

2373. Romita (Brusturi, jud. Sălaj). Ştampilă tegulară; 6 × 2 cm.

George Cupcea, Dan Deac, Markus Zimmermann, *Cohors II Britannorum milliaria eq. c. R. p. f. in the 3rd century CE*, EDCS-J 28, 11/2022.

Cohortis II Br(itannorum) Se(verianae)

Din castrul de la Romita se cunosc de multă vreme ştampile tegulare COH II BRITANN (cu ligaturi: I+T, A+N) şi COH II BR ∞ (CIL III, 8074, 11 a); vezi Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 193–194.

2374. **POROLISSVM**. Fragment de placă de calcar; dimensiuni: 30 × 34 × 15 cm. Litere înalte de 3 cm.

Coriolan Horaţiu-Opreanu, Ligia Ruscu, *A Greek Inscription from the Forum*'*s Basilica at Porolissum (Dacia)*, ZPE 218, 2021, p. 127–132.

[- - - - - - - - - - - - - -]
[ἁ] βουλὰ κα[ὶ ὁ δᾶμος]
ὁ Βυζαντί[ων Τιβ.]
Κλαύδιο[ν- - -

După primul cuvânt păstrat, inscripţia era redată în dialectul doric. Autorii consideră că inscripția grecească aparține perioadei de utilizare a clădirii, care începe, cel mai devreme, în ultima parte a domniei lui Septimiu Sever.

După editori: „Thus, the man honoured by Byzantion at Porolissum was either an official of equestrian rank or an officer of the Roman army who, in the course of his official duties, had the opportunity to render some very important service to the city of Byzantion, or else a holder of the citizenship of both cities".

Ca simplă sugestie, ne-am putea gândi la T. Claudius Xenophon, *proc(urator) Illyrici per Moesiam Inf(eriorem) et Dacias tres* (Ephesus, CIL III, 6575 = 7127 = ILS 1421 = IDRE II, 377), care primeşte o dedicație şi la Porolissum (AÉ 1988, 977 = ILD I, 677).

Inscripția se adaugă lotului apreciabil de inscripții greceşti din Dacia; vezi Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003.

2375–2376. POROLISSVM. Dan Deac – Dan Dana, *Deux noms sémitiques à Porolissum (Dacie romaine)*, ActaMP 43, 2021, p. 131–138.

2375. P. 131–134. Inel de argint (1,8 × 1,25 × 1,25 cm), decorat cu caneluri, iar suprafața şatonului este aurită. A fost descoperit în anul 1979, în zona sanctuarului zeului Bel. Pe şaton este o inscripție, pe două rânduri; citit inițial *Balanus* (preluat în ILD, I, 728), iar, mai de curând, BAL*(o)* AN*(ulum)* V*(otum)* S*(olvit)* (C.H. Opreanu, F. Taloş, *The Cult*

Complex of Bel at Porolissum. A Historical and Architectural Perspective, EphemNap 30, 2020, p. 106) – ceea ce actualii editori califică drept „interprétation extravagante” (p. 132). Noii editori remarcă în primul rând BAI (dar consideră că ultima literă era de fapt R, acum parțial distrus), în r. 2 AS; prin urmare, un nume semit BAR̦/AS, pentru care citează (p. 134) analogii de la Palmyra, Doura Europos şi El Kantara (Numidia).

2376. P. 134–136, fig. 5 (foto), 6–7 (desene). Fragment ceramic cu grafit realizat în pasta arsă. Lectura: *Mociṃ[i]* sau *Mociṃ[us]*; numele este considerat semitic.

2377. POROLISSVM. Mic disc de bronz, descoperit în anul 1984, în cursul săpăturilor din castrul de pe Pomăt, în *latus praetorii dextrum*[3]. Diam. = 3 cm, gros. = 0,2 cm. Pe una din fețe, inscripție „au pointillé”; litere înalte de 5–7 mm. Muzeul de Istorie şi artă, Zalău (inv. CC244/1984).

Dan Deac, Dan Dana, *Une nouvelle tessera militaris découverte à Porolissum*, în Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociș (eds.), *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 243–248.

MVCO

După autori, un antroponim trac, atestat o singură dată în teritoriul Montanei (I. Velkov, BIAB 14, 1940–1942, p. 271; *OnomThrac*, 256); într-o formă apropiată la Beroia în Thracia (ILCV I, 478): *Moco*. Din Dacia se cunosc câteva antroponime derivate de la *Muca* – *Mucapa[ibes?]*, *Mucapor*, *Mucapuis* (f.), *Mucasenus*, *Mucatius*, *Mucatralis* (D. Dana, *Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces)*, în Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac (eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, 430–448).

2378. Dávid Petruț, *The Roman Potery Lamps from the Necropolis of Porolissum on Ursoieş Hill*, ActaMP 43, 2021, p. 151–169.

Autorul publică 41 de exemplare, unele întregi, altele fragmentare, descoperite în săpături mai vechi (Marius Moga, 1949; Mihail Macrea, 1958–1959; aflate în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca) sau mai noi (2006–2009, Muzeul Județean de Istorie şi Artă Zalău) în necropola de pe dealul Ursoieş. Patru exemplare poartă ştampile: FORTIS (probabil aceeaşi ştampilă păstrată fragmentar) [- - -]TIS), LVCIVS F*(ecit)*, APRIO.

2379 (= CEpR, XXXIX, 2020, 2131). **Romita** (castru). Fragment de vas ceramic descoperit în castrul auxiliar. Inscripţie executată în pasta crudă, înainte de ardere.

[3] După editori, „La section S 85, creusée dans les *latera praetorii sinistra*”; în cursul săpăturii a fost identificată construcția C 4 (de identificat cu *praetorium*), în care a apărut această piesă. Pentru zona în care s-a trasat secțiunea, ar fi trebuit utilizată forma de singular: *latus praetorii sinstrum* (deoarece secțiunea pornea de la *principia*, deci nu străbătea şi *latus dextrum*) sau, şi mai bine, *latus principiorum sinistrum* – deoarece edificiul central (comandamentul castrului) se numea *principia* (vezi Rudolf Fellmann, *Principia – Stabsgebäude*, Limesmuseum Aalen, 1980), nu *praetorium*, cum se credea la noi acum o jumătate de secol.

Publicare: Dan Deac, Dan Dana, *Liber Pater frugifer: un graffite votif du camp auxiliaire de Romita (Dacia Porolissensis)*, ActaMP 41, 2019, p. 113–120; revizuire: Ioan Piso, ***Liber frugifer** im Auxiliarkastell von Romita?*, în Krešimir Matijević (ed.), *Miscellanea historica et archaeologica. Festschrift zu Ehren von Rainer Wiegels anlässlich seines 80. Geburtstages*, Ingelheim, 2021, p. 175–182.

Editorii din 2019 propuneau: *Lib(e)ro Pat[ri]* / *Ḟṛụgị[fero]*. Ioan Piso observă însă că Liber Pater nu apare în inscripţii cu epitetul *frugifer*; noua lectură propusă:

Lib(e)ro Pat[ri]
Ạug(usto) Ṃ[- - -]
[- - - - - - - - -] ?

Zeul apare cu acest epitet în două inscripţii de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR III/3, 11 şi 252).

Inscripţii externe referitoare la istoria Daciei
(2380–2395)

2380. Provenienţă necunoscută. Fragment de diplomă militară (*tabella II*). Dimensiuni: 7 × 6,5 cm.

Werner Eck, Steven Cockings, *Two fragmentary Diplomas, issued under Vespasian and Antoninus Pius*, ZPE 218, 2021, p. 285–288.

Intus:

[Imp(erator) Caesar Vespasianus Augustus, pontifex maximus, tribunicia potestate - - imp(erator) - - -, p(ater) p(atriae), co(n)s(ul) - - -,]

[equitibus et (?) *peditibus, qui militant in alis - - -* (?) *et cohortibus - - -, quae sunt in - - - - - , civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent, cum est civitas iis data, aut, si qui caelibes essent, cum iis, quas postea duxissent, dumtaxat singuli singulas].*

[A(nte) d(iem) - - - co(n)s(ulibus)]
[c]oh(ortis) I Thr[acum cui prae(e)st]
T(itus) Octavius [- - -],
[pediti]
Çegise Co[- - -].
[D]escriptum et [recognitum ex ta-]
[bu]la aenea qua[e fixa est Romae in]
[Capi]tolio.

Extrinsecus:

[-] Iuli [- - -] / M(ani) Enni Pro[- - -] / T(iti) Flavi Fron[tonis/tini/toniani] / [- - -]pp/ rr[- - -] - - -.

Fragmentul conţine un extras dintr-o *constitutio* a împăratului Vespasian, databilă în anii 70–74; numele provinciei în care staţiona acea *cohors I Thracum* este necunoscut. Reţinem doar numele veteranului menţionat de această diplomă, *Cegisa Co[- -]*, de factură thraco-dacică (Dan Dana, *Onomasticon Thracicum*, Atena, 2014, p. 80); patronimicul ar putea

fi întregit *Co[madici f(ilio)]*. Vezi Werner Eck, Andreas Pangerl, ZPE 153, 2005, p. 188–194, nr. 1; AÉ 2005, 1724.

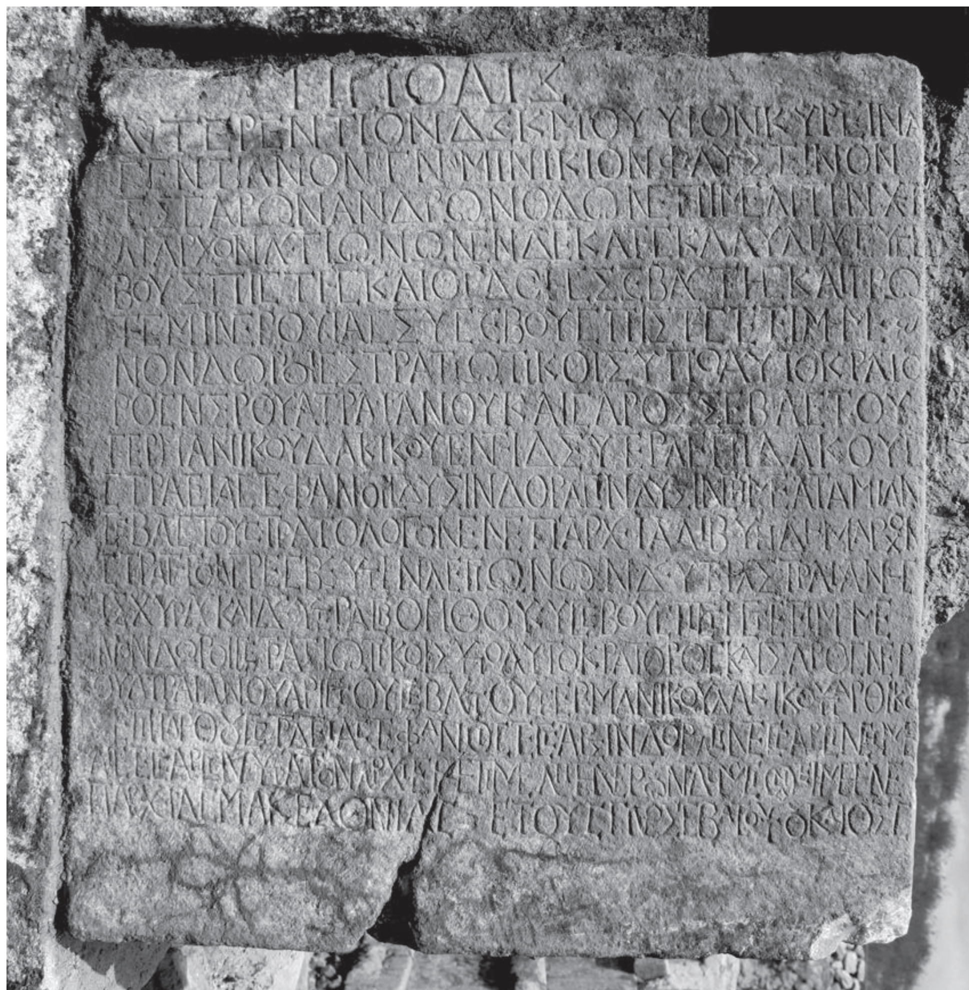
2381. Vitalište (Republica Macedonia). Placă de marmură albă, reutilizată mai târziu ca material de construcție. Dimensiuni: 76,5 × 72 × 23,5 cm. Litere înalte între 2,6–4 cm.

Nicolay Sharankov, *Five Official Inscriptions from Heraclea Sintica including a Record of the Complete cursus honorum of D. Terentius Gentianus*, Archaeologia Bulgarica 25, 3, 2021, p. 1–43.

În această cronică, reținem numai inscripția de la p. 12–26, nr. 3, fig. 15 (cea reprodusă mai departe, după fotografia publicată de editor) – 16 (detalii): inscripţia descoperită la Vitalište, unde a fost folosită ca material de construcție (o „piatră călătoare”, provenind de la *Heraclea Sintica* – Heraclea de pe Strymon).

.......................Ἡ πόλις
Δ(έκμον) Τερέντιον Δέκμου υἱὸν Κυρείνα
Γεντιανὸν Γνάιον Μινίκιον Φαυστεῖνον
τεσσάρων ἀνδρῶν ὁδῶν ἐπιμελητήν, χει-
λίαρχον λεγιώνων Ἑνδεκάτης Κλαυδίας Εὐσε-
βοῦς Πιστῆς καὶ Ὀγδόης Σεβαστῆς καὶ Πρώ-
της Μινερουίας <Ε>ὐσεβοῦς Πιστῆς, τετειμημέ-
νον δώροις στρατιωτικοῖς ὑπὸ Αὐτοκράτο-
ρος Νέρουα Τραιανοῦ Καίσαρος Σεβαστοῦ
Γερμανικοῦ Δακικοῦ ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐπὶ Δάκους
στρατείᾳ στεφάνοις δυσίν, δόρασιν δυσίν, σημέᾳ, ταμίαν
Σεβαστοῦ, στρατολόγον ἐν ἐπαρχείᾳ Λιβύῃ, δήμαρχον,
στρατηγόν, πρεσβευτὴν λεγιώνων Δευτέρας Τραιανῆς
Ἰσχυρᾶς καὶ Δευτέρας Βοηθοῦ Εὐσεβοῦς Πιστῆς, τετειμημέ-
νον δώροις στρατιωτικοῖς ὑπὸ Αὐτοκράτορος Καίσαρος Νέρ-
ουα Τραιανοῦ Ἀρίστου Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ Δακικοῦ
Παρθικοῦ τῇ ἐπὶ Πάρθους στρατείᾳ στεφάνοις τέσσαρσιν,
δόρασιν τέσσαρσιν, σημέαις τέσσαρσιν, ὕπατον, ἀρχιερῆ,
ἐπιμελητὴν ἔργων δημοσίων, τειμητὴν ἐπαρχείας
Μακεδονίας· ἔτους γνρʹ Σεβαστοῦ τοῦ καὶ θξσʹ

„Orașul onorează pe Decimus Terentius Gentianus Cnaeus Minicius Faustinus, fiul lui Decimus, din tribul *Quirina*: *quattuorvir viarum curandarum*; tribun al legiunilor XI Claudia pia fidelis, VIII Augusta şi I Minervia pia fidelis; distins cu decorații militare de către Împăratul Nerva Traianus Caesar Augustus Germanicus Dacicus în timpul celei de-a doua expediții dacice cu: două coroane, două haste (şi) vexillum; *quaestor Augusti*, însărcinat cu recrutarea în provincia Libya; tribun al plebei; *praetor*; legat al legiunilor *II Traiana fortis* şi *II Adiutrix pia fidelis*, distins cu decorații militare de Împăratul Caesar Nerva Traianus Optimus Augustus Germanicus Dacicus Parthicus pentru expediția contra parților: patru coroane, patru haste, patru vexile; *consul*; *pontifex*; *curator operum publicorum*; *censor* al provinciei Macedonia. În anul 153 al epocii auguste, care este 269” [= 121/122 p.Chr.].

Personajul onorat prin această inscripție era fiul lui Decimus Terentius Scaurianus (PIR[2], T 88; Ioan Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1991, p. 13–18, nr. 2); născut pe la 87–88, mort înainte de 129–130 (PIR[2], T 71). După parcurgerea uneia dintre sarcinile vigintiviratului, a îndeplinit trei tribunate militare (cel din legiunea I Minervia în 105–106, desigur sub comanda lui P. Aelius Hadrianus [vezi CIL III, 550 = IG III, 464 = ILS, 308 = IDRE II, 365], când a fost decorat de împăratul Traian în războiul dacic). În continuare, urmează treptele carierei senatoriale (*cursus honorum*): *quaestor Augusti*, fiind însărcinat cu misiunea de recrutare (*dilectator*) în Africa; tribun al plebei (108–109, la Roma), *praetor*, apoi două comandamente legionare (asupra legiunii *II Traiana fortis* în Syria, apoi asupra legiunii *II Adiutrix pia fidelis* în războiul parthic); *consul*, atestat în *Fasti Ostienses* (*edendos illustrandos restituendos curavit Ladislaus Vidman*, Praga, 1982, p. 46), precum şi în două diplome militare, la 16 august 116 (AÉ 1995, 1186 = RMD, IV, 229) şi 8 septembrie

116 (CIL XVI, 62). Urmează două misiuni onorifice (*pontifex*, *curator operum publicorum*), apoi *censitor* în provincia Macedonia; într-o inscripţie de la Vitalište din anul 120 (IG X.2.2, 162) apare cu titlul de *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*, când stabileşte hotarele între două comunităţi locale.

2382. NEAPOLIS (Nablus, Israel). Placă de piatră. Dimensiuni: 35 × 39 × 16 cm. Litere înalte între 2,8–3,6 cm. Israel Museum, Jerusalem.

Tiber(ius) Clau(dius) Serg-
ia (tribu) Mansuetus,
vet(e)r(anus) leg(ionis) IIII Fl(aviae)
Fe(licis),
do(mo) Perg(amo) Asi(ae), vixi(t)
ann(os) LXI; Tib(erius) Clau(dius)
MAGNI*, liber(tus) et (h)e-* (sic !)
res, fecit patrono
bene merenti.

Werner Eck, Dirk Koßmann, *Legio IV Flavia Felix at Neapolis. The funerary Inscription of a Veteran*, Scripta Judaica Cracoviensia 13, 2015, p. 38–39, fig. 1 (prezentată în AÉ 2015, 1681); Werner Eck, Israel Museum Studies in Archaeology 10, 2020–2021, p. 2–7.

Aşa cum remarcă editorii, prezenţa tribului este un indiciu că inscripţia datează din secolul al II-lea p.Chr. –, deşi, din alte considerente (istorice, dar şi de scriere), nu exclude nici secolul al III-lea (opinie reţinută şi de AÉ 2019, 1681).

De la Neapolis se cunoaşte încă o inscripţie menţionând un militar al acestei legiuni, care ar data din timpul războiului lui Septimiu Sever contra lui Pesceniuus Niger (AÉ 1948, 147): *D(is) M(anibus) C(aius) Val(erius) C(ai) f(ilius) Aemil(ia) Longinus Stob(is) mil(es) leg(ionis) IIII Fl(aviae) stip(endiorum) XV vix(it) ann(os) XXXV. C(aius) Val(erius) Valens fratri b(ene) m(erenti) p(osuit).* De pe teritoriul aceleiaşi provincii, de la Nazareth, provine o altă inscripţie a acestei legiun (vezi numărul următor).

2383. NAZARETH (?). Stelă funerară; 88 × 55 × 5 cm. Litere înalte de 5 cm.

F. Cumont, *Catalogue des sculptures et inscriptions antiques des musées royaux du Cinquantenaire*[2], Bruxelles, 1913, p. 197–198, nr. 168; Werner Eck, Dirk Koßmann, *Ein Legionssoldat in einer Inschrift aus Nazareth und die Präsenz der legio IV Flavia Felix in den östlichen Provinzen*, Scripta Judaica Cracoviensia 13, 2015, p. 31–36, fig. 1; AÉ 2015, 1677.

D(is) M(anibus)
C. Iulius Qu-
˹ar˺tu˹s˺ mil(es) le-
g(ionis) IIII Fl(aviae) Felicis
vi*xit a˹n˺ni˹s˺ XXX,*
militavit ann-
is VII II[I]. C. Astori-
{i}s Maximus, m-
iles leg(ionis) eiusdem, ˹a-
m˺ico bene mere-
nti p˹o˺suit

După noii editori, inscripția ar indica prezența unei vexilații a legiunii IIII Flavia Felix cu ocazia reprimării răscoalei lui Bar Kochba. Pentru această datare pledează epitetul *Flavia felix* al legiunii (E. Ritterling, RE, XII/2, 1925, col. 1541, 1544; vezi Ioan Piso, IDR Appendix III, p. 11).

De asemenea, prezența unui detașament din legiunea IIII Flavia Felix în Orient a fost susţinută cu ocazia războiului parthic al împăratului Traian. Astfel, un centurion al acestei legiuni, Q. Licinius Macrinus, dedică la Micia o inscripţie lui Iupiter Optimus Maximus Heliopolitanus, probabil după întoarcerea din campania orientală (CIL III, 1353 = IDR III/3, 95; cf. Nicolae Gostar, *Sur Jupiter Héliopolitanus en Dacia*, Analele Ştiinţifice ale Universității „Al.I. Cuza", Iaşi (seria istorie), 19, 2, 1973, p. 253–260; Constantin C. Petolescu, *Jupiter Héliopolitanus et la légion XIII Gemina*, Dacia N. S. 33, 1989, p. 253–254).

2384. Ioan Piso, *Deux inscriptions rupestres d'Arulis sur l'Euphrate et la supposée participation de la Legio IIII Flavia Felix à l'expédition parthique de Trajan*, în *Antiquitas Aeterna*. Classical Studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday. Edited by Katarzyna Balbuza, Michał Duch, Zofia Kaczmarek, Krzysztof Królczyk and Anna Tatarkiewicz (PHILIPPIKA. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen – Contributions to the Study of Ancient World Cultures, 153), Wiesbaden, 2021, p. 339–344.

Studiul priveşte două inscripţii rupestre din cariera de la Arulis (Ehneş), pe Eufrat, situată la 15 km în aval de Zeugma, publicate de T. Albustanlioğlu, *Another Legion identified in the Zeugma (Arulis/Ehneş) Quariers*, Anadolu, 41, 2015, p. 135–158 (*non vidi*); prima a fost citită LEG IIII / FF (pe două rânduri; în numărul de ordine al legiunii, cei doi *I* interiori mai scurţi), cea de-a doua *Scy(thica) Fel(ix)*. Cele două inscripţii, atribuite legiunii IIII Flavia Felix, au fost incluse în AÉ 2015, 1668–1669.

Aceste inscripţii au beneficiat recent de o revizuire atentă a lui Ioan Piso, care, în cazul primei inscripţii, recunoaşte în continuarea primului rând litera *S*, iar în rândul al doilea *FEL*. Cea de-a doua inscripţie conţine *SCYT* clare (cu litera Y tăiată de o bară orizontală, închipuind

ligatura Y+T). Prin urmare, cele două inscripţii rupestre din cariera de la Arulis de pe Eufrat aparţin legiunii IIII Scythica din provincia Syria.

2385–2395. Patrick Reinard, ΦΙΛ(ε)Ι ΤΟΝ ΔΑΚΑ. *Überlegungen zu einigen Quellenbelegen für Daker in der östlichen Wüste Ägyptens*, în *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*. Edited by Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba and Iulia Dumitrache, Wiesbaden, 2021, p. 195–219.

Cercetările din forturile romane (*praesidia*), din Deșertul Oriental al Egiptului, au livrat un mare număr de fragmente ceramice (*ostraca*) cu inscripții conținând informații importante pentru istoria militară a Egiptului în epoca romană. Pentru subiectul nostru, sunt importante patru forturi: cel de la *Mons Claudianus*, care păzea carierele de granodiorit; cel de la *Krokodilo* (al-Muwayh) şi *Maximianon* (al-Zarqa), care protejau drumul de la Koptos (Quft) la Myos Hormos (Quusayr); cel de la *Didymoi*, care proteja drumul de la Koptos la Berenice[4].

Inscripțiile pe *ostraca* ne informează despre prezența unei unități militare de daci şi ne documentează într-o măsură neaşteptat de bogată asupra antroponimiei dacice. Vezi în această privință: Dan Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert Oriental de l'Egypte. Morphologie des noms Daces*, ZPE 143, 2003, p. 166–186; Dan Dana, Florian Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron 39, 2009, p. 209–256.

Prezentăm, mai întâi, principalele informații culese din *ostraca* de la Didymoi; trimiterea se face la articolul lui P. Reinard[5]:

2385. P. 204–205, nr. 6 (O. Did. 6). *Ostrakon*, care păstrează sfârşitul unei scrisori (r. 6–8): ἄσσπασε (*lege*: ἄσσπασαι) Διόρβλικο/ν καὶ πόντας το[ὺ]ς σο/νπολίτας (*lege*: συ/νπολίτης).

Numele poate fi dacic sau tracic, cf. Διουρπλιζ (v. O. Did. 64; *infra*, nr. 2390). „Mit συ/νπολίτης sind hier sicher weitere Daker gemeint, was an den Inhalt des Briefes O. Krok. 1/98 erinnert…" (Reinard).

[4] Publicații de *ostraca*: Hélène Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô. La correspondance militaire et sa circulation. Praesidia du désert de Bérénice,* II, Cairo, 2005, 286 p. (planșele cu *dipinti,* p. 211–281); Hélène Cuvigny, *Didymoi. Une garnison romaine dans le désert oriental d'Égypte. Praesidia du désert de Bérénice*, II. *Les textes*, Cairo, 2012. Vezi, de asemenea, *Mons Claudianus. Ostraca Graeca et Latina*, vol. I, ed. J. Bingen, A. Bülow-Jacobsen, W.E.H. Cockle, H. Cuvigny, L. Rubinstein, W. Van Rengen (Institut Français d'Archéologie Orientale, Documents de Fouilles 29), Cairo, 1992, nr. 1–190; vol. II, ed. J. Bingen, A. Bülow-Jacobsen, W.E.H. Cockle, H. Cuvigny, F. Kayser, W. Van Rengen (Institut Français d'Archéologie Orientale, Documents de Fouilles 32), Cairo, 1997 nr. 191–416; *Mons Claudianus. Ostraca Graeca et Latina*, vol. III, *Les reçus pour avances à la "familia"*, ed. H. Cuvigny (Institut Français d'Archéologie Orientale, Documents de Fouilles 38), Cairo, 2000, nr. 417–631; vol. IV, ed. Bülow-Jacobsen, *The Quarry Texts* (Institut Français d'Archéologie Orientale, Documents de Fouilles 47), Cairo, 2009, nr. 632–896.

[5] Sub nr. 1–5, 14, P. Reinaud discută câteva *ostraca* de la Krokodilo; nr. 7, antroponime tracice; nr. 15, grafit latin de la Talmis (vezi Hélène Cuvigny, discuția de la *ostrakon* nr. 71 de la Krokodilo).

2386. P. 205, nr. 8. (O. Did. 417). Scrisoare în latineşte (datare circa 120–125 p.Chr.) trimisă de Demetrious şi Numosis către un anume Claudius; la sfârşit: *Salute Diur<r>panaịṇ*. Un cunoscut antroponim regal dacic.

2387. P. 205–206, nr. 9 (O. Did. 435). Scrisoare a unui dac către fratele său: Ζουρδανος Δια[- - -]/παλα τῷ ἀδελφῷ / χαίρειν. Autorul compară cu *Diurdanus*, cunoscut antroponim geto-dacic.

2388. P. 206, nr. 10 (O. Did. 391). Un Philokles salută pe un Ἀυειζ[ίνα]. Despre acest antroponim, vezi Dan Dana, *Onomasticon Thracicum*, Atena, 2014, p. 23; Dan Dana, *Dékinais et Avézina. Pécisions onomastiques sur deux noms historiques des Daces*, EphemNap 13, 2003, p. 143–147.

2389. P. 206–207, nr. 11 (O. Did. 392). Fragment de scrisoare, datată circa 219 p.Chr.

Δαμαναις Ἀουιζινα τῶι / [ἀ]δελφῶι *vac*. χαίριν καλῶς / [ποιήσεις] τὰς ῥατίοκνας καὶ / […]. Despre nume, vezi *supra*.

Despre *Damanais* (*Damanaeus*), vezi IDRE II, 420; despre *Aouezina*, vezi *supra*.

2390. P. 208-209, nr. 15 (O. Did. 64). Listă de soldaţi; primele şase-şapte sunt dacice.

Διερναις / ιβ Τιαι vac. (- - - -) / ια Διουρπλιζ / *[[* Διου … χος *]]* /α Δεζίβαλος / β̣ Ζουραι / Ἀουιζινα / ε Ποτάμον / Ἕρτωσις / Διδυμίων / Παπείρις / Ἀντίστις / Δαδας

Alte câteva *ostraca* de la Mons Claudianus:

2391. P. 209–210, nr. 16 (O. Claud. 2/402). Listă de soldaţi; prima jumătate a secolului al II-lea.

[Δα]δαζι·Δαβλοσ(α) / Διερι·Δαρδιολαι / Νειστοδιτουλαι / Λονγεῖνος·Φίρμος / (5) Ἰούλιος Κλήμης / Καικίλλιος·Καπιτόμ (lege Καπίτον) / Σέντιος Κασιανός / Λονγεῖνος Ἀπολλινά(ρις) / Ἰούλιος Σατουρνῖνος·μί(νωρ) / (10) Νεμώνιος Ἀπολλινά(ρις)

2392. P. 210–211, nr. 17 (O. Claud. 2/403). Listă de soldaţi; prima jumătate a secolului al II-lea.

Λονγῖνος Δομετι(ανός) / Λικίν(νιος)·Ῥούφος / Κλαύδ(ιος) Σα̣β̣ε̣ῖνος / Κλαύδ(ιος) [Ἄν]τυλλος / Θιαις / Διερναῖος Δαρδάν(ου) / Δαδαζι·Δαβλοσα) / Διερι·Δαρδιολαι / Ἀρούντι(ος) Σεουῆρος / Διερν̣αῖος Βαστι(ζα).

2393. P. 211, nr. 18 (O. Claud. 2/404). Textul primelor două rânduri: α Απτασα μαίορ / [1]σοτι…. Απτασα.

Pentru acest nume, se citează spre analogie o inscripţie funerară de la Roma (CIL VI, 28848 = IDRE I, 72): *D(is) M(anibus). L(ucio) Vibio Zurozi Aptasae filio Vibia Dacia mater infelicissima b(ene) m(erenti) fecit* etc.

În r. 7, un nume dacic: *[[*Ζουραι*]]* Ναισουλαι.

2394. P. 211, nr. 19 (O. Claud. 3/407). Fragment dintr-o altă listă de soldați; prima jumătate a secolului al II-lea.

Încă o atestare a unui Απτασα μαίορ (vezi *supra*, nr. 2393).

2395. P. 211–212, nr. 20 (O. Claud. 4/745). Fragmentul conține « eine Kurznotiz, die in traianischer Zeit abgefasst wurde: στομωτηρίωι / Διουρπα. Mit στομωμα wird „Stahl" bezeichnet bzw., „iron that had a bisher content of carbon and was harder than ordinary iron". Ein *stomoterion* ist eine entsprechende Werkstatt, also eine Schmiede » (Traducerea: Fragmentul conține o notiță redactată în vremea lui Traian: στομωτηρίωι / Διουρπα. Prin στομωμα este desemnat „oțelul", adică „iron that had a bisher content of carbon and was harder than ordinary iron". Un *stomoterion* este un atelier, adică o fierărie).

Numele *Diurpa* mai apare într-o diplomă din timpul împăratului Hadrian, ca soție a unui militar lăsat la vatră din *cohors II Augusta Nerviana Pacensis Brittonum milliaria*, care staționa în Dacia Porolissensis (Werner Eck, David MacDonald, Andreas Pangerl, *Neue Diplome für von die Auxiliartruppen in Unterpannonien und die dakischen Provinzen aus hadrianischer Zeit*, ActaMN 39–40/I, 2002–2003 (2005), p. 46–48, nr. 6; AÉ 2003, 2046).

MOESIA INFERIOR
(Dobrogea)
(nr. 2396–2450)

Bibliografie – Generalități
(nr. 2396–2425)

2396. Andrei Opaiț, Alexandru Barnea, Bianca Grigoraş, Adriana Panaite, Dragoş Hălmagi, *Dinogetia*, II. *Amforele romane*, Cluj-Napoca, 2021 (Editor: Adriana Panaite; ilustrație: Iuliana Barnea).

De reținut un număr important de amfore cu inscripții executate cu vopsea.

2397. Mădălina Dana, *La correspondance grecque privée sur plomb et sur tesson. Corpus épigraphique et commentaire historique* (Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte, Band 73), München, 2021.

Vezi încă, Mădălina Dana, *The Greek letters on lead and ostracon from the northern Black Sea: a contribution to the social and economic history of the region*, în *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*. Edited by Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba and Iulia Dumitrache, Wiesbaden, 2021, p. 15–24.

*

2398. Alexandru Avram, *Studies in Pontic epigraphy 1997–2017. Reviews and prospects*, în *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC – 5th century AD): 20 Years On (1997–2017)*. Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanţa, 18–22 September 2017). Dedicated to Prof. Sir John Boardman to celebrate his exceptional achievements and his 90th birth day, edited by Gocha R. Tsetskhladze, Alexandru Avram and James Hargrave (Archaeopress Archaeology), Oxford, 2021, p. 10–18.

2399. Alexandru Avram, *La "seconde fondation" des cités du Pont Gauche: rupture et continuité*, în vol. *De Mithridate VI à Arrien de Nicomédie : changements et continuités dans le bassin de la mer Noire entre le Ier s. a.C. et le Ier s. p.C.* Actes du colloque de Paris Nanterre, 2 et 3 mars 2018. Textes réunis et édités par Thibaut Castelli et Christel Müller, Bordeaux, 2022, p. 109–120.

Autorul discută mai întâi formula „a doua întemeiere a orașului" (δευτέρα κτίσις τῆς πόλεως) referitoare la cetatea Istros, în două inscripții: una nedatabilă mai exact (ISM I 191 = SEG , 24, 1105; dar se crede că se referă la revenirea, cândva, după distrugerea de către regele Burebista); ISM I, 193 = SEG 1, 330), datată pe timpul împăratului Hadrian (dar petrecută cu multă vreme mai înainte)

De asemenea, două inscripții de la Callatis (ISM III 44 = IG X,3,3,1 nr. 32; ISM III 45 = SEG 27, 384 = IG X,3,3,1 , nr. 33 a) fac referire la calitatea unui personaj, calificat ca „binefăcător şi întemeietor al oraşului" (εὐεργέτας καὶ κτίστας τᾶς πόλιος); în privința datării, chiar dacă opiniile diferă, ele se încadrează în al doilea deceniu al primului secol al erei creştine.

Aceste încadrări cronologice ne aduc în minte inscripția de la Săcele, în cinstea lui Q. Iulius Vestalis (AÉ 2014, 1142), din care aflăm despre solia histrienilor la împăratul Tiberius, prin care cereau permisiunea de a abandona cetatea – intenție la care au renunțat ca urmare a trimiterii lui Vestalis, care a impus respectarea unor mai vechi decizii imperiale (încă din vremea lui Augustus) şi a asigurat protecția orașului.

Organizarea provinciei Moesia a deschis o nouă epocă şi a asigurat noul statut al orașelor vest-pontice ca *civitates foederatae* sau *civitates liberae*.

2400. Alexandru Avram, Dragoş Hălmagi, Alina Streinu, *Inscriptions grecques sur pierre, timbres amphoriques et autres objets inscrits de la collection « Maria et George Severeanu » du Musée municipal de Bucarest*, în vol.: *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*. Edited by Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba and Iulia Dumitrache, Wiesbaden, 2021, p. 173–193.

Proveniența materialelor este, în cele mai multe cazuri, nesigură.

2401. Iulian Bîrzescu – Adam Rabinowitz, *The Rock Inscriptions from Casian and their context*, Dacia N.S. 65, 2021, p. 127–150.

Studiu amplu, pornind de la trei epigrafe: două rupestre, de la Şeremet (jud. Constanța), publicate de către Vasile Pârvan şi preluate mai târziu în ISM I, 369–370; o a treia, descoperită pe teritoriul comunei Cogealac, publicată de către Maria Bărbulescu-Munteanu şi inclusă în ISM I, 372 (inscripția pe ambele fețe). De curând, s-a adăugat un nou fragment, descoperit la Ulmetum („piatră călătoare"; vezi *infra*, nr. 2441).

În legătură cu semnificația acestor inscripții, s-au formulat opinii diferite. După o opinie, acele inscripții s-ar lega de existența unui lăcaş de cult al lui *Zeus Casios* (al cărui sanctuar celebru se afla pe muntele Casios în Syria; vezi SHA, *Vita Hadriani*, 14; *Anthologie Grecque*. Premiere partie: *Anthologie Palatine*, tome 6, livre III. Texte établit et traduit par Pierre Waltz, Les Belles Lettres, Paris, 1960, p. 160, nr. 332). După altă ipoteză, aici ar fi fost locul de naştere al Sfântului Ioan Cassian (vezi Emilian Popescu, *Studii de istorie şi de spiritualitate creştină*, I, Bucureşti, 2018, p. 697 sqq.). Mai aproape de realitate ar fi opinia că epigrafele ar avea rolul de a delimita două comunități din teritoriul cetății Histria (dovadă

limba inscripțiilor), *Casiana* şi *Speloucha* (opinie reluată, cu unele rezerve, şi de către autorii acestui studiu).

2402. Livia Buzoianu, *Răspândirea produselor greceşti de import în mediul autohton. Studiu de caz: Thasos*, Pontica 54, 2021, p. 307–352.

Studiul repertorizează 77 de puncte arheologice de pe cuprinsul Dobrogei (secolele IV–III a.Chr.).

2403. Livia Buzoianu et Maria Bărbulescu (†), *La période de début du Principat dans les villes grecques ouest-pontiques à la lumière des sources littéraires et épigraphiques*, în *Connecting the Ancient West and Est. Studies presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze*, ed. J. Boardman, J. Hargrave, A. Avram (†) and A. Podossinov, Leuven– Paris – Bristol, I, 2022, p. 205–215.

Articolul prezintă perioada cuprinsă între anul 27 a.Chr. (când Octavian devine *Imperator Caesar Augustus*) şi primii ani ai domniei lui Tiberius (18/19 ap. J.-C.). Pe baza surselor literare şi epigrafice, se caută răspuns la întrebarea când autoritatea imperială s-a stabilit în zona vest-pontică; domnia lui Augustus şi formele de manifestare a cultului imperial; crearea provinciei Moesia de către Tiberius; regalitatea odrisilor şi momentele conflictuale.

Cea mai disputată problemă este momentul organizării provinciei Moesia şi, concret, datarea prezenței în provincie a lui L. Pomponius Flaccus (PIR^2 P 715). De reținut remarcile autoarelor (p. 213):

„Nous pouvons donc accepter l'idée d'une fonction réitérée dans le cas de Pomponius Flaccus:

– le premier mandat, datant de 15 ap. J.-C., était fini à la date ou Ovide écrivait a Graecinus (fin 15 / début 16 ap. J.-C.);

– le second mandat fait directement suite à la mort de Latinius Pandusa, qui avait occupé le poste de *pro praetore Moesiae* entre 18 et 19 ap. J.-C. Après avoir exercé son mandat de consul a Rome, en 17 ap. J-C., Flaccus reprend sa fonction en Mésie en19 ap. J.-C. comme *vir consularis*. Flaccus exerce les deux mandats comme envoyé de Poppaeus Sabinus, vu que la Mésie, l'Achaie et la Macédoine avaient à l'origine un gouvernement commun".

Vezi o discuție mai amplă, *infra*, nr. 2412.

2404. Remus Mihai Feraru, *Cultul zeiței Hestia la Milet și în coloniile milesiene*, CA 28, 2, 2021, p. 475–482.

Studiul are ca obiect cultul zeiței Hestia la Milet (unde este presupus încă din epoca arhaică) și în coloniile milesiene întemeiate pe coastele Hellespontului, Propontidei și ale Pontului Euxin. Hestia (Ἑστία) era în același timp zeița căminului sau vetrei – căminul domestic sau căminul edificiilor publice – și substantivul comun care desemnează acest altar-vatră. La Milet, Hestia este adorată în ipostaza de Βουλαῖα, ceea ce înseamnă asocierea zeiței cu sfera vieții civice și politice a cetății.

„Existența Hestiei în panteoanele Apolloniei Pontice, Odessosului, Dionysopolisului, Tomisului, Istrosului, Olbiei, Pantikapaionului și Gorgippiei poate fi dedusă pe baza atestării epigrafice a antroponimului teoforic Ἑστιαῖος – care derivă de la numele zeiței – în onomastica acestor colonii milesiene. De altfel, *Hestiaios* este un nume teoforic foarte frecvent întâlnit în cetățile ioniene fără a se limita doar la acestea; el este atestat și pe monede descoperite la

Tomis, Odessos, Athena, Chios, Clazomene, Halicarnas, Iasos, Myndos, Cyzic și Seleucia din Cilicia” (p. 478).

2405. Remus Mihai Feraru, *Fêtes consacrées à Apollon à Milet et dans les colonies milésiennes du Pont-Euxin*, Pontica 55, 2022, p. 25–53.

În cetățile grecești, sărbătorile publice erau prilej de a cinsti divinitățile venerate în cetate. Studiul are ca obiect cercetarea comparativă a sărbătorilor dedicate lui Apollo la Milet și în coloniile milesiene de la Pontul Euxin. Sărbătorile consacrate lui Apollo (*Hebdomaia*, *Noumenia*, *Thargelia*, *Boedromia*, *Pyanopsia* și *Metageitnia*) dețineau o pondere însemnată în calendarul Miletului, precum și în cele ale coloniilor sale din zona Pontului Euxin (Sinope, Apollonia Pontica, Odessos, Dionysopolis, Tomis, Histria, Tyras, Olbia, Nymphaion, Pantikapaion, Gorgippia, Hermonassa, Tanais). La Milet și Olbia, asociațiile cultuale de *molpoi* și *neomeniastai* celebrau pe *Apollo Delphinios* și *Neomenios*.

Sărbătorile religioase consacrate lui Apollo aveau loc, la fel ca pretutindeni în lumea greacă, în prima și a șaptea zi a lunii. Unele erau legate de muncile agricole (*Thargelia*, *Pyanopsia*). Altele, precum *Metageitnia* și *Boedromia*, celebrau solidaritatea și fraternitatea ionienilor, fiind introduse în calendarul religios tradițional al ionienilor încă din epoca post-miceniană.

Cu puține excepții, numele lunilor din calendarul grec derivau din cele ale sărbătorilor omonime.

2406. Manfred Hainzmann, *Vier Prätorianerdiplome aus dem Jahr 208 n. Chr. − Eine Vergleichsanalyse*, în Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociş (eds.), *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 263–282.

Studiu complex asupra formularului diplomelor militare, care sunt cópii după decrete imperiale (*constitutiones*) emise în beneficiul militarilor, după terminarea serviciului legiuit. Articolul porneşte de la patru diplome emise pentru pretorieni, cópii după o *constitutio* a împăraților Septimiu Sever şi Caracalla din 22 ianuarie 208 (RGZM, 49–51 şi CIL XVI, 135). Autorul insistă asupra diferețelor de exprimare în cele patru texte, care se pot datora permisiunii acordate scribilor (care copiau textul – care urma a fi gravat – cu cerneală pe tăblița de bronz), pentru a realiza un text echilibrat. Adesea se observă chiar erori de gravare sau abrevieri mai puțin obişnuite, care pun în dificultate pe epigrafistul editor.

Un repertoriu al diplomelor pentru veteranii gărzilor pretoriene: Werner Eck, *Diplomata militaria für Prätorianer, vor und seit Septimius Severus. Eine Bestandsaufnahme und ein Erklärungsversuch*, Athenaeum 100, 2012, p. 321–336 (prezentat într-o scurtă notiță din AÉ 2012, 79).

2407. Dragoş Hălmagi, *Protecting the grave in a Graeco-Roman city: a look at the West-Pontic coast*, în *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC-5th century AD): 20 Years On (1997–2017) Proceedings of the Sixth International Congress on Black Sea Antiquities (Constanţa – 1822 September 2017) dedicated to Prof. Sir John Boardman to celebrate his exceptional achievements and his 90th birthday*, edited by Gocha R. Tsetskhladze, Alexandru Avram and James Hargrave (Archaeopress Archaeology), Oxford, 2021, p. 298–301.

Studiul examinează un grup de inscripții funerare din oraşele greco-romane de pe coasta de vest a Mării Negre, care au stabilit pedepse băneşti pentru încălcarea mormântului.

Protecția mormântului este o preocupare predominantă în lumea greacă şi în cea romană. Peste 150 de astfel de inscripții au supraviețuit pe teritoriul fostelor provincii Thracia și Moesia Inferior.

2408. Alexandra Lițu, Laurențiu Cliante, *Timbres amphoriques de Tomis (38 Strada Revoluției)*, Peuce S.N. 18, 2020, p. 151–162

Autorii publică un grup de ştampile pe amfore descoperite în 2006, provenind din Rhodos, Knidos, Sinope și Thasos.

2409. Alexandra Lițu, Laurențiu Cliante, *Timbres inédits de Tomis*, Peuce S.N. 19, 2021, p. 123–134

Autorii prezintă o serie de ştampile pe amfore descoperite în cursul unor recente săpături la Tomis. Ele provin din centre de producție consacrate: Knidos, Rhodos, Sinope, Thasos, aducând totodată în discuție câteva nume de eponimi nou atestate la Tomis.

2410. Natalia Mateevici, Mihai Ionescu, *Ştampile noi de amfore greceşti descoperite în aşezările de la Moşneni şi Dulceşti (jud. Constanța)*, Peuce S.N. 18, 2020, p. 163–170.

Articolul este o completare la loturile precedente de ștampile descoperite și publicate de către autori în diverse publicații din țară și de peste hotare, descoperite atât în perimetrul vechiului Callatis, cât și în *chora* callatiană.

2411. Florian Matei-Popescu, *(Dii) Maiores at Histria (ISM I 298)*, în Letiția Cosnean Nistor, Virgil Apostol, Mariana-Cristina Popescu, Ștefan Bâlici, Natalia Toma (eds.), *Arhitectură. Restaurare. Arheologie. In honorem Monica Mărgineanu Cârstoiu*, București, 2021, p. 282–289.

Dionisie M. Pippidi (ISM I, 298) traducea *Maioribus sanctis*: „Umbrelor sfinte ale părinților”, identici cu *Dii Manes*.

Într-un studiu cu titlu semnificativ: N. Hainzmann, *Aesculapius et Hygia als Dii Maiores*, Studia Europea Gnesnensia 16, 2017, p. 259–279 (cu un catalog al inscripțiilor, în care şi alte divinități sunt calificate cu acelaşi epitet), identifică acele enigmatice divinități cu zeii medicinei (vezi şi AÉ 2017, 11).

Şi mai recent, Florian Matei-Popescu ia în considerație în special trei inscripții: una de la Aquincum (CIL III, 3468 = ILS, 4014), dedicată *Maioribus sanctis*; o alta, tot din Pannonia Inferior, de la Antiana (CIL III 3292 = 10274 = ILS, 4011), dedicată *Dis Magnis Maioribus et Sanctissimae Sanctitati*; o a treia, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (AÉ 2010, 1383), închinată *Dis Maioribus Domno et Domnae.* Îndeosebi pe baza acestei ultime inscripții, autorul înclină a identifica *Maiores sancti* de la Histria cu acele anonime divinități de la Ulpia Traiana.

2412. Florian Matei-Popescu, *The Origins of the Province of Moesia: Romans, Greeks and Thracians*, în *De Mithridate VI à Arrien de Nicomédie: changements et continuités dans le bassin de la mer Noire entre le Ier s. a. C. et le Ier s. p. C.* Actes du colloque de Paris Nanterre, 2 et 3 mars 2018. Textes réunis et édités par Thibaut Castelli et Christel Müller (Scripta Antiqua, 166), Bordeaux, 2022, p. 121–151.

Studiu amplu consacrat unei lungi perioade istorice – de la misiunea lui M. Minucius Rufus (care a repurtat în anul 106 a.Chr. un triumf asupra scordiscilor: Velleius Paterculus, *Hist. Romanae* II 8,3; din deceniul umător datează tratatul dintre Roma şi Callatis: ISM III, 1) şi transformarea Thraciei în provincie romană (46 p.Chr.). Cel mai important dintre subiectele tratate este cel referitor la crearea provinciei Moesia (p. 131 şi urm.). De asemenea, Florian Matei-Popescu subliniază că acțiunile lui Tiberius în Illyricum (12–9 a.Chr.) se desfăşoară aproape simultan cu campaniile lui L. Calpurnius Piso și ulterior ale lui Lentulus în Thracia şi la Dunărea de Jos.

Prima implicare majoră a Imperiului la Dunărea de Jos este misiunea lui Sex. Aelius Catus (*cos. ord.* în anul 4 p.Chr., proconsul al Macedoniei: AÉ 1966, 379), care a strămutat în Thracia 50 000 de geți (Strabo, *Geogr.*, 7, 3, 20). Aproximativ din aceeaşi vreme datează comandamentul lui A. Caecina Severus (consul în anul 1 a.Chr.), ὁ τῆς πλησιοχόρου Μυσίας ἄρχων (Cassius Dio, 55, 29 3; după PIR[2] C 106: *legatus Augusti exercitus in Moesia tendentis*), care sare în ajutorul romanilor asediați de breuci la Sirmium (anul 6 p.Chr.).

Se consideră că, între timp, se petrecuse o modificare a statutului unor provinincii: Macedonia şi Achaia, atribuite Senatului de Augustus în 29 a.Chr., au fost trecute în subordinea Principelui; primul titular al unui astfel de mandat modificat ar fi fost L. Calpurnius Piso (*cos. ord.* în 15 a.Chr.), care ar fi deținut acest mandat ca *legatus Augusti pro praetore provinciae Macedoniae*.

Un alt personaj important al evenimentelor din aceşti ani a fost C. Poppaeus Sabinus (PIR[2], P 847; *cos. ord.* în anul 9), despre care Tacitus (*Annales*, I, 80, 1) scrie: *prorogatur Poppaeo Sabino provincia Moesia additis Achaia ac Macedonia*; tot de la Tacitus (*Annales* VI, 39, 3) aflăm că el a rămas în acest post timp de 24 de ani, până la moartea sa, în anul 35 – ceea ce a permis deducția că misiunea sa a început în anul 11 p.Chr.. Prorogarea ar fi intervenit în anul 15 (PIR[2], P 847); tot de la Tacitus (*Annales* I, 76, 2) aflăm că Tiberius a hotărât să scoată Achaia şi Macedonia de sub jurisdicția proconsulului, acestea devenind provincii imperiale – ceea ce nu mai lasă dubiu asupra titlului guvernatorului general până în anul 44: *legatus Augusti pro praetore*. Prin urmare, misiunea lui Poppaeus Sabinus a început ca legat consular al armatei din Moesia, întocmai ca A. Caecina Severus (v. *supra*).

Pentru istoria cetăților greceşti de pe teritoriul Dobrogei actuale, informații importante aflăm din scrisorile în versuri trimise de poetul Ovidius – relegat de Augustus la Tomis (anii 8–18). Pentru subiectul nostru, prezintă interes mențiunea atacului geților, în două rânduri, asupra Dobrogei: în anul 12, când a fost atacată cetatea Aegyssus, salvată de intervenția lui Vitellius, legatul unei legiuni, prilej cu care s-a ilustrat primipilul Vestalis (*Pontica*, IV 7, 1–54); apoi în 15, când a fost atacată Troesmis, în apărarea căreia a sărit Flaccus (*Pontica* IV, 9, 75–80; pe numele-i întreg: L. Pomponius Flaccus).

Despre aceste două ultime personaje menționate, date noi ne-a adus de curând o importantă descoperire epigrafică: o inscripție descoperită la Săcele (jud. Constanța), conținând bună parte dintr-un decret al unei cetăți greceşti (probabil Istros) în cinstea lui *Quintus Iulius Vestalis* (AÉ 2014, 1142 = SEG 64, 618), personaj cunoscut din epistola lui Ovidius (referitoare la evenimentul din anul 12). Inscripția face referire la o importantă misiune a lui Vestalis într-una din cetățile pontice (se crede că la Istros), unde a fost trimis de împăratul Tiberius la recomandarea (sau cererea?) lui L. Pomponius Flaccus, πρεσβευτὴς καὶ ἀντιστράτηγος, la o dată nesigură: în anul 15, după Florian Matei-Popescu (*The Horothesia of Dionysopolis and the Integration of the Western Pontic Greek Cities in the Roman Empire*, în Victor Cojocaru,

Altay Coşkun, Mădălina Dana (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods* [Pontica et Mediterranea 3], Cluj-Napoca, 2014, p. 464) şi G. Kantor (*The date and circumstances of Quintus Iulius Vestalis*, ZPE 203, 2017, p. 89); în 18–19, după C.P. Jones (*An Inscription from Istros and Ovid's Last Poems*, ZPE 200, 2016, p. 130, n. 25) şi Livia Buzoianu et Maria Bărbulescu (†), *La période de début du Principat dans les villes grecques ouest-pontiques à la lumière des sources littéraires et épigraphiques*, în *Connecting the Ancient West and Est. Studies presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze*, ed. J. Boardman, J. Hargrave, A. Avram (†) and A. Podossinov, Leuven – Paris – Bristol, I, 2022, p. 212).

Deoarece Vestalis nu mai este menționat de Ovidiu în anul 15, cu prilejul luptelor de la Troesmis, înseamnă că el nu se mai afla în Moesia; am presupus că, după isprăvile din anul 12, a fost chemat la Roma, unde a primit, succesiv, comanda uneia din cohortele Capitalei (în ordinea: vigilii, urbana, praetoria); cum aceste comenzi se vor fi întins pe cel puțin următorii trei ani (13–15), prezența lui în Moesia în anul 15 ar trebui exclusă.

Pe de altă parte, L. Pomponius Flaccus este menționat prima dată de Ovidius, în anul 15, în legătură cu luptele de la Troesmis (v. mai sus). Următoarea mențiune este la Tacitus, *Annales* II, 32, 2, în anul 16, când participă la şedințele Senatului roman. În anul 17 este *consul ordinarius* (vezi Tacitus, *Annales* II, 41, 2), deci în primele şase luni ale anului. După moartea lui Latinius Pandusa, *legatus pro praetore* al Moesiei (PIR^2, L 125), Pomponius Flaccus este din nou trimis în Moesia, cu misiunea (după Tacitus, *Annales* II, 66, 2) de a captura pe regele trac Rhescuporis, vinovat de o crimă dinastică.

Observăm însă că Pomponius Flaccus, *vir consularis*, a fost trimis într-o provincie aflată de mai mulți ani sub guvernarea altui consular (Poppaeus Sabinus) – ceea ce contrazicea sistemul constituțional roman. Prin urmare, trebuie să vedem trimiterea lui Flaccus cu un regim special, poate ca *legatus censitor*, cu misiunea de a efectua censul. Istoricul Appian (*Illyr*. 30) afirmă că moesii nu au fost supuşi la plata tributului (φόρος) înainte de domnia lui Tiberius – ceea ce înseamnă că abia atunci s-a efectuat un recensământ (*census*) al populației şi bunurilor ei; D. M. Pippidi (*Din istoria Dobrogei*, I, Bucureşti, 1965, p. 300 şi nota 62) lega acest eveniment de constituirea din punct de vedere juridic a Moesiei ca provincie.

Tot din această perioadă trebuie să dateze a doua prezență a lui Vestalis în Moesia, la Dunărea maritimă; valoarea rangului său (*primus pilus bis* ?) îl califica pentru misiunea de *praefectus ripae Thraciae* şi apărător eficient al cetăților din Pontul stâng.

Că aşa ar sta lucrurile, pare să reiasă şi din faptul că după mandatul consular al lui Pomponius Flaccus, toți ceilalți l*egati pro praetore* ai Moesiei, subordonați lui Poppaeus Sabinus (până la moartea acestuia, în 35), au fost iarăşi *viri praetorii*. Acelaşi sistem a continuat până în anul 44, perioadă din care cunoaştem doi *legati* ai complexului provincial (Moesia, Macedonia, Achaia) de ordin consular: *P. Memmius Regulus* (PIR^2 M 468) şi *M. Licinius Crassus Frugi* (PIR^2 L 190), şi doi *legati pro praetore* de rang pretorian ai Moesiei: *L. Martius Macer* (PIR^2 M 343) şi *C. Fufidius Asiaticus* (v. *infra*, nr. 2447). După aceea, Achaia şi Macedonia au fost redate Senatului

2413. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *Quelques remarques sur la population de Topolog et de Mihai Bravu (nord de la Mésie Inférieure)*, în *The Greeks and Romans in the Black Sea and the Importance of the Pontic Region for the Graeco-Roman World (7th century BC – 5th century AD): 20 Years On (1997–2017)*, p. 258–266.

2414. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *La démographie des militaires provenant du milieu rural de la Mésie Inférieure*, în *Antiquitas Aeterna*. Classical Studies dedicated to Leszek Mrozewicz on his 70th Birthday. Edited by Katarzyna Balbuza, Michał Duch, Zofia Kaczmarek, Krzysztof Królczyk and Anna Tatarkiewicz (PHILIPPIKA. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen – Contributions to the Study of Ancient World Cultures, 153), Wiesbaden, 2021, p. 221–230.

Vezi *Anexa* (militari şi veterani) cu vârsta decedaților şi durata serviciului militar (p. 227–230).

2415. Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Militaires de Mésie Inférieure dans les Maurétanies*, în *Africa, Egypt and the Danubian Provinces of the Roman Empire; Population, Military and Religious Interactions (2nd-3rd centuries AD)*, edited by Ştefana Cristea, Călin Timoc and Eric Charles de Sena (BAR International Series, 3058), 2021, p. 17–20.

Cf. nr. 2320 (*supra*).

2416. Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Les bénéficiaires des gouverneurs et les stations douanières en Mésie Inférieure*, în *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*. Edited by Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba and Iulia Dumitrache, Wiesbaden, 2021, p. 35–50.

Studiu epigrafic amplu. Dar prezenţa staţiilor de *beneficiarii consularis* era legată de supravegherea „polițienească" a întregului teritoriu al provinciei (vezi mai bine documentat cazul Daciei); dimpotrivă, stațiunile vamale erau situate pe frontieră, la intrarea în provincie, fiind exploatate de *conductores portorii* (arendaşi), iar, mai târziu, administrate de *procurator publici portorii* (funcționar imperial). Vezi, de altfel, concluzia finală a autorului (p. 47): „Si un bureau de douane était dans leur sphère d'action, alors l'activité des *beneficiarii* pouvait interférer avec celle des fonctionnaires. Autrement dit, la présence de ces militaires n'était pas forcément conditionnée de l'existence des stations douanières, mais l'inverse était aussi valable"; „Par conséquent, la fonction d'une *statio* du *portorium* n'impliquait pas forcément la présence des bénéficiaires, mais la double présence des *beneficiarii consularis* et des fonctionnaires de douane constitue, à mon avis, un indication pour l'importance de la localité".

2417. Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, *Les militaires originaires du milieu rural de Mésie Inférieure dans les flottes impériales: une études préliminaire*, în *In medias res Antiquorum. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Costel Chiriac oblata*, ediderunt Sever-Petru Boțan – Ştefan Honcu, Cluj-Napoca, 2022, p. 29–35.

2418. Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, Marius Alexianu, *Salt exploitation and Roman Army in Dacia: the Ocna Dejului-Sic-Cojocna-Gherla area*, în *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*. Edited by Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba and Iulia Dumitrache, Wiesbaden, 2021, nr. 2301, p. 119–124

Studiu pe baza cercetărilor de teren şi a surselor epigrafice.

2419. Ana Odochiciuc, *Donation dans la province de Mésie Inférieure*: ***Summae honorariae et pollicitationes ob honorem***, în *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*. Edited by Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba and Iulia Dumitrache, Wiesbaden, 2021, p. 95–100.

Studiul priveşte donaţiile unor cetăţeni în schimbul acordării sau chiar promisiunii unor funcții publice sau religioase; cazurile din cetățile pontice (Histria, Tomis, Callatis) şi de la Troesmis.

2420. Anamária-Izabela Pászint, *Prosopographia Ponti Euxini. Dionysopolis*, ActaMN 59/1, 2022, p. 9–51.

Articolul prezintă rezultatele unei cercetări în desfăşurare, o prosopografie a populației atestate în orașele grecești ale Mării Negre și Propontidei (*Prosopographia Ponti Euxini*), concentrându-se în acest caz (pe baza surselor epigrafice) asupra populației orașului Dionysopolis, de la primele atestări epigrafice și până în secolul III p.Chr. Lucrarea cuprinde și un catalog prosopografic cu populația atestată epigrafic.

2421. Annamária-Izabella Pászint, *Notes on the Networks of Veterans in Moesia Inferior*, în Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociș (eds.), *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 51–60.

Studiu epigrafic amplu privind „rețelele” de veterani din Moesia Inferior (secolele I–III), cei proveniți în special din legiunile staționate în provincie. Un rol important au relațiile familiale – aspect pus în evidență în special de inscripțiile funerare.

Pe de altă parte, inscripțiile publice pun câteodată în evidență relațiile ample ale unor personaje, cum ar fi primipilarul T. Aurelius Flavinus, *princeps ordinis col(oniae) Oesc(ensium) et buleuta civitatu[m] Tyranorum, Dionys<i>opol(itanorum), Marcianopol(itanorum), Tungroru[m] et Aquincensium* (CIL III, 14416 – ILS, 7178 = ILB, 18 = IDRE II, 320).

2422. Annamaria I. Pászint, Rada Varga, *Prosopographical notes on the conductores publici portorii Illyrici*, în vol.: *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*. Edited by Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba and Iulia Dumitrache, Wiesbaden, 2021, p. 101–117.

Studiu epigrafic; informația coincide în unele privințe cu cea din articolul de la nr. 2366.

2423. Lyuba Radulova, *Problemi di **portorium** in Moesia Inferior – controversie e confine*, în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche Supplementband II), Wien, 2021, p. 297–311.

Cercetare asupra *imunitas* – privilegiu de care s-au bucurat cetățile Tyras (CIL III, 781 = ILS, 423 = IOSPE I^2, 4) şi Histria (ISM, I, 67–68).

2424. Ligia Ruscu, *Epigraphic Sources on the Movement of Peuple between Egypt and the Provinces of Lower Moesia and Thrace (Ist – 3rd c. A.D.)*, în *Africa, Egypt and the Danubian Provinces of the Roman Empire; Population, Military and Religious Interactions (2nd-3rd centuries AD)*, edited by Ştefana Cristea, Călin Timoc and Eric Charles de Sena (BAR IntSer 3058), 2021, p. 21–24.

2425. Nelu Zugravu, *Un exemplu de strategie comunicativă epigrafică în Scythia Minor: ISM IV 16 (Tropaeum Traiani)*, Pontica 55, 2022, p. 451–465.

Autorul discută „strategia comunicativă" folosită în redactarea inscripţiei ISM IV, 16 de la Tropaeum. Sunt analizate elementele de natură paratextuală („mise en place": inscripţie în *tabula ansata*, aşezată la poarta de Est, la intrarea în cetate, în apropierea unui mini-trofeu), textuală („mise en page": ierarhizarea registrelor şi a mesajelor) şi paralexicală („mise en texte": spaţierea între principalele elemente ale mesajului, *hederae distinguentes*; gruparea rândurilor pe noţiuni), menite să faciliteze transmiterea mesajului (propagandei imperiale). Înălţimea textului (5 cm în r. 1–8) era menită să asigure receptarea comunicării epigrafice (importanţa operei imperiale), spre deosebire de înscrierea, doar ca subiect al construcţiei gramaticale (propoziţiei), a numelor celor doi *praefecti praetorio* (2,5 cm în ultimul rând, invizibile chiar de la mică distanţă).

Inscripţii recent descoperite sau revizuite
(2426–2450)

2426. Fragment de diplomă militară. Dimensiunile nemenţionate.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Diplomfragmente von der flavischen Zeit bis ins 3. Jahrhundert*, EDCS-J 17 11/2021, p. 6–8.

Lectura şi reconstituirea propusă de către editori :

Extrinsecus:

[Imp(erator) Caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitianus Augu/stus Germ[anicus pontif(ex) maximus, tribunic(ia) / potestat(e) XI[I?, imp(erator) XXII, censor perpetuus, co(n) s(ul) XVI, p(ater) p(atriae)]/

equiti[bus et peditibus, qui militant in alis quat]/tuor [et cohortibus - - -, quae appellantur I] / Flavia [Gaetulorum et - - - et Gallorum] / Flavian[a et - - -] etc.

Intus*:*

[Imp(erator)] Cae[sar divi Vespasiani f(ilius) Domitianus Augu/stu]s Germ[anicus pontif(ex) maximus, tribunic(ia) / pot]estat(e) XI[I?, imp(erator) XXII, censor perpetuus, co(n)s(ul) XVI, p(ater) p(atriae)

equitibus et peditibus, qui militant in alis quattuor et cohortibus - - -, quae appellantur - - -] etc.

Cele două *alae* făceau parte din armata provinciei Moesia Inferior. Editorii propun ca datare anul 93 (?).

2427. Provenienţa necunoscută. Diplomă militară (*tabella I*). Dimensiuni: 14,5 × 11,1 cm.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Eine zweite Kopie aus der Bürgerrechtskonstitution für Thracia aus dem Jahr 113*, EDCS-J 20, 1, 2022, p. 38.

Extrinsecus:

Im(perator) C[aesa]r divi Nervae fil(ius) Nerva / Traianus [Au]g(ustus) Germ(anicus) Dacicus pontif(ex) max(imus), / tribunic(ia) [p]otest(ate) XVII, imp(erator) VI, co(n)s(ul) VI, p(ater) p(atriae) /

peditibus et equitibus, qui militaver/unt in cohortibus duabus II Bracar/augustanorum {felice} et IIII Gallorum, / quae sunt in Thracia sub P(ublio) Iuventio / Cels[o i]tem II Flavia Numidarum / tran(s)lata{m} in Moesiam inferiore⌜m⌝ qu[i]nis et vicenis pluribusve stipen/[dii]s em[eri]tis dimissis honesta mis/sione, q[u]orum nomina subscripta / sunt, ip[sis] liberis posterisqu(e) eorum civi/tatem d[edit et] conubium cum u[x]oribus, / quas tun[c ha]buissent, cum es[t] civi/tas iis data, [au]t, si qui cae[libes ess]ent, / cum iis, qua[s] postea [duxissen]t, dum/taxat singu[li] singulas /

A(nte) d(iem) V [nonas Mai]as / L(ucio) Stertinio Norico L(ucio) Fa[dio [Rufino co(n)s(ulibus)]. /

Coh(ortis) IIII [Gall]orum, [cui praee]st / C(aius) Vind[icius C(ai)] f(ilius) Pub(lilia) Fon[tanus] / [- - -]t[e] / Iulio Mo[- - -]N f(ilio) [- - - ex] Cilic(ia) / et Mario f(ilio) eius et Domitio f(ilio) eius / et Iulio filio eius.

Descriptum et recognitum ex ta/bula aenea, quae fixa est Romae in / muro post templum divi Aug(usti) ad Mine<r>/vam.

Intus:

Im(perator) Caesar divi Nervae fil(ius) Nerva Traianus / Aug(ustus) Germ(anicus) Dacicus pontif(ex) maxim(us) tribunic(ia) / [p]otest(ate) XVII imp(erator) VI co(n)s(ul) VI p(ater) p(atriae) /

peditibus et equitibus[s, q]ui milita/verunt in co[hor]tibus d[ua]bus II / Bracaraugustanor[um {felic]e} et IIII / Gallorum, quae sunt in Thracia sub P(ublio) / Iuventio Celso, item II Flavia Numid(arum) / translata in Moesiam inferiorem / quinis et vicenis pluribusve sti/pendiis emeritis di[missi]s honesta / missione quor[um nom]ina sub/scripta sunt, i[psis li]b[eris] posteris/que eorum civitatem dedit et conubi/um cum uxoribus, quas tunc habu//[issent, cum - - -].

Diploma datează din anul 113 (întregirea datei).

Din aceeaşi *constitutio* mai apare diploma AÉ 2019, 2070 (= Dan Dana, ZPE 211, 2019, p. 227–232, nr. 1). Din aceste două diplome, aflăm că una din trupe, *cohors II Flavia Numidarm*, a fost transferată în Moesia Inferior – unde apare într-o diplomă din anul 116 (AÉ 2006, 1863 = CEpR, XXVI, 2007, 1211; vezi Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, p. 226). Curând, cohorta de numizi a fost transferată în Dacia Inferior, unde o întâlnim începând din anul 122 (Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia Inferior*, București, 2021, p. 238–240).

În privința datării, este sigur numai anul 113; data apare în diploma AÉ 2019, 2070 *a(nte) d(iem) V nonas Ạ[ug(ustas)]* (lectura Dan Dana, cf. Werner Eck, ZPE 216, 2020, p. 279); dar în noua diplomă, Werner Eck propune *a(nte) d(iem) V [nonas Mai]as* (vezi, încă, A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 33), deci 3 mai 113.

2428. Fragment de diplomă militară (*tabella I*) descoperit în anul 2016 la Zhytomyr (Jitomir), districtul Korostyshivs'ky din Ucraina. Dimensiuni: 7,5 × 8,2 cm.

Paul Holder, *Some Roman Military Diploma Fragments Found in Ukraine*, în *Emperor, Army, and Society. Studies in Roman Imperial History for Anthony R. Birley*, edited by Werner Eck, Federico Santangelo, and Konrad Vössing, Bonn, 2022, p. 275–288.

Prin combinarea textelor de pe cele două fețe ale tăbliței, conținutul diplomei este următorul:

[Imp. Caesar, divi Traiani Parthici f., divi Nervae nepos, Traianus Hadrianus Aug(ustus), pontifex maximus, tribunicia potestate IIII, co(n)s(ul) III],

[*equitibus et peditibus, qui militaverunt in alis quinque et cohortibus octo, quae appellantur* (1) *I Vespasiana Dardanor(um) et* (2) *I Gallor(um) et Pannonior(um)et* (3) *I Flavia Gaetulor(um) et* (4) *Gallor(um) Atectorigiana et* (5) *II Hispanor(um) Aravacor(um) et* (1) *I Sugambrorum veterana et* (2) *I Bracarorum c(ivium) R(omanorum) et* (3) *I Lepidian(a) c(ivium) R(omanorum) et]* (4) *I Fl(avia) Nu[midar(um) et* (5) *II Chalcidenor(um) sagit(tariorum) et* (6) *II Lucensium] et* (7) *I Fl(avia) Brit(tonum) e[t* (8) *II Mattiacorum et sunt in Mo]es]a Infer(iore) sub [Ummidio Quadrato, qu]inis et vicenis [pluribusve stipendi]s, item classicis se[nis et vicenis plurib]usve stipendis eme[ritis dimissis honesta miss]ione, quorum nomin(a) [subscripta sunt, ips]is liberis pos[terisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus, quas tunc habuissen]t, cum est civ[itas iis data, aut, siqui c]aelibes essent, [cum iis, quas postea duxi]ssent, dumtaxat [singuli singulas].*

a. d. XIIII k. Nov(embres), [C. Arminio Gallo, C.] Atil [i] o Serrano cos.

[cohort(is) II Matti]acorum cui praest [- - -] Marcianus, [ex pe]dite [- - -]idis f., Milesio [et - -- -] fil. eius.

[Descriptum et recogn]it um ex tabula aene(a) [quae fixa est Romae i]n muro post tem[plum divi Aug(usti) ad M]inervam.

Datare: 19 octombrie 120. Diploma este copie după o *constitutio* imperială cu această dată, din care au fost extrase alte patru exemplare: RMD V 356 (= 2018, 1995); AÉ 2009, 1807 (= AÉ 2018, 1996) şi 1808; AÉ 2018, 1993.

Posesorul diplomei este un fost pedestraş din *cohors II Mattiacorum*, care-şi avea sediul la Barboşi, în sudul Moldovei (vezi Florian Matei-Popescu, *Roman Army in Moesia Inferior*, Bucureşti, 2010, p. 222–225). Din numele comandantului cohortei se păstrează doar cognomenul Marcianus – personaj deocamdată neidentificabil în prosopografia milițiilor ecvestre. Despre numele posesorului, editorul notează: „The recipient, an infantryman in the cohort, is registered as Milesius, an inhabitant of Miletus. The last letters of his father's name, [- - -]IDIS indicate a Greek name such as Heraclides".

2429–2430. Radu Ardevan, Mihai Munteanu, *Deux fragments de diplômes militaires romains*, Dacia N.S. 66, 2022, p. 201–211.

2429. P. 202–207, fig. 1–2. Fragment de diplomă militară romană (*tabella I*). Dimensiuni: circa 28 × 27 mm. Colecție privată, nemenționată.

Autorii propun o transcriere preliminară a textului de pe *extrinsecus*, în capitale:

[- - -]VAE ABNE[- - -]
[- - -]MP II CO[- - -]
[- - -]VS QVI MILIT[- - -]
[- - -]TECTORIGIA[- - -]
[- - -]TIBVS VNDE[- - -]
[- - -] AMIORVM VET[- - -]
[- - -]DENORVM[- - -]

Textul de pe *intus*, transcris în capitale de editori:

[- - -]RVM ?
[- - -]E? ET FL C?
[- - -]DECIM QVE A
[- - -]ET I CL SVG
[- - -]N ? RVM
[- - -]NOR?VM

Autorii propun următoarea întregire a textului:

[Imp(erator) Caes(ar) divi Antonini fil(ius), divi Veri Parthici maximi frater, divi Hadriani nepos, divi Traiani Parthici pronepos, divi Nervae abnepos, M(arcus) Aurelius Antoninus Aug(ustus) Germanicus Sarmaticus pontifex maximus tribunic(ia) potest(ate) XXXI/XXXII, imp(erator) IX, co(n)sul III p(ater) p(atriae) et

Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Aelius Aurelius Commodus Aug(ustus), Antonini Aug(usti) fil(ius), divi Pii nepos, divi Hadriani pronepos, divi Traiani Parthici abnepos, divi Ner]vae adne[pos, Germanicus Sarmatic(us) tribunic(ia) potestat(e) III] imp(erator) II co[(n) s(ul) p(ater) p(atriae)]

[equitib]us qui milit[averunt in alis tres quae appellantur - - - et I Gallorum A]tectorigi[ana et - - - et in cohor]tibus unde[cim quae appellantur - - - et I Claudia Suga]m<b>rum vet[erana et - - - et II Chalci]denorum [sagittariorum - - -].

Datorită caracterului prea fragmentar şi mai nesigur al textului de pe *intus*, autorii propun doar un comentariu: „Les lettres dans la l. 3 répètent le libellé *[... et in cohortibus un]decim quae a[ppellantur...* , donc dans les lignes suivantes nous devrions rencontrer les noms des cohortes nominées. En l. 4 on lit *...] et I Cl(audia) Sug[ambr(um) vet(erana)....* , et dans les deux lignes

suivantes on ne distingue que la terminaison en ....-*orum* des noms d'autres cohortes que nous ne pouvons plus préciser" (p. 206). Trupele menționate asigură atribuirea acestei diplome provinciei Moesia Inferior; editorii propun ca datare anul 177 sau 178. Pe baza afirmației posesorului că diplomele provin din România, editorii cred că poate fi vorba de Dobrogea.

2430. P. 207–210, fig. 3–4. Fragment de diplomă militară romană (*tabella I*). Dimensiuni: circa 6,9 × 7,2 cm. Colecție privată, nemenționată.

Autorii propun o transcriere preliminară a textului de pe *extrinsecus*, în capitale:

[- - -]NTV[- - -]
[- - -]ON LA[- - -]
[- - -]CVM [- - -]
[- - -]NT DVM [- - -]
[- - -]I AS[- - -]
[- - -]MBR[- - -]
[- - -]ISCO
[- - -]ROCVLO COS
[- - -]PANN CV[- - -]
[- - -]TVM EX [- - -]
[- - -]T T[- - -]

Autorii completează:

[……… / .....nt (?)…. / .....on la… (?)… / …….] cum [est civitas / iis data aut si qui caelibes essent cum iis quas postea duxisse]nt dum[taxat] / [singuli singu]las / [........]mbr(as) / [L(ucio) Neratio Pr]isco / [C(aio) Cilnio P]roculo co(n)s(ulibus) / [........] Pann(oniorum) cu[i praest] / [......]TVMEX[....... / ....]TT[........

Textul de pe *intus*, transcris în capitale de editori:

[- - -]SEI (?)
[- - -]ERVER
[- - -]VBSCRIPTA · S
[- - -]ERISQVE · E
[- - -]ONVB

Autorii completează:

[…. qui quina et vicena aut plura stipendia m]eruer[unt quorum / nomina s]ubscripta s[unt ipsis liberis post]erisque e[orum civitatem / dedit et c]onub[ium cum ….

După editori: „Nous sommes enclins à croire qu'il aura été apporté par quelque colon après 106 apr. J.-Chr. et réutilisé comme source de bronze depuis l'Antiquité". Dar este posibilă şi altă explicaţie: Se cunosc mai multe diplome militare descoperite chiar în castrele Daciei; acestea au fost aduse de urmaşii unor militari încetăţeniţi la terminarea serviciului militar, care au urmat la rândul lor cariera armelor; posedarea diplomei era dovada că erau cetăţeni romani, calitate care reprezenta un avantaj pentru avansare.

2431. Două tăbliţe de bronz, egale, măsurând fiecare 7,5 × 10 cm. Prima tăbliţă prezintă în colţurile de jos două orificii, iar cea de jos două orificii în partea de sus, servind pentru prinderea lor cu câte un inel. Astfel, citirea era continuă, de pe prima tăbliţă pe cealaltă.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Ein Privates Entlassungsdokument fur einen Soldaten der* ***Classis Moesica*** *und eine* ***subscriptio*** *der Legionslegaten Attius Pudens aus dem Jahr 241 n. Chr.*, ZPE 222, 2022, p. 237–246.

Tabella I:

ATTIVSPVDENS
LEG·LEG·I·ITA·L·GOR
DIAN·AE·AVPAVRE
LIOPYRROMILCL
FL·MOESICGORDIA
NAELIB·DIA·NAE

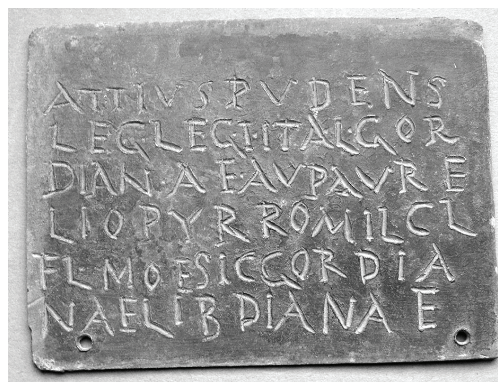

Tabella II :

Ṁ Ċ Ṁ TABVLASSVB
SCRIPSIDIEMQVIN
TVM·KAL·MARTIAS
IMP·DN·GORDIANO
AVG·II·ETPOMPEIA
NOCOS

Textul reunit arată astfel:

Attius Pudens,
leg(atus) leg(ionis) I Ital(icae) Gor-
dianae AVP Aure-
lio Pyrro mil(iti) cl(assis)
Fl(aviae) Moesic(ae) Gordia-
nae lib(urnae) Dianae ‖
Ṁ Ċ Ṁ tabulas sub-
scripsi (ante) diem quin-
tum kal(endas) Martias,
Imp(eratore) d(omino) n(ostro) Gordiano
Aug(usto) II et
Pompeia-
no co(n)s(ulibus).

Traducerea editorilor (în limba germană): „Ich, Attius Pudens, Legat der legio I Italica Gordiana, AVP für Aurelius Pyrrus, Soldat auf der Liburne Diana (einem Schiff), der mösischen Flotte (mit den Beinamen) Flavia und Gordiana, || habe 1900 Tafeln unterschrieben am 25. Februar, als Unser Herr Imperator Gordianus Augustuszum zweiten Mal und Pompeianus Konsuln waren (= 241 n. Chr.)."

În r. 3, literele AVP ar fi o eroare a gravorului (începutul *nomen*-ului militarului, repetat). Totuşi, urmând după indicarea rangului, poate fi *a(gens) v(ice) p(raesidis)* – locțiitor al legatului provinciei (Moesia Inferior), calitate în care Attius Pudens poate face lăsarea la vatră.

În r. 7 (începutul tăbliței a doua), cele trei litere nu reprezintă o cifră, ci probabil numele gravorului care a scris textul (vezi *tabulas subscripsi*; verbul la persoana I-a).

Datarea: 25 februarie 241 (pentru consuli, vezi Attilio Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano,* Roma, 1952, p. 67).

*

2432. Dragoş Hălmagi, *Epigraphica Tomitana (II)*, SCIVA 72, 1–4, 2021, p. 183–200.

Autorul propune revizuiri la un număr important de inscripții din *corpus*-ul întocmit de Iorgu Stoian, ISM II, nr. 7, 9, 14, 17, 21, 24, 26, 28, 32, 34, 38, 67, 79, 89, 104, 146, 165, 197, 203, 204, 210, 237, 240, 251, 270, 273, 307, 336, 356, 358, 369, 433, 424, 438. Aceste contribuții, fiind cuprinse în tomul precedent al acestei reviste, nu vor mai fi reluate în această cronică.

2433–2434. Dragoş Hălmagi, *Seven new fragmentary inscriptions from Istros and Tomis,* Pontica 55, 2022, p. 409–423.

Autorul publică şapte inscripții grecești inedite, trei inscripții din Istros: 1) un nou fragment din decretul pentru Diogenes, fiul lui Diogenes (ISM I, 2 + 3); 2) fragment dintr-o placă opistografă cu dedicații pentru împărați din dinastia Antoninilor; 3) un nou fragment din stela funerară ISM I, 303 și patru inscripții din Tomis: 4) fragment dintr-o inscripție monumentală pentru împăratul Hadrian pusă în 120 p.Chr. de autoritățile locale și de legatul

Caius Ummidius Quadratus; 5) Inscripție fragmentară de natură incertă; 6 și 7) două inscripții votive fragmentare dintr-un *vicus* din teritoriul cetății. Dintre acestea, reținem pe următoarele:

2433. HISTRIA. P. 411, nr. 2, fig. 7. Fragment de placă de marmură descoperit în anul 2008 în spatele bazilicii criptă într-un context datând din prima jumătate a secolului al III-lea. Dimensiuni: 14,5 × 12 × 4 cm. Înălțimea literelor: fața *A*, 3 cm; fața *B*, 3,3–3,5 cm.

A	*B:*
– – – – – – πατ[ρι– –	– – αὐτοκράτορι] ̣τὸ δ´– – – – – – – – – –
– – ὑπάτ]ῳ τὸ [– – –	– – – – – – – – – ̣Ποντ[ίου Λαιλιανοῦ– –
– – – – – –υ·Μ– – –	– – – – – – – – –ΤΟΥ– – – – – – – – – – –

În inscripția de pe fața *B*, se identifică *Pontius Laelianus*, guvernator al provinciei Moesia Inferior din anii 167–168 (vezi B.E. Thomasson, *Laterculipraesidum*, Göteborg, 1984, col. 137, nr. 99).

2434. TOMIS. P. 413, nr. 4, fig. 6. Fragment de lespede de calcar. Dimensiuni: 52 × 34 × 18 cm. Litere înalte de 3,5–4 cm. Se păstrează la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti (MNA, inv. L 1500).

[Αὐτοκράτορι Καίσαρι θεο]ῦ Τρα[ϊανοῦ Παρθικοῦ υἱῷ θεοῦ]
[Νέρουα υἱωνῷ Τραϊανῷ] Ἁδ[ριανῷ Σεβαστῷ ἀρχιερεῖ]
[μεγίστῳ δημαρχικῆ]ς ἐξουσία[ς τὸ δ´ ὑπάτῳ τὸ γ´]
[βουλὴ] *vac*. δῆμο[ς *vac*. Τομειτῶν]

5 [Γ. Οὐμμίδιος Κοδράτ]ος Σεπτίκ̣[ιος Σερτώριος]
[πρεσβευτὴς τοῦ Σεβαστ]οῦ καὶ ἀν[τιστράτηγος καθιέρωσεν.]

Traducere: „Sfatul și poporul Tomitanilor (dedică) Împăratului Caesar Traianus Hadrianus Augustus, pontifex maximus, cu puterea tribuniciană pentru a patra oară, consul pentru a treia oară, fiul divului Traianus Parthicus, nepotul divului Nerva. (S-a îngrijit de punerea inscripției) Caius Ummidius Quadratus Septicius Sertorius, *legatus Augusti pro praetore”*.

Principalul reper cronologic este învestirea celei de-a patra *tribunicia potestas*: între 10 decembrie 119 şi 9 decembrie 120. Guvernatorul provinciei Moesia Inferior, Caius Ummidius Quadratus Septicius Sertorius, mai este atestat printr-o altă inscripţie de la Tomis cu aceeaşi datare (ISM V/2, 48; vezi B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, col. 132, nr. 74; PIR^{2}, V 907).

2435. Dragoş Hălmagi, *Notes on Greek Inscriptions* (III), Pontica 55, 2022, p. 425–432. Articolul discută cinci inscripții grecești, cu noi sugestii de lectură și restituire:

1. Decret olbian pentru un chersonesitan, publicat ca fiind de la Odessos, IGBulg I² 39;
2. Decret histrian de proxenie pentru un zaraf, ISM I 28;
3. Inscripție tomitană pentru Demetra și Kore, ISM VI.2, 485;

4. Inscripție funerară de la Tomis pentru un bărbat din Heraclea Pontica și pentru familia sa, ISM III, 236 + ISM VI.2, 520 + ISM VI.2, 590;

5. Din nou despre ISM VI.2, 736, inscripție de la Dionysopolis, pusă de un fost preot al marelui zeu *Derzalas/Derzelas*.

Pentru cronica noastră, reținem numai penultima notă:

P. 423–428, nr. 4, fig. 2. **TOMIS.** Trei fragmente dintr-o stelă funerară, descoperite în satele 23 August şi Cumpăna, de lângă Constanța; relieful și marginile cioplite. Au fost publicate separat: fragmentul superior în ISM III, 236 (MNA, inv. L 385), fragmentul din mijloc în ISM VI.2, 520 (MNA, inv. L 363), iar cel din stânga jos în ISM VI.2, 590 (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, inv. 47480). Plăcile au aceeași grosime, 30 cm. Prin unirea celor trei fragmente, a rezultat următoarea inscripție:

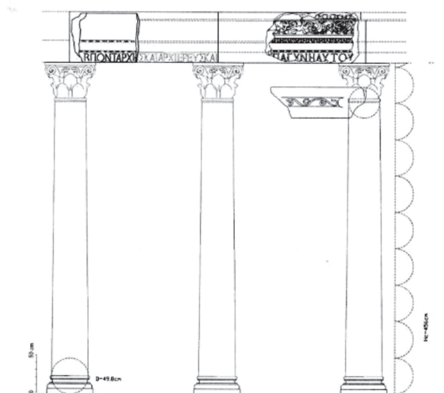
Δα̣ μ̣ ά̣ τ̣ ρ̣ ιος
Δ α μ α τ ρ ί ο υ
[γ έ ν] ε̣ ι Ἡ ρ α κ λ ε -
ώτης τὴν σ̣τ̣ή̣λ̣ην
τῇ̣ ἰδίᾳ̣ γυναικὶ
μνείας χάριν *Iuniae*
Dometiae et Iuni-
ae Nicae ζῶν φρονῶν
[καὶ ἑ]α̣υτῷ̣ κατεσκεύ-
ασεν· ἀν[έστ]η δ̣ὲ
ἐν τόπῳ̣ [– – – – –]-
των περ[ὶ – – – – –]
Εὔηνον. [χαῖρε]
παροδ[εῖτα.]

Traducere: „Damatrios, fiul lui Damatrios, născut în Heraclea, în viață și cu mintea sănătoasă, a construit de dragul amintirii o stelă pentru soția sa, Iunia Dometia, și pentru Iunia Nica, și pentru sine. El a crescut în locul... lângă... Evenos. Salutare, trecătorule!”.

Cele trei fragmente, provenind dintr-o necropolă tomitană, au fost transportate în satele învecinate într-o epocă necunoscută, fiind folosite ca material de construcție (dovadă că relieful de pe margini a fost cioplit). Editorul datează inscripția în secolul al II-lea sau, cel mai târziu, la începutul secolului al III-lea.

2436. Monica Mărgineanu Cârstoiu, Livia Buzoianu, *Une architrave-frise, deux fragments d’inscriptions*, Caiete ARA 13, 2022, p. 55–64.

Două fragmente de arhitravă, conservând fiecare un rest de inscripție, păstrate la Institutul de Arheologie din Bucureşti (Muzeul Național de Antichități), MNA, inv. L 538 şi inv. L 533.

Fragmentul inv. L 533 a fost publicat în ISM II, 436 = ISM VI.2, 436; fragmentul inv. L 538 a fost publicat în ISM II, 209 = ISM VI.2, 209. Autoarele apreciază că aceste fragmente aparțin aceluiaşi monument arhitectonic (vezi reconstituirea grafică).

„Du point de vue épigraphique, les deux fragments d'architrave doivent être compris dans la succession: ISM II 436 + ISM II 209 (nº 1 + nº 2 espacés (Fig. 1). L'ordre initial était: le nom du pontarque (maintenant manquant) – la fonction (ISM II 436) – le nom de l'épouse (dont seul le suffixe est conservé) – son statut («épouse de »; ISM II 209)" (p. 59).

Inscripția de pe arhitravă este reconstituită astfel:

ΒΠΟΝΤΑΡΧ[- - - - -]ΤΙΛΓΥΝΗΛΥΤΟΥ

β'ποντάρχ[ης - - - - -]τιαγυνὴ αὐτοῦ

Studiul reprezintă o savantă demonstrație de epigrafie greacă şi reconstituire de arhitectură clasică.

2437. CALLATIS. Fragment de bornă (*milliarium*) descoperit în anul 2014, în cursul cercetărilor la poarta de nord a oraşului roman. Dimensiuni: î = 0,68, diam. = 0,42 m.

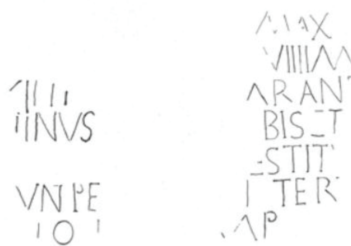
Alexandru Avram, Mihai Ionescu, *Une nouvelle borne milliaire de Callatis*, în *In medias res Antiquorum. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Costel Chiriac oblata*, ediderunt Sever-Petru Boțan – Ştefan Honcu, Cluj-Napoca, 2022, p. 37–70, pl. I (foto).

[Imp(erator) C]ae[s(ar) divi]
[Nerv]ae f(ilius) Ner[va]
[Traian]us Optim(us)
[Aug(ustus) Germ(anicus)] Dacic(us)
[pontif(ex) maximus) tri]b(unicia) pot(estate)
[XVIII imp(erator) VI co(n)]s(ul) VI p(ater) p(atriae)
[- - - - - - - - - - - - - - - -]

Pe baza analizei titulaturii imperiale, autorii ajung la concluzia că acest nou *milliarium* datează din intervalul 3/4 mai – 9 decembrie 114. Descoperirea arată preocuparea autorităților de ținere în bună stare a drumului de-a lungul litoralului, care spre nord întâlnea drumul de-a lungul Dunării, iar spre sud mergea până la Byzantion.

2438. DVROSTORVM (?). Două fragmente dintr-un *milliarium* descoperite în anul 2016 în albia Dunării, între Vetren (*Tegulicium*) şi Silistra (*Durostorum*). Primul fragment este înalt de 114 cm, diametrul = 42–44 cm, litere înalte între 4–7 cm; cel de-al doilea fragment, fără inscripție, este înalt de 75 cm, diametrul = 42 cm. Muzeul din Silistra.

Anne Kolb, *A new milestone of Septimius Severus near Durostorum*, EDCS-J 1, 7, 2020, p. 3–5.

[Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimius]
[Severus Pius Pertinax] Au[g(ustus)]
[Arab(icus) Adiab(enicus) Part(hicus)] max(imus)
[pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate)] VIII im[p(erator)]
XỊ p̣(ater) p(atriae) ẹ[t Imp(erator) Caes(ar) M(arcus)] A(u)r(elius) Anṭ[o]
ṇinus [Aug(ustus) tr(ibunicia) pot(estate)] bis [[et [P(ublius-)]]]
[[[Septimius Geta Caes(ar) Aug(ustus)]]] [r]estitụ[e]-
[r]unt pe[r C(aium) Ovinium] Ter[tul(lum) leg(atum)]
[pr]o [pr(aetore)] m(ilia) p(assuum)

Datare: anii 199–200.

Caius Ovinius Tertullus a guvernat Moesia Inferioară între anii 198–201 (B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984, col. 139, nr. 107).

2439. Pliska / DVROSTORVM. Bloc de calcar cu inscripţie reutilizat la construirea cetăţii de la Pliska. După conţinut, este vorba de o „piatră călătoare”, adusă de la Durostorum. Dimensiuni: 53 × 53 × 42 (–43) cm. Se păstrează în muzeul din Pliska.

Peti Donewski, Florian Matei-Popescu, *Der* ***duumviralis primus*** *des neues Munizipiums Durostorum von Untermösien*, ZPE 218, 2021, p. 329–382.

[- - -]VIRALI•PRIMO•NOṾ[.]
[- - -]ICIPI•AVRELI•DVROSTỌ[..]
[- - -]NE•GESTOS•HONORE[.]
[- - -]O•MVNICIPI•EIVSDEṂ
[*vac.*] DECREVIT *vac.*

Începutul inscripţiei, cu numele personajului onorat, „primar” al municipiului Durostorum, a fost decupat la pregătirea blocului pentru a fi zidit; în rest, inscripţia se completează fără probleme.

[- - -.- - - - - - - - - - -]
[II]virali primo nov[i]
[mun]icipi(i) Aureli(i) Durosto[ri]
[ob be]ne gestos honore[s]
[ord]o municipi(i) eiusdem
decrevit

Despre *municipium Aurelium Durostorum*, vezi ISM IV, p. 213.

Un semn de întrebare ridică epitetul *novum*; acesta nu poate fi raportat la alt *municipium* mai vechi de pe cuprinsul provinciei.

În această privință, o sugestie ne-ar putea oferi o inscripție de la Apulum din anul 250 (CIL III, 1176 = ILS, 514 = IDR III/5, 431): *Imp(eratori) Caes(ari) C(aio) Mess(io) Quinto Traiano Decio [P(io) F(elici) Aug(usto)], p(ontifici) m(aximo), trib(unicia) [pot(estate)] II, co(n)s(uli) II, p(atri) p(atriae), restitutori Daciarum, Col(onia) n(ova) Apul[en]s(is)*. Epitetul *nova* nu face aluzie la o a doua *colonia Apulensis* (cum considera C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, p. 128, 171), ci este în legătură cu actul de „restaurare” a Daciilor (A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest, 1944, p. 82; vezi şi Ioan Piso, *Traianus Decius und die Provinz Dakien*, în *Panegyrikoi Logoi. Festschrift für Jonannes Nollé zum 65. Geburtstag*, Bonn, 2019, p. 52–60).

De altfel, în inscripţia de la Romula, în care se consemnează construirea zidului de apărare al oraşului, cei doi *Philippi* sunt calificaţi drept *[r]estitutores Orbis [t]otius*, iar Romula este *colonia sua* (CIL III, 8031 = ILS, 510 = IDR II, 324). Inscripţiile arată că, după respingerea invaziei carpilor din 245–247, pe timpul lui Filip Arabul, la Romula, dar şi în alte localităţi de pe teritoriul Daciei, au avut loc importante lucrări militare de refacere a zidurilor fortificaţiilor. Ele au putut continua şi sub împăratul Traianus Decius. Astfel, o inscripţie romană, reutilizată ca material de construcţie în cetatea medievală de la Turnu Măgurele, dar provenind, foarte probabil, de la sud de Dunăre, este dedicată acestui împărat: *reparatori disciplinae militaris, fundatori sacra(e) Urbis, firmatori spe[i Rom(anae)]* (CIL III, 12351 = ILS, 8922; = IDR II, 639).

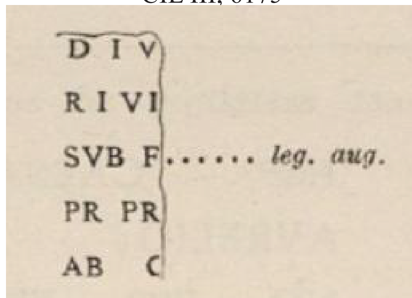
Pentru respingerea invaziilor, a fost creat un corp de armată permanent. O emisiune monetară din timpul lui Decius (RIC, IV/3, p. 132, nr. 102) menţionează un *Exercitus Inlyricus*; vezi şi RIC 126 d: *Genius exerc(itus) Illuriciani*.

Prin urmare, epitetul *novum*, care însoţeşte numele municipiului Durostorum, poate avea aceeaşi semnificaţie precum în inscripţia de la Apulum.

2440. TROESMIS. Fragment de placă de marmură, descoperit prin anul 1865 (condiții necunoscute); se păstrează colțul inferior stâng. Inscripția este încadrată de o ramă profilată. Muzeul Saint Germain-en Laye.

CIL III, 6175; ISM V, 134; Werner Eck, *Zu zwei fragmentarischen Inschriften aus Troesmis und Utica*, EDCS-J 16, 11/2021.

CIL III, 6175

D I V
R I VI
SVB F...... *leg. aug.*
PR PR
AB C

Emilia Doruțiu-Boilă (ISM V, 134) propunea următoarea lectură:

[Imp(eratori) Caes(ari) T(ito) Ael(io) Had(riano) Ant(onio) Aug(usto) Pio],
div[i Had(riani) fil(io), divi Tra(iani) nep(oti), tabula-]
rium [vetustate conlapsum restituerunt]
sub F[uficio Cornuto leg(ato) Aug(usti)]
pr(o) pr(aetore) [e.g. *c(ives) R(omani) consist(entes) ad can-]*
ab(as) O[- - -].

Fuficius Cornutus a guvernat Moesia Inferior pe timpul lui Antoninus Pius (AÉ 1957, 266 = ISM V, 155; B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984, col. 134, nr. 85).

La această întregire, prof. Werner Eck ridică unele obiecții – cea mai importantă fiind legată de titulatura imperială – filiația urmează după *Imp(eratori) Caes(ari)*; de asemenea, față de lungimea r. 1–2, completarea cu numele guvernatorului menționat este prea scurtă. Prin urmare, propune lectura:

[- - -] / DIV[- - - praeto]/rium oder *armamenta]/rium* oder *tabula]/rium [vetustate conlapsum? restituit/erunt] / sub F[- - -leg(ato) Aug(usti)] / pr(o) pr(aetore) [---]/ ABỌ* oder *ABQ*[- - -].

Ținând seama de aceste observații, propunem o restituire cu numele altui guvernator, din aceeaşi perioadă:

[Imp(erator) Caes(ar) divi Had(riani) fil(ius), divi Tra(iani) nep(os]
div[i Nervae abnep(os) T(itus) Ael(iius) Had(rianus) Ant(onius) Aug(ustus) Pius,
praeto- / tabula?]-
rium [- - - - - vetustate conlapsum restituit]
sub F[lavio Longino Q. Marcio Turbone, leg(ato) Aug(usti)]
pr(o) pr(aetore), [curagente - - - - -]-
abo[- - - , leg(ato) ? *leg(ionis) V Macedonicae)]*

Guvernatorul propus a succedat lui Fuficius Cornutus; vezi B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, col. 134, nr. 86.

2441. VLMETVM. Fragment de bloc de calcar descoperit în cursul cercetărilor din anul 2019 în fortificația romană târzie; reutilizat ca material de construcție (a doua jumătate a secolului al VI-lea). Dimensiuni: 19 (–21) × 37 (–42) × 24 cm. Litere înalte de 10,5–11 cm. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, inv. 51959.

Constantin Băjenaru, *A new Boundary Stone between Kasiana and Speloucha discovered at Ulmetum*, Dacia N. S. 65, 2021, p. 121–125.

Pe o față Κασ[ι]/[ανά]; pe cealaltă [Σ]πηλ/[λοῦ]χ[α]. Editorul compară cu ISM I, 372 de la Cogealac (Tariverde).

Articolul reprezintă o binevenită completare la altul, amplu, propus aceleiaşi reviste de către Iulian Bîrzescu şi Adam Rabinowitz (vezi *supra*, nr. 2401).

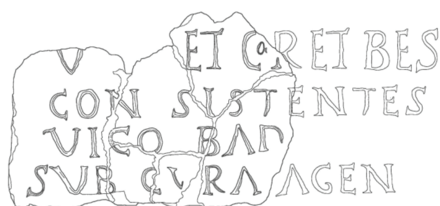
Este a patra inscripţie referitoare la acest subiect, după cele două inscripţii rupestre de la Casian/Şeremet (ISM I, 369–370) şi cea de la Tariverde (publicată de Maria Bărbulescu-Munteanu în 1978; vezi şi AÉ 1978, 718 = ISM I, 372).

Inscripţia de la Ulmetum este ceea ce se cheamă o „piatră călătoare”, fiind o piatră de hotar între teritoriile agrare a două comunităţi (probabil *vici*); nu constituie o problemă esenţială faptul că nu cunoaştem locul exact de descoperire al celor două pietre (de la Tariverde şi Ulmetum). Acestea erau gravate pe amândouă feţele: cea privitoare la *Casiani* era îndreptată spre ogorul acestora, cea privitoare la *Spelouchoi*, spre moşia lor.

Mai observăm că fragmentul de la Ulmetum a fost descoperit într-o groapă datând din secolul al VI-lea; piatra prezintă urme de arsură: poate fi vorba de un „rebut” al unui cuptor de produs varul, situaţie care a dus la dispariţia multor epigrafe.

2442–2446. Mihai Bravu (jud. Tulcea). L. Mihăilescu-Bîrliba, Antonio Ibba, *Vicus Bad[---] : la contribution de l'épigraphie à la reconstruction du tissu socio-culturel d'un village de la Moesia Inferior* (Ier–IIIe siècle ap. J.-C.), în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche Supplementband II), Wien, 2021, p. 15–38.

2442. P. 17 şi urm. Placă de calcar cu inscripție (spartă în cinci bucăți care se îmbină) descoperită în 1991, probabil reutilizată ca material de construcție la *quadiburgium* local. Dimensiuni: 31 × 47 × 4,5 cm. Litere înalte 5,9–4,2 cm. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea – Muzeul de Arheologie, inv. 41336.

[- - - - -]
vẹ[t(erani)] et c(ives) Ṛ(omani) et Bes(si)]
*con(*vacat*)sist[entes]*
vico Bad[-c. 4-*]*
sub cura [agen(tibus) ?*]*
- - - - - -

Ediții precedente: Andrei Opaiţ, Cristina Opaiţ, Teodor Bănică, *Das ländliche Territorium der Stadt Ibida (2–7 Jh.) und einige Betrachtungen zum Leben auf dem Land an der unteren Donau*, în A. Pülz / H. Vetters (éds.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike*

und frühen Mittelalter. Referate des dritten bulgarisch-österreichischen Symposions, Wien, 1992, p. 107; Alexandru Avram, *Les ciues Romani consistentes de Scythie mineure: état de la question*, în R. Compatangelo-Soussignan & Chr. – G. Schwentzel (eds.), *Étrangers dans la cité romaine, Actes du Colloque de Valenciennes (14–15 octobre 2005)*, Rennes, 2007, p. 109, nr. 17 (îl prezintă inedit); inscripția reluată (comentariu) de Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, Antonio Ibba, *Vicus Bad[- - -]: la contribution de l'épigraphie à la reconstruction du tissu socio-culturel d'un village de la Moesia Inferior (Ier–IIIe siècle ap. J.-C.)*, în Fritz Mitthof – Chiara Cenati – Livio Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi*. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces Vienna, 11th–14th November 2015 (Tyche Supplementband II), Wien, 2021, p. 17–387 pl. 2, fig. 4–6.

Desenul și întregirea după L. Mihăilescu-Bîrliba. Dar în r. 4, completarea AGENT este inutilă (fiind exclusă de existența prepoziției *sub*); numele personajului care s-a îngrijit de punerea inscripției era în cazul genitiv.

În continuare, urmează un catalog al inscripțiilor de la Mihai Bravu; prezentăm mai departe numai pe cele inedite:

2443. P. 30 (T 5). Mihai Bravu. Altar de calcar; dimensiuni nemenționate.

[I(oui) O(ptimo) M(aximo)]
Dolic[he]no p[ro
s]alute Imp(eratoris) M(arci)
Aurel(ii) Seu[e]ri
Anton[ini Aug(usti)]
et Iu[liae]
[Domnae]
[Aug(ustae) - - -]

2444. P. 30 (T 6). Mihai Bravu. Altar de calcar, descoperit în quadriburgium, *ante* 1991, unde a fost reutilizat ca material de construcție. Dimensiuni: 48 × 25 × 22 cm. Litere de 3,2–3,8 cm; în r. 2, ligatura *H+E*.

I(ovi) Ọ(ptimo) [M(aximo)]
Dolichẹ=
no Ati-
dius v(otum)
l(ibens) m(erito) s(olvit)

2445. P. 30-31 (T 7). Altar de calcar descoperit în anul 1991, refolosit ca material de construcție în fortul roman târziu (*quadriburgium*). Dimensiuni: 75 × 6 × 15 cm. Litere: 3,3–4,6 cm.

Autorii propun lectura: - - - - - */ Cestio / et Quin[tian]o* sive *Quin[till]o / co(n)s(ulibus,* fără a ajunge la o identificare convingătoare.

Foarte recent, Olli Salomies, *The Date of an Inscription dated by Consuls from a vicus in Moesia Inferior*, EDCS-J 31, 01/2023, p. 3–6, propune:

[- - - - -]/ cae Sebero / et Quint[ian]o / co(n)s(ulibus)

şi identifică o pereche de consuli din anul 235: *Cn. Claudius Severus* şi *L. Ti. Claudius Aurelius Quintianus* (A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 65; vezi şi Paul M.M. Leunissen, *Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander*, Amsterdam, 1989, p. 454 (indici).

2446. P. 32 (T 9). Mihai Bravu. Fragment de stelă de calcar gălbui. Descoperit în quadriburgium în anul 2014. Dimensiuni: 104 × 97 × 21 cm. Litere înalte de 5,7–7 cm; în r. 8, ligatura *E+T*.

[- - - - -]
[- - - Claudi]-
ọ (?) *Fụscụs*
vix(it) an(nis) ṾI;
Cḷ(audius) Metro-
dorus et
Sura par-
ẹn[te]ṣ f̣ịli-
ọ + B[---] et
+[---] Ḷ
[- - - - --]

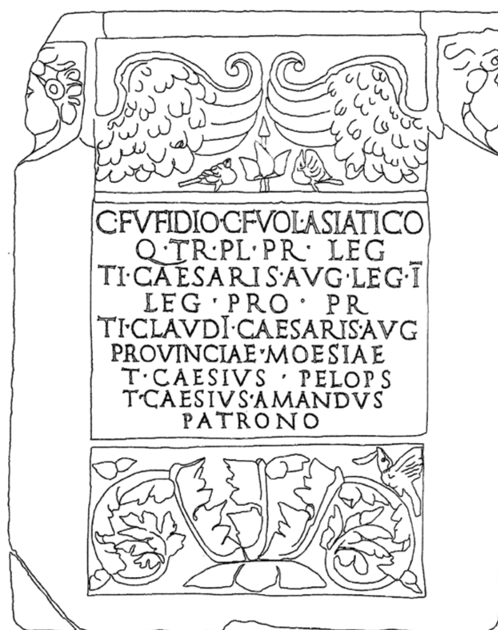
*

2447. ROMA. Lespede de marmură, descoperită în anul 2021 în cursul unor cercetări preventive în cartierul Pietralata– între Via della Cave di Pietralata şi Via Camillo Amoretti, la nord de Via Tiburtina. În această zonă, între 2010–2015, cercetările au pus în evidenţă o *villa suburbana*. Piesa reprezintă un trapezofor (picior de masă, care susţinea probabil o statuie), cu un ornament sculptural deasupra inscripţiei, altul dedesubt. Dimensiuni: 0,86 × 0,69 × 0,14 m. Litere înalte de 2,5 cm în primele şase rânduri, 2–2,2 cm în ultimele trei.

Fabrizio Santi, *Gaio Fufidio Asiatico*, *legatus Augusti pro praetore provinciae Moesiae*: *un nuovo senatore di età giulio-claudia. Su un trapezoforo iscritto dal suburbio orientale di Roma*, Archeologia Classica (Roma), LXXIII, 2022, p. 295–327.

C(aio) Fufidio C(ai) f(ilio) Vol(tinia tribu) Asiatico
q(uaestori), tr(ibuno) pl(ebis), pr(aetori), leg(ato)
Ti(beri) Caesaris Aug(usti) leg(ionis) I,
leg(ato) pro pr(aetore)
Ti(beri) Claudi Caesaris Aug(usti)
provinciae Moesiae
T(itus) Caesius Pelops,
T(itus) Caesius Amandus,
patrono

Inscripţia conţine cariera unui senator (de origine plebeiană). După ce parcurge primele trepte din *cursus honorum*, primeşte, pe timpul împăratului Tiberius, comanda legiunii I – după editor, *legio I Germanica*. Această comandă îl califică pentru misiunea de *legatus Augusti pro praetore*, pe timpul împăratului Claudius I; această legaţie era de rang pretorian (personajul

era doar *vir praetorius*, încă nu exercitase consulatul). Legatul Moesiei încă se mai afla sub autoritatea guvernatorului de rang consular al Macedoniei (care includea şi Achaia); dar în anul 44 provinciile Macedonia și Achaia au fost returnate de împărat Senatului. Prin urmare, misiunea lui Caius Fufidius Asiaticus în Moesia datează între anii 41–44. Din acest interval, se mai cunoşteau alți doi guvernatori de rang consular, *P. Memmius Regulus* şi *M. Licinius Crassus Frugi*, precum şi un legat de rang pretorian – *L. Martius Macer*, la care se adaugă acum *Caius Fufidius Asiaticus*; este greu deocamdată de intuit sub care dintre cei doi consulari şi-a îndeplinit misiunea unul sau altul dintre legații Moesiei.

Vezi şi discuția de la nr. 2412.

2448. ANKYRA (Ankara, în provincia Galatia). Bloc de marmură; se păstrează aproximativ jumătatea stângă. Dimensiuni: 0,75 × 0,63 × 0,30 m. Se păstrează la Thermele romane din Ankara.

St. Mitchell, *R.E.C.A.M. Notes and Studies No.1. Inscriptions of Ancyra,* Anatolian Studies 27, 1977, p. 87, nr. 28 (preluată: AÉ 1981, 786; GLIA, I, 166). Vezi: M.P. Speidel, *Roman Army Studies*, I, Amsterdam 1984 (discuția prezentată în AÉ 1984, 886); A.V. Walser, *Kaiserzeitlische und frühbyzantinishe Inschriften aus der Region von Germia in Nordwestgalatien*, Chiron 43, 2013, p. 531, nr. 1 (prezentare: AÉ 2013, 1600); Constantin C. Petolescu, *L. Pontius Seneca, centurio legionis V Macedonicae*, în Sorin Nemeti, Irina Nemeti, Florin-Gheorghe Fodorean, Sorin Cociș (eds.), *Est modus in rebus. Essays presented to Professor Mihai Bărbulescu at his 75th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 255–261.

Lecture lui St. Mitchell:

L. Pontiu[s -f. – ––]
Seneca, pr[imipilaris]
militavit i[n Moesia? cum]
legione V M[acedonica]
decurio ann[is - - - stip.]
annis XXXII, vi[xit annis - - -];
heredes ex test[amento
fecer(unt)]
cura agente [- - - - -]

Reconstituirea lui M. P. Speide

M.P. Speidel, A.V. Walser şi editorii AÉ[6] considerau că L. Pontius Sabinus, atestat de inscripţia de la Ankyra, ar fi servit mai întâi ca *decurio* într-o trupă auxiliară (*ala* sau *cohors equitata*), apoi, după câţiva ani a fost transferat *centurio* în legunea *V Macedonica*. Motivul acestei intervenţii în textul epigrafic ar fi că în legiune nu exista rangul *decurio*[7]; în realitate, dispunem de o importantă documentare epigrafică despre gruparea călăreţilor legionari în *turmae* conduse de decurioni (vezi citările din articolul nostru, p. 258–260).

Inscripţia de la Ancyra poate fi completată astfel:

L. Pontiu[s Varronius?]
Seneca, pr[inc(eps) - - -]
militavit i[n Moesia in]
legione V M[acedonica]
decurio ann[is - - - centurio]
annis XXXII, vi[xit annis - - -];
heredes ex test[amento fecer(unt)]
cura agente [- - -]

Prin urmare, după câţiva ani de serviciu ca *decurio* al unui escadron (*turma*) de călăreţi legionari, personajul a avansat *centurio*, urcând timp de 32 de ani treptele centurionatului legionar; nu este sigur dacă a atins rangul de *primus pilus*. În schimb, L. Pontius Varronius

[6] AÉ 1984, 886, cu nota: „À la ligne 3, il convient de restituer: *militavit in [ala I Asturum] et in legione V*, en tout cas dans une unité auxiliaire, aile ou cohorte, puisqu'il fut décurion et qu'il n'y avait pas de décurions dans une légion".

[7] În sprijinul acestei păreri, M.P. Speidel şi A.V. Walser citau articolul lui D.J. Breeze, *The Organisation of the Legion. The first cohort and the* equites *legionis*, JRS 59, 1969, p. 50−55, care cita următoarele două inscripţii: CIL VIII, 2593 (= ILS, 2326) *Ael(ius) Severus, eq(ues) leg(ionis) III Aug(ustae), (centuria) Iul(ii) Candidi*; RIB I, 481 (a. 71−86/87): *[- – -]linus, eq(ues) leg(ionis) II Ad(iutricis) p(iae) f(idelis), (centuria) Petroni Fidi*. Existenţa decurionilor legionari este respinsă şi de M.P. Speidel (Acta MN 7, 1970, p. 514−515. Vezi, de asemenea, inscripţia de la Carnuntum a unui călăreţ din legiunea *XI Claudia* (CIL III, 11239 = ILS, 2325), cu comentariul lui Pierre Le Roux (*L'armée romaine et l'organisation des provinces ibériques d'Auguste à l'invasion de 409*, Paris, 1982, p. 221, n° 174): „Le cavalier légionnaire n'était pas, d'après cette inscription, regroupé dans des turmes, mais était compté avec les effectis de la centurie dont il dépendait administrativement".

Seneca, originar din Pessinunt, *primus pilus* al legiunii III Augusta (G.V. Walser, *loc. cit.*; inscripția greacă de la Dutlu, lângă *Germe*), era probabil fiul centurionului din inscripția de la Ankara.

2449. Hüseyin Sami Öztürk, Dan Dana, *From Dacia Minor to Nicomedia: Iconography, Onomastics and a New Career of the Late Roman Army. The Sarcophagus of Tziampo, protector divini lateris,* Acta Classica Mediterranea, 4, 2021, p. 29–65 (ligaturi; fotografia inscripției este însoțită de alte două cu detalii).

D(is) M(anibus).
Tziampo, protector divini lateris, monumentum meum
restauravi, oriundus ex regione Pieucense, prov(incia) Dacia Min(ore).
Vixit L et volo neminem licere hic poni nis(i) nesi filio suo
Severo aut coniuge {t} sua. Militait (!) *annis cabalarius VIIII* (!)
et ordinaris XI et protexit pro tector annis X. Si autem (!)
alter ausus fuerit aperire davit fisco folles XX.
et civitati folles X. Toto militait (!) *annos XXX .*
V a l e t e t r a n s i t o r e s

Traducerea editorilor (în engleză): „To the spirits of the dead! I, Tziampo, *protector* of the divine flank, restored my monument, originating from *regio Pieucensis*, province of Dacia Minor. He lived 50 years. And I want that nobody will be permitted to be deposed here except his son Severus or his wife. He served as horseman for nine years, as *ordinarius* for 11 years, and protected as *protector* for 10 years. But if another (person) dares to open (the sarcophagus), let him give the fiscus 20 *folles* and the city 10 *folles*. On the whole, he served for 30 years. Farewell, passers-by!”.

Pentru neconcordanțele gramaticale ale textului inscripției, vezi remarcile editorilor, p. 34–36. Menționarea originii militarului: *ex regione Pieucense, prov(incia) Dacia Min(ore)*, precum şi numele său de rezonanță tracică[8], îndreaptă pe autori spre una din Daciile sud-dunărene.

O dilemă produce indicația *ex regione Pieucense*; toponimul ar putea deriva fie de la *Peuce* / Delta Dunării (soluție care li se pare editorilor inacceptabilă; vezi p. 39: „The presence of a diphthong *-(i)eu-* excludes a specificity of the Daco-Moesian vocalism, that is the diphthongization of **ĕ* en *-i̯e-* (OnomThrac, LXXII–LXXIII) ”); fie de la *Picenses*, Πικήενσοι, derivat de la *Pincus* din Moesia Superior (şi această soluție este respinsă de editori).

Dar diftongarea invocată s-a produs probabil în latina populară mult mai devreme (ca şi alte evoluții fonetice) (vezi Marius Sala – Liliana Ionescu-Ruxăndoiu (coord.), *Istoria limbii române*, Bucureşti, 2018, p. 358 sqq.), iar hidronimul Peuce (Πεύκη: Strabo, VII, 3, 15; Ptolemeu, III, 10, 2) a putut suferi aceeaşi evoluție. Prin urmare, este posibil a identifica

[8] Autorii trimit spre comparație la două nume, atestate epigrafic: *Thiampo* (AÉ 2011, 1791 – diplomă militară, din 19 iulie 146, a unui militar din armata Daciei Inferioare: *Thiamponi Dexaei f(ilio) Besso*; vezi Dan Dana, *Onomasticon Thracicum*, Atena, 2014, p. 363) şi Valerius *Thiumpo* (secolul al IV-lea; CIL III, 6194 = ILS, 2781 = IGLR, 236; vezi Dan Dana, *Onomasticon Thracicum*, Atena, 2014, p. 365).

originea militarului în nordul Dobrogei; cât despre provincia *Dacia Minor*, este vorba de o confuzie cu zona geografică denumită *Scythia Minor* (dar după reforma administrativă din timpul primei tetrarhii numită, simplu, *Scythia*).

*

2450. Alessandro Teatini, *Una falsa lucerna africana con iscrizione cristiana dall'Italia alla Dobrugia*, EDR 22, 2020, p. 49–66.

Vezi IGLR, 54.

SESIUNEA ANUALĂ DE COMUNICĂRI ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

Sesiunea anuală de comunicări științifice, „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană”, a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, s-a desfășurat în intervalul 5–7 aprilie 2023. Lucrările de restaurare a Casei Macca, sediul tradițional unde se țineau comunicările, au determinat organizarea sesiunii în colaborare cu Biblioteca Academiei Române – Cabinetul Numismatic și cu Muzeul Municipiului București, care au pus la dispoziție spațiile care au găzduit cele 106 comunicări: Amfiteatrul „Ion Heliade Rădulescu” (Biblioteca Academiei Române), Casa Filipescu-Cesianu și Casa Severeanu (Muzeul Municipiului București). Alocarea unui timp mai larg pentru comunicări și, mai ales, pentru discuții a determinat o creștere însemnată a numărului de secțiuni – 31, precum și derularea în paralel a prezentărilor legate de preistorie, epoca greco-romană, epoca migrațiilor și Evul Mediu. Autorii comunicărilor au fost nu numai din România (din orașele Alba Iulia, Bacău, Botoșani, București, Buzău, Caransebeș, Călărași, Cluj-Napoca, Constanța, Deva, Făgăraș, Focșani, Iași, Mangalia, Odorheiu Secuiesc, Pitești, Ploiești, Satu Mare, Sfântu Gheorghe, Sibiu, Slobozia, Suceava, Târgoviște, Târgu Neamț, Timișoara, Tulcea, Turda, Zalău), ci și din alte țări, precum Belgia (Gent), Bulgaria (Loveci și Sofia), Finlanda (Helsinki), Franța (La Rochelle, Paris, Toulouse), Germania (Bayreuth, Berlin, Brandenburg, Erlangen, Kiel), Marea Britanie (Edinburgh), Republica Moldova (Chișinău), Polonia (Toruń), Statele Unite ale Americii (Athens GA, Austin TX, Albuquerque NM), Ungaria (Budapesta).

Sesiunea s-a deschis cu o secțiune plenară, în care au fost susținute două comunicări remarcabile prin interesul stârnit arheologilor care se ocupă de toate epocile. Cele două prezentări au fost adevărate modele de abordare pe multiple și variate planuri a unui fenomen cultural – Yamnaya – observat pe spații largi din Europa și de re-evaluare a unei vechi cercetări de preistorie, prin racordare la metode noi și complexe de investigație, ceea ce a adus modificări semnificative asupra cronologiei culturii Hamangia. De asemenea, printre problemele de interes general s-a numărat și o interogare asupra a ceea ce înseamnă apelul la alte științe și transformările, nu numai de detaliu, ci și de structurare a demersului arheologic, care ar fi de așteptat din această colaborare.

Cele mai numeroase comunicări (46, dintre care au fost susținute 43[1]), grupate în 13 secțiuni, s-au centrat pe subiecte de arheologie pre- și protoistorică. Problemele

[1] Rezumatele comunicărilor înscrise în program, dar care nu au fost susținute, au titlurile încadrate între paranteze drepte.

abordate au fost extrem de diverse, ilustrând pe deplin toate aspectele din cercetarea arheologică actuală propuse ca teme de reflecție: teoria, metodele de cercetare și practica. Prezentarea rezultatelor cercetărilor arheologice, sistematice sau preventive, dintr-o campanie sau din mai multe (100 de ani de investigații în situl de la Sultana – *Malu Roșu*, 20 de ani de cercetări în cetatea de la Ardeu, cercetările din aria carstului din cheile Vârghișului, așezarea neolitică de la Moftinu Mare, descoperirile de la Palazu Mare – *Malu Alb*, complexele culturii Boian din situl Găgeni 2, așezarea de la sfârșitul epocii bronzului de la Jijila – *La Grădini*, așezarea din epoca târzie a Hallstatt-ului de la Zăuan, situl dacic de la Valea Cătinei – *Piatra Rotării*, cercetările preventive de pe tronsonul Autostrăzii 7 Pașcani – Suceava), pe lângă contribuțiile la mai buna cunoaștere a diverselor perioade ale epocii pre- și protoistorice, a fost și un prilej binevenit de discuții nu numai asupra tipologiei și cronologiei descoperirilor, ci și asupra direcțiilor de evoluție a arheologiei în contextul actual. Analiza pieselor din diverse perioade (obiectele din materii dure animale descoperite în așezările mezolitice din zona Porțile de Fier, depozitul de piese de podoabă din bronz de la Blăgești, fibulele de tip Orlea – Maglavit, precum și cele de tip Zarubincy din mediul culturii Poienești – Lucașeuca, descoperirile monetare recente de pe teritoriul județului Buzău) a arătat cum direcțiile tradiționale de analiză nu-și pierd niciodată actualitatea, ci devin din ce în ce mai complexe ca metode și rezultate. Spre deosebire de alți ani, prezentările având ca tematică descoperirile funerare (mormintele de inhumație din ultimele secole ale mileniului II a.Chr. din Bulgaria Centrală de Nord, necropola hallstattiană târzie de la Câmpulung și înmormântarea atipică din necropola de la Zimnicea – *Câmpul Morților*) au fost mai puține doar ca număr, nu și ca aport de date concrete noi și ca ilustrare a neîncetatei diversificări a metodelor de studiere și interpretare folosite. De o atenție deosebită s-a bucurat analiza variatelor tipuri de descoperiri din așezările epocii bronzului (gropile de formă aparte de la Gothatea) și fierului (structuri de habitat și gospodărești de la Trinca – *Izvorul lui Luca*, construcțiile de la Cârlomănești și siturile getice din bazinele râurilor Cogîlnic și Botna), prilej de interogare asupra modului în care arheologia poate ajuta la reconstituirea unor aspecte ale vieții cotidiene. Sesiunea din acest an a reunit o varietate remarcabilă a studiilor interdisciplinare. Analizelor devenite deja tradiționale, precum cele de antropologie fizică (aspecte patologice observate în urma investigării scheletelor eneolitice de la Curătești, traumatisme violente înregistrate pe scheletele din necropola de la Vărăști sau coroborate de datarea radiocarbon în cazul mormintelor din doi tumuli de la Ciulnița), arheozoologie (analiza materialului faunistic din Cheile Vârghișului, paleoeconomia animalieră a comunităților culturilor Boian și Hamangia din Dobrogea, arheozoologia aspectului cultural Stoicani – Aldeni) și prospecțiuni geomagnetice (folosite în investigarea așezărilor culturii Cucuteni de pe teritoriul județului Botoșani sau îmbinate cu fotografia aeriană și analize de sol în cetatea de la Horodiștea), li s-au adăugat prezentări axate pe noi metode de investigație (metodologia prelucrării și interpretării probelor carpologice, un studiu de caz de la Alba Iulia – *Lumea Nouă* privind îmbunătățirea preciziei datelor radiocarbon prin determinarea anului maximului probabilistic absolut, investigații arheometrice ale

ceramicii pictate de la Alba Iulia – *Lumea Nouă*, investigarea surselor de argilă din Depresiunea Cracău – Bistrița, analiza amprentelor digito-palmare pe piese datate în epoca bronzului descoperite la Vețel – *Luncă*, microscopia electronică și difracția de raze X aplicate în studiul unor piese de la Stelnica – *Grădiștea Mare* și Capidava, date de biologie moleculară, combinate cu informații epigrafice, pentru conturarea unor aspecte ale dietei din așezarea aparținând epocii Latène târziu de la Popești), ceea ce arată nu numai potențialul metodelor interdisciplinare pentru interpretarea arheologică, ci și interesul major pe care descoperirile arheologice îl stârnesc altor discipline. Asocierea demersurilor de lungă tradiție în documentarea descoperirilor arheologice cu diversele tipuri de analiză interdisciplinară duce la conturarea unor noi metode de înregistrare a siturilor, așa cum au dovedit-o cele două studii de caz axate pe tell-urile eneolitice din jurul Bucureștiului și pe siturile datate în epoca fierului din bazinul Nistrului de mijloc. Investigațiile asupra unor fenomene culturale, precum „colonizarea” din eneolitic în spațiul de la est de Prut, modelele de locuire în eneolitic și epoca bronzului din Depresiunea Cracău – Bistrița, „călăreții-războinici” din stepa nord-pontică în secolele X–VIII a.Chr. sau sciții timpurii în spațiul de la est de Carpați, au pus sub semnul întrebării imagini și interpretări deja încetățenite în literatura de specialitate și au arătat, o dată în plus, că, inclusiv în arheologie, procesul de cunoaștere este într-o continuă evoluție și dezvoltare.

Aparent, cele 19 comunicări pe teme de arheologie greco-romană (dintre care au fost prezentate 18), reunite în șase secțiuni, s-au încadrat în două direcții tradiționale: analiza siturilor și discuții asupra pieselor descoperite. În realitate, prezentarea rezultatelor cercetărilor arheologice (din sectoarele *Zona Sacră* și *Sud* de la Histria și din cadrul *Histria Multiscalar Archaeological Project*, din necropola tumulară elenistică de la Callatis și necropolele romane de la Noviodunum, din orașul roman Tropaeum Traiani, din fortificațiile de la Porolissum, Sutor, Berzovia, Câmpulung – „*Jidova*” sau amfiteatrul roman de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa) și analiza unor categorii de piese (un nou tip de amforă elenistică, întâlnit doar în nordul și nord-vestul Mării Negre, staterii de tip Alexandru cel Mare din colecția Mariei Golescu, semnele monetare în formă de vârf de săgeată din cetățile vest-pontice, opaițele grecești și romane din *Sectorul Sud* de la Histria, furca romană de fildeș provenită din vechile cercetări de la Histria, piesa de fildeș de la Capidava, fibula de la Costești sau oglinzile din mormintele sarmatice descoperite în Muntenia și Moldova) au arătat că folosirea unor noi metode de investigație în teren sau în analiza pieselor și sintetizarea unei anumite categorii de material arheologic, însoțită de punerea sa în context spațial și temporal aduc rezultate de multe ori surprinzătoare, menite să schimbe percepții și puncte de vedere „clasice” și să aducă mai aproape de înțelegerea noastră modul de viață sau credințele din antichitate. Departe de a rămâne încremenită în tiparele tradiționale, arheologia epocii greco-romane se raliază noilor metode de cercetare, deschizând perspective nebănuite ca potențial și rezultate.

În cadrul a 10 secțiuni au fost reunite 36 de comunicări referitoare la arheologia epocii migrațiilor și a celei medievale. Rezultatele cercetărilor arheologice și documentare au conturat o imagine aproape exhaustivă, utilă atât ca vedere de

ansamblu, cât și ca subliniere a detaliilor, a marii varietăți a tipurilor de vestigii caracteristice: așezări (precum cele de la Mereni – *Chirca*, Târgşoru Vechi, de pe teritoriul actualului oraş Buftea sau de la Câmpulung-Muscel), biserici (Mănăstirea Bistrița, Biserica „Cuvioasa Paraschiva" din Ampoița, Biserica „Duminica Tuturor Sfinților" din Părhăuți, Biserica de la Buftea – *La Cârna*, Măneşti, Biserica Romano-Catolică de la Turda Veche), cetăți (Făgăraş, Ortelec – *Cetate*, Hârșova, Strehăița – *La Metereze*), oraşe (Târgoviște, Sibiu), reşedințe nobiliare fortificate (Pomezeu). Comunicările s-au axat nu doar pe prezentarea datelor arheologice, ci au adus în discuție și probleme foarte actuale privind integrarea vestigiilor arheologice în evoluția societății, punând într-o nouă perspectivă relația dintre lucrările prilejuite de extinderea infrastructurii rutiere şi săpăturile preventive (pornind de la studiul de caz al Sitului 3 de pe varianta ocolitoare sud a Timișoarei) sau dintre monumente și turism (cu accent pe descoperirile de la Orheiu Vechi). Un exemplu remarcabil de valorificare a datelor documentare ca premisă a unei posibile cercetări sistematice a fost discuția referitoare la biserica ridicată de către Mihai Viteazul la marginea Brăilei. La fel ca și în cazul epocii pre- și protoistorice, comunicările având ca tematică descoperirile funerare, deşi puține la număr („mormântul de călăreț" de la Târgşoru Vechi, cimitirul „Bisericii din deal" de la Sighişoara, monedele și mormintele duble din necropola medievală de la Buftea – *La Cârna*, Mănești), au demonstrat că mormintele acestor epoci pot oricând să determine o schimbare a punctelor de vedere deja exprimate în literatura arheologică și să arate cât de variat poate fi ceea ce, la prima vedere, este perceput ca uniform din perspectiva ritualului și inventarului funerar. Prezentările diferitelor categorii de piese (fierul pentru marcarea cailor cu inscripție arabă descoperit în Republica Moldova, monedele/lingourile/podoabele de argint ca parte componentă a „economiei banilor cântăriți", cana de sticlă de proveniență islamică de la Mănăstirea Igriș/Egres, ceramica cenușie cu decor ștampilat din Moldova și Transilvania, armele din cetatea Caransebeş, ochelarii de vedere descoperiți cu ocazia cercetărilor în Biserica Evanghelică din Sibiu sau lulelele otomane timpurii de la Șimleu Silvaniei) s-au constituit în analize cu multiple valențe ale vieții economice, politice sau cotidiene din Evul Mediu. Analizele interdisciplinare, atât cele devenite deja de tradiție, de arheozoologie (studiul înhumărilor de câini din situl de la Nufăru sau al resturilor de animale din așezările rurale și urbane din Moldova medievală), antropologie fizică (cercetarea uneia dintre necropolele medievale de la Târgoviște) sau de datare radiocarbon (aplicată pe materiale de lemn din cetățile de la Păcuiul lui Soare și Făgăraș sau de la conacul Lecca-Micşuneşti), cât și cele nou încercate (analize PIXE asupra unui lot de fragmente ceramice din aşezările de la Lipoveni II – *La Nisipărie* și analiza țesutului uman vechi scheletic și nonscheletic de la Catedrala Romano-Catolică din Iași) au arătat, încă o dată, cât de interesantă și promițătoare este colaborarea dintre arheologie și alte științe, precum biologie, fizică sau chimie.

O trecere în revistă a programului sesiunii pune în lumină o semnificativă direcție de evoluție a arheologiei actuale. Alături de prezentările bazate pe interpretarea, re-interpretarea și sintetizarea unui tip de vestigii sau piese, care își păstrează, amplifică

și diversifică potențialul, se impune tot mai mult munca de echipă, care reunește nu numai arheologi, ci și specialiști din alte domenii, demonstrând că arheologia este o știință nu numai a cercetării de teren sau de cabinet, ci și a colaborării.

Liana Oța*

REZUMATE

Probleme de interes general

70 years after Dumitru Berciu's research on the Hamangia Neolithic Culture (Romania): A review – Laurent Carozza (CNRS Toulouse and IRP GOCHE), Cristian Micu (ICEM–GS and IRP GOCHE), Adrian Bălășescu (IAB and IRP GOCHE), Laurence Manolakakis (CNRS Paris), Albane Burens (CNRS Toulouse and IRP GOCHE), Jean-Michel Carozza (U La Rochelle and IRP GOCHE), Florian Mihail (ICEM–GS and IRP GOCHE)

In 1952, Dumitru Berciu initiated excavations in the district of Baia, formerly called Hamangia. Between 1952 and 1961, this researcher attached to the Romanian Academy, the Archaeological Institute in Bucharest, conducted research on the eponymous sites of the Hamangia Neolithic Culture: Baia Goloviţa and Ceamurlia de Jos. He also carried out a rescue excavation in 1954 and 1961 on the Baia Boruz tell, threatened by the extension of the village dwellings. In 1966, Dumitru Berciu published the monograph *Cultura Hamangia/Hamangia Culture*, in which he displayed the main components of this culture, including its chronology.

As part of the Romanian Academy's research project, in 2019 our team began the rereading of Dumitru Berciu's ancient archaeological collections from the excavations he realized in the Baia district.

The origin of Hamangia culture is still open for debate. The new chronometric data shed a new light on Berciu's proposals. The chronological succession between Baia Goloviţa (generally known as older) and Ceamurlia de Jos has not been validated by new radiocarbon dates. According to this data, the occupation of Goloviţa's settlement is included in a long time period between the 53rd century BCE (Goloviţa GrE: 5289–4953 cal BC) and the 47th century BCE (Drumul Vacilor: 4798–4608 cal BC).

The seven dates gathered from various parts of Ceamurlia de Jos indicate the existence of at least two stages in the site's occupation.

The first one would place the initial occupation at the beginning of the 5th millennium BCE, in a time range between the 50th and the beginning of the 48th century BCE. Five other dates show that the settlement might be inhabited since the end of the 48th century and throughout the first half of the 46th century BCE. These new dates establish that Ceamurlia de Jos has been inhabited for an extended period of time, which can be estimated in its largest amplitude at 5000–4500 BC (nearly half a millennium).

In Baia area, this data allows us to reconsider the place of the Hamangia Culture in the context of the emergence of the so-called "complex" societies and over the course of the KGK culture culmination.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: loredanaota@yahoo.com.

It is interesting to note that on one hand we observe the succession of Hamangia III and Gumelniţa cultures in this area, and on the other hand the lack of Hamangia IV. Taking this fact into account, and according to our radiocarbon dates rereading, it may be said that a "tipping point" could take place around 4650 BCE. All available evidence suggests that a fragmentation of space could appear at the beginning of the emergence of the European Chalcolithic.

The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe – Volker Heyd (U Helsinki)

Massive changes were taking place in Europe some 5000 years ago, with its reverberations still recognizable today when it comes to European gene pool, social organization and spread of Indo-European languages. The ERC YMPACT project, based at the University of Helsinki in Finland, aims to understand these changes. It first and foremost deals with the Yamnaya culture and here the western end of its huge Eurasian distribution in the lowland steppe landscapes of current-day countries of Romania, Bulgaria, Serbia and Hungary. The main research objectives address funerary archaeology of Yamnaya kurgans and their material culture; exchange and interaction pattern; physical appearance and population dynamics; mobility, diet, occupation and lifestyle; interplay with environmental drivers; as well as the nature of the wider Yamnaya Impact. In its focus lies also the transmission of ideas, innovations, customs and genes to regions further to the west and northwest, *ie.* the emergence and expansion of the Corded Ware and Bell Beaker complexes. The project is a team effort, being fully inter/cross-disciplinary by incorporating methods, techniques and results from bio-, geo- and environmental sciences from its inception, also reflecting the position of modern prehistoric archaeology as an intermediary discipline between humanities and sciences.

In this presentation, a summary about our current understanding of the Yamnaya Impact is being made and latest project discoveries are being discussed.

Cunoaștere științifică și scientism în cercetarea arheologică – Gheorghe Alexandru Niculescu (IAB)

Interesul pentru informaţiile pe care unele discipline, precum biologia moleculară sau fizica, le pot oferi cercetării arheologice este prea rar însoțit de schimbări de atitudine faţă de ştiinţe sau de adoptarea unor moduri de gândire diferite de cele dominante în arheologia cultural istorică. Această situaţie este favorizată de contribuția scientismului multora dintre arheologii angajaţi în cooperări interdisciplinare. În ciuda speranţelor formulate de Kristian Kristiansen în bine-cunoscutul său articol publicat în anul 2014, contactul cu ştiinţele nu a dus la transformarea disciplinei. Obiectele cunoaşterii rămân cele pre-construite, care structurează felul în care mulţi arheologi îşi imaginează realitatea socială de mai bine de un secol, ele fiind active în interpretarea informaţiilor produse de ştiinţe.

Arheologia epocii pre- și protoistorice

Cercetări arheologice în aria carstului din Cheile Vârghișului (județul Harghita) – prezent și perspective – Marian Cosac, George Murătoreanu (U „Valahia" Târgoviște), Daniel Vereș (IS–ER Cluj-Napoca), Loredana Niță (U „Valahia" Târgoviște), Ștefan Vasile (U București), Valentin Dumitrașcu (IAB), Alexandru Petculescu (IS–ER București), Dan Buzea,

József Puskás, Dan Ștefan (MNCR Sfântu Gheorghe), Sófalvi András (M HR, Odorheiu Secuiesc), Ulrich Hambach, Cristoph Schmidt (U Bayreuth), Mădălina Stănescu (MV), Gabriel Șerbănescu, Ionel Geambașu, Valentin Georgescu (U „Valahia” Târgoviște), Horia Ghiță (CNMCD Târgoviște)

Cheile Vârghișului sunt plasate în nordul Munților Perșani din Carpații Orientali. Procesul de carstificare în acest areal a debutat la începutul cuaternarului și a evoluat în mai multe etape, care au condus la individualizarea a patru niveluri carstice, în care au fost identificate peste 124 de peșteri. Cele mai multe piese sunt fosile, au pachete sedimentare consistente și posibilități ridicate de înregistrare a activității antropice, de la preistorie la perioada contemporană. Începând din anul 2014 au fost cercetate prin săpături arheologice peșterile Abri 122, 33, Mare, Gabor, Ursului, Urșilor și 74. Rezultatele atrag atenția asupra potențialului arheologic ridicat al perioadei Paleoliticului mijlociu și a prezenței comunităților umane din neo-eneolitic, epocile bronzului și fierului, dar și din Evul Mediu.

Studiul materialului faunistic din siturile paleolitice din Cheile Vârghișului (Munții Perșani) – implicații paleoecologice și biostratigrafice – Ștefan Vasile (FGG București/ IS–ER București), Alexandru Petculescu (IS–ER București), Valentin Dumitrașcu (IAB), Marius Robu (IS–ER București), Marian Cosac, George Murătoreanu (U „Valahia” Târgoviște), Daniel Vereș (IS–ER Cluj-Napoca)

Succesiunile sedimentare acumulate în peșterile sistemului carstic al Cheilor Vârghișului au furnizat, alături de artefacte tipice Paleoliticului mediu, și resturi fosile de vertebrate. Analiza materialului faunistic arată că, deși există și dovezi clare ale activităților antropice asupra vertebratelor mari, cele mai multe resturi fosile sunt acumulate pe cale naturală, ca urmare a activității carnivorelor (în cazul macrofaunei) sau păsărilor de pradă (în cazul vertebratelor mici).

Dintre mamiferele de talie mare, cele mai abundente sunt resturile de urs de peșteră, ibex, bovide mari și lup, resturile de mistreț, cal, rinocer lânos, vulpe sau leu de peșteră fiind rare.

Vertebratele mici oferă, pe baza preferințelor paleoecologice și a numărului mai mare de resturi recuperate, mai multe informații utile în deducerea condițiilor locale de mediu. Herpetofauna include specii de amfibieni, șopârle și șerpi care susțin existența în vecinătate a pădurilor de foioase și a zonelor deschise, acoperite cu iarbă. Cele mai diverse asociații faunistice identificate sunt cele ale mamiferelor mici. Dintre cei 13 taxoni identificați, unii populează zone stâncoase, alții zone acoperite de păduri sau arbuști ori stepe acoperite cu iarbă. Existența unui curs de apă permanent este, de asemenea, susținută prin identificarea unor specii de amfibieni și rozătoare.

Pe lângă informațiile paleoecologice, mamiferele mici oferă și informații care, alături de datările radiometrice și prin luminescență, ajută la datarea sedimentului din care provin. Variația abundenței unor specii în funcție de temperatură permite, de exemplu, identificarea în succesiunea sedimentară a unor intervale reci din timpul Ultimului Maxim Glaciar.

Studiu finanțat de CNCS – UEFISCDI, prin proiectele PN-III-P4-ID-PCE-2020-2282 (Ș.V.) și PN-III-P1-1.1-TE-2021-0187 (M.R.), de grantul EEA-RO-NO2018 #0126 (KARSTHIVES2 – Ș.V., A.P., M.R., D.V.) și de U București prin proiectul intern nr. 20188/2023.

Industria materiilor dure animale din mezoliticul de la Porțile de Fier – Monica Mărgărit (U „Valahia” Târgoviște), Adina Boroneanț, Adrian Bălășeșcu (IAB), Clive Bonsall (U Edinburgh)

În așezările mezolitice de pe malul stâng al Dunării, din zona Porților de Fier, au fost descoperite numeroase artefacte confecționate din materii dure animale. Sunt prezente toate produsele și sub-produsele rezultate din schemele tehnologice de transformare a materiilor prime, ceea ce sugerează fabricarea *in situ* a artefactelor. La nivel tipologic, gama produselor este redusă, cu predominanța dălților realizate din corn de cerb (*Cervus elaphus)*, a vârfurilor din os și a *racloir*-elor din colți de mistreț (*Sus scrofa*). Studiul vizează atât identificarea procedeelor de fabricație aplicate diferitelor materii prime, cât și a urmelor de utilizare, care sunt indicatori-cheie ai funcției artefactelor. Prezentarea a urmărit să evidențieze existența unei scheme tehnologice unitare în siturile mezolitice de la Porțile de Fier sau, din contră, a unor trăsături tehnologice specifice doar anumitor situri. Analizele sugerează că, în ciuda unui model unitar general, sunt prezente elemente specifice unora dintre situri, dar este dificil de stabilit dacă acestea au fost rezultatul unor factori economici sau culturali. Demersul analitic sugerează faptul că prelucrarea lemnului și vânătoarea au fost principalele activități efectuate cu ajutorul artefactelor din materii osoase. Contrar unor interpretări anterioare, nu există dovezi pentru utilizarea artefactelor din materii dure animale în activități legate de cultivarea plantelor.

Metodologia prelucrării și interpretării probelor carpologice – Mihaela Golea (IAB)

Prelevarea de probe sedimentologice din situri arheologice este o necesitate în vederea colectării și identificării macroresturilor vegetale. Cu cât sunt prelevate mai multe probe din mai multe contexte diverse, cu atât lista taxonomică va fi mai vastă. O altă modalitate de a colecta material carpologic este identificarea de depozite de fructe și semințe, dar acest tip de situație arheologică este relativ rar. Procesarea probelor de sediment este un alt pas foarte important în colectarea resturilor carpologice. Dacă separarea sedimentului de materialul arheologic nu se face în mod corect, mare parte din resturile carpologice poate să dispară. Pasul următor, trierea și identificarea macroresturilor vegetale, este esențial și de lungă durată. Cu cât persoana care sortează are mai multă experiență, cu atât mai mult și mai divers va fi materialul colectat.

Interpretarea probelor carpologice ține de contextele arheologice din care au fost colectate, de tipul de material existent și de cantitatea descoperită. De exemplu, diversitatea speciilor identificate și dimensiunile fructelor și semințelor analizate pot indica perioada din an când au fost prelevate. Se poate identifica tipul de colectare a speciilor de plante domestice (după ierburile segetale păstrate în probă), funcționalitatea depozitelor de macroresturi vegetale și lanțul operator în procesarea cerealelor, informații calitative care pot fi obținute doar cu condiția recoltării de probe sedimentologice.

Complexele neolitice (cultura Boian) din situl Găgeni 2, județul Buzău – Raluca Kogălniceanu (IAB), Radu Văcălie (doctorand, U „Valahia” Târgoviște/în proiect IAB), Roxana Dobrescu, Adrian Bălășescu (IAB)

În cadrul recentelor cercetări arheologice preventive din situl Găgeni 2, județul Buzău, au fost săpate și documentate peste 150 de complexe, majoritatea gropi, care pot fi atribuite

culturilor Sântana de Mureș și Dridu. Două complexe însă aparțin epocii neolitice și se poate considera că aparțin, pe baza materialului ceramic, culturii Boian, faza Giulești. În vreme ce pentru una dintre gropi, de mai mici dimensiuni, a fost surprinsă numai partea inferioară, în cazul celeilalte, de dimensiuni considerabile (aproximativ 5 × 4 m), s-a putut înregistra o adâncime de 1,20 m. Aceasta din urmă a furnizat un bogat material ceramic, numeroase oase de animal, piese litice și piese mici de lut, ultimele semnalate mai rar în literatura de specialitate.

Studiul preliminar al faunei de la Găgeni arată predominarea resturilor de mamifere domestice, ceea ce sugerează că activitatea de creștere a animalelor era foarte importantă pentru această comunitate preistorică. Resturile de bovine și ovicaprine au cea mai mare pondere, în timp ce porcinele sunt o prezență extrem de discretă, fapt care ar putea sugera o comunitate mobilă, în căutarea unor pășuni pentru hrănirea animalelor cornute. Vânatul are o pondere extrem de redusă, sub 5% ca număr de resturi. Printre speciile de interes cinegetic, se observă că predomină cele de talie mică (iepurele de câmp și vulpea).

Sultana – Malu Roșu – 100 de ani de cercetare arheologică fundamentală – Theodor Ignat (MMB), Valentin Parnic (MDJ Călărași), Adrian Bălășescu, Gabriel Vasile (IAB), Constantin Haită, Valentin Radu, Mihai Florea (MNIR), Dan Pîrvulescu, Vasile Opriș (MMB), Mădălina Voicu (MNIR), Mihaela Golea (IAB), Bogdan Manea, Cristina Covătaru (DAS–ICUB), Cornelis Stal (DBE, U HOGENT), Johannes Müller, Robert Hofmann, Wiebke Kirleis (U Kiel), Adelina Darie (MMB), Carol Căpiță, Gabriel Popescu, Aurelian Tafani, Andreea Toma, Adrian Șerbănescu (DAS–ICUB), Marian Voicu, Cristian Roth, Vlad Bîndea, David Baciu, Petra Coman, Mihaela Iacob, Sebastian Dumitrescu, George Gănescu (studenți și masteranzi U București), Cătălin Lazăr (DAS–ICUB)

Anul 1923 a marcat prima campanie de cercetare arheologică la Sultana – *Malu Roșu*. Acea săpătură a fost prima investigație a unei așezări de tip *tell* (aparținând culturii Gumelnița) din România, condusă de către Ioan Andrieșescu și Vladimir Dumitrescu (Muzeul Național de Antichități). În anul următor, Vladimir Dumitrescu a fost trimis la Gumelnița pentru a face cercetări și s-a referit la descoperirile sale de acolo ca fiind „materiale de tip Sultana”. Prezentarea este despre povestea acestui sit, care a inspirat generații după generații de arheologi preistoricieni. Este explorată istoria, structura, stratigrafia, cronologia, arhitectura și organizarea internă a sitului arheologic. Toate acestea sunt corelate cu informațiile arheozoologice și arheobotanice disponibile, precum și cu datele antropologice obținute din studierea necropolei din apropiere. Cultura materială este discutată pe scurt. În final, este subliniat rolul noilor date, disponibile în completarea poveștii unei așezări care leagă valea Dunării de zona interioară al României, prin râul Mostiștea.

Prezentarea este dedicată memoriei celui care a fost alături de colectivul de cercetare de la Sultana pentru mai bine de 20 de ani, Radian Romus Andreescu. *Sit tibi terra levis!*

O abordare geospațială a tell-urilor eneolitice din jurul Bucureștiului – Vasile Opriș (MMB), Cristina Covătaru (DAS–ICUB), Florin Miron (FG, U București), Cornelis Stal (DBE, U HOGENT)

Acest studiu urmărește o actualizare a situației așezărilor eneolitice de tip *tell* situate în apropierea actualului oraș București. Au fost prezentate cinci *tell*-uri, cunoscute în literatura arheologică drept Chitila – *Fermă*, Măgurele – *Movila Filipescu* și *Măgura Jilavei*, Vidra –

Măgura Jidovilor şi Glina – *La Nuci*. Cercetările arheologice intruzive, începute în prima jumătate a secolului trecut, le-au afectat în diferite măsuri, în timp ce materialele descoperite și publicațiile rezultate au ajutat la înțelegerea comunităților umane care au locuit în zona Bucureştiului în timpul mileniului V a.Chr. Cu excepția aşezării de la *Măgura Jilavei*, care în prezent nu mai există, celelalte au fost clasificate ca monumente istorice de valoare națională și universală, fiind astfel protejate prin legile naționale și internaționale. Cercetările recente în teren, pe fiecare dintre aceste situri, sugerează că *tell*-urile din jurul Bucureștiului sunt, de fapt, „monumente fantomatice”, aproape invizibile în peisaj: deteriorate, aplatizate, lucrate agricol sau acoperite de vegetație și/sau gunoi.

Analiza propusă presupune documentarea privind cercetările efectuate de-a lungul timpului, corelată cu prezentarea rezultatelor obținute în urma achiziției de date 3D cu ajutorul unui UAV, cu scopul cartografierii fiecărui *tell* și a împrejurimilor sale. Pe baza acestora, se discută despre starea de conservare a siturilor, interpretările datelor dobândite, perspective și posibile strategii de cercetare.

Începutul neoliticului în Dobrogea. Descoperirile de la Palazu Mare – Malu Alb (2021) – Valentina Voinea, Constantin Băjenaru (MINAC), Monica Mărgărit (U „Valahia” Târgoviște), Adrian Bălăşescu (IAB), Valentin Radu (MNIR), Adrian Irimia (U „Ovidius” Constanța), Mirela Mihon, Alexandru Petre, Cristian Mănăilescu (IFIN–HH)

Problema neolitizării spațiului dobrogean a suscitat interesul multor specialiști, ideea unui neolitic aceramic (Dumitru Berciu) sau scenariul producerii unei mari transgresiuni marine (Alexandra Bolomey) rămânând în stadiul unor ipoteze de lucru, fără argumente convingătoare. Cercetările arheologice preventive, întreprinse recent în punctul Palazu Mare – *Malu Alb*, oferă date noi cu privire la cele mai vechi locuiri neolitice din zona litoralului vest-pontic, datate în prima jumătate a mileniului VI cal. BC. Studierea materialului arheologic și datele ^{14}C permit conturarea unui tablou cultural nou, anterior culturii Hamangia, cu cele mai bune analogii în perioadele neoliticului timpuriu final și începutului neoliticului mijlociu din spațiul balcanic, respectiv sfârșitul culturii Karanovo II/debutul culturii Karanovo III, fazele Starčevo – Criș IV/Dudești I (Malu Roșu). Analizele arheozoologice evidențiază aceleași diferențe culturale, exploatarea resurselor marine fiind mult mai modestă în cazul primelor comunități neolitice din Dobrogea, comparativ cu cele de tip Hamangia.

Analizele radiocarbon au fost finanțate din fondurile dedicate Instalațiilor și Obiectivelor de Interes Național (IOSIN), precum și din Proiectul Nucleu 19 06 02 02.

Analiza paleoeconomiei animaliere a comunităților Boian și Hamangia din Dobrogea – Valentin Radu (MNIR/DAS–ICUB), Adrian Bălășescu (IAB)

La sfârșitul mileniului VI BC, pe teritoriul Dobrogei sunt semnalate comunitățile agro-pastorale Hamangia. Însă, la începutul mileniului al V-lea BC, de-a lungul Dunării, se instalează și comunitățile Boian, care, conform cercetărilor arheologice, au avut contacte strânse sau chiar au coabitat cu cele Hamangia, în situri precum cele de la Coslogeni, Hârșova sau Isaccea. Studiul analizează paleoeconomia animalieră a acestor comunități din Dobrogea, în prima jumătate a mileniului al V-lea BC. Rezultatele analizelor faunistice au contribuit la evidențierea caracteristicilor fiecărei comunități în ceea ce privește procesele de procurare și de gestionare a resurselor de hrană animală. De asemenea, s-a urmărit comparativ evoluția acestora

în contextul constrângerilor legate de modificările climatice sau de mediu, cu precădere în urma creșterii nivelului Mării Negre (modificări hidro- și geomorfologice ale Dunării, evoluția liniei litorale etc.). Rezultatele sugerează similitudini la începutul perioadei studiate, mai ales în ceea ce privește exploatarea mamiferelor, dar și diferențe legate de importanța resurselor din mediu în alimentație. Comunitățile Boian reușesc să suplimenteze cantitățile de proteină animală în perioada estivală prin exploatarea resurselor acvatice (pești și scoici), cele Hamangia obținându-le ocazional sau chiar prin schimburi. Către mijlocul mileniului al V-lea BC, datorită modificărilor de mediu, crește potențialul în resurse acvatice și cinegetice al acestei regiuni. Aceste schimbări nu vor fi ignorate de comunitățile agro-pastorale, iar treptat oferta locală, mai ales cea reprezentată de resursele acvatice, va constitui o sursă exploatată intensiv.

Această prezentare a fost realizată în cadrul unui grant finanțat de Ministerul Cercetării și Inovării, CCDI – UEFISCDI, proiectul PN-III-P4-ID- PCE-2020-2369 din cadrul PNCDI III.

Unele aspecte patologice identificate în seria eneolitică de schelete de la Curăteşti (județul Călăraşi) – Alexandra Comșa (IAB)

Este un lucru bine ştiut că mediul ambiant a influenţat întotdeauna fiinţa umană, în diferite moduri: prin alimentaţie, prin condiţiile de viaţă, prin reglarea dimensiunilor diverselor populaţii etc. Hrana, prin conţinutul ei şi prin proporţia existentă între diferiţi nutrienţi, a influenţat starea dentiţiei şi apariţia unor afecţiuni, mai mult sau mai puţin grave. Lipsa acesteia a condus la apariţia malnutriţiei, cu numeroase consecinţe asupra organismului uman. Din diverse cauze, a apărut şi o serie de factori de stres care, în unele cazuri, pot fi identificaţi chiar la nivelul scheletelor, deoarece afectează şi ţesutul osos. Desigur, toate aceste aspecte sunt influenţate şi din punct de vedere cultural, prin comportamentele, tradiţiile şi ritualurile folosite de fiecare comunitate. Seria eneolitică de la Curăteşti se încadrează în caracteristicile generale ale populaţiilor din perioada la care se face referire, căreia îi este specific consumul de cereale, deci o hrană mai grosieră, care afectează în special dentiţia, prin apariţia cariilor. Desigur, la nivelul scheletului apar şi alte aspecte patologice, determinate de cauze diverse.

Violență conflictuală sau accidentări întâmplătoare? Studiu de caz: necropola gumelnițeană de la Vărăști – Mihaela Culea (IA–FR), Adina Boroneanț (IAB)

Demersul antropologic asupra populațiilor preistorice este o știință în continuă dezvoltare, prin apariția a noi tehnici și tehnologii de studiu al materialului osteologic, precum și prin explozia de noi descoperiri arheologice de acest fel. Studiul paleopatologiilor oferă una dintre cele mai interesante perspective asupra stării de sănătate a acestor comunități. Demersul discută câteva tipuri de traumatisme de natură violentă din cadrul necropolei eneolitice de la Vărăști – *Grădiștea Ulmilor*. Diferit față de raportul arheologic, care discută 118 morminte Gumelnița, studiul antropologic indică prezența a 143 de indivizi și a unui număr semnificativ de resturi osteologice dezarticulate. 16 indivizi prezintă urme de traumatisme simple, posibil de natură violentă: traumatisme ale osului parietal sau mandibulare, fracturi ale membrelor superioare (*parry fractures*), ale femurului, coastelor și omoplaților, leziuni ale corpului vertebral L1. O parte dintre aceste fracturi prezintă urme de vindecare. În cazul individului cu leziuni ale vertebrei L1, moartea a fost cauzată de un vârf de proiectil din silex, rămas în os. A fost evidențiată și prezența unui traumatism multiplu în cazul unui bărbat tânăr: fracturi ale osului calcaneu, femur, tibie și peroneu – stânga, femur, tibie și peroneu – dreapta, ale

osului occipital, cu crăpături în zona condililor, ale osului atlas (fractură cvadripartită) şi ale mandibulei, de asociat cu o cădere de la mare înălțime. Prezentarea a explorat în detaliu posibilitatea ca o parte dintre aceste traumatisme să fi fost rezultatul violenței, cel mai probabil la nivel individual și posibil la nivel comunitar în cazul individului cu leziune vertebrală.

Arheozoologia aspectului cultural Stoicani – Aldeni – Adrian Bălășescu (IAB)

Aspectul cultural Stoicani – Aldeni este destul de puțin studiat din punct de vedere arheozoologic pe teritoriul României, dacă ținem cont că au fost analizate eșantioane faunistice doar din următoarele situri: Aldeni (cu două studii), Drăgănești, Lişcoteanca, Suceveni şi Fruntişeni. Loturile faunistice sunt relativ numeroase, cu peste 500 sau chiar 1 000 de fragmente, mai puțin primul lot studiat la Aldeni, care numără doar 28 de resturi. În majoritatea eșantioanelor, mamiferele domină clar spectrul faunistic, cu o pondere de peste 99%, singura excepție fiind situl de la Fruntișeni, unde mamiferele au o pondere de 89%.

În general, ponderea animalelor domestice este mare, ceea ce sugerează importanța activității de creştere a acestora în cadrul comunităților Stoicani – Aldeni. Cele mai exploatate sunt bovinele, care variază între 40% la Aldeni și 70% la Suceveni. Excepție face situl de la Fruntișeni (15%), unde acestea sunt depășite de ovicaprine (38%). În celelalte situri, ovicaprinele ocupă locul doi în cadrul exploatării animalelor domestice, cu procentaje care variază între 14% la Suceveni și 32% la Lişcoteanca. Porcinele se situează invariabil pe locul trei, cu o pondere care variază între 5% la Aldeni și 18% la Drăgănești.

În general, ponderea câinelui este extrem de scăzută, în majoritatea așezărilor, valorile fiind între 0,2% la Fruntișeni și 2% la Suceveni. Se remarcă descoperirea pentru prima dată în cadrul acestei culturi a consumului de câine în situl de la Aldeni.

Ponderea vânatului este relativ redusă, valorile variind de la 4% la Suceveni și 16% la Fruntișeni. Lista taxonilor sălbatici determinați în aceste eșantioane este destul de lungă, dar o caracteristică a acestei culturi este faptul că doar cerbul și mistrețul sunt cei mai bine reprezentați procentual în cadrul acestei activități.

Prezentarea este realizată în cadrul unui grant finanțat de MCI, CCDI – UEFISCDI, proiectul PN-III-P4-ID-PCE-2020-2369 din cadrul PNCDI III.

Reflecții privind „colonizarea" în eneolitic la est de Prut prin prisma grupului de așezări gumelnițene de tip Bolgrad – Aldeni – Eugen Mistreanu (MNIM Chișinău)

Prezentarea expune ideile, vehiculate de-a lungul anilor, privind apariția populațiilor purtătoare a culturii materiale gumelnițene timpurii în spațiul Prut – Nistru. Se analizează prin comparație evoluția comunităților Bolgrad – Aldeni și a celor din vecinătate. Particularitatea așezărilor gumelnițene din zona de studiu constă în faptul că, în arealul acoperit de acestea, nu au fost documentate, cel puțin până în prezent, urme de locuire anterioare și imediat ulterioare. Acest fapt permite presupunerea că spațiul din sud-vestul Basarabiei este ,,colonizat" la mijlocul mileniului al V-lea a.Chr. Demersul se concentrează și pe reconstituirile direcțiilor prin care aceste comunități pătrund și asupra zonei care poate fi considerată ,,patria" lor. Dacă este așa, se poate vorbi despre o migrație în masă sau doar de mişcări sporadice și periodice? Cauza apariției acestor locuiri a fost o combinație de schimbări: demografice, de mediu, de climă, economice, parțial spirituale. Analiza materialului arheologic, cu toate componentele sale, a amplasării și planimetriei acestor așezări permite afirmația că fenomenul

Bolgrad – Aldeni își are originea în mediul neolitic târziu dunărean, cultura Boian, Gumelnița A1, Karanovo VI. Totodată, influența dinspre direcția nordică și vestică, din zona culturii Precucuteni, este destul de evidentă în evoluția acestor comunități, mai ales în ceea ce privește cultura materială, pe când substratul „etnic” poate fi considerat de sorginte dunăreană, balcanic. Deoarece polemica privind apariția, dezvoltarea și dispariția acestor așezări a rămas la un nivel teoretic, în acest demers se încearcă utilizarea mai multor și diverselor informații disponibile, pentru a prezenta un tablou cât mai veridic. Interpretarea istorică este limitată de lipsa datărilor absolute, imperios necesare pentru a observa evoluția microcronologică a grupului de așezări Bolgrad – Aldeni, dar este susținută de artefactele descoperite, de complexele identificate, de alte metode interdisciplinare, date care au făcut ca cercetători cu renume să își expună opiniile asupra acestui fenomen.

Propunere privind îmbunătăţirea preciziei datelor radiocarbon prin determinarea anului maximului probabilistic absolut. Studiu de caz: Alba Iulia – Lumea Nouă – Marian-Bogdan Condurăţeanu, Mihai Gligor (U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia)

Situl eneolitic de la Alba Iulia – *Lumea Nouă* este locul descoperirii şi cercetării în anii 2003–2019 a unor contexte funerare aparţinând grupului cultural Foeni, unice pentru teritoriul actual al României. Într-un spaţiu bine conturat, în interiorul aşezării protejate cu un sistem de fortificare, au fost excavate, în ultimele două decenii, mai multe înhumări individuale (primare şi secundare) şi morminte multiple, rezultând un NMI de peste 120 de indivizi de ambele sexe şi de toate vârstele, identificaţi atât în conexiune anatomică, cât, mai ales, sub forma resturilor scheletice dezarticulate; la peste 40 de cranii au fost observate fracturi prin înfundare *perimortem*.

Au fost prelevate 35 de probe ^{14}C din resturi scheletice umane şi au fost utilizate pentru a construi un model temporal probabilistic al contextelor funarare. Studiul propune suplimentarea datelor furnizate standard de platforma OxCal cu maximul probabilistic absolut şi anul în care are loc acesta – recent introduse în literatura de specialitate – şi explorează influenţa preciziei determinărilor radiocarbon şi a rezoluţiei datelor OxCal asupra acestora. Anii de maxim probabilistic absolut pot fi consideraţi cei mai reprezentativi pentru determinările Bayesiene, restrâng mult intervalul de timp şi pot fi folosiţi în cronologiile exploratorii ale siturilor şi contextelor arheologice.

Ceramica pictată Bükk de la Alba Iulia – Lumea Nouă. Investigaţii arheometrice – Ioana Daniela Dulamă (U „Valahia” Târgoviște, Institutul de Cercetare Științifică și Tehnologică Multidisciplinară), Mihai Gligor (U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia), Ioan Alin Bucurică, Raluca Maria Știrbescu, Sorina Geanina Stănescu (U „Valahia” Târgoviște, Institutul de Cercetare Științifică și Tehnologică Multidisciplinară), Cristiana Rădulescu (U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia/U „Valahia” Târgoviște, Facultatea de Științe și Arte/UPB, Școala Doctorală de Inginerie Chimică și Biotehnologii)

Mai multe campanii de cercetări arheologice preventive au avut loc în perioada 2002–2022 în situl de la Alba Iulia – *Lumea Nouă*, rezultând descoperiri importante, datate în culturile din neolitic și eneolitic, specifice zonei Mureșului mijlociu. Studiul își propune să prezinte un material arheologic mai puțin întâlnit și studiat în siturile arheologice din Transilvania, și nu numai. Astfel, în Sp. III/2018, într-un context arheologic nederanjat,

într-un complex închis, în asociere cu ceramică Vinča B și ceramică pictată de tip Lumea Nouă, au fost descoperite fragmente ceramice care, prin caracteristicile de confecționare și tipologico-stilistice, se înscriu în cultura central-europeană Bükk. Cele șase fragmente au fost studiate prin microscopie optică (OM), microscopie electronică cu baleiaj cuplată cu spectrometrie cu dispersie după energie (SEM-EDS) și prin spectroscopie în infraroșu cu transformată Fourier (FTIR), cu scopul de a determina caracteristicile morfologice și compoziția chimică, precum și temperatura de ardere. Utilizând surse de lut din situl arheologic de la Alba Iulia – *Lumea Nouă*, s-a realizat analiza clusterilor (SPSS Statistics), pentru a verifica dacă aceste probe ceramice au fost realizate local sau pot fi considerate „importuri".

Studiul a fost realizat în cadrul proiectului ProExcelență: Excelență și Performanță pentru Creșterea Capacității Instituționale de CDI, finanțat de Ministerul Cercetării, Inovării și Digitalizării prin programul 1. Dezvoltarea Sistemului Național de Cercetare-Dezvoltare, Subprogram 1.2. Performanță Instituțională – Proiecte de Finanțare a Excelenței în CDI, contract nr. 43PFE/30.12.2021.

Surse de argilă în Depresiunea Cracău – Bistrița. Investigații, metode și exemple din situl de la Hoisești – La Curmătură 1 (județul Neamț) – Ana Drob (ICI–DSESN–CCA, U „Alexandru Ioan Cuza" Iași), Neculai Bolohan (U „Alexandru Ioan Cuza" Iași), Viorica Vasilache (ICI–DSESN–CCA, U „Alexandru Ioan Cuza" Iași), Bogdan Rățoi (FGG Iași), Mihai Brebu (Institutul de Chimie Macromoleculară „Petru Poni", Iași)

Abordarea interdisciplinară, bazată pe un model experimental de investigare a surselor de materie primă, presupune o îmbinare a datelor arheologice cu cele obținute prin analize fizico-chimice și experimentale, având ca obiectiv principal identificarea surselor utilizate de comunitățile preistorice din bazinul Bistriței. Pentru a realiza o astfel de investigație, a fost selectat ca studiu de caz situl de la Hoisești – *La Curmătură 1*, unde s-a identificat un model de locuire deosebit, începând din perioada eneolitică, continuat în perioada mijlocie a epocii bronzului, în care comunitățile specifice, Cucuteni și Costișa, s-au succedat prin utilizarea aceluiași spațiu, model care poate fi pus în conexiune cu resursele naturale situate în apropiere. Prin folosirea aceluiași spațiu și utilizarea acelorași resurse naturale – izvoarele de apă sărată, se poate presupune și utilizarea aceleiași surse de argilă, atât pentru realizarea construcțiilor, cât și pentru producerea ceramicii.

Astfel, pentru a obține date cu privire la acest aspect, a fost efectuată o serie de analize fizico-chimice (mineralogie, SEM-EDX, µ-FT-IR și analize termice), în vederea identificării sursei de argilă utilizate la obținerea vaselor celor două comunități. Rezultatele obținute prin intermediul acestui demers contribuie semnificativ la cunoașterea comportamentelor preistorice legate de exploatarea resurselor necesare practicării olăriei.

Informații noi în situri vechi. Rezultatele prospecțiunilor geomagnetice efectuate în așezările culturii Cucuteni, pe teritoriul județului Botoșani (campaniile 2020–2022) – Adela Kovács (MJ Botoșani), Vasile Diaconu (MIE Târgu Neamț), Carsten Mischka, Aurora Jasmin Botsch, Alissa Seline Dittes, Kim Tara Roderus, Markus Trodler, Rajith Yoganantham (U Nürnberg)

Ca urmare a protocolului de colaborare încheiat de Muzeul Județean Botoșani cu Friedrich-Alexander-Universität, Erlangen – Nürnberg, au avut loc mai multe etape de cercetare

noninvazivă în situri aparținând culturii Cucuteni. În campaniile 2020–2022, s-au desfășurat cercetări geofizice în mai multe situri de pe teritoriul județului Botoșani: Borolea – *Ocolul Vacilor* (la NV de sat), comuna Hănești; Stăuceni – *Holm*, comuna Stăuceni; Drăgușeni – *Ostrov*, comuna Drăgușeni; Mitoc – *Pârâul lui Istrate* și Mitoc – *Valea lui Stan*, comuna Mitoc. Unele situri prezintă deteriorări specifice lucrărilor agricole, cu numeroase materiale arheologice la suprafața terenului. Alte situri prezintă afectări legate de eroziunea naturală (a râului Prut), aflându-se în diferite stări de conservare. Cercetările geomagnetice au scos în evidență detalii importante legate de maniera de organizare a așezărilor, de suprafața acestora și de sistemele defensive. Prezentarea a avut scopul de a reda diferențele și asemănările în ceea ce privește organizarea internă a așezărilor.

[***Identități sociale și individuale în arta plastică antropomorfă Cucuteni – Tripolie din perspectiva coafurilor și a podoabelor pentru cap***] – Senica Țurcanu (CMNM Iași)

Încă din preistorie, oamenii au utilizat numeroase căi de comunicare nonverbală, care au devenit din ce în ce mai variate, pe măsura evoluției sistemului social. Un loc important în cadrul acestora îl ocupă modalitățile de purtare și aranjare a părului, acoperămintele și podoabele pentru cap. Ca și astăzi, și pentru comunitățile preistorice acestea constituiau simboluri codificate, acoperind mai multe tipuri de diferențiere: socială, religioasă, poate chiar etnică și culturală.

Plecând de la ideea că lumea miniaturală antropomorfizată are ca prototip și oglindește, în primul rând, o societate din lumea reală, cu repere solide și extrem de cunoscute membrilor săi, ca și cea a acelora cu care ei intrau în contact, comunicarea își propune să prezinte și să sistematizeze tipurile de coafuri, acoperăminte și podoabe pentru cap care pot fi asociate reprezentărilor plastice Cucuteni – Tripolie. Se apreciază că analiza lor – alături de cea a puținelor obiecte de podoabă propriu-zise și a și mai puținelor reprezentări plastice antropomorfe figurate pe ceramică – permite reconstituirea credibilă a unei părți a limbajului vizual al lumii reale pe care o ilustrau. La modul general, reconstituirea obiceiurilor de port ale acestor comunități este îngreunată de absența descoperirilor funerare, care privează cercetarea de o serie amplă de informații, atât de natură socială (asocierea cu defuncții), cât, mai ales, referitoare la tipurile de obiecte de podoabă (ca ansambluri, îndeosebi) și la poziționarea acestora pe corp. În egală măsură, analiza își propune să evidențieze faptul că, dincolo de valoarea estetică, elementele prezentate exprimau nu doar identități particulare, ci și sociale.

Câteva considerații privind așezarea neolitică de la Moftinu Mare – Hamiliz – Cristian Virag (MJ Satu Mare)

Situl, aparținând neoliticului târziu, de la Moftinu Mare a fost descoperit în anul 2016, în contextul realizării unor cercetări arheologice preventive, prilejuite de construcția unor sonde de extracție a gazelor naturale. Nimic însă nu a prevestit surpriza de proporții care s-a conturat atunci. Sondajele arheologice, perieghezele, observațiile de teren și consultarea hărților satelitare au sugerat în scurt timp că, pe acel loc, se află o așezare neolitică, care prin dimensiuni, construcții și inventar ocupă un loc special între așezările din regiune. În urma scanării magnetometrice, realizată în lunile octombrie și decembrie (2020), în zona centrală a sitului au fost identificate și măsurate structuri circulare, dispuse concentric, pe o suprafață de 6,5 ha. În număr de cel puțin șase, acestea sunt reprezentate de șanțuri construite cu scopul

de a demarca o incintă circulară mică, cu o suprafață de cca 0,35 ha. În patru zone radiale, șanțurile au rămas nesăpate, cu scopul de a lăsa drumuri de acces spre zona centrală. La Moftinu Mare a fost documentată prima construcție monumentală de acest tip din nord-vestul României, la nivelul cronologic al neoliticului târziu (4900–4500 a.Chr). Astfel de așezări mai sunt cunoscute pentru această perioadă în câteva puncte răspândite pe un teritoriu vast, cuprinzând Ungaria, Austria, Germania, Cehia și Slovacia.

De la eneolitic la epoca bronzului. Modele de locuire în depresiunea Cracău – Bistrița – Neculai Bolohan (U „Alexandru Ioan Cuza" Iași), Ana Drob (ICI–DSESN–CCA, U „Alexandru Ioan Cuza" Iași), Bogdan-Ștefan Novac (U „Alexandru Ioan Cuza" Iași), Andrei Asăndulesei (ICI–DSESN–CCA, U „Alexandru Ioan Cuza" Iași)

Preocuparea constantă pentru un spaţiu duce la certitudini şi ipoteze de lucru. Un asemenea exemplu este reprezentat de cercetarea repetată a unor zone din cadrul Depresiunii Cracău – Bistrița. Pentru studiul de caz propus, a fost identificat un bazin hidrografic reprezentat de pârâul Verdele, afluent al râului Bahna, care se varsă în râul Bistrița, la sud de comuna Podoleni, județul Neamț. Cercetările de suprafaţă şi diagnosticul arheologic au dus, acolo unde a existat posibilitatea, la descoperirea unor contexte arheologice care probează modele de locuire asemănătoare, pentru perioade preistorice diferite. Un asemenea exemplu este reprezentat de așezarea fortificată de la Hoisești – *La Curmătură*, precum şi de o succesiune de alte descoperiri, care sugerează un model constituit din structuri de locuire pereche. Opțiunile științifice sunt fundamentate pe baza combinării datelor despre spațiu și materialitate arheologică, reprezentând baza unei altfel de istorii a spațiului de lucru.

Depozitul de obiecte de podoabă de la Blăgeşti (judeţul Bacău) – Roxana Munteanu (MJ Buzău), Lăcrămioara Istina (CM IA Bacău)

Lucrarea prezintă un ansamblu compus din 14 piese de metal, descoperite recent pe Dealul Boiţa din satul Valea lui Ion, comuna Blăgeşti, judeţul Bacău. Din punct de vedere tipologic, cele mai multe dintre piesele care formează depozitul pot fi încadrate în următoarele categorii: colane, brăţări, inele de buclă. Acestora li se adaugă o piesă fragmentară (posibil ac de bronz) şi un disc decorat *au repoussé*. Maniera de execuţie, aspectul, patina artefactelor indică faptul că acestea constituie un lot unitar (lucrat de către acelaşi meşter/în acelaşi atelier). Piesele de podoabă au fost modelate din sârmă de cupru/bronz. Cel puţin o parte dintre acestea (verigile plurispiralice cu capetele răsucite) poartă o semnătură culturală distinctă, putând fi atribuite fără echivoc perioadei timpurii a epocii bronzului din aria central-europeană.

Piese din lut cu urme de amprente digito-palmare din aşezarea aparţinând epocii bronzului de la Veţel – Luncă, judeţul Hunedoara. Date preliminare – Antoniu Tudor Marc, Nicolae Cătălin Rişcuţa, Cătălin Cristescu (MCDR Deva), Florin Ronţescu, Daniel Staicu, Adrian Hubca (Institutul Naţional de Criminalistică, Bucureşti)

Cercetarea arheologică preventivă, desfăşurată în anii 2018 şi 2020, pe noul traseu al căii ferate de mare viteză, în sectorul Simeria – Arad, în zona haltei din localitatea Vețel, punctul *Luncă*, a adus la lumină aşezările care s-au succedat în diferite epoci – din eneolitic până în Evul Mediu. Între acestea, aşezarea din perioada târzie a epocii bronzului a putut fi

documentată prin numeroase complexe, unele cu materiale deosebite, a căror interpretare a constituit o adevărată provocare.

Comunicarea aduce în atenţie conţinutul unui complex adâncit din această aşezare. Mai precis, este prezentat un lot de piese modelate din lut, pe care au rămas imprimate în negativ amprentele digito-palmare ale celor ce le-au realizat. Din primele observaţii realizate de colaboratorii de la Institutul Naţional de Criminalistică, amprentele provin de la mai mult de o persoană.

Piesele, în număr de peste o sută, au fost descoperite în umplutura unei gropi tronconice, într-un strat de pământ cu multă cenuşă, în jumătatea inferioară a gropii, precum şi într-o ceaşcă întreagă, aflată la acel nivel. Piesele au fost modelate în palmă, prin strângerea degetelor, astfel că dimensiunile şi formele diferă, apoi au fost bine arse, în mediu oxidant. Majoritatea sunt întregi (unele s-au fragmentat în momentul săpării complexului, dar au fost întregite). O a doua ceaşcă întreagă, a cărei toartă a fost ruptă în vechime, din acelaşi nivel, căpăcuită cu pământ, ca şi prima, conţine, probabil, alte piese de lut similare. Ceaşca nu a fost încă golită, operaţiunea urmând a se face în laboratorul institutului menţionat, pentru o analiză mai amănunţită.

În groapă s-au aflat şi fragmente ceramice din vase diferite, care, alături de cele două ceşti, oferă reperele pentru încadrarea cronologică a complexului în etapa Bronzului târziu I.

Jijila – La grădini. Un sit de la sfârșitul epocii bronzului la Dunărea de Jos – Sorin-Cristian Ailincăi (ICEM–GS), Adrian Bălășescu (IAB), Valentin Radu (MNIR), Andreea Dima, Gabriela Sava (IFIN–HH), Alexandra Țârlea (U București), Florian Mihail, Aurel-Daniel Stănică, Marian Mocanu, Răzvan Cernamoriți (ICEM–GS)

Construirea unui pod suspendat peste Dunăre, în zona Măcin – Brăila, a determinat efectuarea unor cercetări arheologice preventive. Unul dintre siturile afectate se află în vecinătatea nordică a localității Jijila, județul Tulcea, pe o terasă din loess care mărginea lacul cu același nume. Locul este cunoscut de localnici sub denumirea de *La grădini* sau *Ghermea*. Aici, a fost menționată, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, o mică fortificație patrulateră, datând probabil din epoca romano-bizantină, în prezent distrusă, precum și urme de locuire atribuite inițial perioadei eneolitice (cultura Gumelnița). Săpăturile au fost efectuate în anii 2018–2019 și 2021 și au documentat existența mai multor orizonturi ale prezenței umane. Cele mai numeroase structuri arheologice pot fi atribuite perioadei romane timpurii (secolele II–III p.Chr.), când a existat o așezare și, poate, o zonă de depozitare a cerealelor. Pe lângă descoperirile antice, au fost documentate și opt morminte de inhumație, concentrate pe un perimetru destul de restrâns, care au fost datate într-o perioadă cuprinsă între sfârșitul mileniului IV și prima parte a mileniului II a.Chr.

Prezentarea este dedicată analizei unui alt orizont cronologic reprezentat de o serie de gropi conținând materiale specifice culturii Sabatinovka – Noua – Coslogeni, care marchează sfârșitul epocii bronzului în nordul Mării Negre și la Dunărea Inferioară.

Gospodăresc ori ritualic? Despre un tip aparte de complexe adâncite din aşezarea epocii târzii a bronzului de la Gothatea – Antoniu Tudor Marc, Ioana Lucia Barbu, Cătălin Cristescu, Oana Tutilă, Nicolae Cătălin Rişcuţa (MCDR Deva)

Gropile constituie cele mai numeroase complexe arheologice prezente în cadrul unui sit, fie preistoric, fie din alte epoci istorice. Cele mai multe dintre acestea au fost săpate ca

anexe gospodăreşti, pentru păstrarea temporară a alimentelor. Majoritatea gropilor descoperite într-o aşezare au sfârşit prin a fi umplute cu diferite resturi, devenite inutile, de la vase sparte la reziduuri alimentare.

Un număr restrâns de gropi a ridicat, prin formă şi, mai ales, prin conţinut, probleme privitoare la reconstituirea utilităţii acestora. Un anume tip de astfel de gropi a fost descoperit în aşezarea din epoca târzie a bronzului, aparţinând orizontului cultural Susani – Simeria, de la Gothatea – *Situl 4*, judeţul Hunedoara. Gropile aduse în discuţie sunt de formă tronconică, pe fundul acestora săpându-se o groapă secundară, cu diametrul mai mic, de formă cilindrică.

Una dintre aceste gropi a ieşit în evidenţă datorită conţinutului aparte: un număr de opt vase sparte, produse prin aceeaşi tehnică, ale căror fragmente au fost găsite atât în groapa principală, cât şi în cea secundară. Din umplutura gropii au fost recuperate mai multe fragmente disparate, din alte vase, similare ca forme, majoritatea arse secundar, unele până la deformare. Cele opt vase – trei oale, un castron şi patru străchini – au putut fi reconstituite, din ele lipsind doar părţi din zona fundului sau a mijlocului.

Prezentarea vizează acest tip de gropi descoperite la Gothatea şi formularea câtorva opinii privitoare la rostul şi utilizarea acestora, precum şi la prezenţa fragmentelor celor opt vase într-un astfel de complex. Se pune întrebarea dacă este vorba de un context obișnuit, urmare a unei „pagube materiale”, sau de unul ritualic, care invită la interpretări a căror corectitudine este constrânsă de măsura timpului care ne desparte de epoca menţionată.

Habitat și structuri gospodărești din perioada hallstattiană timpurie descoperite în așezarea de la Trinca – Izvorul lui Luca – Livia Sîrbu (MNIM Chișinău)

În procesul de cercetare a aşezării, în perimetrul celor peste 6 000 mp, au fost descoperite şi investigate diverse complexe arheologice, reprezentate prin locuințe, platforme, instalații de foc și de gătit, gropi menajere.

Comunitățile culturii Chișinău – Corlăteni, care au locuit promontoriul de la Trinca, utilizau pentru trai două tipuri de locuințe: de suprafață și adâncite. Rezultatele cercetărilor de teren şi ale analizei materialelor descoperite au permis atribuirea perioadei hallstattiene timpurii a 12 locuințe de suprafață și patru adâncite. Platformele reprezintă un alt tip de construcții amenajate din piatră sau din lut, în preajma locuințelor, având rolul de a completa spațiul acestora. În cadrul aşezării au fost descoperite şi cercetate 13 astfel de complexe, dintre care 12 amenajate din piatră şi doar una din lut. O importanţă aparte o are construcţia din lut, din perspectiva posibilității de interpretare a acesteia drept locuință. O altă categorie de descoperiri atestate în cadrul așezării este reprezentată de sistemele de încălzit şi de gătit. Având rolul unor instalații pentru încălzit spațiul sau pentru prepararea hranei, ele au fost descoperite fie în cadrul locuințelor, fie în apropierea lor. Datorită parametrilor constructivi şi funcționali, vetrele identificate pot fi divizate în două categorii: vetre portabile (4) şi vetre deschise (11). Gropile (29 de provizii și/sau menajere) reprezintă un alt tip specific de vestigii, descoperite în cadrul aşezării şi atribuite perioadei puse în discuție.

În linii generale, se prezintă contextul descoperirii, descrierea complexelor, parametrii dimensionali, specificul construcţiei şi alte detalii, în vederea întregirii tabloului general privind structura și, eventual, organizarea internă a aşezării.

[***Așezarea culturii Sabatinovka de la Mereni – Chirca din regiunea centrală a spațiului pruto-nistrean***] – Eugen Sava (MNIM Chișinău)

Situl arheologic de la Mereni – *Chirca*, amplasat la circa 20 km sud-est de Chișinău, reprezintă un sit cu mai multe niveluri de locuire, printre care se evidențiază o așezare din epoca bronzului târziu, atribuită culturii Sabatinovka (secolele XVI–XII a.Chr). Așezarea se află la marginea de sud-est a sitului arheologic, pe o suprafață de circa 300 × 150 m, ocupând un promontoriu lin din stânga râulețului Mereni. Cercetările arheologice au fost realizate pe o suprafață de 1 440 mp. Vestigiile arheologice atribuite culturii Sabatinovka sunt reprezentate de 15 construcții, 25 de piese de inventar și 1 185 de fragmente ceramice. Printre construcții se deosebesc patru locuințe adâncite în sol, cu vetre din lipitură de lut ars și pietre, o construcție de suprafață, cu baza pereților din piatră și 10 gropi menajere. Piesele descoperite cuprind două obiecte din bronz (un pumnal, un străpungător), 14 din silex (lame și răzuitoare), două din gresie (un topor și o râșniță), unul din granit (un pisălog), trei din lut ars (figurine zoomorfe) și două din os (străpungătoare). Ceramica se împarte în următoarele cinci grupe: a) fină, lustruită, neagră – 14 fragmente (1,2%); b) fină, lustruită, cu nuanțe deschise – 295 de fragmente (24,9%); c) de bucătărie, grosieră – 369 de fragmente (31,1%); d) de bucătărie, cu suprafața netezită – 249 de fragmente (21%) și e) grosieră (provenind de la vase de provizii) – 358 de fragmente (21,8%). În așezarea de la Mereni – *Chirca* nu au fost identificate urme de „cenușare”, precum se constată în majoritatea siturilor de tip Sabatinovka. Această situație indică, probabil, existența unei locuiri de scurtă durată în spațiul dat. În același sens, pledează și descoperirea unui strat de cultură relativ sărăcăcios și cantitatea mică de ceramică, cu o predominare netă a celei grosiere, date caracteristice fazei timpurii a culturii Sabatinovka (secolele XVI–XIV a.Chr.).

Contribuții arheologice recente la cunoașterea perioadei târzii a primei epoci a fierului din nord-vestul României. Cercetările de la Zăuan, comuna Ip, județul Sălaj – Ioan Bejinariu, Sanda Băcueț-Crișan (MJIA Zalău)

Ultimele două decenii au furnizat o serie de date noi referitoare la evoluția culturală a zonei de nord-vest a României, pe parcursul perioadei târzii a primei epoci a fierului. Este vorba despre o serie de cercetări derulate mai ales în jumătatea de vest a Sălajului, care au permis investigarea unor așezări, inclusiv așezări fortificate, respectiv a unor necropole aparținând acestei perioade. Deși aparent similare descoperirilor reunite de către J. Németi sub denumirea de „grupul Sanislău – Nir”, descoperirile din zona Sălajului prezintă și o serie de particularități prin care se deosebesc de primele.

Noile descoperiri provin din sud-vestul Sălajului, de pe valea Barcăului, din apropierea localității Zăuan (comuna Ip). Cu ocazia cercetărilor preventive derulate în anul 2021 în siturile arheologice identificate pe traseul lotului 3B5 al autostrăzii „Transilvania”, în zona localității Zăuan, au fost cercetate și 14 complexe arheologice datând din perioada târzie a primei epoci a fierului (morminte de incinerație, gropi și resturile unor construcții). Inventarul arheologic, mai ales armele de metal depuse în câteva dintre complexele funerare investigate, determină reluarea problemei corespondenței cu descoperirile de tip Sanislău – Nir din zona de câmpie a Sătmarului și în special a cronologiei descoperirilor „perioadei scitice” din această parte a României, în principal a precizării limitei superioare a acesteia.

„Călăreți-războinici" din stepa nord-pontică în secolele X–VIII a.Chr. Reevaluarea unei imagini tradiționale – Dorin Sârbu (IAB)

Un „grup" de descoperiri din secolele X–VIII a.Chr., din stepa de la nord de Marea Neagră, cărora li s-a acordat o importanță deosebită, înglobează mormintele cu piese de harnașament și arme. Acestea au fost interpretate fie ca reflectarea în inventarele funerare a statutului de călăreț-războinic („castă războinică est-europeană"), fie chiar ca indicator de apartenență etnică („aristocrație cimeriană"). Aceste interpretări creează totuși o imagine mult prea unitară, în timp și spațiu, a stepei dintre gurile Dunării și Don. Abordarea propusă are în vedere atât judecarea în sine a contextelor în care apar respectivele piese (arme și harnașament/doar arme/doar harnașament), cât și variabilitatea spațială și cronologică a respectivelor contexte.

Sciții timpurii în răsăritul Carpaților – Alexandru Levinschi (MNIM Chișinău)

Complexele scitice timpurii în spațiul Nistru – Prut erau cunoscute prin mormântul plan din necropola sarmatică de la Cuconeștii Vechi II (Prutul de Mijloc), mormântul secundar în tumul de la Ciobruci (în stânga Nistrului de Jos) și mormântul distrus de la Străşeni (centrul Moldovei). Repertoriul vestigiilor includea un șir de piese izolate – vârfuri de săgeți de bronz cu două aripioare sau cu trei muchii, găsite fortuit, în mantaua unor tumuli sau în stratul cultural al unor aşezări din diferite epoci istorice. Prezența acestor descoperiri în regiune a fost atribuită unor pătrunderi, de scurtă durată, ale sciților timpurii spre vest de Nistru, în secolele VII–VI a.Chr.

În ultimul deceniu însă, un vârf de săgeată de bronz cu două aripioare a fost descoperit în așezarea de la Țuțora, mai jos de Ungheni, printre complexe și materiale ceramice din secolele VII–VI a.Chr., atribuite unui nou aspect cultural din regiune, numit „de tip Buzdugani". O piesă similară a fost găsită în așezarea Milești III (Nisporeni), printre materiale asemănătoare celor de Țuțora.

O descoperire recentă este reprezentată de jumătatea superioară a unei stele antropomorfe scitice timpurii, găsită lângă satul Putinești (Florești). Stela, păstrată pe înălțimea de circa 0,80 m, are secțiunea maximă de 0,45 × 0,23–0,25 m, fiind lucrată din piatră de calcar. Capul este bine reliefat, ochii adânciți sunt dispuși aproape, cu sprâncenele în curbă pe fața aplatizată. Pe gât se evidențiază *torques*-ul masiv. Mâinile, sculptate în relief pe fața stelei, sunt îndoite din coate. În cea dreaptă se observă *rhyton*-ul. Sub mâna stângă, pe muchia laterală a sculpturii, este reprezentat *gorytos*-ul cu arc. Caracteristicile descrise corespund sculpturilor monumentale scitice timpurii din secolul al VI-lea a.Chr.

Conform opiniilor recente, stelele antropomorfe sunt un indicator teritorial și etnic al culturii scitice timpurii. Existența în zonă a unor așezări cu vestigii sincrone pledează în favoarea prezenței de durată a sciților timpurii în răsăritul Carpaților.

[***Ritualuri de înmormântare particulare în necropola „scitică" de la Sâncrai (județul Alba). Observații privind mormântul nr. 9/2020***] – Aurel Rustoiu (IAIAC)

Săpăturile de salvare, efectuate în anul 2016, cu ocazia construirii autostrăzii Sebeş – Turda, în preajma satului Sâncrai, de lângă Aiud (județul Alba), au condus la dezvelirea unei necropole aparținând „orizontului scitic". Săpăturile, de această dată cu caracter sistematic,

au fost extinse în anul 2020 și în afara ariei autostrăzii, pentru descoperirea întregii necropole. Au fost descoperite peste o sută de morminte, majoritatea de inhumație. Cimitirul scitic de la Sâncrai este încadrat în secolele VIII/VII–V/IV a.Chr. Inventarele funerare își găsesc analogii atât în necropolele timpurii ale acestui orizont, cât şi în cele mai târzii, unele depăşind chiar limita cronologică presupusă până acum în literatura de specialitate. De asemenea, s-a remarcat faptul că cimitirele scitice din Transilvania conţin, în general, un număr mic de morminte. Necropola de la Sâncrai, cu cele peste o sută de complexe identificate, constituie de departe cea mai întinsă necropolă din Transilvania cercetată până acum, fiind şi una dintre cele mai mari din întregul Bazin Carpatic. Printre mormintele descoperite se numără și câteva care ies din standardele rituale ale necropolei. Este vorba de morminte prezentând intervenții *post-mortem* și reînhumări. Unul dintre aceste morminte, conținând resturi înhumate de la doi indivizi, a fost cercetat în anul 2020. Analiza arheologică și abordările interdisciplinare (antropologie, palinologie etc.) aduc lămuriri importante asupra modului în care defuncții au fost tratați ritualic. Analiza radiocarbon a probelor de cărbune prelevate din groapă oferă o datare în perioada 810–774 a.Chr., fapt care ridică o serie de probleme privind cronologia orizontului scitic din Transilvania.

O înmormântare atipică, descoperită în necropola getică de la Zimnicea – Câmpul Morţilor, județul Teleorman – Anca Ganciu (IAB), Andrei Soficaru, Costin Şendroiu (IA–FR/U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia)

Necropola getică de la Zimnicea – *Câmpul Morţilor* este cunoscută prin literatura de specialitate de la începutul secolului al XX-lea. Primele cercetări datează de la jumătatea secolului al XIX-lea şi au dus la descoperirea mai multor morminte de incineraţie, al căror număr nu poate fi precizat decât cu aproximaţie. Cercetările arheologice din secolul următor, conduse de către Ion Nestor şi ulterior de către Alexandrina Alexandrescu, au contribuit la descoperirea unor morminte tumulare şi plane, predominant de incineraţie, cu oasele depuse în urnă, mai rar pe sol. În anul 2007, a început o nouă serie de cercetări, iniţial sub coordonarea prof. dr. Mircea Babeş, care a dus la descoperirea a încă 52 de morminte.

Obiectul comunicării este un mormânt (M. 28/2008) conținând scheletul unui adult de sex masculin, cu vârsta de 40–45 de ani, considerat atipic din punct de vedere ritual, fără analogii în lumea getică. Defunctul a fost depus „împachetat” şi în conexiune anatomică parţială. Datarea cu ^{14}C încadrează mormântul în secolele IV–III a.Chr.

Noi informații despre tumulii II și III cercetați în anii 1994–1995 la Ciulnița (județul Ialomița) – Bianca Preda-Bălănică (U Helsinki), Angela Simalcsik (CCA–ON Iaşi), Elena Rența (MJ Ialomița)

În anii 1994–1995, Muzeul Județean Ialomița a efectuat cercetări arheologice de salvare în trei movile funerare în localitatea Ciulnița (județul Ialomița), în cadrul lucrărilor realizate cu ocazia amenajării autostrăzii Transeuropa N-S. Tumulul I, singurul neafectat în momentul demarării săpăturilor, conținea morminte din mileniile I a.Chr. și I p.Chr. Tumulii II și III, în schimb, au fost puternic afectați. Astfel, din mantaua tumulului II s-a păstrat o suprafață de cca 20–25%, iar mantaua tumulului III a fost complet distrusă. Au fost descoperite 40 de complexe funerare, unele parțial deranjate de intervențiile antropice. Rezultatele cercetărilor au fost valorificate în două rapoarte, în anii imediat următori campaniilor de săpătură, în articole de specialitate, precum și într-o monografie dedicată întregului sit, publicată în anul 2016.

Demersul actual completează cu date noi informațiile deja cunoscute despre descoperirile din tumulii II şi III de la Ciulnița. Astfel, în anul 2022, scheletele umane descoperite în timpul săpăturilor, aflate azi în colecția Centrului de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov" din Iași, au fost evaluate antropologic pentru prima dată. De asemenea, probe osteologice umane din șase complexe funerare au fost selectate și datate prin metoda radiocarbon. Datele obținute evidențiază construirea și apoi utilizarea movilelor funerare ca locuri de înmormântare în mai multe faze distincte, eșalonate pe parcursul a patru milenii. Aceste rezultate permit o analiză detaliată a celor două monumente funerare, precum și contextualizarea descoperirilor în peisajul tumular al zonei Dunării de Jos.

O necropolă hallstattiană târzie (grupul Ferigile) la Câmpulung, județul Argeș – Dragoş Măndescu (MJ Argeş), Venera Rădulescu (CI), Ion Dumitrescu, Marius Păduraru (MJ Argeș), Mihai Constantinescu (IA–FR)

Sub nivelurile medievale cercetate în campaniile 2019–2021, pe șantierul arheologic Câmpulung (Str. Negru Vodă nr. 76), au fost identificate părți din mantalele unor tumuli, alcătuite din bolovani de râu așezați compact, pe 1–3 straturi. Mantalele erau în mare parte deranjate de locuirea medievală și postmedievală (perforate de gropi, nivelate și reamenajate cu un strat de lutuială, cu sectoare dislocate etc.). Situate sub și printre pietre, au fost cercetate trei morminte de incinerație: grupări cu oase umane calcinate, ceramică și podoabe (pandantive de corn și mărgele de caolin). Particularitățile de rit și ritual funerar permit atribuirea acestor morminte grupului Ferigile, iar analiza inventarului, coroborat de datările radiocarbon, le plasează din punct de vedere cronologic într-o etapă timpurie a grupului (mijlocul/a doua jumătate a secolului al VII-lea – prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.).

Morminte de inhumaţie din a doua jumătate a mileniului al II-lea a.Chr. în Bulgaria Centrală de Nord – Tanya Hristova, Ivo Cholakov, Lyuba Traykova (INAM Sofia), Maya Valentinova (MRI Loveci), Mihaela Zaneva (MNI Sofia), Stefan Alexandrov (INAM Sofia)

Autorii discută câteva morminte de inhumaţie, cu defunctul în poziţie întinsă, descoperite recent în timpul cercetărilor preventive din Bulgaria Centrală de Nord. Este vorba de cinci morminte descoperite la Chavdartsi şi de un mormânt de la Gortalovo, ambele în regiunea Loveci. Toate mormintele au ca inventar un vas-ofrandă plasat lângă craniu. Acestui grup i se adaugă alte câteva morminte similare, descoperite în secolul trecut la Novae–Svishtov şi Starmen, în regiunea Byala. Datele radiocarbon încadrează grupul în discuţie în ultimele secole ale mileniului al II-lea a.Chr.

Mormintele prezentate sunt identice cu cele descoperite la Zimnicea şi atribuite epocii timpurii a fierului. Sunt, de asemenea, discutate şi problemele generale ale sfârşitului epocii bronzului şi începutul epocii fierului în zonele respective.

Cercetări interdisciplinare în situl arheologic Horodiște, raionul Rezina, Republica Moldova – Aurel Zanoci (USM Chișinău), Daniel Scherf (Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Brandenburg, Germania)

Situl fortificat Horodiște a fost descoperit în anul 1946, de către G. Smirnov, care, la acel moment, l-a considerat drept o cetate „scitică". Ulterior, după abandonarea ideii

„scitismului” fortificațiilor din epoca fierului, situl a fost introdus în repertoriul cetăților getice din spațiul pruto-nistrean.

În anul 2013, o echipă de cercetători de la Universitatea de Stat din Moldova a realizat câteva sondaje în perimetrul fortificației, fiind identificate două niveluri de locuire: unul, din prima epocă a fierului, atribuit culturii Saharna (secolele X–IX a.Chr.), celălalt, din a doua epocă a fierului, atribuit culturii getice (secolele IV–III a.Chr.).

În anul 2019, o echipă mixtă moldo-germană a demarat o serie de cercetări interdisciplinare în situl de la Horodiște: prospecțiuni magnetometrice, realizarea de imagini aeriene UAV și foraje pentru prelevarea de probe de sol.

În anii următori, 2021–2022, plecând de la rezultatele măsurătorilor geo-fizice, au fost efectuate săpături arheologice la două dintre anomaliile evidențiate, precum și la „valul” și șanțul de apărare, vizibile în prezent, fiind identificate două fortificații distincte, una atribuită comunităților culturii Saharna, cealaltă culturii getice.

Comunicarea prezintă principalele rezultate ale cercetărilor realizate în situl Horodiște, începând cu anul 2013.

Terminus post quem ***sau cum înregistrăm siturile arheologice. Studiu de caz: epoca fierului în bazinul Nistrului de Mijloc*** – Mihail Băț, Dumitru Condrea (USM Chișinău)

Comunicarea își propune o disertație teoretică și metodologică asociată procesului de analiză și înregistrare a informației arheologice. Precizările referitoare la tipurile de ocupare a unei unități de relief în cadrul unui peisaj sunt menite să depășească confuziile existente în repertoriul și cadastrul arheologic. Una dintre limitele demersului este aceea că o mare parte din siturile cunoscute în spațiul de lucru au fost abordate doar prin observații de teren și colectarea materialelor de la suprafața solului. Totodată, s-a constatat că indicatorii statistici și atributele pot varia în funcție de modul de înregistrare a informației despre un sit arheologic, conținând depuneri culturale din mai multe epoci. De regulă, cele mai multe date se referă la ultima fază de locuire. În același timp, valorile statistice pot fi afectate și de modul de delimitare a tipurilor de ocupare (*ocuppation layer*) în cadrul unei unități de relief (de ex., siturile din preajma satului Poiana, siturile din punctul Țiglău sau cele de pe promontoriile Saharna Mare și Horodiște ș.a.). Din punctul de vedere al autorilor, mai multe tipuri de ocupare din diferite epoci identificate pe aceeași unitate de relief reprezintă un singur sit arheologic.

Considerații privind siturile getice din bazinele râurilor Cogîlnic și Botna – Andrei Corobcean (USM Chișinău)

Ocupând aria centrală a spațiului pruto-nistrean și cuprinzând partea de sud a Codrilor, bazinele râurilor Cogîlnic și Botna furnizează dovezi arheologice relevante pentru exploatarea intensă a acestei zone dintre stepă și silvostepă, de către comunitățile epocii fierului. La fel ca în cazul regiunii Nistrului Mijlociu sau a Răutului Inferior, în acest spațiu sunt atestate importante concentrări de așezări, gradul de cercetare a acestora fiind, deocamdată, neuniform. Puține situri au fost cercetate prin săpături sistematice. Investigațiile din microzona Hansca au furnizat un material arheologic consistent, referitor la locuirea și practicile magico-religioase și funerare getice. Incinta fortificată de la Stolniceni prezintă un interes deosebit, grație caracterului inedit al descoperirilor, printre care predomină cele cu caracter funerar, aflându-se în centrul unei concentrări de situri getice, cum sunt cele de la Horodca, Logănești și Văsieni.

Cercetările din ultimii ani, de la Lipoveni, au relevat un important orizont getic, situat la limita dintre silvostepă și stepă. Pe lângă cele câteva situri cercetate sistematic, un șir întreg de situri getice din această regiune rămâne cunoscut doar prin cercetări de suprafață. Astfel, concentrările de situri de la Buțeni și cele din microzona Molești – Cigârleni – Răzeni ar putea fi un teren fertil pentru viitoarele cercetări privind comunitățile epocii fierului din spațiul pruto-nistrean.

Descoperiri monetare recente în județul Buzău (secolul al III-lea – începutul secolului al II-lea a.Chr.) – Theodor Isvoranu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

Sunt prezentate trei descoperiri de monede din argint de pe teritoriul comunei Spătaru, județul Buzău, din perioada imitațiilor timpurii după tetradrahmele regelui Macedoniei Filip al II-lea și ale monetăriei celtice răsăritene, având la bază aceste prototipuri. Cea mai timpurie este reprezentată de un mic tezaur de șase piese, alcătuit dintr-o tetradrahmă macedoneană și cinci piese imitative. Un al doilea tezaur este compus din 46 de monede celtice răsăritene, aparținând categoriei imitațiilor „de stil bun" de tip Filip al II-lea, cu elemente de originalitate. Acesta asociază trei tipuri monetare rar atestate, pentru prima dată întâlnite împreună într-un depozit. Tezaurele au fost descoperite în vecinătatea unor așezări din secolele IV–III a.Chr. De pe suprafața uneia dintre acestea a fost recuperată o monedă celtică rară, contemporană cu piesele tezaurizate, dar aparținând altui tip.

Noi date despre câteva construcții din așezarea geto-dacică de la Cârlomănești – Despina Măgureanu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

În campania din anul 2022 a continuat săpătura în suprafața deschisă în partea sudică a platoului *Cetățuia*. Obiectivul propus a fost cercetarea integrală a unei construcții de suprafață, de dimensiuni importante (cpl. 180), care și-a încheiat funcționarea în urma unui incendiu puternic. Urmele acestui edificiu au fost identificate inițial în subarealul V1aN și înregistrate pe profilul de S, la adâncimi cuprinse între 0,80 și 0,95 m față de nivelul actual de călcare.

Suprafața construcției poate fi estimată la minim 30 mp. Resturile descoperite indică realizarea unei structuri portante din bârne cioplite și trunchiuri de copac, pentru stâlpii de colț. Pentru pereți s-a împletit o rețea de nuiele, peste care s-au lipit lut amestecat cu pleavă și resturi de păioase. Aceste informații au fost recuperate pe baza prezenței și distribuției fragmentelor masive de pereți arși puternic, care au păstrat atât amprenta structurii de lemn, cât și urmele de fățuială. În interiorul cpl. 180, a fost documentată o podea bătută din lut galben, crud, pe care au fost amenajate două vetre. Prima, cpl. 179, a fost amenajată pe pat de pietre plate de râu și se găsea la circa 1,5 m vest de cealaltă (cpl. 181). Aceasta, de formă rectangulară, supraînălțată față de nivelul podelei, s-a păstrat parțial. Chenarul dublu și cele trei cercuri plasate în centru și la colțuri, care constituie decorul crustei, includ vatra în Tipul IV D stabilit de către T. Makiewicz (1976). Realizarea decorului, prin incizare, și combinarea elementelor decorative au analogii cu alte vetre descoperite anterior în așezările de la Cârlomănești, București – *Mihai-Vodă* și Popești (Sector *Sigma* și Așezarea B).

Ambele au fost afectate din vechime, cel mai probabil în momentul activității de nivelare a dărâmăturilor arse ale construcției, care a fost ridicată la baza primului nivel de locuire, atribuit unei comunități geto-dace. În stratul masiv de nivelare, pe care autorii îl pun

în legătură cu colapsul cpl. 180, între resturile de dărâmătură, au apărut, în număr comparabil, fragmente de vase lucrate la roată și cu mâna, specifice olăriei locale.

Trebuie menționat că nivelarea nu a depășit o anumită limită către vest, resturile întinse insuficient determinând modificarea suprafeței de călcare antice. În ciuda numeroaselor resturi de construcție existente, locuitorii așezării au ales să ridice, în același loc, o altă structură de mari dimensiuni, cpl. 35. Acesta a fost identificat și cercetat parțial în suprafața V1aN. Este tot o construcție de suprafață și aparține ultimului nivel de ocupare al așezării (secolul I a.Chr.).

Utilizarea intensă și intenționată a aceluiași spațiu în interiorul așezării a mai fost înregistrată în două cazuri, pe platoul *Cetățuia*. Este vorba despre zona centrală, unde, în anii 2000, a fost cercetat un edificiu cu absidă către nord. Acesta aparținea ultimului nivel de locuire și suprapunea parțial alte două construcții. Cea mai veche dintre acestea și-a încheiat funcționarea în urma unui incendiu violent, ca și cpl. 180. O altă suprapunere a trei momente de construcție și utilizare a aceluiași spațiu a fost înregistrată în zona de sud-est a platoului, la începutul anilor ’70. În acest caz, ultima contrucție este un edificiu rectangular, constituit din cinci aliniamente cu câte cinci coloane. Acesta a fost construit peste o structură distrusă în vechime, din care s-a înregistrat arheologic doar traseul unei temelii din piatră de râu. Planimetric, este vorba despre o cameră rectangulară înscrisă într-un perimetru construit, absidat către nord. Pe primul nivel de amenajare s-a găsit o construcție căreia nu i s-au putut surprinde limitele, dar care a avut, în interior, două vetre decorate.

Cele trei contexte arheologice documentate au pus în evidență utilizarea repetată, intenționată, a unor spații din interiorul așezării; de aceea autorii le consideră dovezi ale funcționării unor spații comunitare, consacrate, chiar dacă inventarul arheologic care le poate fi atribuit nu este deosebit de cel prezent în spațiile cu funcții rezidențiale, domestice.

Strategia de cercetare a cetății dacice de la Ardeu și rezultatele cercetării după 20 de ani – Iosif Vasile Ferencz (MCDR Deva)

Începând din anul 2001, Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva a reluat cercetarea unui sit descoperit la sfârșitul secolului al XIX-lea. Prima campanie, desfășurată la începutul acestui secol, a avut ca obiectiv evaluarea potențialului stațiunii arheologice. Însă, în anul 2002, situl a fost cercetat sistematic, pe baza unei strategii care a permis conturarea celor mai importante elemente ale ansamblului. Pe parcursul intervalului care s-a scurs din momentul reluării cercetărilor, au fost prezentate, sub formă de rapoarte și comunicări, articole și note arheologice, multe dintre descoperirile mai noi sau mai vechi. În prezent, cercetarea continuă prin colaborarea cu Universitatea de Vest din Timișoara, cu Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București și cu Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca.

Comunicarea prezintă stadiul cercetărilor desfășurate în situl de la Ardeu, cu privire la descoperirile datând din epoca regatului dac, în raport cu strategia asumată în urmă cu două decenii.

Valea Cătinei – Piatra Rotării, un enigmatic sit dacic din Munții Siriului – Valeriu Sîrbu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

Muntele pe care se află vestigiile se evidențiază în peisaj prin pantele sale stâncoase și abrupte de pe trei laturi, ca rezultat al ridicării plăcilor tectonice aproape vertical, accesul fiind posibil doar dinspre nord-vest, pe o coamă îngustă, pe unde se face legătura cu drumul de plai.

Numeroasele gropi de stâlpi, de locașuri pentru tălpi, bârne și stinghii, de trepte, toate săpate în stâncă, ca și numeroasele nivelări ale stâncii în unele zone, în special în jumătatea nordică a muntelui, demonstrează existența a numeroase construcții și amenajări care impuneau un extraordinar efort uman, material şi logistic. Între acestea sunt de menționat doar bazele unei impozante construcții, doar parțial păstrate, și modul ingenios de barare a accesului spre zona vestigiilor.

Chiar dacă muntele se evidențiază în zonă prin peisajul său deosebit și o bună vizibilitate pe valea râului Bâsca, ridicarea unei cetăți pe coama acestuia nu putea bara accesul pe râu, întrucât se putea circula mult mai uşor pe partea opusă a văii. De asemenea, din cauza laturilor înalte și abrupte, a coamei sale foarte accidentate și a lipsei apei, zona nu era propice nici pentru o așezare obișnuită.

Materialele descoperite aici, atât prin săpături arheologice efectuate în numeroase zone, cât și recoltate de pe coama muntelui, aparțin civilizației dacice, anume secolelor II–I a.Chr., eventual primei jumătăți a secolului I p.Chr.

Pe baza informațiilor obținute prin cercetările arheologice și interdisciplinare (LiDAR aerian, LiDAR de mână, UAV, fotogrametrie etc.) – realizate în cadrul Proiectului „Hilands" – se încearcă identificarea rostului numeroaselor amenajări descoperite în acest sit.

Date noi despre misterioasele fibule de tip Orlea – Maglavit – Daniel Spânu (IAB)

Publicarea recentă a unor materiale inedite, păstrate în muzee din nord-estul Bulgariei (în special Şumen) şi din România (Mediaş, Bucureşti ş.a.), aruncă o lumină nouă asupra fibulelor de tip Orlea – Maglavit. Contextualitatea acestor fibule rămâne încă relativ inexpresivă. Totuşi, o serie de consideraţii conjunctural-culturale şi de ordin morfologic oferă indicii pentru o posibilă încadrare a lor în etapa de început a perioadei La Tène târziu. De altfel, fibulele Orlea – Maglavit nu sunt singurele fibule de schemă „La Tène timpuriu", datate în faza târzie a celei de-a doua epoci a fierului.

Cercetări recente în situl de la Popeşti, judeţul Giurgiu: aspecte ale dietei din Latène-ul târziu – Nona Palincaş, † Alexandru Avram (IAB), Viorel Atudorei, Nafia Neff (Center for Stable Isotopes, U New Mexico), Costin Şendroiu (IA–FR/U „1 Decembrie 1918" Alba Iulia), Corina Anca Simion, Oana Gâza, Mirela Mihon, Alexandru Răzvan Petre, Cristian Mănăilescu (IFIN–HH)

Locuirea din Latène-ul târziu din situl de la Popeşti, judeţul Giurgiu (aprox. secolele II–I a.Chr.), a fost identificată, încă în anii '60 ai secolului trecut, de către Radu Vulpe, cu *Argedava*, şi legată de activitatea politică a regelui Burebista. Cu toată importanţa deosebită a sitului, sunt deja multe decenii de când nu s-au mai publicat contribuţii importante la cercetarea sa. Totuşi, o monografie a ceramicii Latène şi o alta a locuirii Latène sunt în lucru, precum şi studii ale unor vestigii arheologice aparte. Comunicarea prezintă o parte din preocupările curente cu privire la epoca *dava*-ei, şi anume cele cu privire la dieta locală.

Două categorii de date sunt analizate:

1) date epigrafice, respectiv o ştampilă epigrafă cu numele unui rhodian şi relevanţa sa în înţelegerea dezvoltării unei industrii locale a vinului;

2) date de biologie moleculară, respectiv analiza izotopilor stabili de C şi N din scheletele umane din *dava* şi relevanţa lor pentru specificul dietei locale.

În final, se fac câteva observaţii cu privire la interferenţa dintre tradiţia locală şi influenţa elenistică la *Argedava*.

Fibulele de tip Zarubincy în mediul culturii Poienești – Lucașeuca și problema difuzării lor – Michael Meyer (FU Berlin), Vasile Iarmulschi (FU Berlin/MNIM Chișinău), Octavian Munteanu (UPS Chișinău)

Descoperirea recentă a unei fibule de tip Zarubincy, în așezarea culturii Poienești – Lucașeuca (P-L) de la Ivancea – *Sub pădure*, a constituit un bun prilej pentru a relua discuția despre acest tip de broșe. Deși foarte bine documentate în arealul culturii Zarubincy, numărul unor astfel de fibule este foarte redus deocamdată în mediul culturii P-L. Până în acest moment sunt cunoscute doar două exemplare: cel menționat mai sus și un al doilea descoperit în așezarea Lucașeuca II. Exemplare foarte asemănătoare au fost descoperite atât în regiunile învecinate ale culturii Zarubincy – în mediul așa-numiților sciți târzii din Crimeea și ale comunităților sarmaților, cât și în regiuni mai îndepărtate, precum cele atribuite culturii geto-dacice. Mai mult, similitudini pentru fibulele desemnate cu termenul de tip Zarubincy au fost menționate încă la începutul secolului al XX-lea, tocmai în regiunea Balcanilor de Vest, în fond de-a lungul râurilor Sava și Dunărea, cu extindere până în zona Porțile de Fier. Interesant de menționat este faptul că regiunea Balcanilor de vest a fost considerată drept spațiul de geneză a respectivului tip. Potrivit lui P. Popovič, care a studiat așa-numitele „Lanzenfibeln” din zona Balcanilor de vest, au fost stabilite trei grupuri, iar pieselor din cel de-al treilea grup le corespund și exemplarele din mediul culturii P-L. Pornind de la faptul că cele din urmă își au originea în piesele cu sistemul de prindere prevăzut cu două ace, prezentarea propune analiza a două aspecte care au generat multiple contradicții de-a lungul timpului – reperele cronologice și răspândirea acestui tip de fibule, precum și încercarea de a face unele precizări privind fenomenele din spatele circulației fibulelor de tip Zarubincy.

Metode alternative de investigare a artefactelor arheologice – trei piese de la Stelnica – Grădiştea Mare și Capidava – Bogdan Ștefan Vasile, Adrian Vasile Surdu, Roxana Truşcă (UPB, Centrul Naţional de Micro- și Nanomateriale), Anca Ganciu, Irina Achim (IAB)

Arheologia intră în dialog cu domeniul vast al cercetărilor materialelor și propune un studiu preliminar, realizat pe un lot de trei obiecte istorice, ale căror repere cronologice și contexte arheologice sunt extrem de variate, mergând de la secolul al IV-lea a.Chr. la secolul al XVI-lea.

Din multitudinea de investigații de laborator posibile (microscopia electronică de baleiaj cuplată cu spectrometrie de raze X dispersive în energie, difracția de raze X, spectrometria de masă, fluorescența de raze X), două tipuri de analize – metoda microscopiei electronice și cea a difracției de raze X – au fost utilizate și au servit la examinarea unor artefacte arheologice provenind din săpături sistematice desfăşurate la Stelnica (o armă și un inel de bronz cu gemă) și Capidava (un inel de argint cu gemă).

Situl de la Stelnica – *Grădiştea Mare* aduce în atenție o armă (o sabie din fier), provenind dintr-un mormânt de inhumaţie, descoperit în anul 2017. Obiectul se află într-o stare de conservare bună, pe suprafaţa sa fiind detectate urme de lemn, piele şi material textil. Artefactul este încadrat în intervalul secolelor IV–III a.Chr. şi prezintă cele mai apropiate analogii chiar la Stelnica (o sabie similară descoperită în anul 1987).

Dosarul arheologic Stelnica este completat de un inel de bronz, datat în secolul al XVI-lea, foarte bine păstrat, descoperit într-o groapă, fără inventar asociat.

În schimb, săpăturile sistematice de la Capidava, din anul 2015, au livrat un inel de argint cu gemă de carneol, descoperit în sectorul *Biserica paleocreştină din colţul de nord-est al cetăţii romano-bizantine*. Accesoriul digital studiat (montură păstrată parţial, gemă intactă) provine dintr-un context arheologic anterior edificiului creştin, cel mai probabil o baracă militară, situată în vecinătatea zidului de incintă, distrusă ca urmare a unui incendiu din prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr.

Rezultatele obţinute în cazul întregului lot studiat pun în evidenţa morfostructura obiectelor studiate, compoziţia mineralogică, precum şi compoziţia elementală.

Cercetări preventive pe traseul Autostrăzii 7 (A 7), tronsonul Paşcani – Suceava. Cercetare de suprafaţă (perieghezǎ) şi diagnostic intruziv (martie – decembrie 2022) – Cătălin Constantin, Adrian Doboş, Valentin Dumitraşcu, Mihaela Golea, Florentin Munteanu (IAB), Bianca Profiran (doctorand, IAIAC), Dorin Sârbu, Tiberiu Vasilescu, Vlad V. Zirra (IAB)

Evaluarea arheologică aprofundată de teren (cercetare de suprafaţă, apoi diagnostic intruziv) a constat în practicarea a 482 de secţiuni de sondaj, distribuite cât mai uniform pe coridorul drumului expres amintit, pornind din zona municipiului Paşcani (IS) către municipiul Suceava (SV). În cursul lunii martie, echipa IAB a realizat o evaluare de teren de suprafaţă (perieghezǎ), prilej cu care a identificat opt situri pe traseu, între care un tumul de mari dimensiuni, nesemnalat anterior în literatura de specialitate. Secţiunile de sondaj au fost amplasate în zonele unde, după susţinute eforturi de discuţii, solicitare, lămurire, echipa a primit acceptul reprezentanţilor UAT şi al proprietarilor. Diagnosticul intruziv s-a desfăşurat în trei perioade distincte, pentru a avea un acces cât mai amplu şi ritmic pe suprafeţele imobiliare intersectate de proiect.

Arheologia şi numismatica epocii clasice

Un nou tip de amforă elenistică din regiunea nord şi nord-vest pontică: tipul Glinoie? – Natalia Mateevici (MNIM Chişinău)

În publicaţiile din ultimul timp, privind descoperirile de amfore, şi în cataloagele care conţin diverse categorii de astfel de recipiente greceşti, a apărut informaţia despre un tip pe care unii cercetători îl consideră o nouă variantă a producţiei amforice heracleote, alţii ca o posibilă producţie a unui centru pontic încă neidentificat. Cert este că aceste câteva vase, cunoscute momentan în diverse locuri din nordul şi nord-vestul pontic, pot fi, într-adevăr, grupate într-o categorie distinctă. Principala trăsătură a acesteia, în afara asemănării pastei cu cea heracleotă, este forma plină (umplută) a tălpii piciorului vasului, relativ convexă, ceea ce o face deosebită de toate tipurile cunoscute de amfore heracleote. O altă trăsătură distinctivă este şi capacitatea prea mare a acestor vase (între 7 şi 10 litri). Această capacitate este specifică amforelor heracleote doar în perioada iniţială de pătrundere a lor în regiunea nord- şi nord-vest pontică (începutul secolului al IV-lea a.Chr.) şi nespecifică vaselor heracleote din perioada începutului secolului al III-lea a.Chr. (amforele acestui nou tip sunt datate în sferturile doi şi trei ale secolului al III-lea a.Chr.). Conform opiniei încetăţenite în mediul specialiştilor, perioada

cuprinsă între sfârșitul secolului al IV-lea și prima treime a secolului al III-lea a.Chr. reprezintă etapa finală a exportului vinului heracleot în zona nord- și nord-vest pontică, caracterizată printr-o tendință generalizată în producția amforică – micșorarea vizibilă a capacității acestui tip de ambalaj, care nu depășește capacitatea de 4–5 litri, uneori chiar și mai puțin.

Limite,* peribololi *și topografia sanctuarului (Zona sacră) de la Histria – Iulian Bîrzescu (IAB)

Stabilirea limitelor principalului sanctuar de la Histria a reprezentat unul dintre obiectivele principale ale cercetărilor arheologice din ultimele decenii și nu numai. Descoperit întâmplător de către Vasile Pârvan, în anul 1915, sanctuarul din colțul de nord-est al cetății a constituit, de-a lungul timpului, un important element de topografie a cetății. Zona mlăștinoasă din apropiere și, mai ales, scenariul de evoluție a peisajului din jurul *apoikiei*, avansat în anii ’50 ai secolului trecut, având la origine „regresiunea fanagoreiană”, au condus la ipoteza unei amplasări a sanctuarului în interiorul cetății, la o distanță apreciabilă față de malurile mării. Noile cercetări arată faptul că sanctuarul s-a aflat, la începuturile sale, atât la nord, cât și la est, în imediata apropiere a țărmurilor mării, poziția și evoluția sa fiind influențate de aceasta. Pe lângă considerațiile cu privire la peisajul timpuriu din apropierea sanctuarului, în comunicare sunt discutate, în acest context al limitelor, și alte elemente de grănițuire, cum ar fi incintele sacre (*periboloi*), urme ale acestora fiind luate în discuție prin intermediul noilor cercetări.

Cercetările arheologice de la Histria, întreprinse în cadrul Histria Multiscalar Archaeological Project (2018–2022) – Adam Rabinowitz (U Texas), Liviu Mihail Iancu (Institutul de Studii Avansate pentru Cultura și Civilizația Levantului, București), Elijah Fleming, Patricia Neuhoff-Malorzo (U Texas), Inga Gluszek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Maria-Cristina Popescu (MNIT), Thibaut Castelli (UMR 7041 Archéologies et Sciences de l’Antiquité Paris), Katherine Reinberger (University of Georgia)

Începând cu anul 2018, au fost efectuate la Histria cercetări arheologice desfășurate sub coordonarea Universității din Texas și a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, reunite sub denumirea generică *Histria Multiscalar Archaeological Project* (HMAP), cu obiectivul general de a contribui la mai buna înțelegere a proceselor demografice de lungă durată și a interacțiunilor dintre om și mediu, care au caracterizat această comunitate umană de la gurile Dunării. Pe lângă metodele și tehnicile folosite uzual în arheologia clasică, în cadrul HMAP este utilizată o abordare multidisciplinară, care presupune folosirea unor instrumente variate pentru obținerea unei palete mai largi de date: măsurători magnetometrice, analize de izotopi de stronțiu, oxigen, carbon și azot, analize ale ADN-ului antic uman și bacterian ș.a.m.d.

Până în prezent au fost explorate magnetometric 3,2 ha pe platoul cetății Histria și au fost efectuate săpături arheologice în două secțiuni: Kiln Trench – KT (63 m^2) și Road Trench – RT (10,5 m^2). Investigațiile magnetometrice relevă că această metodă de cercetare noninvazivă se pretează caracteristicilor solului și ruinelor de la Histria, fiind utilă pe *Platou* îndeosebi pentru identificarea sistemului de drumuri din perioada romană și străzi din perioada elenistică, și a instalațiilor artizanale, precum cuptoarele de ceramică, mai puțin pentru semnalarea mormintelor din necropola constituită în timpul stăpânirii romane. Acest aspect a fost probat prin deschiderea celor două secțiuni. În KT a fost descoperit un cuptor de ceramică, dezafectat, cel mai probabil, la sfârșitul perioadei clasice, suprapus, în perioada

stăpânirii romane, de un sector al necropolei, în care predomină mormintele de copii, dar în care se regăsesc și două mari morminte, în cistă din lespezi de piatră, utilizate de-a lungul mai multor generații. În RT a fost pusă în evidență o secțiune a unuia dintre drumurile din teritoriu care duceau la Poarta I a zidului de incintă din perioada romană timpurie. Descoperirile efectuate permit reluarea unor mai vechi problematici (de ex., existența unei distrugeri a cetății în a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.; suprafețele de pe platoul histrian cu urme sporadice de activitate din perioada elenistică), precum și deschiderea unora noi (organizarea spațială a necropolei în perioada romană în funcție de grupele de vârstă ori de relațiile de rudenie; arhitectura funerară monumentală din această perioadă; prezența unor elemente alogene nord-pontice).

Cercetări arheologice la Histria – Sectorul Sud. Campaniile 2019, 2021–2022 – Mircea Dabîca (IAB)

Începând din anul 2010, obiectivul principal al cercetării arheologice în *Sectorul Sud* de la Histria este acela de a pune în evidenţă oraşul roman timpuriu, mai puţin cunoscut şi cercetat în economia investigaţiilor arheologice de pe acest sit.

În comunicare sunt prezentate principalele rezultate ale cercetării arheologice la Histria în *Sectorul Sud* în anii 2019, 2021, 2022. În aceste campanii arheologice, efortul a fost direcționat asupra *edificiului public roman timpuriu* (posibil *horreum* din secolul al III-lea p.Chr.), descoperit aici în anii din urmă. Acesta a continuat să fie analizat la nivel planimetric, cercetarea fiind concentrată asupra laturilor sale de nord, vest și sud. De asemenea, au fost avute în vedere și structurile arheologice conexe acestei clădiri oficiale, respectiv orizontul de locuire romană timpurie şi cele două necropole plane (romane târzii), care suprapun acest edificiu.

Rezultatele cercetării arheologice din ultimele trei campanii au permis autorului să ofere o imagine cât mai clară asupra planimetriei acestui monument în partea de început a jumătății sale vestice.

Opaițele de la Histria – Sectorul Sud. Campaniile 2002–2021 – Ionuț Bocan (MNIR), Mircea Dabîca (IAB)

Cercetările arheologice efectuate la Histria în *Sectorul Sud* au adus la lumină o importantă cantitate de materiale ceramice. În cadrul obiectelor din ceramică, opaițele ocupă un loc particular, atât din punct de vedere artistic, cât și din punct de vedere al frecvenței. Astfel, acest studiu are scopul de a completa substanțial tabloul opaițelor de la Histria și de a întregi imaginea de ansamblu asupra iluminatului spațiilor închise (publice și private). De asemenea, studierea acestor lămpi stabilește noi aspecte ale legăturilor comerciale ale așezării în perioada romană prin clarificarea anumitor detalii asupra importurilor din alte centre de producție.

Studiul include 155 de opaițe provenite din cercetările arheologice realizate în *Sectorul Sud* în perioada 2002–2021. În urma analizei acestui lot de obiecte, se poate observa faptul că, din punct de vedere cronologic, se individualizează trei categorii de lămpi: opaițe grecești, opaițe romane și opaițe romane târzii. Din punct de vedere cantitativ, majoritatea lămpilor incluse în acest studiu sunt opaițe romane, datate secolele II–III p.Chr., piese care se încadrează

în totalitate în tipul Loeschcke VIII, potrivit clasificării realizate de către Sigfried Loeschcke în anul 1919.

O furcă romană de tors realizată din fildeș, provenind din vechile săpături de la Histria – Alina Iancu (INP), Corneliu Beldiman (MNCR Sfântu Gheorghe)

O mică tijă de fildeș, decorată cu elemente geometrice, a fost descoperită pe parcursul vechilor săpăturilor desfășurate la Histria, fiind interpretată în trecut ca o „mână de fildeș pentru scărpinat” (Radu Florescu, Ion Miclea, *Histria*, București, 1989, pl. 134). Această contribuție are ca scop reevaluarea funcționalității acestui obiect, care se încadrează în categoria *instrumenta domestica*, fiind de fapt un tip de furcă de tors, cunoscută în literatură ca „Fingerkunkeln”, „furcă cu inel” sau „furcă pentru deget” (Agata Wasowicz, *Une quenouille antique d'un type méconnu*, în Revue du Louvre et des Musées de France, 4, 1987, p. 268–273; Judit Pasztókai-Szeöke, *“The mother shrinks, the child grows. What is it?” The evidence of spinning implements in funerary context from the Roman province of Pannonia*, în C. Alfaro Giner, M.J. Martínez García, J. Ortiz García (eds.), *Mujer y vestimenta aspectos de la identidad femenina en la antigüedad*, Valencia, 2011, p. 125–140; Ilija Danković, *Roman bone distaffs and spindles: could they have been used for spinning?*, în Journal of Serbian Archaeological Society 36, 2020, p. 79–98). Pe baza surselor arheologice, însumând numeroase descoperiri de obiecte similare în întreaga lume romană, autorii argumentează că aceste instrumente erau conectate în Antichitate cu torsul, indicând statutul înalt și virtuozitatea proprietarelor lor, care erau adesea înmormântate cu astfel de furci alături. Prezența acestei furci romane cu inel la Histria demonstrează faptul că, uneori, asemenea instrumente realizate din materiale mai rare, precum fildeșul, erau deținute de către unele dintre femeile din cetate, iar analogiile identificate în Samothrace par a sugera o legătură puternică pe care cetatea vest-pontică încă o avea cu spațiul egeean în cel de-al doilea secol p.Chr.

Noi cercetări interdisciplinare în necropolele tumulare elenistice de la Callatis – Maria-Magdalena Ștefan (MNIR), Dan Ștefan (MNCR Sfântu Gheorghe), Valeriu Sîrbu (IAB), Nicolaie Alexandru, Mihai Ionescu (Muzeul „Callatis” Mangalia).

Autorii prezintă o sinteză a rezultatelor cercetărilor arheologice (geofizice, săpături, studii LiDAR, scanări 3D) pe care le-au desfășurat, în ultimii trei ani, în sectorul de nord al necropolei tumulare a orașului antic Callatis. Aici se află un grup de șase movile care formau, în perioada elenistică timpurie, o necropolă de familie, aflată pe o proprietate rurală privată, din teritoriul callatian. Din acest grup tumular fac parte două movile, dintre care una acoperă un cavou cu o arhitectură de tip macedonean, din secolul al III-lea a.Chr., cealaltă, prin dimensiunile monumentale (înălțimea de 12 m), poate fi considerată cea mai mare din Dobrogea de sud. Prezentarea aduce în discuție analogiile practicilor și structurilor funerare investigate cu cele cunoscute, în special, în mediul aristocratic tracic, ca și cu cele din Callatis ori Macedonia.

Rezultatele cercetărilor arheologice de la Tropaeum Traiani–Adamclisi din campania 2022 – Adriana Panaite-Bobicescu (IAB), Gabriel Talmațchi (MINAC)

Cercetările arheologice întreprinse în situl *Tropaeum Traiani*–Adamclisi, în campania 2022, s-au desfășurat în două sectoare ale orașului roman târziu: Sectorul A și Sectorul C.

În Sectorul A sunt în curs de cercetare două zone: prima, imediat la N de Basilica A – unde se verifică ipoteza existenţei unor anexe ale acesteia, iar cea de-a doua pe strada AV 1 şi construcţiile adiacente – pentru verificarea traseului străzii şi a tramei stradale, în ultima fază de funcţionare a cetăţii. Scopul final este acela de a dezveli şi cerceta integral *insula* cuprinsă între *decumanus*, *cardo*, strada ABV IV. În Sectorul C – *Cartier sud*, investigațiile se concentrează asupra unui mare edificiu de tip *domus*, ale cărui limite nu sunt cunoscute încă. În comunicare sunt prezentate rezultatele ultimei campanii de cercetări și obiectivele stabilite pentru viitoarea campanie arheologică. Autorii se referă, în ceea ce privește Sectorul A, la noile edificii identificate, stratigrafia generală a zonei etc., iar pentru Sectorul C, la noile detalii constructive şi arhitecturale ale clădirii de tip *domus*, la care se adaugă alte complexe arheologice descoperite în campaniile precedente.

Noi cercetări în necropolele de la Noviodunum – Aurel-Daniel Stănică, Radu Stănescu, Marian Mocanu, Răzvan Cernamoriți (ICEM–GS), Marius Streinu (INP)

Complexul arheologic *Cetatea Noviodunum*, alături de întreaga zonă Isaccea – Niculițel, este constituit dintr-un ansamblu de situri din diverse epoci istorice, care reflectă o intensitate a locuirii și importanța geografică pentru acest areal. Necropola municipiului Noviodunum oferă, de departe, una dintre cele mai importante secvențe de complexe funerare din provincia Moesia Inferior. Între anii 2020 și 2022, colectivul șantierului arheologic *Cetatea Noviodunum* a avut prilejul de a efectua cercetări arheologice preventive în perimetrul necropolelor aparținând orașului antic. Noile cercetări au permis documentarea de complexe funerare de inhumație și incinerație, care se încadrează în intervalul cuprins în secolele II–III p.Chr. Astfel, au fost consemnate noi seturi de date și informații, care completează imaginea privind riturile și ritualurile funerare practicate în epoca romană timpurie la gurile Dunării.

Un obiect de fildeș de la Capidava – considerații de ordin tehnologic și funcțional – Irina Achim (IAB), Monica Mărgărit (U„Valahia" Târgoviște)

Capidava, fortificație cu vocație militară din sectorul estic al *limes*-ului dunărean, este un sit care ne-a obișnuit tot mai mult în ultimul deceniu cu artefacte remarcabile, relevante din punct de vedere istoric și artistic. Se poate număra, printre acestea, un obiect de fildeș descoperit în anul 2015 în aria *Bisericii paleocreștine din colțul de nord-est al cetății romano-bizantine*, într-un context arheologic anterior edificiului de cult creștin, din prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr.

Asociat cu alte vestigii, nu mai puțin interesante decât piesa analizată, enigmaticul artefact de fildeș a făcut obiectul unei analize tehnologice și funcționale cu ajutorul microscopiei optice, ulterioară altor explorări (cum ar fi spectrometria RAMAN și tomografia computerizată). Studiul microscopic al piesei a permis colectarea unui important pachet de date privind materia primă, schema tehnologică de transformare a acestei materii prime și urmele de uzură care oferă indicii privind modalitatea de utilizare.

Examinarea detaliată la microscop a îngăduit detectarea și caracterizarea micro-stigmatelor tehnologice (tip de stigmat, localizare, extindere, morfologie etc.), precum și succesiunea lor în cadrul celor două operații majore din cadrul *chaîne opératoire*: debitajul și fasonajul. În continuare, a fost evaluat modul în care s-au dezvoltat urmele de uzură, înregistrându-se detalii privind localizarea, extinderea, deformarea volumului inițial, direcția

și morfologia striurilor funcționale, lustrul funcțional etc. Mai mult decât atât, au putut fi disociate perfect urmele operațiunilor primare (de fabricație) de cele funcționale, care au generat alterări ireversibile pe suprafața activă a piesei.

Studiul microscopic a furnizat astfel informații relevante despre biografia artefactului de la Capidava și sugerează utilizarea sa, pentru o perioadă semnificativă de timp, ca parte a unui mecanism sau obiect mai complex, posibil un instrument muzical.

Semnele monetare în formă de vârfuri de săgeată în context vest-pontic și egeean – Florina Panait-Bîrzescu (IAB)

Vârfurile de săgeți nefuncționale constituie o categorie de descoperiri des întâlnită în cetățile milesiene vest-pontice: Apollonia, Histria, Borysthenes (Berezan) și Olbia, în teritoriile și hinterlandul acestora. Valoarea lor monetară este susținută de o serie de indicii, precum tezaurizarea și asocierea cu simbolurile monetare de mai târziu. Piesele au fost abordate în literatură aproape exclusiv din perspectiva relațiilor dintre cetățile grecești și populațiile din apropierea acestora. Printre altele, au fost făcute și observații legate de caracterul lor „magico-religios” sau de simbolistica formei. În comunicare, vârfurile de săgeată nefuncționale sunt discutate în contextul unor descoperiri similare din spațiul egeean.

Colecții pierdute, colecții regăsite. Staterii de tip Alexandru cel Mare ai Mariei Golescu, un posibil fragment din tezaurul de la Anadol – Emanuel Petac (CNBAR)

Reexaminarea recentă a unui lot de 20 de monede de aur (stateri de tip Alexandru cel Mare și Lysimach, *solidi* romani din secolele IV–V p.Chr., numeroase monede bizantine și una venețiană) a condus la redescoperirea unei semnificative colecții interbelice aparținând Mariei Golescu (1897–1988). Membră a Societății Numismatice Române din anul 1923, a fost arestată de regimul comunist în 1949 și a emigrat în Marea Britanie în 1962, după 13 ani de închisoare politică. Cele 20 de monede au fost vândute Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, în anul 1963, de o persoană apropiată căreia-i lăsase colecția. Cei patru stateri de tip Alexandru cel Mare cercetați sunt emisiuni din Kallatis (2 ex.: Price 897 și 914), Sardes (1 ex.: Price 2533) și Babylon (1 ex.; Price 3748). Emisiunile de stateri kallatieni de tip Alexandru cel Mare erau extrem de rare în perioada interbelică, majoritatea lor provenind din tezaurul descoperit la Anadol, în 1895, nefiind cunoscută nicio altă sursă majoră a acestora în întreaga perioadă interbelică. Cu toate acestea, nu există încă nicio dovadă concretă a acestei apartenențe.

[***Date preliminare privind aprovizionarea și consumul de ceramică fină la Porolissum. Studiu de caz: materialele ceramice descoperite în clădirea B6***] – Viorica Rusu-Bolindeț (MNIT), Vlad-Andrei Lăzărescu (IAIAC)

Comunicarea își propune să prezinte câteva date preliminare ale studiului ceramicii fine descoperite în campaniile 2010–2014, desfășurate la Porolissum în clădirea B6 (posibil un *balistarium*), situată în *praetentura dextra* a castrului mare de pe *Dealul Pomăt*. Materialul ceramic, relativ bogat, cuprinde *terra sigillata* de import (cu decor în relief și lisă), ceramică ștampilată, vase glazurate sau cu decor în tehnica barbotinei, produse în centrul ceramic de la Porolissum. Studiul comparativ al artefactelor descoperite în această clădire și al celor din alte clădiri și complexe cercetate la Porolissum sau provenind din construcții similare descoperite

în Imperiul Roman oferă date privind caracteristicile generale și particularitățile legate de prezența și utilizarea ceramicii fine, de import și locale, în cadrul complexului. În același timp, o analiză contextuală a descoperirilor poate asigura o mai bună datare a nivelurilor arheologice surprinse și poate ajuta la înțelegerea dinamicii producției și distribuției ceramicii la nivelul provinciei Dacia Porolissensis.

Rezultatele preliminare ale cercetărilor arheologice preventive din amfiteatrul de la Sarmizegetusa (2021–2022) – Ovidiu Țentea (MNIR/U „Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca), Florian Matei-Popescu (IAB)

Comunicarea prezintă rezultatele parțiale ale cercetărilor arheologice preventive efectuate în anii 2021–2022 în cadrul proiectului „Conservare, restaurare la amfiteatrul din cadrul sitului arheologic Ulpia Traiana Sarmizegetusa" SMIS 124110. Cercetările din etapa de proiectare au confirmat informațiile anterioare, fiind stabilite, cu acea ocazie, unele cote absolute ale fundațiilor, elemente esențiale în vederea realizării proiectului tehnic. Au fost descoperite noi elemente structurale de detaliu, pentru care s-a propus continuarea cercetării în cursul implementării proiectului. În etapa de execuție a proiectului au fost identificate elemente noi din structura arenei și informații care permit modificarea unor date privind etapele constructive ale amfiteatrului.

Cronologia* vicus*-ului militar de la Sutor. Date preliminare – Vlad-Andrei Lăzărescu, Sorin Cociș (IAIAC)

Primele informații cu privire la prezența castrului roman de la Sutor (județul Sălaj) și a așezării civile adiacente au fost înregistrate în timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Cu privire la trupa militară staționată aici, s-au emis mai multe opinii și întregiri diverse, dar varianta general acceptată, până în momentul de față, în literatura de specialitate, este cea a lui Constantin Daicoviciu, care propunea drept întregire formula *N(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium)*. Primele cercetări arheologice sistematice desfășurate în cadrul sitului au fost realizate în anul 2001 și, începând din acel moment, au continuat cu anumite întreruperi până în prezent. Cu toate acestea, săpăturile arheologice ocazionate de lucrările de infrastructură mare, desfășurate recent în zonă, au adus noi informații referitoare la cronologia sitului și la funcția pe care *Optatiana* o avea în cadrul provinciei Dacia Porolissensis. În mod evident, elementul central al așezării este reprezentat de cele două drumuri care se intersectează în imediata vecinătate a *vicus*-ului. Prezența așezării la intersecția unor importante rute din cadrul provinciei trebuie să fi contribuit decisiv la dezvoltarea economică a așezării, amplasarea aici a castrului de la Sutor nefiind deloc întâmplătoare. Pe lângă funcția principală de a supraveghea intersecția și de a controla tranzitul de pe cele două artere rutiere, situl de la Sutor s-a constituit într-un important *hub* logistic și centru economic prosper, natura structurilor identificate aici, ca și orientarea lor față de cele două drumuri, reușind să dea *vicus*-ului un aspect quasiurban.

Latera praetorii *a castrului de la Porolissum. O completare...* – Vlad-Andrei Lăzărescu, Coriolan Horațiu Opreanu (IAIAC)

Situl arheologic de la Porolissum reprezintă un pol de interes științific esențial pentru întreaga zonă a *limes*-ului provinciei Dacia. În ultimii ani, Institutul de Arheologie

și Istoria Artei al Academiei Române, Filiala Cluj, împreună cu Consiliul Județean Sălaj și Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău au efectuat ample cercetări de teren cu scopul de a înțelege complexitatea sitului și de a evidenția valoarea patrimoniului imobil identificat. O atenție considerabilă a fost acordată prospecțiilor cu caracter nondistructiv (magnetometrie, rezistivitate electrică, GPR și LiDAR), metode pe cât de costisitoare, pe atât de importante în determinarea cu precizie a structurilor arheologice subterane, cercetări continuate și în prezent. Amploarea acestui tip de cercetare a condus către identificarea unui număr impresionant de noi clădiri necunoscute. Una dintre zonele cu rezultate spectaculoase este *latera praetorii* a castrului mare de pe *Dealul Pomăt*. Vechile săpături arheologice au conturat, în linii generale, planimetria zonei, pe baza unor secțiuni magistrale efectuate în anii ’80. Planul general obținut astfel a fost unul incomplet, motiv pentru care noi demersuri noninvazive au fost demarate începând cu anul 2018. În acest sens, autorii au fost preocupați, prin cercetări geofizice de suprafață, de stabilirea relațiilor dintre clădirile identificate, de fazele de construcție și funcționalitatea precisă a fiecărui element. Completarea acestora cu săpături arheologice a dus la obținerea unor informații noi, fără de care interpretarea structurilor ar fi fost imposibilă.

Cercetări arheologice preventive (2021–2022) în castrul Legiunii a IV-a Flavia Felix de la Berzovia, județul Caraș-Severin – Adrian Ardeț (MJERG Caransebeș/Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”, Academia Română, Filiala Timișoara)

Aflat pe drumul roman care pornește de la Lederata și ajunge la Tibiscum, castrul de la Berzovia (județul Caraș-Severin) a fost construit cu siguranță în timpul primului război daco-roman din anii 101/102 p.Chr. Acesta măsoară aproximativ 490 × 410 m și a fost împrejmuit cu un zid de piatră, cu un val de pământ și două șanțuri de apărare.

În perioada 01.02.2021–28.05.2021, în interiorul castrului legionar de la Berzovia s-au desfășurat cercetări arheologice preventive în vederea extinderii rețelelor pentru alimentarea cu apă și canalizare. Cercetările au vizat interiorul castrului (sistemul defensiv pe latura de sud și *via principalis*) și în exterior, la cca 50 m est, au fost surprinse băile aflate în *canabae*, unde au fost identificate cinci bazine, dintre care unul a fost pavat cu bucăți de cărămidă în tehnica *opus spicatum*.

Al doilea obiectiv s-a desfășurat între 04.04.2022 și 29.06.2022 și a vizat proiectul investițional pentru construirea unei săli de educație fizică școlară, în exteriorul castrului, ocazie cu care au fost descoperite cele două șanțuri pentru apărare de pe latura estică.

A fost descoperit un bogat și interesant material arheologic, reprezentat de monede, obiecte din bronz, ceramică comună, ca și *terra sigillata*, amfore de tip rhodian, Cos sau Almagro 51c.

Cercetări arheologice efectuate în* latus praetorii sinistrum *din castrul roman de la Câmpulung – „Jidova”, campaniile 2015–2022 – Constantin C. Petolescu (m.c. al Academiei Române, IAB), Florian Matei-Popescu (IAB), Ion Dumitrescu (MJ Argeș)

Cercetările arheologice demarate în anul 2015 în zona de la est de clădirea *praetorium*-ului, aflate în derulare, au adus elemente care permit repunerea în discuție a topografiei suprafeței cuprinse între *principia*, *via principalis*, latura estică a castrului și *via quintana* (*latus praetorii sinistrum*). Astfel, în jumătatea de sud a suprafeței amintite au fost identificate mai multe gropi de stâlpi, care indică prezența unei construcții cu structură de

lemn. De asemenea, tot în această porțiune a suprafeței, rigola care mărginea *via sagularis* pare a fi avut pereții căptușiți cu țigle și olane de acoperiș. Dimensiunile acestei rigole, dar și maniera în care a fost amenajată indică o capacitate mare de colectare a apelor reziduale.

În partea de nord a suprafeței de la est de clădirea pretoriului (Sp. II) au fost identificate mai multe încăperi, unele dintre ele cu hipocaust. În stadiul actual al cercetării a putut fi stabilit planul a patru dintre încăperi: A, B, C și D.

Camera A (3,60 × 2,16 m) a fost identificată la sud de traseul secțiunii H, fiind lipită de *praetorium*. Încăperea nu era încălzită și avea podeaua din *opus signinum*. La nord de această încăpere, secțiunile D și H au deranjat puternic depunerile și structurile arheologice. Încăperile B, C și D formau un singur șir dispus pe direcția V–E. Latura lor sudică a fost în unele locuri total distrusă în momentul săpării secțiunii D.

Camera B era lipită de *praetorium* (fiind totodată pe aceeași linie cu camera A), avea podeaua din *opus signinum* și nu dispunea de sistem de încălzire (în lățime măsura 4,35–4,40 m). Camera C (3,90/3,80 m × 3,46 m) era prevăzută cu hipocaust. La est, șirul de încăperi se închidea cu o absidă – camera D. Zidul ei exterior se afla la 2,60 m față de zidul de incintă.

Legat de sistemul de încălzire a încăperilor cu hipocaust era, probabil, și un canal, cu pereți de cărămidă, identificat la sud de încăperea C.

Încăperile se dezvoltă la est de *praetorium*, între acesta și zidul estic de incintă al castrului, dar îmbracă și latura de nord a aceleiași clădiri. Din nevoia de spațiu, pentru intercalarea încăperilor, *via sagularis*, dar și parte din *agger* au fost desființate. Aceste încăperi cu hipocaust, cel mai probabil niște băi, reprezintă o extindere a clădirii comandamentului într-o epocă mai târzie, cel mai probabil după anul 235. Observațiile stratigrafice permit afirmația că zidul de incintă și *agger*-ul sunt anterioare încăperilor cu hipocaust.

O fibulă din epoca romană mijlocie descoperită la Costești (r. Ialoveni, Republica Moldova) – Vasile Iarmulschi (FU Berlin/MNIM Chișinău), Mihail Băț (USM Chișinău)

Din categoria pieselor de port, descoperite în siturile aparținând epocii romane din regiunea pruto-nistreană, un loc deosebit îl ocupă fibulele. După cum s-a mai precizat în literatura de specialitate, asemenea piese, utilizate pentru prinderea veșmintelor, sunt o categorie a vestigiilor arheologice cu o semnificație cronologică extrem de importantă, oferind și informații interesante asupra obiceiurilor de port practicate în Antichitate. O piesă de acest tip a ajuns recent în colecțiile Muzeului de Antichități „Tudor Arnăut" al Universității de Stat din Moldova. Conform informațiilor disponibile, fibula, aparținând epocii romane, a fost descoperită fortuit în preajma localității Costești din raionul Ialoveni, în apropierea bazinului râului Botna. Piesa este realizată dintr-un singur fir de bronz și are coarda exterioară. Arcul, cu secțiunea dreptunghiulară, este puternic curbat, iar piciorul, alungit și întors pe dedesubt, este prins de acesta prin înfășurare, formând patru spire. Acul nu s-a păstrat, fiind probabil rupt în Antichitate. Lungimea piesei este de 4,50 cm. Comunicarea se axează pe prezentarea particularităților constitutive, precizarea analogiilor și cronologia unor astfel de fibule.

Câteva considerații privind oglinzile din mormintele sarmatice descoperite în Muntenia și Moldova – Liana Oța (IAB)

Deși nu foarte frecvent înregistrat, obiceiul depunerii de oglinzi completează cu câteva date inedite imaginea de ansamblu a mormintelor sarmatice din Muntenia și Moldova, date

cu atât mai importante cu cât, cel puțin până în momentul de față, mormintele reprezintă singurul tip de descoperiri prin care sunt atestați sarmații în cele două regiuni menționate. Analiza comparativă a descoperirilor din Muntenia și Moldova arată deosebiri, în principal cronologice, între mormintele din cele două regiuni: în Muntenia obiceiul depunerii oglinzilor în morminte este atestat doar în cea de-a doua etapă de pătrundere a sarmaților, la sfârșitul secolului al II-lea p.Chr. și în prima jumătate a secolului următor, pe când în Moldova oglinzile au fost descoperite atât în morminte timpurii, datate la sfârșitul secolului I p.Chr., cât și în morminte mai târzii, contemporane cu cele din Muntenia. Descoperirile din mormintele sarmatice sunt puse în legătură cu oglinzile cu tamga, găsite în așezări și necropole ale dacilor din Muntenia, Moldova și Transilvania, precum și în morminte din provincia Moesia Inferior.

Arheologia și numismatica epocii migrațiilor și medievale

Analize PIXE ale ceramicii din situl stratificat Lipoveni II – La Nisipărie (raionul Cimișlia, Republica Moldova) – Sergiu Matveev (USM Chișinău), Melania Istrati (IFIN–HH), Vlad Vornic (ANA Chișinău), Decebal Iancu, Mihai Straticiuc (IFIN–HH)

Săpăturile arheologice de salvare în situl cu mai multe niveluri de locuire de la Lipoveni II – *La Nisipărie* au demarat în anul 2013. Pe parcursul anilor, au fost cercetate peste 130 de complexe (gropi, instalații de foc și o locuință adâncită), datând din diferite epoci istorice. Artefactele, colectate din complexe și stratul de cultură sau recuperate din sectoarele sitului, afectate de extracțiile ilicite de nisip, au permis identificarea a câtorva niveluri de locuire: 1) eneoliticul târziu (3300–3000 a.Chr.); 2) finalul epocii bronzului – începutul primei epoci a fierului (secolele XII–X a.Chr.); 3) Hallstatt-ul târziu (secolul al VI-lea – mijlocul secolului al V-lea a.Chr.); 4) epoca romană (secolul al II-lea p.Chr.); 5) perioada de început a epocii migrațiilor (secolul al IV-lea p.Chr.); 6) Evul Mediu timpuriu (secolele VIII–IX); 7) Evul Mediu târziu (secolele XV–XVII).

Grație susținerii Comitetului Consultativ de Programe al IFIN–HH, la aceeași instituție au fost realizate analize Particle Induced X-ray Emission (PIXE) asupra unui lot de fragmente ceramice lucrate cu mâna și la roata olarului, care corespund tuturor nivelurilor de locuire identificate.

Rezultatele analizelor sunt văzute, pe de o parte, drept un prim pas pentru constituirea unei baze de date a profilelor detaliate ale compoziției elementale a materialului ceramic din spațiul pruto-nistrean, iar pe de altă parte, oferă argumente pentru unele ipoteze de lucru și invită la o discuție mai largă asupra importanței metodei PIXE în arheologie.

Așezarea antică târzie de la Mereni – Chirca din regiunea centrală a spațiului pruto-nistrean – Gheorghe Postică (MNIM Chișinău)

Situl arheologic de la Mereni – *Chirca* se află la circa 20 km spre sud-est față de orașul Chișinău. Acesta cuprinde câteva niveluri de locuire, printre care se remarcă și o așezare antică târzie, atribuită culturii Sântana de Mureș – Cerneahov, care se întinde pe o suprafață de circa 1000 × 300 m, ocupând versantul din stânga al râulețului Mereni. În cadrul așezării a fost cercetată o suprafață de 1560 mp. Vestigiile arheologice atribuite perioadei antice târzii sunt reprezentate de 85 de complexe arheologice, 140 de piese de inventar și 11 842 de fragmente ceramice, atribuite culturii Sântana de Mureș – Cerneahov.

Printre construcțiile antice târzii se remarcă opt locuințe (trei de suprafață și cinci adâncite în sol), 73 de gropi gospodărești, o dependință, o instalație izolată de foc și două morminte de inhumație. Piesele de inventar cuprind trei obiecte din bronz (o fibulă, brățări), unul din aramă (un clopoțel), 11 din fier (o cataramă, potcoave, o lance, un ic, scoabe), nouă din sticlă (mărgele, fragmente de cupe), unul din carneol (o mărgică), unul din șist și nouă din gresie (cute), șase din calcar (râșnițe circulare), unul din prund (o greutate), 90 din lut ars (fusaiole, discuri, bile, greutăți de la război de țesut), trei din amfore antice (discuri, lustruitoare), unul din ceramică locală (un disc) şi trei din os (o patină, un arşic, un străpungător). Ceramica din așezarea antică târzie aparține a opt grupe: grosieră de bucătărie lucrată manual – 3068 de fragmente (25,9%), cenușie fină – 3582 de fragmente (30,2%), cenușie zgrunțuroasă – 2635 de fragmente (22,3%), neagră lustruită – 536 de fragmente (4,5%), roșie fină – 482 de fragmente (4,1%), roșie zgrunțuroasă – 322 de fragmente (2,7%), roșie cu firnis roșu de factură romană – 13 fragmente (0,1%) și amfore romane – 1204 fragmente (10,2%).

Așezarea de la Mereni face parte din microzona de cca 35 × 35 km, aflată între râurile Bâc, Ichel și Nistru, unde sunt cartografiate 75 de așezări atribuite culturii Sântana de Mureș – Cerneahov din secolele III–IV. Așezarea de la Mereni se află în vecinătatea imediată a cunoscutelor situri, din această epocă, de la Budești și Bălțata, împreună formând grupul de așezări antice târzii cel mai bine cercetat din Republica Moldova.

Așezarea din epoca hunică de pe varianta ocolitoare sud a Timișoarei – Situl 3. Probleme legate de cercetările arheologice preventive legate de infrastructura rutieră – Robert Gindele (MJ Satu Mare)

În urma cercetărilor arheologice preventive în situl 3, pe Varianta ocolitoare a municipiului Timișoara au fost descoperite 201 complexe, încadrate în secolul al V-lea p.Chr. Având în vedere că toate complexele se încadrează într-o perioadă relativ restrânsă, se pot face observații foarte bune legate de structura așezării.

Nu există elemente de stratigrafie verticală, nu a fost surprinsă nicio întretăiere clară de complexe. Dispunem însă de o stratigrafie orizontală, complexele fiind grupate în trei zone relativ bine delimitate. Pe parcursul prelucrării științifice, se vor putea face observații de cronologie fină, căci, în stadiul actual al cercetărilor, doar pe baza observațiilor din teren nu există date suficiente pentru ca autorul să se poată pronunța în acest sens. Se poate observa că, în cele trei grupări, sunt diferențe privind tipurile de complexe. În cadrul grupării din partea vestică a suprafeței cercetate apar gropi de provizii tronconice, fântâni și doar un singur complex de mari dimensiuni. Locuințele rectangulare, adâncite în pământ, cu cuptoare adosate, apar doar în gruparea de complexe din mijlocul suprafeței cercetate. Alături de locuințe au mai fost cercetate gropi de provizii, fântâni, două gropi cu vase întregi. Pentru gruparea din capătul estic al zonei cercetate sunt caracteristice complexele de mari dimensiuni și fântânile.

„Mormântul de călăreț" de la Târgșoru Vechi – noi perspective de interpretare – Erwin Gáll (IAB), Bogdan Ciupercă (MJIA Prahova), Andrei Soficaru (IA–FR), Gergely Szenthe (Muzeul Național Maghiar, Budapesta)

„Mormântul de călăreț" de la Târgșor, descoperit în 1961, a fost încadrat inițial în secolul al VII-lea, după care, pe baza tipocronologiei cataramei cu placă decorată în stil palmetiform, a fost redatat în secolul al VIII-lea și legat de orizontul funerar sud-dunărean, care

caracterizează perioada de după momentul 680. În vederea precizării încadrării cronologice, s-a realizat o analiză radiocarbon, care a arătat că persoana respectivă a decedat în a doua parte a secolului al VII-lea (calibrat într-un procent de 95,4% între 644–677 și 68,3% între 654–666). Acest lucru înseamnă că mormântul **nu** poate fi legat de orizontul funerar de tip sud-dunărean, ci mai degrabă de populațiile post-hunice, conform tipului de înmormântare.

Totodată, analizele (^{13}C & ^{15}N) arată foarte clar că individul a consumat carne de animale terestre, adică dieta este apropiată de mâncărurile consumate de populațiile pastorale de tip nomad.

Prin aceste analize, pe de o parte s-a reușit obținerea de noi date, mai precise, privind orizontul funerar din secolul al VII-lea (aproape inexistent/necunoscut pe teritoriul Munteniei), iar pe de altă parte, prin aceste metode interdisciplinare, se pot propune modele noi privind habitatul, modul de viață și procesele de micro- sau macromigrație de la E spre V la sfârșitul epocii antice și începutul epocii medievale timpurii.

Modele de locuire în perioada medievală timpurie la nordul Dunării de Jos. Studiu de caz: Târgșoru Vechi (județul Prahova) – Bogdan Ciupercă, Tudor Hila, Cătălin Dîscă (MJIA Prahova)

Stadiul actual al cercetărilor indică, la nordul Dunării de Jos, pentru perioada secolelor VIII–X p.Chr., un număr semnificativ mai mare de așezări, atât față de perioada anterioară, cât și de cea ulterioară. Principalele ipoteze propuse în literatura de specialitate explică această situație fie printr-o creștere demografică, fie printr-un model diferit de funcționare a așezărilor, fie printr-o combinație între cele două.

Importante clarificări în ceea ce privește modul de funcționare și dezvoltare a așezărilor de la nordul Dunării de Jos în Evul Mediu timpuriu ar putea fi aduse de cercetările întreprinse pe teritoriul satului Târgșoru Vechi (județul Prahova). În acest areal au fost identificate mai multe situri, în trei dintre acestea fiind întreprinse investigații de amploare. Până în momentul de față, în punctele *La Mănăstire*, *La Livadă* și *Balastiera Holcim* au fost investigate peste 70 de locuințe, instalații meșteșugărești și spații funerare.

Datorită săpăturilor arheologice, efectuate în perioada 2019–2022, în punctul *Balastiera Holcim*, o suprafață de peste 6,5 ha a fost cercetată integral, fiind identificate zeci de locuințe și anexe gospodărești, morminte de inhumație, cuptoare ceramice, fântâni, precum și trei depozite de unelte de fier. Pentru datarea complexelor au fost efectuate mai multe datări radiocarbon pe oase animale și umane, fiind astfel unul dintre puținele situri din perioada medievală timpurie care beneficiază de astfel de analize.

Numărul mare și diversitatea complexelor arheologice cercetate fac ca acest sit să fie unul dintre cele mai mari și mai importante situri medievale timpurii cunoscute până acum în Câmpia Română.

Pe baza analizei materialului ceramic și a datelor ^{14}C, se observă existența a cel puțin două așezări distincte din punct de vedere cronologic, dezvoltate (posibil de aceeași comunitate) pe unul sau pe celălalt mal al unui curs de apă, secat în a doua jumătate a secolului al XX-lea, identificat în urma cercetărilor arheologice. O situație similară se poate observa și în punctul *La Mănăstire*, unde locuirea se desfășoară, în perioade diferite de timp, pe unul sau pe celălalt mal al pârâului Leaota.

Pornind de la aceste cazuri, se încearcă identificarea și analiza unor modele de utilizare a terenurilor de către populațiile din Evul Mediu timpuriu din Câmpia Română (fenomenul Dridu).

Economia banilor cântăriți („Gewichtsgeldwirtschaft") în lumina vestigiilor din secolele IX–XI, descoperite la sud și la est de Carpați – Ion Tentiuc (MNIM Chișinău)

Vestigiile arheologice scot în evidență, într-o măsură considerabilă, nivelul de dezvoltare a comunităților medievale românești de la sfârșitul mileniului I – începutul mileniului II. De importanță aparte pentru aprecierea stadiului economic sunt depozitele de unelte și arme și tezaurele monetare sau mixte. Structura lor oferă posibilități deosebite pentru reconstituirea realităților social-economice, politice și culturale ale perioadei când au fost tăinuite.

Una dintre trăsăturile economiei europene din secolele IX–XI era utilizarea, în procesul schimbului, a banilor din metal nobil. În calitate de bani serveau monedele, lingourile, colanele sau podoabele din argint. Aprecierea banilor pentru schimb se făcea în funcție de greutatea pieselor, verificată cu ajutorul balanței pentru cântare mici. Fenomenul este confirmat de identificarea artefactelor segmentate în componența așa-numitelor „tezaure cu argint tăiat" (segmentat prin tăiere) (=„Hacksilver" sau „Клады рубленного серебра"). Sistemul economic în care banii, reprezentați de monede, lingouri, colane, piese de podoabă din metal nobil, utilizați în calitate de echivalent în tranzacțiile comerciale, erau cântăriți în procesul de schimb a fost definit de către cercetători drept „economia banilor cântăriți" (=„Gewichtsgeldwirtschaft", „Денежно-весовая экономика").

Sursele arheologice surprind trecerea comunităților românești de la economia naturală a gospodăriei autarhice la economia monetară a relațiilor marfă – bani, când schimbul se efectua prin intermediul banilor, iar calitatea de mijloc de schimb era asigurată de argintul monetar cântărit. La sud și la est de Carpați, artefacte privind schimbul bani – marfă (monede islamice și/sau bizantine, lingouri, colane de argint (unele) segmentate prin tăiere, ponduri și balanțe) au fost descoperite în tezaure, depozite sau izolat, la Bucov, Slon, Alcedar, Cunicea, Cureșnița, Echimăuți, Holoșnița, Iacobeni, Răducăneni, Rudi – *La Șanțuri*, Rudi – *La Trei Cruci*, Voloave etc. În acest fel, caracterul economiei din spațiul carpato-dunăreano-nistrean pentru secolele IX–XI poate fi apreciat prin sintagma „economia banilor cântăriți". Fenomenul reflectă procesele caracteristice perioadei de tranziție de la economia de schimb de tip marfă – marfă spre economia monetară de tip marfă – bani când, în tranzacțiile comerciale, valoarea/greutatea banilor din metal nobil era verificată cu ajutorul balanței.

Cetatea Hârșova. Rezultate ale cercetării preventive din anul 2020 – Cristina Paraschiv-Talmațchi, Constantin Șova (MINAC)

În a doua jumătate a anului 2020, pe parcursul a circa șase luni, a fost efectuată o cercetare arheologică preventivă la Hârșova (județul Constanța), în punctul *Cetate*. Contextul care a generat-o a fost dat de un proiect de restaurare, conservare și amenajare cultural-turistică a sitului, fiind vizate turnul incintei mici, zidurile de pe latura de vest și zona portuară. Construirea unui punct pentru informații turistice pe partea de est a cetății, în zona *extra muros*, unde în campaniile trecute au fost înregistrate dovezi de locuire antică și medieval-timpurie, a oferit prilejul cercetării unei suprafețe de 120 mp. Cele două complexe medieval-timpurii

descoperite aici evidențiază organizarea unei zone destinate amenajărilor cu caracter meșteșugăresc în secolele X–XII, completând informațiile cunoscute din sondajele anterioare.

Cercetarea efectuată în interiorul incintei mici a cetății a dus la identificarea a 11 complexe medieval-timpurii, reprezentând opt locuințe și trei gropi cu diverse întrebuințări. Totodată, a oferit ocazia analizării momentului edificării „Turnului Comandant” și a incintei mici. Aceasta a relevat că, pe partea de sud, turnul a fost construit pe stâncă, fiind necesară o pregătire prealabilă a terenului. În partea inferioară a fundației turnului au fost observate găuri de la elementele din lemn (grinzi pătrate în secțiune), asemănătoare celor din elevație, în două dintre acestea fiind observate acțiuni de întărire cu ajutorul unor ranforturi din fier (bare și piroane), care străbăteau grinda de lemn, fiind prinse cu unul dintre capete în zidărie.

Situația stratigrafică relevă că momentul ridicării turnului și a incintei mici aparține Evului Mediu timpuriu, în acest stadiu al cercetărilor înclinând pentru a doua jumătate a secolului al X-lea.

Produse de lux la mănăstirea cisterciană Igriș/Egres – dovezi ale daniilor regilor arpadieni – Daniela Tănase (MNB Timișoara)

În timpul săpăturilor arheologice efectuate la mănăstirea cisterciană de la Igriș (județul Timiș), în anii 2016–2017, în incinta bisericii a fost descoperită o groapă în care au fost depuse rămășițe umane și fragmente de obiecte, rezultate ca urmare a distrugerilor provocate în timpul invaziei mongole de la 1241. În această groapă au fost găsite și câteva fragmente de la o cană din cristal, produsă, cel mai probabil, în secolul al XI-lea, în Egipt.

În timpul dinastiei Fatimide (969–1171), au funcționat ateliere care produceau obiecte din cristal de o rară frumusețe și finețe, cu totul remarcabile în lumea medievală. Obiecte fatimide din cristal au fost folosite în Evul Mediu în Europa occidentală, în biserici și mănăstiri, ca relicvare sau piese componente ale acestora, ca podoabe ale crucilor de procesiune, potire, căni și cupe. Obiecte de cristal apar și în mediul laic, cum sunt măciuliile de sceptre, cănile sau piesele de șah.

În cazul descoperirii prezentate, fragmentele provin de la o cană decorată cu animale fantastice și cu motive vegetale, tipice artei islamice din vremea Fatimizilor. Asemenea căni întregi există astăzi în colecțiile unor lăcașe de cult catolice sau ale unor muzee renumite și sunt un reper cu privire la formă și decor, atunci când avem de-a face cu descoperirea unor fragmente de recipiente din cristal.

Prezența acestei căni la mănăstirea de la Igriș poate fi văzută drept un dar, cel mai probabil din partea ctitorului său, regele Béla al III-lea (1172–1196). Acesta a fost strâns legat de mediul bizantin, fiind crescut la curtea din Constantinopol, așadar familiarizat cu obiectele de artă islamică ajunse în capitala imperială. Obiectele din cristal erau deosebit de apreciate în lumea medievală, astfel că dăruirea unor odoare prețioase din acest material către mănăstirea fondată în timpul domniei sale nu este un fapt surprinzător.

Înhumări de animale în situl medio-bizantin Nufăru – Valentin Dumitrașcu (IAB)

În urma cercetărilor arheologice desfășurate în situl de la Nufăru, județul Tulcea, cu precădere în perioada 2013–2022, a fost evidențiată o serie de complexe încadrate în secolul al XIII-lea, care conțin schelete întregi, incomplete sau parțiale de animale. Dintre acestea,

predomină clar cele de câine, însă sunt destul de frecvente și cele de pisică, oaie sau capră. Mai apar, în două cazuri, cranii de vită domestică, uneori în articulație cu primele vertebre.

Majoritatea câinilor sunt adulți și unii dintre ei prezintă urme de traume vindecate. Cei mai mulți câini sunt de talie supramedie și mare (54–66 cm), putând fi folosiți pentru pază, apărarea turmelor sau vânătoare, ceea ce poate explica și multiplele traume prezente pe oasele lor.

Resturile scheletice de la alte specii, identificate pe lângă scheletele complete sau parțiale menționate anterior, au aspectul tipic al deșeurilor menajere: urme de obiecte tăioase sau dure, folosite pentru tranșarea animalelor, urme de ardere sau urme de dinți de carnivore (câini). Probabil acestea au fost deranjate, din niveluri anterioare de locuire, de activitățile care au creat complexele avute în vedere în prezentare.

Vestigiile arheologice medievale de la Orheiul Vechi între cercetare și valorificare turistică – Ion Ciobanu (RC-N „Orheiul Vechi"/UPS Chișinău), Daniela Hadârcă (RC-N „Orheiul Vechi")

Microzona Orheiului Vechi, de pe teritoriul Rezervației Cultural-Naturale „Orheiul Vechi", prin poziția sa fizico-geografică, a prezentat o atracție deosebită pentru locuire, din cele mai vechi timpuri și până în prezent. Astfel, în prezent sunt identificate și documentate în acest areal peste 30 de situri arheologice, din diferite perioade istorice. Cele mai reprezentative vestigii arheologice sunt cele din perioada medievală, iar unele dintre ele se profilează pe relieful zonei. Acestea au fost supuse investigațiilor științifice începând cu sfârșitul anilor '40 ai secolului al XX-lea și continuă până astăzi, însumând peste 40 de campanii de săpături. Obiectivele arheologice (inclusiv de arhitectură) medievale cele mai reprezentative sunt: Citadela cu clădire palatină, Ansamblul construit din două clădiri monumentale, Moscheea, Mausoleele, Bisericile și sistemele defensive din pământ.

În pofida faptului că cercetările arheologice au loc de o perioadă lungă de timp în microzona Orheiului Vechi, nici ele și nici obiectivele supuse investigațiilor nu au fost valorificate turistic în modul corespunzător. Drept element de stagnare în exploatarea turistică a monumentelor medievale au servit, după părerea autorilor, atitudinea introvertită a arheologilor ce au efectuat săpăturile, marginalizarea comunității locale implicate în procesul de cercetare, supraintensitatea lucrului în cadrul campaniilor. Un alt element ce nu poate fi neglijat este lipsa de comunicare eficientă dintre arhitecți și arheologi în procesul de restaurare-conservare. Practica și politica europeană în domeniul restaurării sunt strâns legate de conlucrarea cu echipele de arheologi ce efectuează investigațiile. Doar prin săpătură se pot scoate la lumină elemente arhitecturale care, sub presiunea timpului, și-au pierdut poziția inițială și care trebuie luate în calcul cu ocazia elaborării proiectului de restaurare.

Interacțiunea arheolog – arhitect, trebuie să recunoaștem cu părere de rău, rămâne deficitară până astăzi și doar puține cazuri de succes reușesc să capteze ochiul neavizat al turistului.

Un fier pentru marcarea cailor, cu inscripție arabă, descoperit în Republica Moldova – Eugen Nicolae (IAB), Ana Boldureanu (MNIM Chișinău)

La Muzeul Național de Istorie a Moldovei a fost prezentat recent un fier pentru marcarea cailor, cu inscripție arabă. Asemenea instrumente purtau de regulă semnul sau emblema autorității politice, prezența inscripției arabe indicând epoca Hoardei de Aur, când totuși,

la nivelul conducerii imperiului, se folosea tamgaua dinastiei pentru asemenea instrumente. Citirea inscripției arabe poate duce la identificarea autorității care a dispus confecționarea și folosirea fierului de marcat. Analiza emisiunilor monetare ale Orașului Nou (Șehr al-cedid, localizat la Orheiul Vechi) arată că este vorba de cuvântul care apare pe reversul monedelor de argint cu anul hegirei 768 (7.09.1366–27.08.1367) și pe o mică parte a celor cu anul 769 (28.08.1367–15.08.1368), pe care va fi înlocuit de cuvântul *amir* (emir). Acest cuvânt a fost citit *șeyh* de către Eugen Nicolae, care considera că reprezintă titlul conducătorului local. Acesta ar fi manifestat, semnând astfel emisiunile monetare, care nu mai purtau numele hanului Abdallah, o tendință de autonomie, care va duce la separarea de imperiul oriental a principatului premergător Țării de Jos a Moldovei în 1369/1370. Deoarece cuvântul desemna conducătorul (domnul) regiunii, devine explicabilă folosirea lui pentru marcarea cailor. S-a propus identificarea persoanei cu Kutlubuga, șeful clanului conducător atestat în aceste regiuni, căruia îi urmează principele Dimitrie. Fierul putea fi confecționat înainte de anul când titlul apare pe monede, deoarece Kutlubuga conducea de multă vreme regiunile din partea de vest a Hoardei de Aur. Independent de descifrarea cuvântului, descoperirea fierului pentru marcarea cailor confirmă că este vorba de un „semn” al autorității locale, venind și în sprijinul considerațiilor privind formarea principatului premergător Țării de Jos a Moldovei.

Rural versus urban în Moldova medievală: considerații arheozoologice – Luminița Bejenaru (U „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Biologie/CCA–ON Iași), Margareta Simina Stanc (U „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Biologie), Mariana Popovici (U „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Biologie/CCA–ON Iași), Ludmila Bacumenco-Pîrnău (U „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Biologie/IA Iași), Mihaela Danu (U „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Biologie)

Sursele documentare și datele arheologice sugerează că geneza așezărilor urbane din Moldova medievală a fost o consecință a transformărilor politice și a dezvoltării economice, inclusiv a activităților meșteșugărești, de comerț și producție agrară, atât pentru populația locală, cât și pentru comunitățile străine, contribuind la stimularea evoluției urbane. Locuitorii orașelor medievale din Moldova practicau cultivarea plantelor și creșterea animalelor la marginile teritoriului locuit al așezărilor, folosind și surse de aprovizionare cu resurse alimentare de origine animală, provenite din satele învecinate sau din alte zone mai îndepărtate.

Resturi de animale provenite din situri arheologice reprezentând așezări rurale și urbane din Moldova medievală sunt descrise comparativ, în termeni de frecvență (ca număr de resturi și număr minim de indivizi), precum și de selecție pe vârste și sex. Sunt discutate atât speciile domestice, cât și sălbatice, iar modelele lor de exploatare prezintă unele carateristici distincte în mediul urban.

Această lucrare este susținută de un grant al Ministerului Cercetării, Inovării și Digitalizării, CNCS – UEFISCDI, numărul de proiect PN-III-P4-PCE-2021-1180, în cadrul PNCDI III.

Câteva observații pe marginea unor cercetări arheologice mai vechi și mai noi de la Mănăstirea Bistrița (județul Neamț) – Adrian Bătrîna, Lia Bătrîna (CI)

Cercetările arheologice de la Mănăstirea Bistrița, ocazionate de lucrările de restaurare întreprinse de Direcția Monumentelor Istorice, s-au desfășurat în anii 1969–1977, au fost conduse în permanență de sus-numiții autori și au fost întrerupte la 1 decembrie 1977, din

pricina desființării instituției organizatoare. În intervalul amintit, au fost identificate, cercetate și încadrate cronologic vestigiile a mai multor construcții contemporane sau care s-au succedat și au dispărut în timp. Majoritatea sunt rezultatul activității constructive susținute de patru mari ctitori: Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareş și Alexandru Lăpuşneanu. Încă din anul 1970, pe latura de vest a incintei, au fost interceptate și cercetate vestigiile – în fapt doar pivnița – unei locuințe, lucrată din moloane de piatră legată cu mortar, care a fost dezvelită integral în anul 1973, atunci când au fost obținute date suplimentare privind aspectul său, i s-a întocmit releveul și au fost recoltate toate materialele arheologice existente în umplutura sa, ca şi în vecinătatea sa imediată. În anul 1975, această descoperire vede lumina tiparului într-o revistă de specialitate (RMM–MIA 2, 1975, p. 72–81) din care se poate afla interpretarea autorilor, potrivit căreia locuința descoperită a servit lui Alexandru cel Bun și unor urmași ai săi drept *casă domnească*, prima realitate arhitectonică de acest fel cunoscută a fi existat în mediul monastic de la răsărit de Carpați.

La rândul lor, în anii următori, alte descoperiri efectuate de către autori în incinta ansamblului Mănăstirii Bistrița au cunoscut lumina tiparului. Dar pentru o mult dorită lucrare cu caracter monografic mai erau necesare câteva sondaje pe latura de est a incintei și în colțul său de sud-vest. Anul 2015 părea să ofere această ocazie.

La începutul anului 2016, într-un context care nu va fi evocat acum, s-a ajuns la nefireasca situație ca, pentru continuarea cercetărilor bistrițene, să fie solicitat arheologul transilvan A.A. Rusu. Cu binecuvântarea autorităților competente, acesta a purces la treabă în anul 2017, iar ca urmare a cinci ani de cercetări ajunge la concluzia că „întregul aranjament cronologic al dotațiilor mănăstirii se cere... radical rejudecat". Dispunând de un timp limitat, autorii au prezentat pe scurt, cu acest prilej, doar un singur caz de ,,rejudecare radicală" a unei dotări bistrițene, și anume cea a numitei *case domnești*, atribuită de către autori perioadei lui Alexandru cel Bun, dar a cărei datare A.A.Rusu o pune serios la îndoială în a sa lucrare monumentală (*Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*), recent apărută.

Câteva date istorice și arheologice cu privire la biserica „Duminica Tuturor Sfinților" din Părhăuți – Monica Dejan, Ștefan Dejan (MNB Suceava)

Biserica „Duminica Tuturor Sfinților" din Părhăuți, ctitorită de către Gavril Trotușan și sfințită în anul 1522, a beneficiat, de-a lungul timpului, de interesul istoricilor. În anul 2007, în interiorul bisericii a fost realizată o cercetare arheologică, cu date interesante privitor la etapele de construcție și istoria ulterioară a acestui important monument. Cercetările din interiorul bisericii au arătat existența a numeroase intervenții făcute pe întreaga suprafață, mai ales dacă se are în vedere că aici s-au făcut înmormântări timp de peste 200 de ani, dacă ne referim strict la pietrele de mormânt datate: cea mai veche aparține tatălui lui Trotușan (1494), iar cea mai nouă unui urmaș îndepărtat, îngropat aici în anul 1711.

Metode histologice aplicate în paleoantropologie: analiza țesutului uman vechi de natură scheletică și non-scheletică – Ozana-Maria Ciorpac-Petraru (CCA–ON Iași/U „Alexandru Ioan Cuza" Iași, Facultatea de Biologie), Vasilica-Monica Groza (CCA–ON Iași/U „Alexandru Ioan Cuza" Iași, Facultatea de Biologie), Mariana Popovici (CCA–ON Iași/U „Alexandru Ioan Cuza" Iași, Facultatea de Biologie), Anca-Narcisa Neagu (U „Alexandru

Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Biologie), Luminița Bejenaru (U „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Facultatea de Biologie/CCA–ON Iași)

Paleohistologia se referă la studiul microscopic al țesuturilor vechi și reprezintă o nișă de interes în paleoantropologie și criminalistică. În paleoantropologie, investigațiile histologice sunt aplicate pentru evaluarea tafonomică a resturilor umane vechi de natură scheletică și nonscheletică, estimarea vârstei la deces și analize de patologie osoasă. Scopul prezentării este de a evidenția aplicabilitatea cercetării paleohistologice în două arii ale paleoantopologiei: tafonomia și paleopatologia. Studiul tafonomic se bazează pe analiza imagistică a preparatelor histologice obținute prin criosecționarea unor fire de păr uman (secolele XVIII–XIX), descoperite în timpul săpăturilor de reabilitare a Catedralei Romano-Catolice din orașul Iași, cu scopul de a evalua gradul de consevare a acestora. S-au identificat două tipare/modele diferite de degradare, care ar putea fi rezultatul acțiunii cheratinolitice a două microorganisme diferite (bacterii/fungi). Rezultatele au arătat o degradare heterogenă confirmată statistic, în condiții de conservare similare, precum adâncime, tip de sol, material de sicriu.

Metodologia de obținere a preparatelor histologice din țesut osos vechi s-a aplicat pentru caracterizarea unor markeri ai treponematozei la nivelul scheletului postcranian. Materialul osteologic supus studiului a aparținut unui individ descoperit în cadrul Catedralei Romano-Catolice din orașul Iași (secolele XV–XIX). Analiza microscopică a ilustrat prezența țesutului osos nou format la nivelul oaselor lungi și a activității osteolitice la nivelul țesutului osos compact. Rezultatele microscopice completează tabloul paleopatologic realizat macroscopic.

Această lucrare este susținută de un grant al Ministerului Cercetării, Inovării și Digitalizării, CNCS – UEFISCDI, numărul de proiect PN-III-P4-PCE-2021-1180, în cadrul PNCDI III.

Multidisciplinaritate în determinarea vechimii materialelor arheologice din lemn – Corina Anca Simion, Elena Alexandra Ispas, Maria Loredana Marin, Alexandru Răzvan Petre (IFIN–HH), Adrian Ioniţă, Oana Damian (IAB), Cătălin Roibu (Facultatea de Istorie şi Geografie, Universitatea „Ştefan cel Mare” Suceava), Ruxandra Nemţeanu (Birou individual de arhitectură „Ruxandra Nemţeanu”, Bucureşti)

Grupul datare radiocarbon de la IFIN–HH, împreună cu colaboratorii de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti şi de la Facultatea de Istorie şi Geografie, Universitatea „Ştefan cel Mare” din Suceava fac o retrospectivă comparată a unor cazuri de determinare a vechimii unor materiale arheologice din lemn, care se întind istoric pe 2000 de ani. Este prezentat un caz în intervalul 0–1000 AD, pentru care nu există curbă flotantă în dendrocronologie la nivelul României (cetatea din insula Păcuiul lui Soare), un caz în intervalul 1000–1950 AD, în care datarea radiocarbon şi dendrocronologia se sprijină reciproc pentru obţinerea celei mai probabile date la care copacul a fost sacrificat (Cetatea Făgăraşului) şi un caz în care vechimea lemnului implică vârste radiocarbon „negative” şi plasarea momentului de tăiere şi folosire a lemnului în perioada testelor nucleare de după 1945/1950, anul considerat „anul zero radiocarbon” (Conacul Lecca-Micşuneşti din județul Ilfov). Exemplele abordate au un mic preambul arheologic, însă partea principală a prezentării se axează pe rezultatele arheometrice obţinute în cadrul cercetărilor interdisciplinare specifice ştiinţelor patrimoniului.

Orașul Buftea în lumina vechilor și noilor cercetări arheologice – Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu (IAB)

În ultimii cinci ani s-au derulat pe teritoriul oraşului Buftea, judeţul Ilfov, intense investigaţii arheologice. Acestea au fost de tipul celor preventive, de supraveghere şi de diagnostic intruziv, fiind generate de proiecte edilitare şi de modernizare a infrastructurii urbane. Rezultatele obţinute, coroborate de cele ale unor cercetări mai vechi, au adus informaţii noi cu privire la situaţia arheologică a oraşului şi au corectat unele erori strecurate în Planul Urbanistic General. Pe o lungime de cca 6 km, pe ambele maluri ale râului Colentina/Lacurilor antropice Buftea, Flămânzeni şi Buciumeni, au fost identificate 14 situri, încadrabile în Paleolitic, neo-eneolitic, epoca bronzului (culturile Glina şi Tei), prima şi a doua epocă a fierului, secolele III–IV p.Chr., cultura Dridu, Evul Mediu. Este vorba de aşezări, morminte şi necropole (bronz timpuriu, secolele III–IV p.Chr., secolele XIV–XVIII) şi biserici (*La Cârna*, Măneşti, Buciumeni). Unele dintre situri sunt multistratificate. Din păcate, o parte din zonele cu vestigii de interes arheologic a fost puternic afectată sau chiar total distrusă de intervențiile antropice din ultimele decenii ale veacului trecut şi din primul deceniu al secolului prezent.

Biserica medievală de la Buftea – La Cârna, Mănești. Cercetările preventive din anul 2021 – Dorin Sârbu, Alexandru Morintz (IAB)

Primele cercetări asupra bisericii de la *La Cârna*, Măneşti, au fost efectuate de către Aristide Ștefănescu. Acestea s-au circumscris unor săpături ample în zonă, derulate în perioada 1972–1982. La acea vreme, biserica era încă vizibilă în elevație, păstrându-se mici părți din ziduri. În momentul începerii cercetărilor preventive, din elevația bisericii nu se mai păstra însă nimic, aceasta fiind identificată în campania din 2020 la decaparea mecanizată, în secțiunile S.18 și S.21. Cercetările au fost reluate în anul 2021, urmărindu-se stabilirea unei planimetrii exacte a bisericii, identificarea săpăturilor lui A. Ștefănescu și efectuarea unor sondaje stratigrafice. Biserica, păstrată doar la nivel de fundații, are un plan treflat și este orientată pe un ax 77°E – 257°V. Atât absidele naosului, amplasate aproximativ în zona mediană a acestuia, cât și cea a altarului au trasee aproximativ semicirculare. Biserica măsoară 17,90 m între limita exterioară a pronaosului și cea a absidei altarului, respectiv 10,35 m în zona absidelor naosului. Biserica a avut o singură fază constructivă, cu fundații clădite din cărămizi prinse cu mortar. Din cauza arăturilor intense din zonă, nu s-a putut însă identifica nivelul de construire al bisericii, aceasta putând fi datată doar pe baza unui studiu tipologic-comparativ.

Cimitirul medieval de la Buftea – La Cârna, Mănești. Analiza preliminară a mormintelor duble – Alexandru Morintz, Gabriel Vasile (IAB), Franceska Știrbu (U București, Facultatea de Biologie), Raluca Kogălniceanu, Radu Văcălie (doctorand, U „Valahia” Târgoviște/în proiect IAB)

Cercetările de la Buftea – *La Cârna*, Mănești (județul Ilfov), desfășurate în perioada 2020–2021 (în cadrul unui proiect de arheologie preventivă), efectuate de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București sub coordonarea lui Alexandru Morintz, au vizat în principal biserica și cimitirul medieval. Anterior, cercetări arheologice în acest sit au fost efectuate de către Aristide Ștefănescu, în anii 1972–1982. În comunicare sunt prezentate rezultatele preliminare ale cercetării asupra unor contexte funerare mai puțin obișnuite,

denumite, cel puțin pentru acest stadiu al cercetărilor, *morminte duble*. Prin această expresie sunt definite contextele funerare în care au fost înmormântați, *simultan*, în *aceeași groapă*, doi defuncți. A fost identificat și un mormânt, deocamdată singular, care conține oase provenind de la trei indivizi. Comunicarea este structurată pe patru direcții: dispunerea spațială a mormintelor în cadrul cimitirului, analiza antropologică a scheletelor, prezentarea inventarului funerar și datarea, în acele cazuri în care inventarul conține monede [a se vedea rezumatul comunicării: Marius Blaskó, Aurel Vîlcu, Eugen Nicolae, *Descoperirile monetare din cimitirul medieval de la Buftea – La Cârna, Mănești (campaniile 2020–2021)*]. Până în prezent, au fost identificate 10 astfel de situații. Analiza este în curs de desfășurare, astfel încât numărul poate suferi modificări pe parcursul cercetării.

Descoperirile monetare din cimitirul medieval de la Buftea – La Cârna, Mănești (campaniile 2020–2021) – Marius Blaskó, Aurel Vîlcu, Eugen Nicolae (IAB)

Autorii prezintă descoperirile monetare provenite din cercetările arheologice preventive din anii 2020–2021, din cimitirul medieval de la Buftea – *La Cârna*, Mănești. Este vorba despre 85 de monede, dintre care 84 recuperate din morminte, iar una fără context (*passim*). Inventarul funerar a conținut monede în foarte puține cazuri (sub 10%), deci utilizarea acestora pentru cronologie depinde de datele înregistrate de către arheologi în teren. Piesele pot fi grupate în trei categorii: emisiuni ale Țării Românești (20 de exemplare), otomane (41) și europene (22; 20 ungurești, una rusească și una a Uniunii polono-lituaniene). Două monede au rămas neidentificate. Cele mai timpurii emisiuni recuperate din morminte sunt din vremea lui Mircea cel Bătrân (1386–1395; 1397–1418), iar cele mai recente de la sultanul Osman al II-lea (1618–1622). Majoritatea mormintelor a furnizat câte o monedă, dar există și patru morminte în care se asociază câte două piese și un mormânt în care a fost descoperit un depozit de 12 piese ungurești, care se eșalonează între 1500 și 1609, ilustrând fenomenul deja cunoscut al rămânerii denarilor ungurești în circulație pentru mult timp. Foarte buna reprezentare numerică (15) și procentuală (aproape 18%) a emisiunilor de la Mircea cel Bătrân și Mihail I indică o locuire prosperă în epocă. Și pentru perioada următoare, până dincolo de mijlocul secolului al XV-lea, descoperirile monetare indică o locuire prosperă: celor cinci emisiuni ale Țării Românești li se alătură două piese ungurești și patru otomane timpurii, ceea ce sugerează și o participare la circuitele comerciale. În secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea domină numeric piesele otomane, cu câteva emisiuni mai rar atestate în descoperirile din România, indicând, de asemenea, o participare la circuitele comerciale. Descoperirile monetare arată încetarea înmormântărilor și, posibil, și a locuirii după anul 1622.

Cercetări arheologice la Curtea Domnească din Târgovişte (2020–2022) – Florin Gabriel Petrică, Minodora Cârciumaru, Mihai Claudiu Năstase (CNMCD Târgoviște), Cornel David (Geomathics One Bucureşti), Adrian Ioniță (IAB)

În perioada 2020–2021, la Curtea domnească din Târgovişte au avut loc cercetări geofizice, pe baza cărora s-au efectuat trei campanii de săpături arheologice. Acestea au scos la iveală vestigiile unei case cu pivniţă, datată secolele XV–XVI, câteva zeci de morminte şi numeroase şi variate artefacte, unele fiind unicate. Complexul respectiv este pus în relaţie cu biserica „Sfânta Vineri”, aflată în apropiere. Un alt obiectiv investigat a fost un aşa-zis şanţ de apărare, a cărui origine, artificială sau naturală, nu era lămurită.

Cercetări (bio)arheologice în necropola medievală de la Târgoviște – Calea Domnească nr. 192 – Gabriel Vasile (IAB), Florin-Gabriel Petrică, Minodora Cârciumaru (CNMCD Târgoviște)

Realizate pe o suprafață restrânsă (cca 70 mp), cercetările arheologice preventive s-au finalizat cu rezultate notabile în ceea ce privește topografia cimitirelor medievale din fosta Cetate de Scaun și, implicit, istoria medievală a așezării urbane. Noutatea privind habitatul medieval târgoviștean constă în evidențierea unui cimitir, databil în secolele XVI–XVII, fără mențiuni documentare care să-i semnaleze prezența. Cu ocazia acestei cercetări preventive, au fost identificate 18 gropi de inhumație, în care se aflau 36 de indivizi, și mai multe complexe arheologice: gropi menajere, pavaje din piatră de râu, un cuptor. Se remarcă descoperirea zidului prăbușit al unei construcții medievale, aparținând, cel mai probabil, unui turn-clopotniță. Printre piesele reprezentative sunt menționate o cărămidă incizată cu forma unei clădiri cu funcție religioasă (turn-clopotniță) și două vase de sticlă funerare de tip lacrimariu. Atât cimitirul, cât și clădirea-turn este posibil să-și fi încheiat existența destul de timpuriu, cele mai recente monede în zona cercetată ținând de orizontul primei jumătăți a secolului al XVII-lea.

În ceea ce privește analiza antropologică, unul dintre obiectivele principale a fost caracterizarea demografică a populației medievale. Determinarea sexului și estimarea vârstei la deces a indivizilor a constituit fundamentul prin care s-a putut evalua valoarea *sex ratio*, s-a putut stabili raportul dintre subadulți și adulți, a fost calculată speranța de viață la naștere și s-a putut evalua curba de profil a mortalității. Un alt obiectiv al studiului l-a constituit observarea modificărilor patologice dentare și osoase, prin care s-a încercat aflarea potențialelor cauze ale deceselor. De asemenea, prin înregistrarea unor caractere epigenetice craniene, postcraniene și dentare, precum și prin evaluarea unor markeri de activitate musculo-scheletică, s-a încercat evaluarea tipului și intensității activităților fizice cotidiene ale indivizilor medievali înmormântați la Târgoviște – *Calea Domnească 192*.

Cercetări arheologice la Câmpulung Muscel (2019–2022) – Maria Venera Rădulescu (CI), Marius Păduraru, Dragoş Măndescu, Ion Dumitrescu, Andi-Ioan Piţigoi (MJ Argeş)

Situl arheologic de la Câmpulung Muscel, identificat în curtea casei de pe str. Negru Vodă nr. 76, se află în vechiul centru istoric al oraşului, la cca 220 m nord de Mănăstirea Negru Vodă, în zona unei Curţi Domneşti din secolul al XIV-lea. Au fost efectuate secţiunile S II (2 × 6 m), S V (2 × 6 m), S VI (3 × 8 m), S VII (2 × 8 m), paralele, iar spre nord de acestea, caseta C (2 × 1,5 m), toate orientate NV–SE. Cel mai vechi nivel arheologic păstrat corespunde primei vârste a fierului (Hallstatt, grupul Ferigile, a doua jumătate a secolului al VII-lea – prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.). De la cele trei morminte de incineraţie cercetate s-au păstrat primele 2–3 straturi de bolovani de râu de la baza tumulilor. S-au recuperat material ceramic, podoabe şi oase calcinate. Aceste structuri au fost afectate de locuirea medievală din secolele XIV–XV. Sunt sesizate gropi menajere care perforează baza tumulilor, iar în alte cazuri, amenajări de podele din pământ galben lutos, peste 1–2 straturi de bolovani, proveniţi din dezafectarea tumulilor. Au fost recuperate fragmente de chirpici din structura pereţilor locuinţelor medievale, fragmente de ţest, fragmente de cahle, ceramică nesmălţuită/smălţuită, piese de metal, oase de animale, monede (un denar Carol Robert de Anjou, un quanting Sigismund de Luxemburg, un ducat Radu I, un ducat Mircea cel Bătrân).

A mai fost descoperită, parţial, podeaua unei locuinţe, cu bârne-talpă şi pereţi de chirpici din secolul al XVI-lea, distrusă prin incendiu, abandonată şi acoperită ulterior cu bolovani. Nivelul arheologic superior păstrează urme de la dezafectarea altei construcţii, de la sfârșitul secolului al XVII-lea – secolul al XIX-lea (moloz, cărămizi, cahle, ceramică).

Fortificaţia românească din Strehăiţa – La Metereze (județul Mehedinţi) – Radu-Ştefan Vergatti (Academia Oamenilor de Ştiinţă din România)

Către sudul platoului de pe botul de deal unde se găsesc Mănăstirea Strehaia şi Curtea Domnească, se află vechea aşezare românească numită cândva Strehăiţa. Aşezarea are o suprafaţă de peste 6 000 mp. În jurul ei era o fortificaţie veche, formată din şanţuri, valuri de pământ şi unele turnuri, bănuită din toponimele „La Metereze” şi „Cetăţuia”. Vechea vatră se situează pe o vale aflată între Dealul Slătinicului şi Pădurea Slătinicului, ambele la sud, şi Dealul Godovanului sau Dealul Strehăiţei la nord-vest. Drumul de acces către această aşezare românească vine dinspre est. El este supravegheat de pe trei dealuri, o altă dovadă în acest sens fiind toponimele „Straja” de pe Dealul Mic – 185,6 m altitudine; „Straja” de pe Dealul Mijlociu – 198,8 m; „Straja” de pe Dealul Mare – cca 200 m înălţime. Cercetările făcute în urma unor periegheze, găsirea în acel loc a unor fragmente de vase ceramice medievale dintre secolele IX–XIX, a unor fragmente de arme sau chiar a unor arme întregi, precum şi a altor urme ale unei locuiri intense determină emiterea ipotezei că aici a fost o veche aşezare românească, inclusiv o fortificaţie. Documentele arată că întreaga aşezare a fost desfiinţată brutal în anul 1832 de către ruşi. Ulterior, a fost mutată de-a lungul şoselei care trece pe lângă Mănăstirea Strehaia.

Arme descoperite în Cetatea Caransebeș – Silviu Oța (MNIR)

Cercetările arheologice sistematice desfășurate la Caransebeș în anii 2017–2022 au dus la descoperirea unui număr important de artefacte. Printre aceste piese se numără și cele de armament, păstrate de regulă fragmentar. Această situație se datorează în principal faptului că orașul a fost supus, în secolele XVI–XVII, unor transformări urbanistice importante. În acest sens, trebuie menționată amenajarea străzii care străbătea orașul de la nord la sud, imediat după anul 1550. După alipirea la Imperiul Otoman, în anul 1558, au mai avut loc câteva ridicări de construcții, printre care o moschee. Acestea au rămas însă elemente punctuale în teritoriul orașului. O a doua mare transformare a fost amenajarea orașului fortificat în cetate de tip bastionar, în anii 1688–1696, în timpul prezenței austriecilor. A urmat apoi distrugerea din prima jumătate a secolului al XVIII-lea și amenajarea sa ca oraș modern.

Fortificația medievală timpurie de la Ortelec – Cetate (județul Sălaj). Noi date arheologice – Dan Băcueț-Crișan (MJIA Zalău)

Situl medieval timpuriu de la Ortelec – *Cetate* (județul Sălaj) se află pe o terasă de formă trapezoidală, la capătul unui bot de deal situat în partea stângă a şoselei Zalău – Jibou. Panta vestică, cea nordică şi cea estică sunt foarte abrupte. Incinta fortificată are dimensiunile de 170 × 80 m. Elementele defensive și incinta fortificației au fost sondate arheologic în mai multe campanii de cercetare, derulate în anii 1980, 1996–1999 și 2001. Cele mai recente săpături au fost efectuate în anul 2022, rezultatele acestora fiind încă în curs de prelucrare.

Acest obiectiv arheologic medieval timpuriu este foarte complex ca structură și organizare și cuprinde mai multe elemente: fortificația, așezarea, cimitirul de inhumație. Cercetările arheologice efectuate în anul 2022 în fortificația de la Ortelec – *Cetate* sunt cele mai extinse de până acum și au furnizat cele mai interesante contexte arheologice.

Despre ceramică medievală fină cenușie cu decor ștampilat. Descoperiri din Transilvania și împrejurimi – Szőcs Péter Levente (MJ Satu Mare)

Vase din categoria ceramicii cenușii cu decor ștampilat sunt cunoscute în special din Moldova medievală. Descoperirea unui lot însemnat de vestigii din această categorie la Satu Mare, compus din fragmente a peste 20 de vase, respectiv semnalarea relativ recentă a altor piese descoperite în provincie, arată că și în Transilvania erau utilizate, chiar într-o frecvență considerabilă. Piesele din Satu Mare au fost descoperite în urma unei cercetări arheologice de salvare, derulată în noiembrie 2020 și continuată în mai 2021. Zona cercetată se află în nucleul medieval al orașului Satu Mare, iar lotul descoperit provine dintr-o locuință urbană. Materialul vaselor este foarte fin, omogen, bine ars, culoarea variind de la gri deschis spre negru. Cele mai multe fragmente provin din ulcioare mai mici sau mai mari, cu buza lobată și cioc de turnare. Cea mai caracteristică trăsătură a pieselor este decorul ștampilat, realizat de multe ori cu rulou. Decorul cel mai frecvent este cel geometric, compus din puncte și linii diagonale și verticale, dar cele mai spectaculoase sunt reprezentările de plante și animale, precum și literele și cifrele gotice sau imitația lor. Loturile descoperite în Moldova provin din contexte urbane (târguri), încadrate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea. Analiza descoperirilor de la Satu Mare și a celor din Transilvania, împreună cu cele cunoscute din Moldova, oferă noi elemente privind atribuirea și interpretarea acestor vase.

Cercetări arheologice în cetatea Făgăraşului (2020–2022) – Adrian Ioniţă, Daniela Marcu Istrate, Cătălin Constantin (IAB), Horia Pirău (Muzeul Ţării Făgăraşului „Valer Literat”)

Cetatea Făgăraşului constituie unul dintre cele mai importante monumente de arhitectură medievală din România, de-a lungul ultimelor zeci de ani având loc mai multe etape de restaurări, însoţite şi de săpături arheologice. Cercetările arheologice din perioada 2020–2022 au fost ocazionate de un amplu proiect de restaurare, derulat în paralel, de aceea s-au concentrat asupra zonelor afectate de lucrări, în special asupra celor legate de înnoirea utilităților. Au fost scoase la iveală mai multe complexe şi structuri aparţinând diferitelor faze din evoluţia monumentului. Acestora li se adaugă o cantitate însemnată de materiale arheologice, cunoscute în epocă, dar şi rarităţi, datând mai ales din ultimele patru secole ale mileniului II.

Cercetări arheologice în Sibiul vechi – Colegiul „Octavian Goga” – Anca Nițoi, Claudia Urduzia (MN Brukenthal)

Cercetarea arheologică preventivă a perimetrului aflat pe strada Mitropoliei nr. 34, din municipiul Sibiu, a fost determinată de lucrările de *Extindere a Colegiului Național „Octavian Goga”.* Sursele bibliografice de specialitate (repertorii arheologice, lucrări și articole), precum și hărțile istorice, înfățișează terenul și zona înconjurătoare a acestuia ca fiind unul cu o istorie activă, în mare parte ocupat de amenajările defensive ale Sibiului, din partea sa de sud-vest:

o baltă (până în secolul al XVIII-lea), valul și zidul incintei bastionare (începutul secolului al XVII-lea – secolul al XIX-lea) și, ceva mai departe, valul și zidul incintei a III-a (1366 – secolul al XIX-lea). În urma cercetării arheologice preventive s-a observat o stratigrafie unitară și relativ simplă, cu straturi masive de umplutură, o parte depusă în secolul al XVIII-lea, pentru a asana bălțile din zonă, și o alta datorată lucrărilor de construcție din zonă, efectuate după asanare. Au fost identificate patru complexe arheologice: fundațiile unei case (cx 1), amprenta unui picior de schelă (cx 2), un canal căptușit cu lemn (cx 3) și o groapă (cx 4).

Considerații generale privind cimitirul medieval parohial din Sighișoara – Daniela Marcu Istrate (IAB)

Restaurarea „Bisericii din Deal” de la Sighișoara, de la începutul anilor 2000, a prilejuit ample cercetări arheologice, atât în interiorul bisericii, cât și în exterior, pe o suprafață destul de extinsă în jurul lăcașului de cult, până la limita ruinelor zidului de incintă medieval. Pe lângă urme de locuire din diferite epoci istorice și ruinele mai multor construcții, săpăturile au scos la iveală peste 700 de morminte, majoritatea aparținând cimitirului medieval târziu, dezvoltat în jurul bisericii actuale, începând din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Cele mai vechi morminte datează totuși din a doua parte a secolului al XII-lea, datare asigurată atât de inventarul numismatic, cât și de ritualul funerar, în condițiile în care un număr semnificativ de morminte conține gropi amenajate cu nișă pentru cap.

Deși câteva rapoarte privind săpăturile au fost deja publicate, analiza cimitirului abia acum a ajuns într-o etapă finală, în care se pot formula concluzii generale. Comunicarea prezintă pe scurt principalele caracteristici ale acestui cimitir, accentuând, mai ales, relațiile mormintelor cu bisericile și rolul cimitirului în analiza generală a sitului și în descifrarea evoluției acestuia.

Cercetări arheologice la biserica romano-catolică din Turda Veche. Incinta bisericii – Horațiu Dorin Groza (MI Turda)

Biserica romano-catolică Turda Veche este considerată unul dintre cele mai importante edificii ale arhitecturii gotice ecleziastice din localitate. Construcția, care s-a început în a doua jumătate a veacului al XV-lea, a fost finalizată în primele decenii ale secolului următor. Prima atestare a unui paroh din Turda Veche este consemnată în registrul dijmelor papale în anul 1332.

Primele cercetări cunoscute au avut loc în anul 2000. Unitățile de săpătură efectuate (pe latura sudică a navei, a corului şi sacristiei şi una deschisă în interiorul navei, în colţul de SE) indică prezenţa unui lăcaş de cult anterior, a cărui existenţă a încetat în a doua jumătate a veacului al XV-lea. Alături de morminte, au fost identificate două structuri zidite care aparțin unei construcții anterioare.

Din lăcașul de cult nu s-au mai păstrat turnul medieval, ridicat pe latura de vest a navei, nici incinta care înconjura odinioară biserica, această zonă fiind afectată de renovările din ultimul sfert al veacului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului următor.

Incinta, atestată în istoriografie în a doua jumătate a secolului al XV-lea, a fost surprinsă pe o lungime de 45,60 m. Identificată la adâncimi cuprinse între 0,90 și 1,40 m, aceasta a fost parțial afectată de numeroase intervenții moderne (ridicarea unor construcții: C I și C II, cu fundația așezată pe această structură, și de două gropi menajere, una modernă și alta contemporană, utilitățile introduse referitor la gaz, cabluri electrice, canalizare etc.).

Cercetarea arheologică preventivă s-a efectuat pe laturile de nord și de est ale împrejmuirii actuale (gardului) a bisericii romano-catolice Turda Veche, la cca 19 m distanță

nord de navă și cca 4 m est de absida corului bisericii. Cercetarea a fost efectuată într-o zonă liberă de construcții, despre care nu există informații și nici reprezentări de epocă (gravuri, fotografii sau vedute).

Cercetări arheologice preventive la biserica „Cuvioasa Paraschiva" din Ampoița, comuna Meteș, județul Alba, campania 2021 – Daniela Marcu Istrate (IAB), Gabriel Izdrăilă (doctorand, IAB)

Biserica „Cuvioasa Parascheva" alcătuiește, împreună cu cimitirul care o înconjoară, un ansamblu pitoresc, valoros din punct de vedere istoric și arhitectural. Lăcașul de cult a fost construit pe o platformă amenajată, tăiată în versantul sudic al reliefului colinar care flanchează spre nord drumul comunal.

În vederea realizării proiectului „Restaurare și consolidare biserica «Cuvioasa Parascheva» – Ampoița, monument istoric și de arhitectură (cod LMI 2015: AB-II-m-B-00176.01), localitatea Ampoița, comuna Meteș, județul Alba", în perioada 4–9 octombrie 2021 au fost demarate cercetările arheologice, ca parte a studiilor necesare proiectului de restaurare.

În această perioadă au fost realizate cercetări arheologice care să surprindă evoluția monumentului istoric, un sit aproape virgin din punct de vedere arheologic, fiind realizate cinci unități de săpătură în exteriorul bisericii, scopul lor fiind acela de a surprinde, pe lângă evoluția istorică a monumentului, și datele tehnice necesare proiectului de restaurare.

Săpăturile arheologice realizate în această etapă au contrazis o parte a concluziilor istoricilor de artă, rezultate din studiile de parament realizate începând cu anul 2019, când au putut fi observate mai multe etape evolutive ale monumentului.

De asemenea, s-a putut identifica cimitirul medieval al bisericii, fiind descoperite și cercetate 10 morminte, cu un inventar funerar foarte sărac (doar o singură monedă a fost descoperită în relație cu unul dintre mormintele cercetate pe latura de vest a bisericii).

Descoperiri de ochelari de vedere la Biserica Evanghelică din Sibiu – Răzvan Malanca (MN Brukenthal)

Cu ocazia lucrărilor de restaurare desfășurate la Biserica Evanghelică din Sibiu, au fost întreprinse și cercetări arheologice în interiorul edificiului, sub conducerea dr. Daniela Marcu Istrate, iar printre materialele arheologice, descoperite în anul 2018, se numără mai multe perechi de ochelari de vedere, precum și un număr de lentile din sticlă de tipologii diferite. Materialul arheologic se află în gestiunea Muzeului Județean Satu Mare, fiind pus la dispoziția autorului prezentării de către specialiști, fapt pentru care acesta adresează mulțumiri.

O biserică a lui Mihai Viteazul în marginea Brăilei? Cercetări documentare pentru o viitoare cercetare arheologică – Ionel Cândea (m.c. al Academiei Române, IAB)

Nicolae Iorga și apoi Constantin C. Giurescu, iar în vremea din urmă turcologul Mihai Maxim, au exprimat puncte de vedere cu privire la Mitropolia Proilaviei sau Brăilei (Berrayl pentru Mihai Maxim) – mai ales în privința amplasamentului.

Aceasta a avut un sediu în oraș, dar, după 1595, și lângă, la Vărsătura, unde, se pare, Mihai Viteazul a ridicat o biserică cu hramul Sfântul Nicolae, atestată ca sediu mitropolitan la începutul secolului al XIX-lea.

Urmele sale sunt căutate, încă documentar, pentru a trece, în viitorul apropiat, și la o cercetare arheologică.

Viața la țară în vilayetul Oradea. Reședința nobiliară fortificată de la Pomezeu (județul Bihor) – Adriana Gașpar (IAB)

În anul 1660, când cetatea Oradea a fost cucerită de către otomani, a fost înființat vilayetul cu același nume (1660–1692). Reședința a fost stabilită la Oradea, dar au existat și alte patru sangeacuri importante: cetatea Pomezeu, Sîniob, sangeacul cetății Beiuș și cel al cetății Șinteu.

Cetatea Pomezeu (Korniș) a fost un conac nobiliar fortificat, ridicat în secolul al XVI-lea. Descrierile documentare indică o cetate înaltă, de formă rectangulară, construită din piatră, având pe fiecare colț câte un mic bastion, după cum poate fi observat și pe un desen de la sfârșitul secolului al XIX-lea. De-a lungul timpului, cetatea a suferit distrugeri masive. În prezent, mai poate fi văzut doar un zid în ruină, lung de aproximatix 24 m, în care mai pot fi observate gurile de tragere. Puținele mărturii rămase sunt câteva fragmente arhitectonice renascentiste și ceramica aflată în imediata apropiere a zidului. Cetatea nu a fost niciodată documentată arheologic. Se știe doar că în anul 1660, în cetate a fost stabilită o garnizoană formată din 150 de otomani (soldați și trei servitori), prezența acestora putând fi indicată de fragmentele ceramice recuperate în timpul unei periegheze în zonă.

Lulele otomane timpurii de la Cetatea Báthory din Șimleu Silvaniei (județul Sălaj) – Sebastian Ovidiu Dobrotă (doctorand, IAB)

Cercetările arheologice întreprinse în a doua parte a anilor 2000, la Cetatea Báthory din Șimleu Silvaniei, au avut ca rezultat descoperirea unei imense cantități de materiale, inclusiv peste 300 de lulele, mai mult sau mai puțin fragmentare, unul dintre cele mai semnificative loturi coerente de acest gen de pe teritoriul României actuale. Cea mai mare parte a acestora constituie piese produse în masă, pe parcursul secolului al XVIII-lea, în marile centre de olărie din estul Ungariei, dar lotul include și o serie de materiale specifice perioadei anterioare, în principal piese fine, bogat decorate, realizate din pastă de caolin, caracteristice pentru producția otomană timpurie, și piese glazurate, rezultat al evoluției locale a lulelei în spațiul Dunării Mijlocii. Apariția lor la Șimleu Silvaniei, precum și a altor forme la fel de timpurii, dar mai puțin evidențiabile prin trăsăturile lor distinctive, și analogiile lor cu descoperirile din Oradea otomană ar putea arunca o nouă lumină asupra relațiilor transfrontaliere din perioada Principatului și asupra modului în care acestea au influențat evoluția culturii materiale asociate acestui subiect, încă prea puțin explorat, constituit de istoria fumatului.

WORKSHOP: *PIATRA DE LA TEORIE LA EXPERIMENT*

Folosirea pieselor litice arse ca sursă de informație – Adrian Doboș, Alexandru Ciornei (IAB), Wei Chu (U Leiden), Cristina Cordoș (IA Iași)

Observații asupra materialelor litice paleolitice descoperite în cadrul cercetărilor de teren recente din zona Bicaz Ceahlău, județul Neamț – Elena-Cristina Nițu, Florin-Ionuț Lupu, Marian Leu (MEOTP Târgoviște), Horia Ghiță (U „Valahia” Târgoviște), Marin

Cârciumaru (CI), Ovidiu Cârstina (CNMCD Târgovişte), Vasile Diaconu (MIE Târgu Neamţ), Constantin Preoteasa (CMN Neamţ)

Podoabe gravetiene de la Poiana Cireşului – Piatra-Neamţ – Marin Cârciumaru (CI), Elena-Cristina Niţu (MEOTP Târgovişte), Ovidiu Cârstina (CNMCD Târgovişte), Florin-Ionuţ Lupu, Marian Leu (MEOTP Târgovişte), Horia Ghiţă (U „Valahia" Târgovişte)

Observaţii cu privire la tehnologia, tipologia şi funcţionalitatea artefactelor de piatră cioplită descoperite în tell-ul de la Glina – La nuci, aflate în colecţia Institutului de Arheologie din Iaşi – Diana-Măriuca Vornicu (IA Iaşi), Bogdan Minea (IA Iaşi)

Industria litică aparţinând culturii Boian de la Găgeni 2 (judeţul Buzău) – Roxana Dobrescu, Raluca Kogălniceanu (IAB), Constantin Haită (MNIR)

[***Ansamblul litic din aşezarea precucuteniană de la Topoliţa (judeţul Neamţ). Observaţii preliminare***] – Vasile Diaconu (MIE Târgu Neamţ)

Despre prelucrarea pietrei şlefuite în situl de la Porţ Corău – Sanda Băcueţ-Crişan (MJIA Zalău)

Consideraţii privind dispunerea materialului litic în context funerar aparţinând culturii Bodrogkeresztúr. Studiu de caz Urziceni – Vamă – Cristian Virag (MJ Satu Mare)

Materialul litic descoperit în nivelurile culturale neo-eneolitice din aşezarea de la Aldeni – Gurguiul Balaurului (judeţul Buzău) – Florian Mihail (ICEM–GS Tulcea), Cristian Eduard Ştefan (IAB)

Pietricele colorate. Nestemate între istorii şi ştiinţe exacte – Rodica Oanţă-Marghitu (MNIR)

Gliptica antică în izvoarele din secolele I a.Chr. – III p.Chr. – Ana-Cristina Hamat, Ştefan Georgescu (MINAC)

Despre crucile din piatră descoperite în cimitirele medievale bucureştene. Studiu de caz: cimitirul bisericii Sfântul Nicolae Udricani – Mirela Vintilă (MMB)

Micia şi andezitul. Exploatarea rocilor vulcanice în proximitatea Miciei romane – Marius Barbu, Alexandru Bărbat (MCDR Deva)

Copilul invizibil?! Copilăria cioplitorului preistoric – Mihaela Barbu (MCDR Deva)

Tehnica debitajului prin presiune. Noi date din arealul nord-dunăren al culturii Gumelniţa – Karanovo VI – Ionuţ Torcică (MJ Teleorman)

Un depozit de silexuri descoperit la Radovanu – La Muscalu – Roxana Dobrescu, Cristian Eduard Ştefan (IAB)

Utilajul litic cioplit din tell-ul eneolitic de la Geangoeşti – Hulă, jud. Dâmboviţa – Loredana Niţă (U „Valahia" Târgovişte), Ana Ilie (CNMCD Târgovişte)

Date petrografice privind materia primă pentru utilajul litic cioplit din aşezarea gumelniţeană Vităneşti – Măgurice – Constantin Haită (MNIR)

Depozitul de silex de la Pietrele – Meda Toderaş, Raluca Dobrogeanu, Adina Boroneanţ (IAB)

LISTA ABREVIERILOR AFILIERILOR INSTITUŢIONALE

ANA Chişinău – Agenţia Naţională Arheologică, Chişinău, Republica Moldova

CCA–ON Iaşi – Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov" – Academia Română, Filiala Iaşi

CI – Cercetător independent
CM IA Bacău – Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău
CMNM Iași – Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei
CMN Neamț – Complexul Muzeal Național Neamț, Piatra-Neamț
CNBAR – Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, București
CNMCD Târgoviște – Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească”, Târgoviște
CNRS Paris – CNRS UMR 8215 Trajectoires, Paris
CNRS Toulouse – CNRS UMR 5602 Géographie de l'Environnement, Toulouse
FG București – Facultatea de Geografie, Universitatea București
FGG București – Facultatea de Geologie şi Geofizică, Universitatea București
FGG Iași – Facultatea de Geografie și Geologie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
FU Berlin – Freie Universität Berlin
DAS–ICUB – Divizia ArchaeoSciences a Institutului de Cercetare al Universității București
DBE – Department of Built Environment, HOGENT University of Applied Sciences and Arts, Gent, Belgia
IAB – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
IA–FR – Institutul de Antropologie „Francisc I. Rainer”, București
IAI – Institutul de Arheologie, Iași
IAIAC – Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca
ICEM–GS – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
ICI–DSESN–CCA – Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Departamentul de Științe Exacte și Științe ale Naturii, Centrul de Cercetare Arheoinvest, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
IFIN–HH – Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, Măgurele – București
INAM Sofia – Institutul Național de Arheologie cu Muzeu, Sofia, Bulgaria
INP – Institutul Național al Patrimoniului, București
IRP GOCHE – IRP GOCHE (Geoarchaeology of lower Danube)
IS–ER București – Institutul de Speologie „Emil Racoviță”, București
IS–ER Cluj-Napoca – Institutul de Speologie „Emil Racoviță”, Cluj-Napoca
MCDR Deva – Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane, Deva
MDJ Călărași – Muzeul Dunării de Jos, Călărași
MEOTP Târgoviște – Muzeul Evoluției Omului şi Tehnologiei în Paleolitic, Târgoviște
M HR Odorheiu Secuiesc – Muzeul „Haáz Rezsö”, Odorheiu Secuiesc
MIE Târgu Neamț – Muzeul de Istorie și Etnografie, Târgu Neamț
MINAC – Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
MI Turda – Muzeul de Istorie, Turda
MJ Argeş – Muzeul Județean Argeş, Pitești
MJ Buzău – Muzeul Județean Buzău, Buzău
MJ Ialomița – Muzeul Județean Ialomița, Slobozia
MJIA Prahova – Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești
MJIA Zalău – Muzeul Județean de Istorie şi Artă Zalău, Zalău
MJ Satu Mare – Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare
MJ Teleorman – Muzeul Județean Teleorman, Alexandria
MMB – Muzeul Municipiului București

MN Brukenthal – Muzeul Național Brukenthal, Sibiu
MNB Suceava – Muzeul Național al Bucovinei, Suceava
MNB Timişoara – Muzeul Național al Banatului, Timişoara
MNCR Sfântu Gheorghe – Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
MNIM Chișinău – Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova
MNIR – Muzeul Național de Istorie a României, București
MNI Sofia – Muzeul Național de Istorie, Sofia, Bulgaria
MNIT – Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
MRI Loveci – Muzeul Regional de Istorie, Loveci, Bulgaria
MV – Muzeul Vrancei, Focşani
RC-N „Orheiul Vechi" – Rezervația Cultural-Naturală „Orheiul Vechi", Republica Moldova
U „Alexandru Ioan Cuza" – Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași
U „Babeş-Bolyai" – Universitatea „Babeş-Boliay", Cluj-Napoca
U Bayreuth – Universität Bayreuth, Germania
U București – Universitatea din București
U Edinburgh – University of Edinburgh, Marea Britanie
U Erlangen – Friedrich-Alexander-Universität Erlangen – Nürnberg, Germania
U Helsinki – University of Helsinki, Finlanda
U HOGENT – HOGENT University of Applied Sciences and Arts, Gent, Belgia
U Kiel – Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Prähistorische Archäologie, Kiel, Germania
U La Rochelle – Université de La Rochelle, Franța
U Leiden – Universiteit Leiden, Olanda
U New Mexico – University of New Mexico, SUA
U „Ovidius" Constanța – Universitatea „Ovidius", Constanța
UPB – Universitatea Politehnică din București
UPS Chișinău – Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă", Chișinău, Republica Moldova
USM Chișinău – Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, Republica Moldova
U Texas – University of Texas at Austin, SUA
UTM Chișinău – Universitatea Tehnică a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova
U „Valahia" Târgoviște – Universitatea „Valahia", Târgoviște
U „1 Decembrie 1918" Alba Iulia – Universitatea „1 Decembrie 1918", Alba Iulia

INSTRUMENTE OPTICE REFLECTATE ÎN ARTA RELIGIOASĂ DIN TRANSILVANIA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ, SEC. XIII–XVII

RĂZVAN MALANCA*

Lucrarea *Instrumente optice reflectate în arta religioasă din Transilvania și Țara Românească, sec. XIII–XVII*[1] este structurată în șapte capitole, însumând 340 de pagini, cu ilustrația inclusă (162 de figuri și anexe) și o bibliografie (p. 311–322) de 260 de titluri de cărți, articole, cataloage, rapoarte de cercetare arheologică și linkuri către paginile de internet consultate.

Argumentul și preambulul tezei prezintă intenția de cercetare și motivația necesității acesteia, precum și faptul că lucrarea a luat naştere în urma a opt ani de studiu asupra fenomenului în cauză, acela de a strecura instrumente optice în registrul decorativ al icoanelor și în cel al picturii bisericești, fără ca acestea să fie cunoscute ca atribute ale sfinților și, de cele mai multe ori, fără ca ele să fie disponibile la momentul desfăşurării evenimentelor biblice redate prin intermediul imaginilor. Elementul central al cercetării a fost perechea de ochelari de vedere reprezentați în icoana cu tema *Adormirea Maicii Domnului*, de la Biserica Mare din Curtea Domnească de la Târgoviște, icoană realizată pentru Constantin Brâncoveanu, în anul 1697, de către iconarul Constantinos.

Capitolul I, intitulat *Introducere în arta religioasă* (p. 10–43), stabilește tendințele generale în arta religioasă și comisionarea acesteia, atât în Transilvania, cât și în Țara Românească, de-a lungul perioadei de studiu. În cel de al doilea segment al primului capitol, s-a discutat amplu despre arta religioasă din arealul ecleziastic transilvănean, bine delimitat în partea sudică a teritoriului administrativ al sașilor. În cel de-al treilea subcapitol, s-a adus în discuție, în mod similar, arta religioasă de la sud de Carpaţi, notându-se, și de această dată, programe iconografice, artiști, comanditari şi beneficiari, precum și variile influențe întrepătrunse în spiritul artistic local. Punctul final al primului capitol constă într-o serie de generalităţi simbolice, menite să familiarizeze cititorul cu climatul mental în care aveau loc aceste desfăşurări

* Muzeul Național Brukenthal, Sibiu; e-mail: malancarazvan@yahoo.com.

[1] Teza de doctorat a fost susținută în 20 octombrie 2022, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București, sub conducerea dr. habil. Daniela Veronica Istrate, cu o comisie compusă din: dr. Eugen Nicolae (președinte), dr. Oana Damian, prof. dr. Ciprian Firea, dr. Ioan Marian Țiplic.

artistice și, de asemenea, să paveze calea spre o mai bună înțelegere a noțiunilor din capitolele următoare, precum și a concluziilor finale.

Capitolul al II-lea, *Sticla* (p. 45–84), are menirea de a facilita înțelegerea materialității instrumentelor optice, pornind de la producția de sticlă și explorând datele istorico-documentare, precum și arheologice, ca în final să fie urmărite rutele de comercializare a sticlei și instrumentelor optice. Este capitolul cu cea mai mare consistență arheologică atât prin raportarea la centrele autohtone de glăjărie/ateliere de sticlărie (identificate prin cercetări în teren și/sau documentar la Râşnov, Făgăraş, Dopca, com. Hoghiz, jud. Brașov, Porumbacu de Sus, jud. Sibiu, Alba Iulia ori lângă orașul Târgoviște sau în localitatea Cicăneşti, jud. Argeş), cât și prin invocarea și prezentarea unui repertoriu important de ferestre vitrate.

Capitolul al III-lea se referă la *Instrumentele optice* (p. 86–129), reprezentate de sticle pentru citit, lupe, ochelari de vedere și telescoape. S-a urmărit atât istoria fiecărui instrument în parte, tehnologia de manufactură, apariția acestora în mărturii de cultură materială, cât și simbolismul intrinsec al reprezentărilor de acest gen.

Capitolul al IV-lea, intitulat *Învățături ale Evului Mediu și formarea academică în perioada medievală* (p. 131–151), urmăreşte succint dezvoltarea universitară și a spiritului academic al omului din perioada medievală, pentru ca, în următoarele subcapitole, să fie explorată predilecția către studiul luminii și al fenomenelor optice, al geometriei sacre transpuse în geometria arhitecturii ecleziastice și nu numai, culminând cu o tot mai pregnantă orientare a gândului omenesc spre ceruri, dezvoltând astronomia cu ajutorul noilor invenții de natură optică.

Capitolul al V-lea tratează pe larg *Simbolismul religios* (p. 153–186) și, mai ales, pe cel optic. Sunt definite simbolurile de natură optică cunoscute în arta religioasă și sunt explorate obiectele simbolice ca atribute ale sfinților.

Capitolul al VI-lea, *Reprezentări de instrumente optice* (p. 188–293), prezintă amplu, în cadrul a trei subcapitole, reprezentările de instrumente optice din arta religioasă transilvăneană, precum și din cea munteană, încheindu-se cu un catalog care însumează 75 de ilustrații fotografice, reprezentând scena *Adormirii Maicii Domnului* și detalii. Aceste scene au fost realizate pe suporturi diverse, prin sculptură, pictură de panou, frescă sau vitraliu, constanta fiind dată de apariția ochelarilor de vedere în fiecare dintre scene.

Capitolul al VII-lea prezintă *Ochelarii ca simbol religios* (p. 295–305), urmat de concluzii (p. 306–310), cel mai notabil fiind faptul că ochelarii de vedere au avut un rol simbolic strict legat de *Adormirea Maicii Domnului*, fiind prezentați, în cele din urmă, ca un atribut simbolic indirect al Fecioarei Maria.

BISERICĂ, FORTIFICAȚIE, HABITAT: ARHEOLOGIA AȘEZĂRII DE LA AIUD

PAUL SCROBOTĂ*

Principalul obiectiv al lucrării intitulate *Biserică, fortificație, habitat: arheologia așezării de la Aiud*[1] (558 de pagini, 330 de figuri incluse în text, peste 700 de obiecte arheologice descrise în anexe) a fost alcătuirea unui studiu care să aibă ca subiect Cetatea Aiudului și zona adiacentă acesteia, adică ceea ce putem numi centrul istoric al Aiudului. În general, evoluția urbanistică a localităților are ca punct de pornire un areal în jurul căruia, de-a lungul timpului, acestea se dezvoltă. Folosindu-mă de rezultatele cercetărilor arheologice mai vechi sau mai noi, efectuate în zonă (fig. 1), coroborate de informații obținute în urma consultării surselor bibliografice, am alcătuit un traiect al dezvoltării nucleului istoric al orașului în perioada Evului Mediu, cu extindere pe parcursul epocii moderne și chiar până în perioada contemporană, această ultimă sintagmă având mai mult un rol comparativ sau de reper spațial în identificarea amplasamentelor construcțiilor/structurilor dispărute. De-a lungul veacurilor, edificiile centrului istoric aiudean au avut o evoluție paralelă, dar interconectată, câteodată chiar la nivel structural. Dezafectarea unora a constituit sursă de materiale pentru construirea altora. Amplasamentele s-au făcut ținând cont de preexistența altor clădiri sau, din contră, în detrimentul acestora, recurgându-se la demolarea lor.

Primul capitol al tezei, *Cadrul geografic, elemente de istorie locală* (p. 13–51), introduce elemente generale ale formării așezării de la Aiud, în spațiu și timp. Referindu-ne la centrul istoric, acesta se definește ca fiind zona din jurul celui mai important ansamblu local de arhitectură, cunoscut îndeobște sub denumirea de Cetatea Aiudului. Astfel, vorbim de o suprafață delimitată la nord de tronsonul sudic al străzii Bethlen Gábor și de Piața Consiliul Europei, la est de Piața Cuza Vodă, la sud de Valea Aiudului, iar la vest de strada Cuza Vodă și de tronsonul estic al străzii Avram Iancu.

Subcapitolul dedicat istoriei Aiudului medieval și modern urmează trei direcții. Secțiunea de început oferă date privind denumirile sub care apare Aiudul în perioada

---

* Muzeul de Istorie Aiud; e-mail: paulscrobota@gmail.com.

[1] Teza de doctorat a fost susținută în 21 octombrie 2022, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub conducerea dr. habil. Daniela Veronica Istrate, cu o comisie compusă din: dr. Eugen Nicolae (președinte), dr. Oana Damian, prof. dr. Ioan Marian Țiplic, dr. Tudor Sălăgean.

SCIVA, tomurile 73–74, Bucureşti, 2022–2023, p. 303–308

medievală și în cea modernă. În principal, întâlnim forma maghiară Enyed, Nagy Enyed sau derivate ale acestora, mai rar denumirea germană Strassburg, denumirea românească Ajudu, Aiud fiind o formă târzie, care apare în documente. Urmează informațiile de natură istorică, relatând în ordine cronologică detalii preluate din sursele citate. Primul document care se referă la Aiud datează din 7 noiembrie 1293. Din acesta reiese apartenența la Capitlul din Alba, lucru menționat și în următoarele documente, din secolul al XIV-lea. Tot din secolul al XIV-lea există informații de natură financiară și primele referiri la breslele din Aiud. Acum este edificată prima etapă de zid a Cetății Aiudului, iar localitatea poate fi deja considerată oraș. În secolul al XV-lea, aiudenii sunt implicați în evenimentul principal al perioadei, răscoala de la Bobâlna, și în conflicte iscate între nobilime și biserică. Dezvoltarea economică a Aiudului în secolul al XVI-lea este evidentă. Detalii referitoare la meșteșugurile practicate aici, dar și legăturile comerciale în expansiune dovedesc acest fapt. Acestea sunt completate cu relatări legate de viața religioasă. Pe parcursul acestui secol, statutul Aiudului a pendulat între proprietatea ecleziastică și proprietatea laică. Pentru secolul al XVII-lea, sursele scrise referitoare la Aiud ne oferă atât informații de interes local, picanterii ale vieții cotidiene, cât și informații cu caracter politic, cultural sau militar, care integrează Aiudul în contextul mai larg al realităților transilvănene de la acea dată. De menționat sunt atacurile oștilor turco-tătare din anul 1658, mutarea la Aiud, în anul 1662, a Colegiului academic „Bethlen Gábor”, redactarea unui cod de legi, act cu caracter de constituție a orașului, în anul 1679. Pentru secolul al XVIII-lea, referirile cu privire la Aiud relevă atât efervescența culturală dată, în principal, de activitatea colegiului, cât și participarea aiudenilor la evenimentele militare ale vremii, desfășurate în arealul transilvan (războiul curuților și revolta religioasă din anul 1738). Ultima dintre cele trei secțiuni am dedicat-o prezentării de imagini vechi despre Aiud și edificiilor componente ale centrului său istoric.

Cel de-al doilea capitol, *Cetatea Aiudului, fortificație medievală martoră a evenimentelor de pe plan local, dar și a principalelor evenimente din istoria Transilvaniei* (p. 52–121), structurat pe trei subcapitole, prezintă elementele componente ale Cetății Aiudului, respectiv incinta cu turnurile aferente și Castelul Bethlen. Pe lângă descrierea edificiilor și prezentarea datelor istorice aferente acestora, am prezentat și rezultatele cercetărilor arheologice care s-au desfășurat la fiecare obiectiv în parte. Cercetările mai vechi ale Marianei Dumitrache, efectuate în interiorul și exteriorul incintei, au fost completate de cercetările din anul 2021, efectuate de către Ion Tuțulescu, rezultatele acestora din urmă fiind inedite. În lumina noilor cercetări, sistemul de fortificare cu palisadă din lemn, s-a dovedit a nu fi singular. A mai fost identificată, cel puțin parțial, o împrejmuire sub formă de palisadă. În plus, păstrarea în negativ, în fundația pe piloni a fortificației de piatră, a amprentei palisadei (menționate și de către Mariana Dumitrache) stabilește o cronologie clară între cele două sisteme de fortificare.

Au fost, de asemenea, prezentate rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate la Castelul Bethlen, sub conducerea Danielei Marcu Istrate, precum și rezultatele lucrărilor de supraveghere arheologică pe care le-am efectuat la acest obiectiv.

În finalul capitolului, am introdus şi rezultatele lucrărilor de supraveghere arheologică pe care le-am efectuat în zonele din vecinătatea Cetăţii Aiudului.

Edificiile ecleziastice din interiorul incintei cetăţii sunt prezentate în capitolul al treilea, *Edificii ecleziastice din interiorul fortificaţiei* (p. 122–179), divizat în două subcapitole. Cele două monumente, Biserica reformată (cunoscută şi ca „biserica mare") şi Biserica evanghelică (sau „biserica mică"), sunt tratate distinct, prin descrierea fiecăruia pe baza arhitecturii actuale şi a datelor istorice cunoscute. Schiţa istorică este completată cu datele obţinute în urma cercetărilor arheologice. Responsabili ştiinţifici ai cercetărilor celor două obiective au fost Ioan Fedor Pascu şi Daniela Marcu Istrate. Au fost obţinute date de mare importanţă, în special pentru evoluţia Bisericii reformate, fiind stabilite etapele sale constructive. În plus, au fost scoase la lumină şi părţi dintr-un edificiu mai vechi, suprapus şi parţial refolosit de actuala biserică.

Biserica evanghelică se pare că a fost prima construcţie ecleziastică a Aiudului, ridicată într-o primă formă în secolul al XIV-lea.

Capitolul al patrulea, *Colegiul Bethlen Gábor, instituţie de învăţământ preuniversitar maghiar* (p. 180–221), a fost dedicat prezentării rezultatelor cercetărilor pe care le-am efectuat la Colegiul „Bethlen Gábor", în calitate de responsabil ştiinţific, pe parcursul anilor 2012–2015. Informaţiile bibliografice referitoare la clădirile componente ale colegiului au fost completate de prezentarea informaţiilor relevante, obţinute în urma lucrărilor de cercetare arheologică. Pe lângă descoperirea structurilor subterane ale unor clădiri sau complexe arheologice, am identificat şi un sistem de canalizare, care pare să fi fost caracteristic zonei centrale a oraşului, iar cu ajutorul fotografiilor de arhivă realizate cu ocazia efectuării unor lucrări de amenajare a străzii Avram Iancu am adus şi dovezi privind un sistem de alimentare cu apă prin tuburi de lemn, fapt care denotă un aspect de modernitate a localităţii pentru acea perioadă. Foarte importante pentru reconstituirea topografiei urbane sunt cele două locuinţe dezvelite în incintă, probabil demolate odată cu deschiderea şantierului de construcţie a primelor clădiri ale colegiului.

Capitolul al cincilea, *Cultura materială a Aiudului* (p. 222–306), a fost structurat în patru subcapitole, fiecare dintre acestea cu mai multe subdiviziuni. În primul subcapitol, am analizat artefactele cele mai vechi, apelând la numeroase analogii, cu obiectivul de a stabili începuturile locuirii medievale în raza actualei aşezări. Subcapitolul următor se ocupă, în principal, cu dezvoltarea meşteşugurilor şi cu integrarea culturii materiale în context mai larg, transilvănean. Deşi există dovezi ale unei activităţi meşteşugăreşti locale, mai mult sau mai puţin organizate, este imposibil de stabilit totuşi care dintre artefactele medievale ar fi fost locale şi care aduse din altă parte, în condiţiile unei cunoscute uniformităţi a culturii materiale pe întreg teritoriul regiunii.

După demersul de prezentare generală şi încadrare într-un context mai larg, am procedat la descrierea amănunţită a pieselor prelucrate, grupate pe categorii, în funcţie de zona din care provin, de material, tipuri, funcţionalitate şi datare. Pentru o mai facilă vizualizare a datelor, am întocmit diagrame cu rol de exemplificare a diferitelor

caracteristici. O expunere detaliată a categoriilor de artefacte este accesibilă prin anexele grupate sistematic, ordonate în funcție de obiectivele sursă, la finalul lucrării.

Analiza culturii materiale specifice zonei centrale a Aiudului a avut, în principal, rolul de a integra în circuitul științific materialele descoperite, dar a reprezentat și un reper cronologic în ceea ce privește datarea structurilor/complexelor arheologice, deci, în final, evoluția urbanistică în sine.

În funcție de material și funcționalitate, am grupat cele 725 de piese analizate în: vase ceramice (160), pipe de lut (11), cahle (14), piese de inventar special (105) și monede (435).

Cele mai vechi fragmente ceramice medievale, descoperite în cercetările arheologice efectuate până în prezent în centrul istoric al Aiudului, datează din secolele X–XII și sunt specifice locuirii din interiorul incintei fortificate, zonă care, la acea dată, se presupune că era împrejmuită cu un val de pământ. Prezența artefactelor confecționate din ceramică, încadrate în secolele următoare, rămâne constantă pentru spațiul interior al fortificațiilor, în exterior fiind înregistrată doar în secolul al XV-lea, în zona de est, vest și sud a cetății, și în secolul al XVI-lea, în zona nordică (Castelul Bethlen și zona Colegiului „Bethlen Gábor”).

Tipurile de vase din secolele XV–XVI sau mai recente sunt, în general, comune pentru toate obiectivele cercetate, ca formă (castron, oală, vas globular, farfurie, cană, ulcior, capac de oală, tigaie, ghiveci de flori, sită, strachină, văscior), decor (executat prin modelare în pastă sau aplicat), pastă (fină și semifină) și tip de ardere (în majoritate ardere oxidantă completă).

Pipele de lut descoperite în două din obiective (Cetatea Aiudului și Colegiul „Bethlen Gábor”) au forme și decoruri asemănătoare, specifice epocii, majoritatea dintre ele neprezentând urme de folosire.

De asemenea, dintre cahlele analizate, descoperite în cele patru obiective, o parte prezintă decor asemănător, întâlnit pe un areal mai larg.

Piesele din categoria „inventar special” se diferențiază în funcție de obiectivele cercetate, cele mai multe dintre acestea fiind prelevate ca urmare a cercetărilor de la Biserica reformată. Diferențe sau, mai degrabă, lipsă de similitudini între artefacte întâlnim și în ceea ce privește forma acestora (cu excepția pieselor din categoria cuie și, eventual, fragmentele de secere), dar acest fapt este unul normal, dacă ne gândim la disproporția cantitativă majoră. Pentru gruparea pieselor de inventar special, am ales următoarele categorii: arhitectură și materiale de construcție, arme, echipament militar, obiecte de cult, podoabe și accesorii, recipiente, unelte – instalații, diverse.

În categoria „arhitectură și construcție”, am introdus cuie, piroane, scoabe, elemente ale șarpantei acoperișului. În categoria „arme”, se încadrează cuțitele de diverse forme (inclusiv briceag și stilet), topoare și ghiulele, iar pintenii în categoria „echipament militar”. Sfeșnicele au fost tratate în categoria „obiecte de cult”. Categoria „podoabe și accesorii” cuprinde: mărgele, ace de păr, catarame, copci, fragmente textile, geme, lornion, nasturi și pandantive. În categoria „recipiente”, am introdus un picior de vas. Cel mai mare număr de piese se încadrează în categoria „unelte – instalații”, incluzând ace, balamale, cârlige, chei, dălți, fier de plug, colțare,

diverse mecanisme, frigăruie, gresii pentru ascuțit, inele, zale de lanț, mânere de clanță, seceri, pâlnie.

Majoritatea pieselor de inventar special sunt confecţionate din fier, dar există și piese din alte materiale, inclusiv din metale prețioase.

Multitudinea de piese monetare descoperite se remarcă prin diversitatea acestora atât ca datare, cât și ca proveniență, fiind vorba de monedă măruntă, uzuală.

Capitolul al șaselea, *Evoluția nucleului istoric al Aiudului în lumina cercetărilor arheologice* (p. 307–344), este structurat în cinci subcapitole. Fiind un capitol de sinteză, prezintă evoluția urbanistică a centrului localității prin prisma rezultatelor cercetărilor arheologice și nu numai. Chiar dacă ne confruntăm cu o lipsă a cercetărilor arheologice pentru o zonă mai largă din jurul Cetății Aiudului, se poate totuși schița, pentru perioada medievală și perioada modernă, un posibil traiect al evoluției comunității umane, în zona centrală a orașului, din punct de vedere al realizării unor edificii, structuri, complexe arheologice și modificări antropice ale peisajului.

Locuirea/evoluția urbanistică, în zona actualmente considerată ca fiind centrul istoric al Aiudului, începe cu un nivel din secolele X–XII, când exista o amenajare sub forma unui val de pământ, care împrejmuia atelierele și, eventual, locuințele unei mici comunități de meșteșugari. Viețuirea se continuă în perioada următoare, dovadă fiind materialul ceramic descoperit în urma cercetărilor arheologice. În secolul al XIV-lea, sunt ridicate două biserici, care preced actualele construcţii ecleziastice, aparţinătoare cultelor reformat şi evanghelic. Tot în secolul al XIV-lea, asistăm la fortificarea acestor biserici, inițial cu un sistem defensiv gen palisadă, urmat de prima etapă de zid a cetății. Spre sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, turnul porții este înglobat în Castelul Bethlen, construcţie care este adosată cetății în această perioadă. Cetatea este refăcută în secolul al XVI-lea, suferind și modificări ulterioare. Această a doua fază de zid a cetății este, cu siguranță, înconjurată de un șanț de apărare. Pentru secolul al XVII-lea, în zona limitrofă, sunt semnalate construcţii civile din piatră, de mari dimensiuni, în legătură cu care poate fi pus un sistem de canalizare răspândit pe o arie mai largă. Tot în secolul al XVII-lea poate fi încadrat și un sistem de aducţiune a apei prin conducte de lemn. În secolul al XVIII-lea, șanțul cu apă din jurul cetății este astupat. La sfârșitul secolului al XVIII-lea și pe parcursul secolului al XIX-lea, zona fostului șanț este ocupată de construcţii civile.

În *Concluzii finale* (p. 345–350), se tratează succint totalitatea informațiilor prezentate în teza de doctorat.

Bibliografia (p. 351–366) cuprinde, în ordine: pagini web, rapoarte arheologice, proiecte tehnice, comunicări ştiinţifice, colecţii particulare de fotografii şi cărţi poştale, manuscrise și fonduri de documente, culegeri de documente, bibliografia generală și indicele autorilor.

Anexele (p. 367–556) sunt grupate în nouă cataloage arheologice și un tabel.

Ilustrația conţine 330 de figuri inserate în text, reprezentând hărți istorice, ridicări topografice, planuri, grafice, fotografii, cărţi poştale, menite a ilustra și completa informațiile istorice, dar și a susține cercetările arheologice.

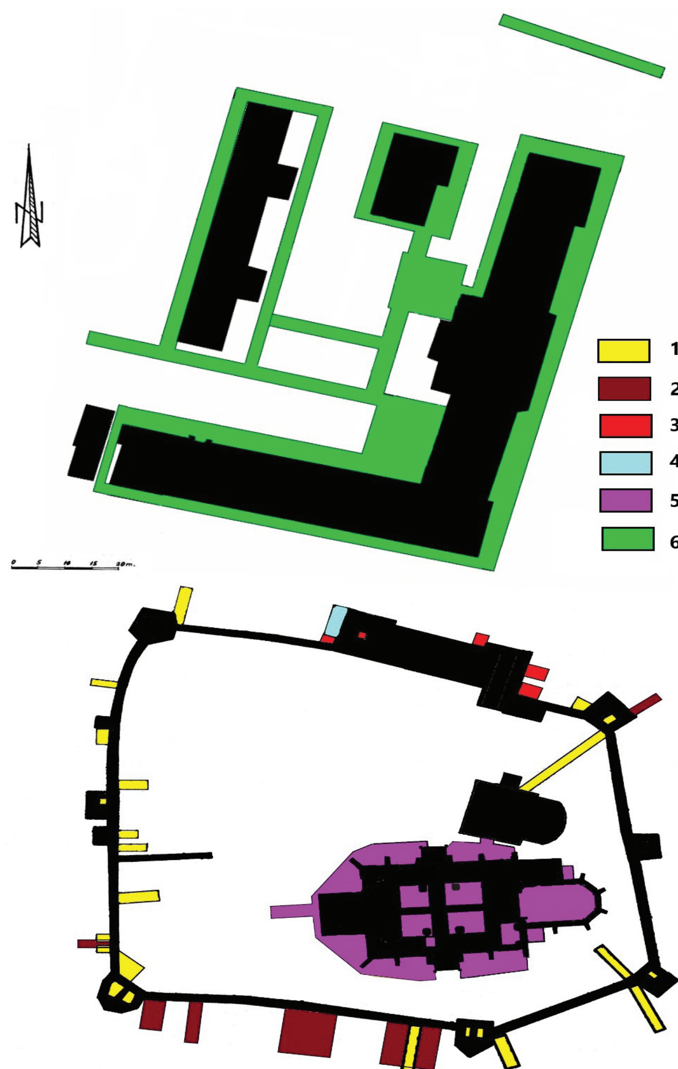

Fig. 1. Planul general al principalelor cercetări arheologice efectuate în perimetrul centrului istoric al Aiudului: 1. Cetatea Aiudului (1974–1977); 2. Cetatea Aiudului (2021); 3. Castelul Bethlen (1999); 4. Castelul Bethlen (2012); 5. Biserica reformată (2008, 2018–2021); 6. Colegiul „Bethlen Gábor" (2012–2015).

CASA CĂMĂRII DE SARE DIN TURDA: ISTORIE, ARHITECTURĂ, FUNCȚIONALITATE

HORAȚIU DORIN GROZA*

Lucrarea *Casa cămării de sare din Turda: istorie, arhitectură, funcționalitate*[1] tratează exploatarea sării din arealul localității, dintr-o perspectivă istorico-arheologică, integrând în context evoluția seculară a Casei cămării de sare de la Turda, singura dintre construcțiile medievale laice care dăinuie până în prezent. Lucrarea include 468 de pagini, cu 204 figuri și 60 de planșe și este structurată în șapte capitole, la care adăugăm introducerea, concluziile, bibliografia și trei anexe, cea din urmă conținând două tabele și un catalog pentru 223 de piese, descoperite în cercetările arheologice efectuate la obiectivele medievale din oraș în ultimii 25 de ani.

Intențiile științifice, motivația alegerii temei, precum și importanța acesteia sunt prezentate în partea introductivă a lucrării (p. 17–22).

Cercetările privind casele cămărilor de sare din Transilvania se situează în faza pionieratului, niciuna dintre construcțiile acestei importante instituții, atestată documentar în Transilvania secolului al XIV-lea, nefiind până în prezent investigată.

Documentele sunt parcimonioase cu privire la sediile administrative ale salinelor. Cu excepția unor informații și descrieri făcute în documente sau rapoarte ale comisarilor imperiali, a unor inventare realizate de cancelaria Transilvaniei, și acestea foarte târzii (secolul al XVII-lea), deținem foarte puține informații.

Am încercat ca lucrarea să aibă o structură echilibrată, dar totodată dinamică, pentru conducerea investigației printr-o serie de domenii de cercetare aflate în strânsă legătură cu tema propriu-zisă: casa cămării de sare.

Capitolul 1, *Cadrul natural. Zăcămintele de sare din Turda. Exploatarea sării în lumina cercetărilor arheologice* (p. 23–42), este structurat în trei părți. În primele două subcapitole (p. 23–28), am încercat să fixăm locul așezării Turda în spațiul transilvănean, menționând resursele naturale care au deținut un rol important și au contribuit la dezvoltarea așezării cu prisosință în Evul Mediu. Am insistat, de

* Muzeul de Istorie Turda; e-mail: grozahoratiudorin@yahoo.com.

[1] Teza de doctorat a fost susținută în 21 octombrie 2022, la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București, sub conducerea dr. habil. Daniela Veronica Istrate, cu o comisie compusă din: dr. Eugen Nicolae (președinte), dr. Oana Damian, dr. Tudor Sălăgean și prof. dr. Ioan Marian Țiplic.

SCIVA, tomurile 73–74, Bucureşti, 2022–2023, p. 309–316

asemenea, atât în prezentarea bogatului zăcământ de sare, cuprins între localitățile Praid și Ocna Sibiului, unde se găsește mai compact, cât și a celui din centrul (Gherla, Apahida, Cojocna, Dej, Sic, Valea Florilor), nordul (Coștiui, Ocna Șugatag) și estul (Jabenița, Sovata) Transilvaniei.

În cel de al treilea subcapitol (p. 29–42), sunt prezentate dovezi ale exploatării sării în proximitatea localității Turda, din preistorie până la începutul Evului Mediu. În lipsa izvoarelor scrise, ele au fost relevate prin descoperirile și cercetările arheologice efectuate de-a lungul anilor și cu analogii din zone apropiate, în care exploatarea sării constituia activitatea principală a comunităților respective. În același context, am relaționat depozitele de bronzuri descoperite în arealul Turzii cu exploatarea sării, evidențiind o conexiune care, cu siguranță, a existat între comunitățile preistorice din jurul salinelor și cele de pe Valea Arieșului. Am luat în considerare și drumul parcurs de bunurile culturale, conturat cu precădere în perioadele istorice ulterioare, romană și medievală.

În limita spațiului și specificului lucrării, am reușit să prezentăm aspecte legate atât de morfologia zăcământului de sare de la Turda, cât și de importanța acestuia pentru o regiune în care erau atestate deja, în Evul Mediu, numeroase alte exploatări (Dej, Sic, Cojocna, Ocna Sibiului). Intensificarea exploatării sării în Transilvania a condus, în mod evident, la apariția unei instituții a statului, care superviza și coordona activitățile de la ocnele de sare (exploatarea, depozitarea, transportul și comercializarea), numită „Cămara de sare". Cea de la Turda a deținut un rol economic deosebit de important în Transilvania, până în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Situația ne-a fost oarecum ușurată de multitudinea documentelor care menționează, începând cu secolul al XIV-lea, această importantă instituție.

Problematica vastă a temei a impus, desigur, o delimitare în timp și spațiu a întregii cercetări. Am considerat necesară accentuarea unor aspecte legate de exploatarea sării la Turda, în perioada Principatului Transilvaniei (1541–1699), când sediul administrativ al salinelor de la Turda se afla în clădirea cunoscută sub denumirea „Casa cămării de sare".

Capitolul 2, *Cămări de sare din Transilvania. Casele cămărilor de sare: Cojocna, Dej, Ocna Sibiului și Sic. Informații documentare* (p. 43–59), cuprinde două subcapitole. În primul (p. 43–44) este descrisă instituția Cămării de sare, care superviza totalitatea activităților desfășurate în cadrul exploatării ocnelor (exploatare, depozitare, transport și comercializare). În cel de al doilea subcapitol (p. 44–59), cu ajutorul informațiilor documentare din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, au fost puse în evidență și descrise sediile administrative ale unor importante cămări de sare din Transilvania, care au adus noutăți cu privire la numeroase aspecte. Mai modeste, la Cojocna, Ocna Sibiului și Sic, sau mai impozante, la Dej și la Turda, acolo unde producția și calitatea sării era mai apreciată, aceste sedii administrative, chiar dacă erau răspândite pe tot cuprinsul Transilvaniei (în preajma exploatărilor), erau construite după un plan unic, prestabilit. Aceste caracteristici comune, care pornesc de la planul construcției, amplasamentul și destinația încăperilor, dispunerea anexelor, proprietățile deținute, modul de organizare și funcționare, mergând până la personalul

care le deservea, sunt întâlnite la toate cămările de sare intrate în atenția noastră. În ceea ce privește detaliile, putem afirma că erau împrejmuite și ridicate pe unul sau două niveluri (în funcție de importanța cămării), aveau grădini și gheţărie, unele și fântâni și heleștee. Nu lipsesc din peisaj bucătăria, măcelăria, brutăria și, evident, personalul specializat care le deservea. În concluzie, analiza realizată conduce către ideea unei similarități semnificative și, de altfel, firești, în ceea ce privește organizarea caselor cămărilor de sare transilvănene.

Capitolul 3, *Turda. Evoluție teritorială și topografie urbană* (p. 60–144), cuprinde trei subcapitole, ultimul urmând la rândul său trei direcții. Capitolul se referă punctual la Turda, una dintre cele mai vechi așezări din Transilvania (atestată documentar din anul 1075), din perspectiva evoluției teritoriale și a topografiei urbane. Este prezentată secvențial istoria unei așezări medievale despre care, chiar și în prezent, cunoaștem destul de puține lucruri, mai cu seamă anterior secolului al XIV-lea. Pornind de la aspecte precum formarea, cristalizarea (prin înglobarea altor așezări din proximitate) și devenirea sa ulterioară, etape parcurse prin prisma ultimelor descoperiri arheologice, coroborate de informațiile documentare, am reușit să facem o analiză privind evoluția urbanistică a localității. În acest sens, de un real ajutor a fost cercetarea arheologică.

Cercetările arheologice vizând biserica romano-catolică (finalizată la începutul secolului al XVI-lea), efectuate, începând cu anul 2000, de către Daniela Istrate, continuă și în prezent. Alături de cercetările preventive, efectuate de specialiștii muzeului turdean, acestea au pus în evidență faze necunoscute din istoria edificiului și, totodată, a orașului (un lăcaș de cult anterior, turnul de vest, incinta din piatră, precedată de o împrejmuire din lemn etc.). În ceea ce privește biserica reformată, fostă abație augustiniană (până în anul 1552), cercetările unui colectiv coordonat de către Daniela Istrate au surprins faze de construcție și detalii necunoscute din istoria monumentului. Extinderea cercetărilor în perimetrul cimitirului, efectuată sub coordonarea muzeului municipal, a completat informația istorică parțial cunoscută asupra monumentului.

Cu excepția cercetărilor arheologice preventive, efectuate la Casa cămării de către muzeul din Turda, atenția acordată construcțiilor laice medievale/premoderne a fost de mai mică amploare. Doar în cadrul unor supravegheri arheologice au fost dezvelite structurile unor locuințe (ruinele descoperite pe străzile Avram Iancu și George Coșbuc sau în Piața Republicii și Piața Romană), drumuri și structuri ale unor locuințe din așezarea Sânmiclăuș, înglobată localității Turda în secolul al XVII-lea.

În primul subcapitol, *Așezări din apropierea ocnelor de sare* (p. 61–62), am încercat identificarea arheologică a așezărilor medievale din proximitatea Turzii, dispărute în secolul al XIII-lea. Așezările au fost identificate secvențial, din cauza distrugerilor care au avut loc în epocă, dar și ale celor de dată recentă (extinderea orașului, meandrarea unor cursuri de apă etc.).

Cel de al doilea subcapitol, *Așezări înglobate Turzii* (p. 62–69), este bogat în informații documentare și este susținut de cercetări arheologice. Această parte a lucrării, care însumează așezările și locurile din arealul Turzii, înglobate în perioadele

medievală şi premodernă, face, practic, trecerea spre cel mai consistent subcapitol al lucrării, *Topografia aşezării Turda Veche în contextul cercetării arheologice* (p. 70–144).

Abordarea și interpretarea topografiei orașului medieval/premodern, precum și a structurii sale stradale (încă neelucidată pe deplin) au fost mereu în atenția noastră. Pe marginea informației istorice, a descoperirilor arheologice și a unor considerente de natură geografică, am reușit identificarea drumurilor principale, forma inițială a pieței centrale (nucleul așezării), dispunerea locuințelor în raport cu aceasta și localizarea unor instituții (primărie, şcoli, spital, edificii de cult, Casa cămării, mori de apă, farmacii). În mod evident, reconstrucția orașului modern a contribuit la ștergerea urmelor medievale. Cu toate acestea, descoperirile arheologice, încadrate cronologic ca începând cu secolul al XVI-lea, sunt sporadice. Cercetările însă sunt dificil de realizat, potențialele descoperiri aflându-se sub structurile orașului actual.

Meandrarea cursului Văii Racilor, care străbătea localitatea (la sfârșitul secolului al XVIII-lea), a avut consecințe majore în dezvoltarea urbanistică a localității în epoca modernă. Observațiile făcute în urma acestor modificări ne-au permis descifrarea unor aspecte specifice, precum forma și mărimea inițială a pieței, amplasamentul clădirilor orașului în raport cu aceasta și cu lăcașurile de cult, inclusiv cu Casa cămării de sare. Această reamenajare a dus și la apariția unei zone noi, care a contribuit la extinderea orașului.

Capitolul 4, *Cămara și casa cămării de sare de la Turda* (p. 145–209), este structurat în patru subcapitole. Ne-am axat cu precădere pe activitățile prestate în cadrul acestei cămări, în paralel cu activitatea celorlalte instituții similare din Transilvania (Dej, Sic, Cojocna, Ocna Sibiului). Activitatea cămării este analizată în contextul general al dezvoltării numeroaselor bresle meșteșugărești ale unei localități salinare sau, mai concret, al unui centru minier, care a evoluat în timp pe mai multe planuri, urbanistic, economic sau social, dar și pe scară cronologică, de la atestarea sa documentară, din anul 1075, până la momentul în care Cămara de la Turda își încetează activitatea, în plină epocă modernă. Activitățile prestate în cadrul cămării, cunoscute prin intermediul informației documentare, ne-au introdus în atmosfera medievală, într-o localitate în care, deși exploatarea sării constituia activitatea principală, adiacent s-au dezvoltat și alte ramuri economice și ocupații auxiliare.

Pornind de la analiza izvoarelor documentare, în cel de al doilea subcapitol (p. 154–176), am încercat construirea unei monografii articulate a Casei cămării, singura clădire medievală civilă păstrată, ale cărei începuturi datează de la cumpăna veacurilor al XV-lea și al XVI-lea. Aspecte precum descrierile călătorilor străini, informațiile documentare, inventarele mobile și imobile din secolul al XVII-lea și mențiunile istoriografice ulterioare ne-au permis analiza monumentului din perspectivă istorică. La aceste aspecte, mai pot fi adăugate și istoricul renovărilor, proiectele de restaurare, rapoartele arheologice sau observațiile proprii, pentru care au fost folosite date din arhive inedite, care ne-au permis o analiză mult mai complexă a monumentului.

Al treilea subcapitol (p. 177–193) analizează informații documentare (extrem de lacunare), referitoare la anexele casei cămării. Din analiza datelor existente și studiul inventarelor mobile și imobile ale Casei cămării din anii 1660 și 1677, prin comparație cu planurile de epocă și cele de la începutul secolului al XX-lea, am reușit să identificăm un complex de clădiri care includea bucătăria, măcelăria și grajdul sau structurile zidite, precum beciurile, incinta, poarta monumentală sau fântâna. Pe această parcelă mai sunt menționate și descrise: curtea, grădinile, ghețăria și heleșteul. Cele mai multe dintre anexe și dependințe sunt dificil sau imposibil de localizat.

Ultima parte din cuprinsul capitolului (p. 194–209) reia punctual seria restaurărilor monumentului, începând cu primele cunoscute (cele din secolul al XVI-lea), până la cele efectuate în anii 1997–2011, ultimele însoțite și de cercetări arheologice.

Capitolul 5, *Casa cămării de sare de la Turda. Arhitectura monumentului* (p. 210–247), cuprinde două subcapitole, dintre care ultimul structurat în două părți. În cadrul acestora, a fost analizată arhitectura monumentului, cu evidențierea componentelor istorice, prin opoziție cu intervențiile și modificările ulterioare. Au fost prezentate elementele arhitectonice reprezentative și relevante pentru evoluția clădirii (gotice și renascentiste), o atenție specială fiind acordată atât componentelor artistice de valoare, cât și unor analogii. Descrierea este însoțită de ilustrații realizate în diverse etape ale restaurării, surprinzând faze constructive care nu vor mai fi niciodată vizibile.

Lucrările au durat ani de zile și ne-au oferit ocazia identificării componentelor originale, dar și a replicilor și falsurilor introduse în perioade mai târzii. Numeroasele fragmente de pietrărie arhitecturală și inscripții, recuperate și documentate pe durata ultimei restaurări, formează o colecție valoroasă pentru cunoașterea arhitecturii laice din Transilvania.

Capitolul 6, *Casa cămării de sare de la Turda. O retrospectivă arheologică* (p. 248–318), tratează în șase subcapitole cercetarea arheologică prilejuită de amplele lucrări de reabilitare a monumentului.

În general, în cercetarea monumentelor urbane în funcțiune, obiectivele arheologului nu corespund, decât într-o foarte mică măsură, cu cele ale restauratorilor. În cazul de față, am reușit o bună colaborare, rezultatul fiind înregistrarea unui bogat bagaj de informații despre planimetria și evoluția construcției.

Cercetarea arheologică şi-a propus definirea, stabilirea și datarea etapelor de construcţie și a renovărilor mai importante care au avut loc. Am reușit atât încadrarea edificiului în contextul topografiei urbane a Turzii, cât și în planul unor anexe ale casei cămării, astăzi dispărute. În urma cercetării, am stabilit practic evoluția istorică a clădirii, care s-a dezvoltat pornind de la un turn ridicat la sfârșitul secolului al XV-lea, extins în mai multe etape, într-un mod foarte complicat de reconstituit.

Stabilirea etapelor constructive oferă indicii interesante, deschizătoare de perspective, asupra începuturilor monumentului (secolul al XV-lea), pentru care nu există informații în izvoarele documentare. S-a reușit, de asemenea, obţinerea unor date legate de structura şi starea fundaţiilor, de evoluţia nivelurilor de călcare, fiind

confirmată, totodată, etapizarea şi intervenţiile de restaurare mai importante asupra construcţiei, datate şi relevate într-o primă fază de elementele de arhitectură existente.

Pe lângă etapele principale de construcţie, au fost identificate şi aspecte legate de lucrări mai mici, renovări efectuate de-a lungul istoriei edificiului (secolele al XVII-lea și al XIX-lea), dintre care unele menționate documentar. Cercetarea arheologică a dus la descoperiri importante, precum prezenţa unui nivel de locuire roman, premergător fundării casei cămării, succedat în timp de alte structuri din piatră şi lemn medievale (incendiate), de asemenea, anterioare acesteia.

Legat strict de structurile zidite, surprinse în diverse etape, descoperirile au fost numeroase. Printre cele mai importante, puse în valoare la ultima restaurare, menționăm intrarea originală în beciuri și corpul nordic al clădirii (cu beci), structuri dezafectate la începutul secolului XX. În cadrul renovărilor, au fost surprinse și lucrări mai puțin cunoscute, executate pe parcursul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, precum vechea instalaţie de încălzire cu aer cald prin zidurile clădirii, modificările majore aduse interioarelor încăperilor (1818) sau determinarea numărului şi dispunerea perimetrală a contraforților clădirii (1886–1887).

Capitolul 7, *Cultura materială asociată cămării de sare* (p. 319–349), este unul exclusiv arheologic, fiind structurat în mai multe subdiviziuni. În cadrul acestuia, sunt reunite variatele categorii de obiecte, vizând în primul rând cercetările de la Casa cămării, descoperiri care nu au fost disociate de cele din oraș și care se încadrează cronologic în aceeași perioadă istorică. În contextul descoperirilor, precizăm încadrarea cronologică largă a artefactelor, într-un interval cuprins între secolele al XIV-lea și al XIX-lea. În urma analizei materialului arheologic descoperit, a fost realizat un catalog pentru 223 de obiecte, prezentate în *Anexa 1* (p. 378–407).

În ceea ce privește categoriile de artefacte descoperite, acestea includ piese din metal, identificate atât în morminte, cât și în straturi. Ele sunt cuprinse în nouă categorii: podoabe, accesorii de vestimentație, arme și accesorii militare, piese de harnașament, obiecte de uz casnic, unelte, feronerie de construcție, materiale de construcție (din fier) și alte unelte și ustensile. Artefactele prezentate în catalog au fost descrise și încadrate cronologic în funcție de contextul arheologic și de analogii.

Monedele descoperite sunt relativ puține la număr. Catalogul prezintă doar piesele restaurate și relevante din punct de vedere al contextului descoperirii. Alte categorii de obiecte identificate sunt cele din os (extrem de puține), piatră (fragmente arhitectonice și de monumente funerare) și sticlă, ultima reprezentată prin trei subcategorii: obiecte de uz casnic, podoabe și sticlă de construcții. Materialul ceramic încheie șirul descoperirilor prezentat în catalog. Din punct de vedere al formelor, se distinge oala borcan. În funcție de forma buzei și a șablonului utilizat de meșterul olar în realizarea vaselor, am încercat să stabilim o anumită tipologie a oalelor-borcan descoperite la Turda. Detalii privind dimensiunea, tipul pastei, culoarea, arderea, locul și contextul descoperirii sunt prezentate în catalogul întocmit.

Descoperirile din categoria cahlelor au fost numeroase. Stabilirea cronologiei pieselor găsite la Turda (al căror context s-a pierdut) a fost făcută în funcție de analogiile cu piese descoperite în mai multe localități ale Transilvaniei, precum: Aiud,

Alba Iulia, Cluj-Napoca, Făgăraş, Geoagiu-Băi, Odorheiu Secuiesc, Oradea, Racoşul de Jos, Sibiu şi Vinţu de Jos (datate între secolul al XV-lea și secolul al XVIII-lea). Decorul și descrierea pieselor pot fi regăsite în *Anexa 1*. Din bogata categorie a ceramicii, au fost analizate 110 fragmente (veselă și cahle), șapte pipe din lut ars și ceramica de construcție, descoperită în cantități mari în cadrul cercetărilor.

Demersul se dovedește extrem de util pentru completarea datelor de viață materială în epocile medievală și premodernă, pe plan local, regional și chiar mai larg, constituind un important instrument de lucru și o sursă de analogii pentru arheologia urbană. Prin aceste descoperiri, au fost adăugate pagini complet noi la istoria localității, iar prin complementaritate cu alte descoperiri din zonă pot fi considerate repere serioase pentru înţelegerea fenomenului culturii materiale locale, în relaţie cu producţia din alte centre transilvănene.

În *Concluzii generale* (p. 350–356) sunt sintetizate considerațiile care au însoțit capitolele tezei, fixând locul și rolul instituției Cămării de sare, în Transilvania, sediile materiale ale instituțiilor, topografia urbană a Turzii (formarea așezării), încheind cu cercetările arheologice de la Casa cămării și din proximitatea acesteia. Ilustrația inserată în lucrare include figuri care completează textul și constă în hărți istorice, ridicări topografice, planuri, desene și fotografii.

Partea finală a tezei cuprinde bibliografia și anexele. *Bibliografia* (p. 357–377), care include 215 titluri, este grupată în: izvoare, lucrări și articole de specialitate, periodice, lista siteurilor accesate.

Teza mai conține trei *Anexe* (p. 378–468). În *Anexa 1* (p. 379–407) este prezentat catalogul pieselor descoperite (menționat mai sus). *Anexa 2* (p. 408–463) însumează 60 de planșe, care grupează atât materialul arheologic descoperit, cât și planuri, hărți și fotografii, istorice sau recente. În *Anexa 3* (în cele două tabele, p. 464–468), pe lângă lista cămărașilor ce au activat la casa cămării, este prezentat și repertoriul descoperirilor arheologice din oraș, care constituie un mijloc de informare și un instrument de lucru important pentru arheologii muzeului din Turda.

Prezentul studiu este rezultatul sistematizării şi punerii în relaţie a datelor obţinute după finalizarea cercetării arheologice și restaurării edificiului, cu plusurile și minusurile acestora. Informațiile legate de arhitectura monumentului (observațiile de parament efectuate și analiza elementelor arhitecturale), precum și cele din literatura de specialitate și din cercetările de arhivă (hărţi şi planuri istorice, identificarea, cercetarea şi evaluarea surselor imaginilor, vedutelor și fotografiilor istorice) au completat acest demers științific.

Prin cercetarea întreprinsă, am încercat prezentarea succintă a unei instituții medievale importante din Transilvania – *Cămara de sare* –, subliniind atribuțiile acesteia în perioadele medievală și premodernă și rolul jucat de comunitate în cadrul activităților desfășurate pe durata mai multor secole. Lucrarea aduce multe noutăți în istoriografia de specialitate, atât prin subiectul abordat, cât și prin numeroasele informații inedite pe care le pune în circulație. Tema prezentată poate constitui un punct de pornire pentru o cercetare arheologică exhaustivă a caselor cămărilor de sare, despre care doar documentele mai amintesc.

ION NICULIȚĂ

(27 mai 1939 – 2 ianuarie 2022)

Anul 2022 a început cu un moment trist: comunitatea arheologică și-a luat rămas bun de la cel care a fost prof. univ. Ion Niculiță. Dintre arheologii din Republica Moldova care au activat la limita secolelor XX şi XXI, profesorul Ion Niculiţă – fondatorul şcolii arheologice la Universitatea de Stat din Moldova – a beneficiat de o atenţie istoriografică aparte. În ultimele decenii, au fost editate câteva volume şi studii dedicate vieţii şi activităţii Profesorului[1].

[1] *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chişinău, 1999; *Studia archeologiae et historiae antiquie. Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur,* Chişinău, 2009; A. Zanoci, T. Arnăut, *Profesorul Ion Niculiţă la 70 de ani*, Tyragetia S.N. III/1, 2009, p. 337–380; *Contribuţii la preistoria şi istoria antică a spaţiului carpato-danubiano-pontic. In honorem professoris Ion Niculiţă natalia sua octogesima celebrantis,* Chişinău, 2019; S. Matveev, *Profesorul Ion Niculiță la 80 de ani*, Tyragetia S.N. XIII/1, 2019, p. 507–509; R. Ursu Naniu, *Cu arheologia, prin avatarurile vieții,* Patrimoniul educațional universitar. Dascăli şi discipoli, Chișinău, 2019, p. 49–70; A. Zanoci, *Profesorul Ion Niculiță, conducător de şantiere arheologice (la cea de-a 80-a aniversare),* Revista Arheologică 15/2, 2019, p. 187–189.

Ion Niculiţă s-a născut la 27 mai 1939, în comuna Zărneşti, judeţul Cahul, fapt la care ţinea mult, atrăgând atenția, de fiecare dată, că-şi trage originea din regiunea care a participat la Unirea Principatelor din 1859. Prin descendenţă maternă, era rudă cu arheologul Vasile Pârvan. După ce a urmat şcoala în satul natal, Ion Niculiţă a fost admis la Facultatea de Istorie a Universităţii din Chişinău, unde a studiat între anii 1958 şi 1963. Printre profesorii săi, se numărau E. Rikman şi R. Enghelgardt. În calitate de student în anul I, împreună cu G. Samson, N. Grigoriev, V. Botnariuc ş.a., a participat la fondarea Seminarului Ştiinţific Studenţesc de Arheologie şi Istorie Veche (SŞSAIV), care activează şi astăzi.

Între anii 1963 şi 1968, a fost angajat ca asistent la Catedra de Istorie Universală a Facultății de Istorie, iar, începând cu anul 1968, a fost admis la doctorat, specialitatea „arheologie", la Universitatea de Stat „M. Lomonosov" din Moscova, studiind cu profesori precum B. Rybakov, B. Grakov, A. Arcychovskij, V. Janin, F. Kyzlasov, A. Meljukova, I. Jacenko ş.a. Teza de doctorat, susţinută la universitatea moscovită în anul 1972, sub îndrumarea dr. Irina Jacenko, avea drept obiectiv de cercetare „Geto-dacii la est de Carpaţi în secolele IV–III a.Chr.". Revenit la Chişinău, Ion Niculiţă a fost angajat lector la Catedra de Istorie Antică şi Medievală, al cărei șef devine în 1984. Prin insistenţa şi calitatea cercetărilor sale, în anul 1990 este fondată, la Universitatea de Stat din Moldova, Catedra de Arheologie şi Istorie Antică. Între anii 1993 şi 2002, va deţine şi funcţia de decan al Facultăţii de Istorie. Paralel cu cercetările în teren, cu activitatea managerială la Facultate, în anul 1991, tot la Universitatea de Stat „M. Lomonosov" din Moscova, a susţinut teza de *doctor habilitat* în istorie, cu tema „Tracii septentrionali în secolele VI–I a.Chr.".

Interesele ştiinţifice ale prof. Niculiţă au fost axate pe interferenţele culturale din sud-estul Europei, între sfârşitul celui de-al II-lea mileniu a.Chr. şi până la mijlocul mileniului I p.Chr., vizând, în special, aspecte ale etnogenezei tracilor timpurii, istorie şi civilizaţie geto-dacică, continuitate daco-română şi procese de romanizare etc. Pentru a-şi concentra cercetările, în anul 1990, prof. Niculiţă a organizat, la Universitatea din Chişinău, Laboratorul de Cercetări Ştiinţifice „Tracologie", care, după decesul său, a fost reorganizat în Centrul de Arheologie „Ion Niculiță". Sub conducerea sa au fost studiate o serie de situri arheologice de pe teritoriul Republicii Moldova, cum ar fi: Hansca, Dănceni, Suruceni, Butuceni, Sobari, Trebujeni, Maşcăuţi, Saharna, precum şi unele de la Dunărea de Jos, de pe teritoriul actual al Ucrainei – Novosel'skoye şi Orlovka (Kartal).

Drept recunoaştere a activităţii sale de decenii, în anul 1992, Ion Niculiţă a fost ales membru al Consiliului Internaţional de Studii Indo-Europene şi Tracice, precum și membru al comitetelor de redacţie ale unor reviste precum *Studii și Cercetări de Isorie Veche și Arheologie* (Bucureşti), *Istros* (Brăila), *Cumidava* (Braşov) şi *Tyragetia* (Chişinău). Eforturile sale de peste 60 de ani în cercetarea arheologică s-au concretizat în paginile a peste 10 monografii şi a circa 200 de studii, publicate în reviste şi culegeri de specialitate, naţionale şi internaţionale. În spatele acestor cifre, se ascund sute de zile şi nopţi petrecute în diferite condiţii în localităţi ale Republicii Moldova, sute de

tineri instruiţi să studieze, să valorifice şi să protejeze patrimoniul cultural al ţării şi, desigur, zeci de mii de vestigii arheologice, dintre care multe au devenit carte de vizită a muzeelor de istorie – naţionale şi raionale – din Republica Moldova.

Amplitudinea parcursului ştiinţific al profesorului Ion Niculiţă aminteşte de cel al fondatorului metodologiei istoriografiei contemporane, savantul german Leopold von Ranke (1795–1886). Dintre trăsăturile comune, evidenţiem: dorinţa perpetuă de a afla „istoria aşa cum a fost ea" sau *wie es eigentlich gewesen*, atitudinea critică faţă de cercetările moderne şi evocarea rolului izvorului istoric, conştientizarea importanţei formării noii generaţii de cercetători etc. Calitatea manifestărilor ştiinţifice la care participa sau pe care le organiza, apariţia lucrărilor monografice şi a altor diverse studii, omniprezenţa pe şantierele arheologice ale Universităţii au fost direct proporţionale cu anii acumulaţi şi în continuă creştere.

Profesorul Ion Niculiţă va rămâne în memoria noastră aşa cum l-a cunoscut fiecare generaţie de colegi sau studenţi ai Universităţii din Chişinău: critic, activ şi dornic de a se implica, împreună cu cei tineri, în toate provocările mediului savant de la începutul secolului XXI. Studenţii, profesorii, ca şi miile de absolvenţi ai Facultăţii care activează în variate domenii, îşi exprimă gratitudinea pentru contribuţia la formarea fiecăruia, regăsind lecţiile Profesorului în activitatea curentă, indiferent de meseria practicată. Anii petrecuţi alături de el au devenit o veritabilă școală, nu doar de Arheologie, ci şi a unui mod de a fi, în primul rând Om, bine pregătit în domeniul său de activitate, corect şi onest.

Dumnezeu să-l odihnească cu drepții!

10.12.2022

Sergiu Matveev*

VOLUME PUBLICATE:

В.Л. Лапушнян, И.Т. Никулицэ, М.А.Романовская, *Памятники железного века. Археологическая карта Молдавии*, Вып. 4, Кишинёв, 1974.

И.Т. Никулицэ, Геты в IV–III вв. до н.э. в Днестровско-Карпатских землях, Кишинёв, 1977.

И.Т. Никулицэ, Северные фракийцы VI–I веков до нашей эры, Кишинёв, 1987.

I. Niculiță, A. Popa, *Prezență romană în zona nord-vest pontică*, Chișinău, 2000.

I. Niculiță, A. Zanoci, S. Teodor, *Butuceni. Monografie arheologică*, București, 2002.

I. Niculiță, *Thraco-Getica: studii și materiale*, Chișinău, 2004.

I. Niculiță, A. Zanoci, T. Arnăut, *Habitatul din mileniul I a.Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu: siturile din zona Saharna*, Chișinău, 2008.

* Universitatea de Stat din Moldova, Chișinău, Republica Moldova; e-mail: sssmatveev@yahoo.com.

I. Niculiță, A. Nicic, *Așezarea și necropola din prima epocă a fierului Saharna – Țiglău*, Chișinău, 2014.

I. Niculiță, A. Zanoci, M. Băț, *Evoluția habitatului din microzona Saharna în epoca fierului*, Chișinău, 2016.

I. Niculiță, S. Matveev, A. Nicic, *Cercetările sitului arheologic Potârca din Rezervația cultural-naturală Orheiul Vechi*, Chișinău, 2019.

SILVIA MARINESCU-BÎLCU

(1 ianuarie 1935 – 21 februarie 2023)

La scurt timp după ce am fost angajat la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București (în anul 2000), direcția a decis să lucrez în același birou cu Silvia Marinescu-Bîlcu, care tocmai se pensionase cu un an în urmă, dar își continua activitatea în calitate de cercetător științific asociat. La acel moment, socializat fiind ca arheolog în prelungirea peste generații a vechii rivalități dintre Ion Nestor și Vladimir Dumitrescu, vaga mea imagine despre Silvia Marinescu-Bîlcu, cea mai apropiată colaboratoare a lui Dumitrescu, era mai degrabă una negativă. În puțină vreme însă, nu doar că mi-am schimbat șubreda părere, dar am devenit foarte buni prieteni, în ciuda diferenței de vârstă, o prietenie care a durat până la moartea „doamnei Marinescu” – așa îi spuneam; ea îmi spunea „Alecu”.

În biroul nostru, una dintre nenumăratele discuții purtate cu doamna Marinescu a fost despre articolele omagiale și cele comemorative, în contextul căreia a afirmat de o manieră cât se poate de directă că, după ce va muri, eu va trebui să-i scriu necrologul. Reacționând, i-am răspuns că nu aș dori să fac așa ceva și am adus o serie întreagă de critici acestui gen de texte din arheologia românească, critici pe care, de

altfel, le-am și inclus mai apoi într-un articol. Zâmbitor, dar și ferm în același timp, doamna Marinescu a tranșat dezbaterea, spunându-mi: „Îți place, nu-ți place, tot tu îmi scrii necrologul!”.

În cele din urmă, i-am îndeplinit dorința doamnei Marinescu, scriind un necrolog pentru revista *Dacia*, în care am arătat, printre altele, relevanța indiscutabilă pe care săpăturile arheologice, publicațiile și inițiativele doamnei Marinescu le-au avut, privite în context, pentru cercetarea neo-eneoliticului din România. Însă, pus în fața faptului de a evoca amintirea doamnei Marinescu, am avut și continui să am un sentiment de profundă nemulțumire și tristețe provocat de rolul dominant și ponderea pe care „lista publicațiilor” o ocupă în necrologurile „tradiționale”. Mă regăsesc în atitudinea unui personaj dintr-o povestire de Heinrich Böll, intitulată „La pod”, în care, dacă îmi aduc bine aminte, un tânăr este angajat să numere câți oameni trec zilnic pe un pod recent construit, dar refuză să o pună la socoteală pe o fată de care se îndrăgostise și care vindea înghețată într-un chioșc situat la capătul podului, motivul fiind că pe *această* fată nu o putea reduce la un simplu număr, dizolvând-o într-o statistică. Similar, nu pot să echivalez viața științifică a unui prieten atât de drag, precum doamna Marinescu, cu o listă de publicații, oricât ar fi de relevantă. Meditând la acest aspect, am ajuns la concluzia că locul proeminent acordat publicațiilor într-un text comemorativ convertește textele științifice ale persoanei decedate într-un fel de monument funerar, prin intermediul căruia, se crede, îi este perpetuată amintirea, dar care, de fapt, este doar o formă secularizată de mântuire. Or, într-o disciplină care, prin însăși natura ei, se află în permanentă schimbare, publicațiile arheologilor sunt cel mai efemer aspect al vieții lor, multe dintre perspectivele lor teoretice și dintre interpretări fiind, la un moment dat (adeseori încă din timpul vieții), criticate, modificate sau abandonate cu totul. Chiar destinul publicațiilor doamnei Marinescu mi-a fost un prilej de reflecție în acest sens. Spre exemplu, interpretările ei cu privire la organizarea internă a unora dintre siturile eneolitice din Moldova au fost drastic revizuite de cercetările geomagnetice recente. Într-adevăr, efemeritatea este constitutivă disciplinei noastre. La aceeași efemeritate a publicațiilor arheologice m-a dus cu gândul și o decizie a doamnei Marinescu, pe care a luat-o pe când încă lucra la institut drept cercetător științific asociat: cu excepția unor volume pe care le-a oprit ca amintire, și-a donat în întregime bogata bibliotecă de arheologie, păstrând în casă doar cărțile de literatură, cărțile de poezie, enciclopediile, memoriile scrise de supraviețuitori ai detenției politice din România comunistă sau albumele de artă. Această selecție revela, dacă mai era nevoie, faptul că doamna Marinescu nu era *doar* arheolog.

Nu neg câtuși de puțin importanța publicațiilor, dar cred că alte aspecte din viața unui arheolog sunt la fel sau poate chiar mai importante, deși îndeobște ocupă un loc marginal în necrologuri (la „și altele”) sau lipsesc cu desăvârșire. Mediul academic nu a fost pentru doamna Marinescu doar contextul unor realizări în arheologia neo-neoliticului din România, ci și prilejul de a face mult bine. În amintirea mea, nu o pot separa de permanenta ei disponibilitate de a-i ajuta pe alții, în multiple feluri: sprijinindu-i să înceapă propriile săpături și să colaboreze cu arheologi din alte țări; oferindu-le materiale spre publicare; coordonându-le doctoratele; sprijinindu-i să

publice în revistele de specialitate; punându-le la dispoziție propria bibliotecă; scriind scrisori de recomandare în vederea promovării sau obținerii unor burse de cercetare în străinătate; sprijinindu-i în inițiativele lor, cum ar fi, de pildă, fondarea Asociației Române de Arheologie și a revistei aferente, *Studii de Preistorie*. Singurul mod prin care aș putea să scriu despre reverberațiile binelui, făcut de către doamna Marinescu în viețile celorlalți colegi, ar fi să reproduc numele unui lung șir de oameni, din generații diferite (printre care mă număr și eu). Nu este deloc întâmplător faptul că, în cuvântul rostit după slujba de priveghere, unul dintre colegi a ales să vorbească exact despre însemnătatea, în viața lui și a altora, a ajutorului primit de la doamna Marinescu.

Pentru mulți, acest ajutor a fost prilejul unei cunoașteri reciproce și începutul unei prietenii. Adeseori, colegii și prietenii o vizitau pe doamna Marinescu la ea acasă, unde se discutau tot felul de subiecte, mai ales de arheologie și literatură, se depănau diverse amintiri sau se dezbătea „starea actuală" a institutului și a arheologiei românești. Dialogurile pline de vervă, chiar zgomotoase și învălmășite atunci când erau mai mulți participanți, aveau loc în jurul cafelelor, întotdeauna însoțite de o băutură de cea mai bună calitate – pe care doamna Marinescu fie o cumpărase, fie o primise cadou. Discuțiile se suspendau doar în momentul în care se lua masa (care, ca un ritual, se încheia întotdeauna cu „brânză puturoasă", cum îi spunea în glumă doamna Marinescu, și cu vin roșu sec), dar erau reluate imediat după aceea, la o a doua cafea, de data asta ceva mai molcom. În sufrageria doamnei Marinescu, plină de cărți și tablouri, întreaga atmosferă avea ceva din alte timpuri, din obiceiurile altor generații, despre care mulți dintre cei prezenți doar citiseră sau auziseră vorbindu-se. Astfel de întâlniri cu prietenii și colegii au continuat inclusiv după ce renunțase la orice activitate profesională și nu mai trecea deloc pe la institut. Chiar cu puțin timp înainte să moară, am vorbit cu doamna Marinescu la telefon și mi-a povestit cu umor cum „a reușit" să-și rupă ambele mâini și despre „peripețiile" prin care a trecut ca urmare a acestor accidente, stabilind să o vizitez, „ca de obicei", eventual împreună cu alți prieteni comuni, imediat ce îi va fi scos gipsul. Din păcate, această întâlnire nu a mai avut loc, rămânând doar ca o ultimă dorință.

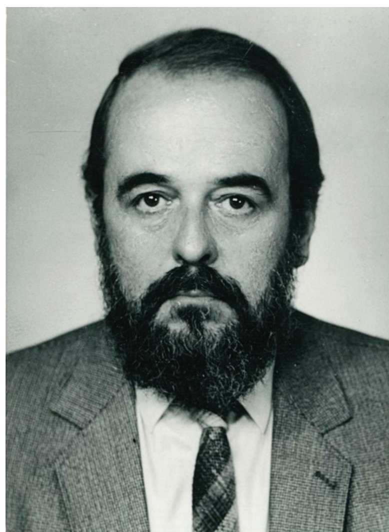
Prietenia doamnei Marinescu a fost întotdeauna una concretă, manifestată prin fapte: spre exemplu, atunci când o prietenă și-a rupt piciorul și nu a mai putut să meargă la săpăturile arheologice pe care le începuse, doamna Marinescu, deși departe de a fi la prima tinerețe, s-a dus să continue cercetările în locul ei. În același sens, aș mai menționa faptul că m-au impresionat respectul și grija arătate de doamna Marinescu față de profesorul ei, Vladimir Dumitrescu. Nu doar că după moartea Hortensiei Dumitrescu, soția profesorului, doamna Marinescu a avut grijă de Vladimir Dumitrescu cât timp acesta a mai trăit, dar ulterior a scris câteva texte dedicate activității lui ca arheolog și s-a preocupat de publicarea manuscriselor sale rămase inedite. Mai mult decât atât, deseori îi evoca numele, povestea despre el sau arăta celor apropiați fotografii din diverse contexte și perioade ale vieții lui.

Gândindu-mă la doamna Marinescu, am sentimentul că un necrolog nu ar trebui să amintească doar de „meritele științifice" ale persoanei comemorate, ci ar trebui, totodată, să fie o expresie explicită a dragostei autorului. Cineva ar putea

obiecta că, prin reliefarea în mod preferențial a binelui și omiterea sau minimalizarea „umbrei" (ca să folosesc un termen jungian), care, de altfel, există în fiecare dintre noi, un „necrolog-ca-expresie-a-dragostei" ar oferi o imagine incompletă și, implicit, înșelătoare. Sunt conștient de faptul că și „umbra" are efectele sale, deopotrivă marcante și specifice. Pentru mine însă, dragostea este paradoxală: nimeni nu este iubit exclusiv *pentru* calitățile sale sau *în virtutea* afinităților existente, ci și – sau poate mai ales – *în ciuda* defectelor sale, oricum am defini respectivele calități sau defecte. Tocmai de aceea, în ultimă instanță, întregul conținut al textului de față ar putea fi cuprins într-o singură mărturisire: îmi este pur și simplu dor de doamna Marinescu...

Radu-Alexandru Dragoman*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: al_dragoman@yahoo.com.

MIRCEA BABEȘ

(13 decembrie 1941– 26 aprilie 2023)

La 26 aprilie, dimineața devreme, după o scurtă, dar grea suferință, s-a stins din viață Profesorul Mircea Babeș, unul dintre decanii arheologiei românești, elev al lui Ion Nestor. Preocupat constant de aspectele metodologice ale cercetării arheologice, promotor neabătut al învățământului arheologic, pasionat deschizător de drumuri în cercetarea istoriei disciplinei, om de teren meticulos și spornic, a fost unul dintre cei care au onorat cu asupra de măsură disciplina arheologiei. Am avut privilegiul de a-i sta alături în ultimele două decenii, beneficiind de roadele științei sale, împărtășită cu generozitate; am avut plăcerea de a-i cunoaște familia și de a mă bucura de ospitalitatea casei și bogăția bibliotecii sale din București (cu multiplele ei peregrinări, din Splaiul Independenței prin Piața Lahovary și apoi la Piața Dorobanți), dar și a casei de vacanță de la Vadu-Lat, loc de plăcute retrageri din tumultul și arșița capitalei și de delicioase aventuri gastronomice; am beneficiat de sprijinul și încrederea sa, pentru care îi rămân veșnic recunoscător.

Născut la 13 decembrie 1941, la București, profesorul Mircea Babeș provine dintr-o familie de intelectuali: mama profesoară, iar tatăl inginer minier. Copilăria

SCIVA, tomurile 73–74, Bucureşti, 2022–2023, p. 325–356

îi este umbrită de moartea bunicului patern în închisoare, arestat la o vârstă înaintată, pentru o poezie dedicată Regelui Mihai; o altă dramă familială care avea să-l marcheze a fost dispariția tatălui, în urma marelui cutremur din martie 1977. În anul 1948, familia se mută la București de la Slănic, Prahova, unde tatăl său fusese director al Salinei Slănic, Prahova, obligat să renunțe la funcție din cauza delațiunilor unui muncitor, privitor la discuțiile desfășurate la o petrecere. Urmează cursul primar la Școala „Clemența", legând încă din primii ani prietenii durabile cu istoricul Nicolae Șerban Tanașoca și fizicianul Iulian Petrescu-Prahova. În clasa a șaptea, frecventează timp de un an Cercul de fotografie de la Palatul Pionierilor (aflat în acele vremuri în incinta fostei mănăstiri din dealul Cotrocenilor), dezvoltând o pasiune pentru fotografie care-l va însoți întreaga viață. După absolvirea Liceului „Dimitrie Cantemir" din capitala României (unde adaugă în rândul prietenilor săi apropiați pe actorul Emil Hossu), cucerit de pasiunea profesorilor săi de istorie, dar și de fascinația față de monumentele arheologice ale Dobrogei, vizitate împreună cu tatăl său (la care a contribuit și o colecție de monede, dăruită de către o mătușă), urmează cursurile Facultății de Istorie a Universității din București (1959–1964). În timpul facultății leagă o prietenie durabilă cu istoricul și editorul Marcel Popa. A fost un student model, atrăgând rapid atenția profesorilor săi și în special a lui Ion Nestor, care-l remarcă după susținerea unei lucrări de seminar. A fost începutul unei relații de durată, materializată și prin conducerea de către Ion Nestor a lucrării de licență, „Sarmații în stepele nord-pontice (sec. IV î.e.n. – II e.n.)", temă asupra căreia se va apleca și ulterior ca arheolog. A avut șansa unor profesori străluciți, pe lângă Ion Nestor putând fi amintiți Dumitru Tudor, Gheorghe Ștefan, Dionisie M. Pippidi, Mihai Berza, Iorgu Stoian, Emil Condurachi sau Dumitru Berciu. Parcursul universitar excepțional, încheiat ca șef de promoție, cu media 10, îi permite încadrarea la 1 noiembrie 1964 drept cercetător științific stagiar la Institutul de Arheologie din București, pe care-l va sluji cu abnegație și fidelitate timp de cinci decenii. Parcurge toate treptele devenirii științifice în cadrul Institutului: cercetător științific în 1968, cercetător științific principal III în 1976, cercetător științific II în 1992 și cercetător științific I în 1996; în perioada 1990–1994 a fost și director-adjunct al Institutului, în mandatul profesorului Petre Alexandrescu, pe care-l respecta și admira.

Îndrumat de către Ion Nestor, căruia i-a rămas un fidel discipol, păstrându-i totodată o pioasă amintire, Mircea Babeş s-a specializat, în primul rând, în studiul istoriei și culturii triburilor bastarne, ale căror urme arheologice în spațiul est-carpatic au fost identificate cu cultura Poienești-Lukaşevka. În anul 1971, la recomandarea lui Ion Nestor, a devenit bursier al fundației „Alexander von Humboldt" la Universitatea din Saarbrücken, avându-l drept îndrumător pe reputatul savant german Rolf Hachmann. Teza de doctorat, intitulată „Moldova centrală și de nord în secolele II–I î.e.n. (Cultura Poienești-Lukaşevka)", începută sub conducerea profesorului Ion Nestor, a fost încheiată în anul 1978, după dispariția prematură a mentorului său, sub îndrumarea lui Dumitru Berciu. Stagiul doctoral avea să fie doar începutul unui interes constant pentru problema populațiilor din epoca fierului (în special bastarnii), corolarul

acestor eforturi fiind monografia *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, editată la Bonn în anul 1993 și distinsă de către Academia Română cu premiul „Vasile Pârvan", lucrare exemplară care valorifică atât cercetările de tinerețe și teza de doctorat, cât și aproape trei decenii de săpături arheologice. Trebuie menționat faptul că publicarea acestui volum a fost întârziată aproape un deceniu, în anul 1985 apariția fiind blocată de acuzația că „ar sluji interesele cercetării istorice germane în dauna celei românești", apărută în urma unui memoriu depus de către un profesor al Universității din București.

Dacă în timpul facultății participă ca student la practica arheologică pe șantierele de la Oinac, Histria, București-Ciurel sau Bratei, odată ajuns la Institut se alătură altor colective, îmbogățindu-și astfel experiența de teren: la Romula cu Vlad Zirra și Dumitru Tudor, la Giurgiu Malu-Roșu cu Maria Coja și la Fântânele cu Corneliu N. Mateescu, toate în 1965. Începând cu anul 1966, conduce singur săpăturile de amploare în necropola de la Romula, jud. Olt (până în 1969), în siturile de la Borosești, jud. Iași (1968–1978), Cârlomănești, jud. Buzău (1967, 1972–1981, 2001–2011), Enisala, jud. Tulcea (1968–1969), Poienești, jud. Vaslui (1979–2000) sau Zimnicea, jud. Teleorman (2000–2004), activitatea sa de teren fiind focalizată mai ales asupra cercetării practicilor funerare în epoca fierului și în epoca romană. De asemenea, a efectuat sondaje arheologice și săpături de salvare de mai mică amploare la Davideni, Ghelăiești și Bârgăoani, jud. Neamț (1968–1969) și la Hamcearca, jud. Tulcea (1968), cu rezultate interesante. Cercetările de teren au reprezentat doar o parte a formării sale științifice, o alta, probabil la fel de însemnată, fiind reprezentată de numeroasele stagii de pregătire în afara țării, între care se remarcă cele ca bursier al Fundației „Alexander von Humboldt" la Universitatea din Saarbrücken, Institut für Vor und Frühgeschichte în mai multe rânduri (1971–1972, 1975, 1979–1980 și după 1990 de mai multe ori) și bursa UNESCO „G. Katzarow" (1977) la Institutul de Tracologie din Sofia, la invitația prof. Alexander Fol. Numeroase alte burse, stagii de documentare și călătorii de studii în Austria, Belgia, Bulgaria, Cehia, Danemarca, Elveția, Franța, Germania, Grecia, Italia, Iugoslavia, Luxemburg, Marea Britanie, Republica Moldova, Olanda, Polonia, Portugalia, Slovacia, Suedia, Turcia, Ungaria, URSS îi permit să ajungă la un nivel înalt de pregătire și la o foarte bună înțelegere a istoriei și culturii bastarnilor germanici, a practicilor funerare în Imperiul Roman sau a istoriei arheologiei europene, printre altele.

După reorganizarea catedrei universitare de istorie antică și arheologie de la Facultatea de Istorie a Universității din București, este invitat să ocupe un post, fiind mai întâi profesor invitat (1994) și – de la 1 noiembrie 1996 – profesor titular. Timp de mai bine de un deceniu, până la pensionarea din 2007, când este îndepărtat de la catedră în urma unor neînțelegeri, a susținut mai multe cursuri și seminarii, atât la nivelul de licență, cât și la cel de masterat: *Arheologie generală*, *Arheologie funerară*, *Arheologie militară*, *Istoria arheologiei în România*, *Cultura geto-dacică clasică*, *Schimbare culturală, difuziune și migrații în protoistorie*. Activitatea pedagogică este dublată

de un uriaș efort constructiv, astfel că în 1997 organizează Seminarul de Arheologie „Vasile Pârvan”, readucând la viață o veche creație pârvaniană, al cărui prim (și singur) director devine, creând astfel la Facultatea de Istorie un centru de cercetare (cu bibliotecă, proiecte de cercetare, publicații, spațiu și personal proprii, dotare logistică potrivită), care oferea burse și organiza conferințe de specialitate. Profesor dăruit cu har, metodic, exigent, perfecționist de multe ori, bun orator, și-a găsit împlinirea în actul pedagogic, dăruind cu mărinimie din știința sa, fascinând audiența, creând o școală, sprijinind cu generozitate tinerii dornici să pornească pe drumul arheologiei. A promovat tot timpul în cadrul Facultății cauza arheologiei, invitând ori de câte ori a fost posibil oaspeți străini să conferențieze, stimulând înființarea „Cercului studențesc” de Arheologie, donând cărți din propria bibliotecă și convingând și pe alții să doneze pentru biblioteca Seminarului. Demn de menționat este și organizarea în anul 2002, în cadrul Seminarului de Arheologie, a colocviului internațional cu tema „Învăţământul superior arheologic în vestul şi estul Europei”. La lucrările acestuia, în zilele de 25–28 aprilie 2002, au participat profesorii Bernhard Hänsel (Berlin), Otto H. Urban (Viena), Anthony Harding (Durham), Tadeusz Makiewicz (Poznan), Mitja Guštin (Ljubljana), Mihailo Milinković (Belgrad) şi Ion T. Niculiţă (Chişinău), precum şi cadre universitare din ţară: Attila László, Nicolae Ursulescu şi Octavian Bounegru (Iaşi), Mihai Bărbulescu (Cluj), Doina Benea (Timişoara), Marin Cârciumaru (Târgovişte), fiind primul colocviu de acest fel organizat în Europa. Tot cu această ocazie a fost instalată, la intrarea Facultății de Istorie, o placă marcând împlinirea a 125 de ani de la primul curs de arheologie la Universitatea din București, datorat lui Alexandru Odobescu. Pe lângă numeroasele teze de licență sau de masterat îndrumate, a fost și conducător de doctorate la Universitatea din București (1999–2006) și la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” (1991–2006), la acesta din urmă activând cu jumătate de normă în timpul perioadei sale de universitar.

Spiritul critic, exigența și vocația sa organizatorică și-au găsit o bună casă și în funcția de redactor-șef al revistei *Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)*, pe care a ocupat-o între 1995 și 2009, fiind membru în colegiul de redacție al revistei încă din anul 1972. În această calitate a luat parte la elaborarea normelor de redactare ale revistei[1] și a contribuit permanent la ridicarea nivelului științific

[1] Lui Mircea Babeş i se datorează o importantă contribuţie legată de organizarea revistei sub aspect editorial. În SCIVA 36, 1–2, 1985 şi 46, 3–4, 1995, au fost publicaţi indicii revistei (de autori, de localităţi, tematic-cronologic) pentru tomurile 1–35 şi 36–46, respectiv anii 1950–1984 şi 1985–1995, la care se adaugă publicarea sumarelor, în fiecare număr ultim al revistei pentru tomurile 46–50 (1995–1999). Cititorilor li s-a oferit astfel un preţios instrument de lucru, rezultat din indexarea miilor de titluri ale contribuţiilor publicate în revistă până la acea dată (SCIVA 46, 3–4, 1995, p. 299–300; 50, 1–2, 1999, p. 5–9; 65, 2014, 3–4, p. 199). Prin tomul 46, 3–4, 1995, p. 343–371, revista a fost prima publicaţie de arheologie din România care şi-a publicat în detaliu normele de întocmire a manuscriselor, împreună cu lista titlurilor prescurtate (reviste, serii, *corpora*) şi a abrevierilor curente, conţinutul acesteia fiind asumat de cea mai mare parte a publicaţiilor de profil româneşti (nota redacţiei).

al acesteia[2], corectând şi traducând manuscrise, încurajând colegii mai tineri să publice. S-a implicat şi în editarea mai multor volume. Astfel, pentru volumul al patrulea din operele lui Alexandru Odobescu (1976), la care a realizat şi un amplu studiu introductiv, a primit premiul „Perpessicius”, din partea Muzeului Literaturii Române pentru cea mai bună ediţie critică a anului. A realizat o prefaţă şi note pentru volumul lui Manfred Oppermann, *Tracii între arcul carpatic şi Marea Egee*, Bucureşti, 1988; împreună cu Alexandru Avram a editat un volum dedicat lui Petre Alexandrescu, *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucureşti, 2000. De asemenea, a editat, împreună cu Marc-Antoine Kaeser, volumul *Archaeologists without Boundaries: Towards a History of International Archaeological Congresses (1866–2006)*, UISPP, Proceedings of the XVth World Congress – Lisbon, 4–9 September, 2006, vol. 46, Session C75, BAR International Series 2046, Oxford, 2009. A organizat – singur sau în colaborare – două expoziţii cu privire la descoperirile de la Poieneşti – *Măgura/Dealul Teilor* la Muzeul Judeţean Vaslui şi a participat cu materiale originale la expoziţia internaţională *AREA: The Making of the European Archaeology* (Bucureşti, 2008). A fost solicitat pentru expertizarea pieselor de aur dacice recuperate de pe pieţele de antichităţi europene. Polemist redutabil, autor a multor recenzii tăioase, şi-a manifestat spiritul critic și inflexibilitatea morală și în arena publică, fiind unul dintre puținii arheologi care au luat poziție contra proiectului de la Roșia Montană, de exemplu, susținându-și poziția atât public, cât și în cadrul Comisiei Naționale de Arheologie (în cadrul căreia a activat în mai multe rânduri timp de trei decenii). Bun cunoscător al mai multor limbi de circulație internațională (germană, franceză, engleză, rusă), a fost invitat să susțină conferințe publice la universitățile din Bochum (1970, 2000), Saarbrücken (1971), München (1980), Marburg/Lahn (1981), Berlin, Freie Universität şi Humboldt-Universität (1994, 1998, 2004), Klagenfurt (1999), Viena (2001), la Römisch-Germanische Kommission (1970, 1980), la muzeele din Dresda (1973), Halle (1973, 1998), Schwerin (1973), Potsdam (1983), la Institutul de Arheologie din Sofia (1977). A fost prezent de asemenea la numeroase congrese și colocvii de specialitate, atât din țară, cât și din afara ei, între care amintim: 1971, Belgrad, al VIII-lea Congres al Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice (UISPP); 1979, Berlin-West, simpozionul „Palast und Hütte”, organizat de Fundaţia Humboldt; 1980, Londra, colocviul anglo-român de arheologie şi istorie veche; 1983, Brežice (Iugoslavia), simpozion privind epoca Latène în Europa centrală şi de sud-est; 1983,

[2] Se remarcă bogata sa activitate publicistică, de tip *editorial* și *cronică*, în paginile aceleiași publicații: marcarea aniversărilor instituției în care a lucrat, instituție ale cărei începuturi se confundă cu cele ale științei arheologice, prezentarea unor date relevante pentru înțelegerea istoriei arheologiei românești, treceri în revistă critice ale evenimentelor, realizărilor, personalităților definitorii ale domeniului, analiza stadiului cercetării științifice arheologice românești postbelice sau referirile la începuturile arheologiei românești și europene (SCIVA 35, 4, 1984, p. 285–287; 36, 1–2, 1985, p. 3–29; 48, 3, 1997, p. 283–293; 50, 1–2, 1999, p. 5–9; 54–56, 2003–2005, p. 9–20; 58, 3–4, 2007, p. 191–193; 59–60, 2008–2009, p. 5–16; 65, 3–4, 2014, p. 197–200) (nota redacției).

Meiningen (RDG), simpozionul internaţional „Frühe Völker in Mitteleuropa"; 1984, Xanthi (Grecia), simpozionul internaţional „Influenţă, difuziune, migraţie"; 1988, Mainz, colocviul „Transilvania în epoca romană şi epoca migraţiilor", organizat de „Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde"; 1990, Chişinău, conferinţă arheologică internaţională; 1991, Bratislava, al XII-lea Congres UISPP; 1993, Roma – Accademia di Romania, colocviul internaţional „Roma Trajanea – La Romanita Orientale"; 1996, Leipzig, al II-lea Congres German de Arheologie; 1996, Atena, conferinţa „L'archéologie roumaine aujourd'hui", în colaborare cu Ministerul grec al Culturii, Direcţia antichităţilor preistorice şi clasice; 1997, Saarbrücken, colocviul internaţional „Archäologische Denkmalpflege im vereinten Europa", organizat de „Verband der Landesarchäologen in der Bundesrepublik Deutschland"; 1998, Marburg/Lahn, al V-lea colocviu internaţional al Seminarului de Preistorie, cu tema „Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und 4. Jh.n.Chr."; 2000, Leipzig, conferinţa internaţională „Auf der Suche nach Identitäten: Volk – Stamm – Kultur – Ethnos", organizată de Universitatea din Leipzig; 2001, Liège, al XIV-lea Congres UISPP; 2001, Budapesta, a II-a Conferinţă a Societăţii „Humboldt" din Ungaria; 2003, Berlin, conferinţa internaţională „Die Anfänge der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach (1890–1930) im europäischen Vergleich", organizată de Universitatea „Humboldt"; 2004, Göteborg, conferinţa internaţională „Histories of Archaeology. Archives, ancestors, practices"; 2004, Stockholm, conferinţa internaţională „Romania – cultural contacts through centuries", cu ocazia expoziţiei arheologice româneşti „Guldskatter – Rumänien under 7000 år"; 2006, Paris, Collège de France, colocviul „Celtes et Gaulois"; 2007, Vršac, colocviul „The Eastern Celts between Hellenistic and Roman world"; 2011, Bad Bevensen, colocviul „Das Jastorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa" şi multe altele de mai mică amploare. Această susținută prezență pe scena arheologică internațională și nu numai i-a adus și alegerea ca membru în diverse organizații de profil: membru corespondent (*ab epistulis*) al Institutului Arheologic German (DAI) în 1991; membru al Consiliului Științific al *Bericht der Römisch-Germanischen Kommision* (Frankfurt am Main); membru al Consiliului Permanent al Comitetului Executiv al Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorice în 1991; membru al Comitetului Executiv al Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice (ales la Congresul de la Liège, din 2001), preşedinte al Comisiei 1 (Istoria arheologiei) a UISPP; preşedinte de onoare al Clubului „Alexander von Humboldt" din România; membru corespondent al Institutului de Arheologie cu Muzeu al Academiei Bulgare de la Sofia din 2007; membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași în 2009; membru de onoare al Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române din 2009.

Pe lângă activitatea didactică, cea de teren și cea de diseminare a rezultatelor cercetărilor sale, a coordonat mai multe proiecte naționale și internaționale de cercetare științifică, între care amintim: proiectul *Römische Funde im europäischen Barbaricum*, în colaborare cu Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt/

Main (coordonator grupa Bucureşti 1995–1999); Grant CNCSIS D 191, Program complex de cercetare şi formare în domeniul arheologiei (director de grant, 2001–2002); coordonator pentru România și Bulgaria al *Lexikon zur Keltischen Archäologie* (2003–2007); proiectul *AREA IV – Arhivele europene ale arheologiei. IV*, în Programul „Cultura 2000" (în colaborare cu Université Paris X – Nanterre) – coordonatorul grupului român de lucru (2005–2008); coordonator al proiectului *Arheologi fără frontiere. Dimensiuni europene ale arheologiei româneşti, 1834–1989* (2006–2009) – toate aceste proiecte au adus fonduri importante pentru finanțarea cercetării arheologice, în special în cadrul Seminarului de Arheologie, asigurând dotarea acestuia, dar și numeroase burse de studiu în afara României pentru masteranzi și doctoranzi. La toate acestea se adaugă peste 150 de studii, articole, note și recenzii, apărute în periodice din țară și străinătate. Merită menționate în primul rând monografia dedicată cronologiei necropolei de la *Les Jogasses*, apărută în 1974 la Bonn, probabil prima publicație a unui arheolog român privitoare la spații din afară țării după lucrările similare din perioada interbelică datorate elevilor lui Pârvan, ca și colaborările consistente la *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României* sau la ambele ediții ale *Tratatului de Istorie a Românilor*. Fidel principiilor sale, în ultimii ani de activitate Mircea Babeș și-a concentrat eforturile pe publicarea cercetărilor sale rămase inedite, reușind un adevărat tur de forță, și cu sprijinul mai tinerilor săi colaboratori, în special pentru necropolele de la Poienești (Daniel Spânu), Borosești (Vasile Iarmulschi) și Romula (Dorel Bondoc).

Cu ocazia împlinirii a 65 de ani, colegiul de redacție al revistei *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* l-a sărbătorit, prin intermediul scriiturii lui Constantin C. Petolescu (*Profesorul Mircea Babeș la 65 de ani*, SCIVA 58, 1–2, 2007, p. 5–10), iar, la aniversarea a 70 de ani, o parte a elevilor săi i-a dedicat un volum omagial, care adună contribuțiile majorității colaboratorilor săi apropiați, ca și ale discipolilor (*Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversary*, editori Despina Măgureanu, Dragoş Măndescu și Sebastian Matei, București, 2011).

Ultimii ani de viață i-au fost umbriți de mai multe afecțiuni, care i-au redus mobilitatea și puterea de muncă, dar a rămas mereu interesat de arheologie, de activitatea Institutului, de tot ce se publica nou. A apreciat în egală măsură muzica clasică, rugby-ul, țigările de foi, călătoriile, a fost un prieten devotat, fotograf pasionat, suporter al echipei „Petrolul Ploiești" în tinerețe, mare gurmand, și-a iubit soția, Liliana, a cărei dispariție l-a afectat profund. Optimist incurabil, a slujit cu tenacitate și onestitate arheologia, căreia i s-a dedicat. Îi supraviețuiesc fiul Alexandru, reputat profesor de neuroștiințe și fiziologie la Facultatea de Biologie a Universității din București, nora Ramona, neurobiolog, și nepoții Andrei și Radu. A fost înmormântat la cimitirul „Sf. Vineri" din București, loc în care mai odihnesc Dumitru Berciu, Hortensia și Vladimir Dumitrescu, Silvia Marinescu-Bîlcu.

Sit tibi terra levis!

LISTA LUCRĂRILOR ŞTIINŢIFICE

I. CĂRȚI

1. *Die relative Chronologie des späthallstattzeitlichen Gräberfeldes von Les Jogasses, Gemeinde Chouilly (Marne)*, Bonn, 1974, Rudolf Habelt Verlag (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 13), 74 p., 31 pl.
2. *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993, Rudolf Habelt Verlag (Seria Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 30), 248 p., 46 fig., 56 pl.
3. *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, ed. C. Preda, 1 (*A–C*), Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 1994 (35 de voci); 2 (*D–L*), 1996 (30 de voci); 3 (*M–Q*), 2000 (20 de voci).
4. *Istoria românilor, I (Moştenirea timpurilor îndepărtate)*, Ed. Academiei, Bucureşti, 2001 (p. 501–531, 725–727, 745–762, 797–802); ediția a 2-a, revăzută, Ed. Enciclopedică, București, 2010 (p. 517–550, 757–759, 776–795, 805–808, 845–850).
5. *Poienești. Aşezări preistorice*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2015, 256 p. (în colaborare).
6. *Poieneşti. Necropola din secolele II–III*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2019 (în colaborare).
7. *Necropola plană birituală de la nordul orașului Romula*, Ed. Antheo, Craiova, 2020, 342 p. (în colaborare).
8. *Așezarea și necropola de tip Poienești-Lucașeuca de la Borosești*, Biblioteca Tyragetia XXXII, Chișinău, 2020, 176 p. (în colaborare).

II. EDITĂRI

9. Alexandru Odobescu, *Opere, IV, Tezaurul de la Pietroasa*, editat, cu *Introducere*, *Comentarii* şi *Note* de Mircea Babeş, Ed. Academiei, Bucureşti, 1976.
10. Manfred Oppermann, *Tracii între arcul carpatic şi Marea Egee*, editat, cu *Prefaţă* şi *Note* de Mircea Babeş, Ed. Militară, Bucureşti, 1988.
11. *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, editat de Alexandru Avram şi Mircea Babeş, Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 2000.
12. *Archaeologists without Boundaries: Towards a History of International Archaeological Congresses (1866–2006)*, (UISPP, Proceedings of the XV World Congress – Lisbon, 4–9 September, 2006, vol. 46, Session C75), BAR International Series 2046, Oxford, 2009 (în colaborare).

III. STUDII ŞI ARTICOLE. NOTE. RAPOARTE ARHEOLOGICE

13. *Cercetări arheologice şi săpături de salvare la Fîntînele*, SCIV 19, 2, 1968, p. 283–291 (în colaborare).
14. *Noi date privind arheologia şi istoria bastarnilor (O fibulă „pomeraniană" descoperită în România)*, SCIV 20, 2, 1969, p. 195–217.

15. *Der früheste latènezeitliche germanische Fund aus der Moldau*, Dacia N. S. 13, 1969, p. 283–290 (în colaborare).
16. *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula*, Dacia N. S. 14, 1970, p. 167–206.
17. *Récentes découvertes de dépôts de lingots en fer protohistoriques faites en Roumanie*, ArchRozh 22, 5, 1970, p. 608.
18. *Dacii şi bastarnii*, MemAntiq 2, 1970 (1972), p. 215–236.
19. *Germanische latènezeitliche „Feuerböcke" aus der Moldau*, BerRGK 51–52, 1970–1971, p. 176–196 (în colaborare).
20. *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV 22, 1, 1971, p. 19–45.
21. *Les fouilles archéologiques en Roumanie*, Dacia N. S. 15, 1971, p. 359–393.
22. *Germanische latènezeitliche Einwanderungen im Raume östlich der Karpaten (Zum heutigen Stand der Forschung über die Poieneşti-Lukaševka-Kulturgruppe)*, în Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9–15 Septembre 1971, 3, Beograd, 1973, p. 207–213.
23. *Populaţii dispărute: Bastarnii*, Magazin Istoric 5, 9 (54), 1971, p. 84–89.
24. *Puncte de vedere relative la o istorie a Daciei preromane*, SCIVA 25, 2, 1974, p. 217–244.
25. *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomăneşti*, Dacia N. S. 19, 1975, p. 125–139.
26. *Geto-dacii din Valea Buzăului*, Magazin Istoric 9, 6 (99), 1975, p. 30–32.
27. *Aux origines du peuple roumain: les Gètes et les Daces, Archeologia. Trésors des âges 91, Paris* – Dijon, 1976, p. 20–27.
28. *Statuetele geto-dace de la Cîrlomăneşti (jud. Buzău)*, SCIVA 28, 3, 1977, p. 319–352.
29. *Peuce – Peucini*, Peuce 6, 1977, p. 79–85.
30. *Moldova centrală şi de nord în secolele II-I î.e.n. (cultura Poieneşti-Lukaševka)*, rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1978, 24 p.
31. *Relaţiile dintre geto-daci şi bastarni în lumina săpăturilor arheologice de la Boroseşti*, în *Documente noi descoperite şi informaţii arheologice*, ASSP, Bucureşti, 1978, p. 25–28.
32. *Le stade actuel des recherches sur la culture géto-dace à son époque de développement maximum (IIe siècle av.n. è. – Ier siècle de n. è.)*, Dacia N. S. 23, 1979, p. 5–19.
33. *Unitatea şi răspândirea geto-dacilor în lumina descoperirilor arheologice (secolele al II-lea î.e.n. – I e.n.)*, SCIVA 30, 3, 1979, p. 327–345.
34. *Raport asupra săpăturilor de la Cîrlomăneşti, jud. Buzău*, MCA, Oradea, 1979, p. 147–148 (în colaborare).
35. *L'unité et la diffusion des tribus géto-daces à la lumière des données archéologiques (IIe siècle av.n.è. – Ier siècle de n.è.*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, II, Bucharest, 1980, p. 7–23.
36. *Unelte geto-dace pentru modelarea ceramicii*, SCIVA 31, 1, 1980, p. 23–31.
37. *Raport preliminar privind reluarea săpăturilor de la Poieneşti – 1979*, ActaMM 2, 1980, p. 35–44 (în colaborare).
38. *The Bastarnae*, în S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpeşti. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR IntSer 107, Oxford, 1981, p. 109–113.
39. *Marile etape ale dezvoltării arheologiei în România*, SCIVA 32, 3, 1981, p. 319–330.
40. *Cercetările arheologice de la Cîrlomăneşti*, Mousaios 3, 1981, p. 25–27 (în colaborare).

41. *Zum Siedlungswesen der Geto-Daker in der Zeit vor der römischen Eroberung*, în *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Mainz, 1982, p. 461–472.
42. *Vasile Pârvan şi arheologia geto-dacă*, SCIVA 33, 4, 1982, p. 359–364.
43. *Paftalele Latène tîrzii din sud-estul Europei*, SCIVA 34, 3, 1983, p. 196–221.
44. *Săpăturile de la Poieneşti (jud. Vaslui) şi contribuţia lor la pre- şi protoistoria Daciei răsăritene*, în *Documente recent descoperite şi informaţii arheologice*, ASSP, Bucureşti, 1983, p. 3–16.
45. *Figuri de seamă în cercetarea antichităţilor Buzăului: M. Ghica, Al. Odobescu, I. Nestor*, Spiritualitate şi istorie la întorsura Carpaţilor 2, Buzău, 1983, p. 363–369.
46. *Civilizaţia geto-dacă şi legăturile ei cu marile civilizaţii ale lumii antice*, în *Omagiu secretarului general al Partidului Comunist Român, preşedintele României socialiste, Nicolae Ceauşescu, strălucit preţuitor şi ctitor de istorie*, Universitatea din Bucureşti, Bucureşti, 1983, p. 33–39.
47. *Date arheologice şi istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre*, SCIVA 36, 3, 1985, p. 183–214.
48. *Preocupări de preistorie în activitatea de arheolog a lui Alexandru Odobescu*, Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice (Academia R.S.R.), s. IV, t. IX, 1984 (1987), p. 136–143.
49. *Relations of the Geto-Dacian World with the Neighbouring Peoples*, Revue Internationale d'Histoire Militaire 66, 1987, p. 19–27.
50. *Die Frühgermanen im östlichen Dakien in den letzten Jahrhunderten v.u.Z. Archäologische und historische Belege*, în Frühe Völker in Mitteleuropa, Berlin, 1988, p. 129–156.
51. *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dace clasice*, SCIVA 39, 1, 1988, p. 3–32.
52. *Daci sau Romani? Etnogeneza românească între ştiinţă şi plăsmuire*, Alternative 90, I, 1990, 7, p. 20–21.
53. *Relaţiile geto-dacilor cu Imperiul Roman înainte de cucerirea traiană*, Cugetul. Revistă de istorie şi ştiinţe umaniste 4, Chişinău, 1991, p. 3–10.
54. *Odobescu, arheologul*, SCIVA 43, 2, 1992, p. 119–126.
55. *Dacia răsăriteană în epoca preromană*, în Expoziţia *Civilizaţia geto-dacilor din bazinul Siretului*. Catalog, Buzău – Roman – Chişinău – Galaţi – Brăila – Bacău – Tecuci – Focşani, 1992, p. 3–9.
56. *O unealtă toreutică din sec.IV–III a.Chr. de la Oprişor (jud. Mehedinţi)*, SCIVA 44, 2, 1993, p. 125–134.
57. *Ein Jahrtausend Geschichte und Zivilisation: Die Geto-Daker*, în *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Frankfurt a. Main, 1994, p. 35–51.
58. *Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker*, în Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung (W.Schuller (ed.), Siebenbürgisches Archiv 29, Köln – Weimar – Wien, 1994, p. 117–144.
59. *Die Beziehungen der Geto-Daker zu dem Römischen Reich vor Trajans Eroberung*, ArhMold 17, 1994, p. 49–56.
60. *160 ani de arheologie românească*, Magazin Istoric 29, 4 (337), 1995, p. 54–56.
61. *Poieneşti-Măgura. Campania 1994*, CCA, Cluj-Napoca, 1995 p. 70–71 (în colaborare).
62. *Poieneşti-Măgura. Campania 1995*, CCA, Brăila, 1996, p. 90–91 (în colaborare).
63. *Situri arheologice în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 90–92.

64. *Devictis Dacis. Consecinţele cuceririi traiane în lumina arheologiei (I)*, Academica 6, 4 (64), 1996, p. 21–22.
65. *Devictis Dacis. Consecinţele cuceririi traiane în lumina arheologiei (II)*, Academica 6, 5 (65), 1996, p. 13–14.
66. *Despre fortificaţiile „Cetăţii Jidovilor” de la Coţofenii din Dos*, SCIVA 48, 3, 1997, p. 199–236.
67. *Poieneşti – Măgura. Campania 1997*, CCA, Călărași, 1998, p. 59 (în colaborare).
68. *Archäologie und archäologische Denkmalpflege in Rumänien*, Archäologisches Nachrichtenblatt 3, 2, 1998, p. 129–132.
69. *Rumunia: archeologia i archeologiczna ochrona zabytków, în Ochrana dziedzictwa archeologicznego w Evropie*, ed. Zb. Kobylinski, Warszawa, 1998 (1999), p. 313–316.
70. *Ein Tamga-Zeichen aus der dakischen Siedlung von Ocniţa*, în *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie. Studia honoraria 7, Rahden/ Westf., 1999, p. 223–239.
71. *Staţiunea geto-dacă de la Cetăţeni. Descoperiri şi informaţii recuperate*, SCIVA 50, 1–2, 1999, p. 11–31.
72. *Poieneşti – Măgura. Campania 1999*, CCA, Deva, 2000, p. 77–78 (în colaborare).
73. *„Devictis Dacis”. La conquête trajane vue par l’archéologie*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucharest, 2000, p. 323–338.
74. *Zimnicea – Cetate. Campania 2000*, CCA, Suceava, 2001, p. 276–277 (în colaborare).
75. *Pratiques funéraires birituelles prolongées chez les Gétes du Bas-Danube (Ve–IIIe s.av. J.-C.)*, în *XIVe Congrès de l’Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Liège, 2–8 Septembre 2001, Pré-Actes, Liège, 2001, p.295–296.
76. *Necropola medievală de la Poieneşti, mormântul 729*, în *Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuţi la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chişinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2002, p. 157–161 (în colaborare).
77. *Cârlomăneşti – Cetăţuia. Campania 2001*, CCA, Buziaș, 2002, p. 98–99 (în colaborare).
78. *Zimnicea – Cetate. Campania 2001*, CCA, Buziaş, 2002, p. 344–345 (în colaborare).
79. *Archäologie und Gesellschaft am Anfang des 21. Jahrhunderts*, Mitteilungen des Humboldt-Clubs Rumänien 6, Bukarest, 2002, p. 7–12 (=Arheologija i obštestvo v načalato na XXI vek, Arheologija-Sofia 44, 2003,1, p. 8–12).
80. *Cârlomăneşti – Cetăţuia. Campania 2002*, CCA, Covasna, 2003, p. 81–82 şi pl. 34 (în colaborare).
81. *Zimnicea – Cetate. Campania 2002*, CCA, Covasna, 2003, p. 347–348 (în colaborare).
82. *Poieneşti-Lukaševka-Kultur*, în Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 23, Berlin – New York, 2003, p. 230–239.
83. *Rumänien und Republik Moldau, 2. Latènezeit und Römische Kaiserzeit*, în Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 25, Berlin – New York, 2003, p. 469–479.
84. *Vilka var geto-dakerna ?*, în Guldskatter – Rumänien under 7000 år, Stockholm, 2004, p. 26–33.
85. *Rumänsk arkeologi under 170 år*, în *Guldskatter – Rumänien under 7000 år*, Stockholm, 2004, p. 82–85.

86. *Cârlomăneşti – Cetăţuia. Campania 2003*, CCA, Cluj-Napoca, 2004, p. 76–77 şi pl. 17 (în colaborare).
87. *Zimnicea – Cetate. Campania 2003*, CCA, Cluj-Napoca, 2004, p. 379–381 (în colaborare).
88. *Hundertjähriges Jubiläum eines Humboldtianers: Ion Nestor (1905–2005)*, Mitteilungen des Humboldt-Clubs Rumänien 8–9, Bukarest, 2004–2005, p. 11–16.
89. *Cârlomăneşti – Cetăţuia. Campania 2004*, CCA, Mangalia, 2005, p. 107–109 (în colaborare).
90. *Zimnicea – Cetate. Campania 2004*, CCA, Mangalia, 2005, p. 416–418 (în colaborare).
91. *The brooch from Horodnica: Dacian, Celtic or Germanic?*, în *Celts on the margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD. Dedicated to Zenon Wożniak*, Kraków, 2005, p. 121–129.
92. *O nouă „fibulă pomeraniană” în România*, ArhMold 28, 2005, p. 139–148 (în colaborare).
93. *Von Odobescu bis Nestor. Der Werdegang des archäologischen Studiums in Rumänien bis zur kommunistischen Machtergreifung*, în J. Callmer, M. Meyer, R. Struwe şi C. Theune (eds.), *Die Anfänge der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach (1890–1930) im europäischen Vergleich. Internationale Tagung an der Humboldt-Universität zu Berlin vom 13.–16. März 2003*, Verlag Marie Leidorf GmbH.Rahden/Westf., 2006, p. 237–248.
94. *Die rumänische Archäologie und die Versuchung des Nationalismus vor und nach der Wende*, în S. Rieckhoff, U. Sommer (eds.), *Auf der Suche nach Identitäten: Volk – Stamm – Kultur – Ethnos. Internationale Tagung der Universität Leipzig vom 8.–9. Dezember 2000*, Oxford, Archaeopress [British Archaeological Reports, International Series S1705], 2007, p. 193–195.
95. *Arheologia românească și congresele internaționale în epoca „Războiului rece”*, SCIVA 58, 3–4, 2007, p. 321–344.
96. *Bersu, von Merhart and their pupil Nestor*, Abstracts book. European Association of Archaeologists. 14th Annual Meeting, Malta, 2008, p. 39.
97. *Archaeology abroad in war time. German archaeologists in Romania during WWI*, Abstracts. European Association of Archaeologists. 16th Annual Meeting, Haga, 2010, p. 15.
98. *Arheologie, societate și politică în România, înainte și după 1989*, SCIVA 59–60, 2008–2009 (2010), p. 5–16.
99. *Stațiunea geto-dacă de la Cârlomănești: dava sau centru religios?*, Mousaios 15, 2010, p. 123–146.
100. *Tezaurul monetar geto-dacic din așezarea de la Cârlomănești*, SCN S.N. 1 (13), 2010, p. 7–34 (în colaborare).
101. *Practici funerare birituale prelungite în spațiul carpato-dunărean în secolele V–III a.Chr.*, ArhMold 34, 2011, p. 103–149 (în colaborare).
102. *The archaeological heritage of Roșia Montană, between truth and lies*, Caiete ARA 3, 2012, p. 241–242.
103. *Analiza compozițională a tezaurelor de argint geto-dacice de la Agighiol, Peretu, Craiova și Poroina*, în S. Forțiu, A. Cîntar (eds.), *ArheoVest, II.2. Interdisciplinaritate în Arheologie. In honorem Gheorghe Lazarovici*, JATEPress Kiadó, Szeged, 2014, p. 645–666.

104. *Rival Archaeological Congresses in inter-war Europe*, Dacia N.S. 58, 2014, p. 309–324 (în colaborare).
105. *Geto-dacii. Un mileniu de istorie și civilizație în Carpați și la Dunărea de Jos/ Geto-Dacians. A millennium of history and civilization in the Carpathians and along the Lower Danube*, în vol. Ernest Oberländer-Târnoveanu (coord.), *România. Civilizații suprapuse/ Romania. Overlapping civilisations*, MNIR, București, 2016, p. 168–199.

IV. RECENZII ŞI NOTE BIBLIOGRAFICE

106. T. Sulimirski, *Sarmatians in the Polish Past*, Dacia N. S. 10, 1966, p. 415–418.
107. T. Sulimirski, *Southern Neighbours of the Baltic Tribes, RÉSEE 6,* 4, 1968, p. 699–703.
108. E.A. Rikman, I.A. Rafalovici, *K voprosu o sootnošenii Černjahovskoj i ranneslavjanskoj kul'tur Dneprovsko-Dunajskom meždurecje*, KS 105, 1965, SCIV 19, 2, 1968, p. 375–378.
109. M. Garašanin, *Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, RÉSEE 8,* 4, 1970, p. 727–730.
110. R. Hachmann, *Die Germanen*, Geneva, 1971, SCIV 24, 1, 1973, p. 166–169.
111. G. Gerlach şi R. Hachmann, *Verzeichnis vor- und frühgeschichtlicher Bibliographien*, Berlin, 1971, SCIV 24, 2, 1973, p. 355.
112. G. Mildenberger, *Sozial- und Kulturgeschichte der Germanen*, Stuttgart, 1972, SCIV 24, 2, 1973, p. 355–356.
113. T.S. Konduktorova, *Antropologija drevnego naselenij Ukrainy*, Moskva, 1972, SCIV 24, 2, 1973, p. 356.
114. I. Ioniţă, *Das Gräberfeld von Independenţa (Walachei)*, Bonn, 1971, SCIV 24, 4, 1973, p. 684–689.
115. *Typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte*, Weimar, 1972, SCIVA 25, 1, 1974, p. 159.
116. V. Dumitrescu, *L'arte preistorica in Romania fino all'inizio dell'etá del ferro*, Florenţa, 1972, SCIVA 25, 2, 1974, p. 325–326.
117. I.S. Vinokur, *Istorija ta kul'tura černjahivs'kih plemen Dnistro-Dniprov'skogo mežriečja II-V st. n. e.*, Kiev, 1972, SCIVA 25, 2, 1974, p. 327–328.
118. P. Mackendrik, *The Dacians Stones Speak*, Chapel Hill, 1975, SCIVA 29, 1, 1978, p. 147–149.
119. D. Berciu, *Dacoromania*, Geneva, 1976, SCIVA 29, 4, 1978, p. 594–595.
120. M. Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, Bucureşti, 1979, SCIVA 30, 4, 1979, p. 643–647.
121. Gh. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al judeţului Vaslui*, Bucureşti, 1980, SCIVA 32, 4, 1981, p. 615–617.
122. D. Protase, *Autohtonii în Dacia, I. Dacia romană*, în Cărţi noi în ştiinţele sociale. Referate şi recenzii 1, 1981, p. 26–31.
123. D. Berciu, *Buridava dacică*, Bucureşti, 1981, SCIVA 33, 2, 1982, p. 250–257.
124. M. Oppermann, *Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis*, în Cărţi noi în ştiinţele sociale. Referate şi recenzii 1, 1985, p. 60–75.
125. I.T. Niculiţă, *Severnye frakijcy v VI-I vv. do n.e.*, Chişinău, 1987, SCIVA 40, 2, 1989, p. 203–210.

126. M.B. Şciukin, *Na rubeže er. Opyt istoriko-arheologičeskoj rekonstrukcii političeskih sobytij III v. do n. e. – I v. n. e. v Vostočnoj i Central'noj Evrope*, Sankt-Petersburg, 1994, SCIVA 47, 1, 1996, p. 111–112.
127. *Slavjane i ih sosedi v konce I tysjačeletija n. e.*, Moscova, 1993, SCIVA 47, 1, 1996, p. 112.
128. L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Sofia, 1991, SCIVA 47, 1, 1996, p. 114.
129. *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung*, Köln – Weimar –Viena, 1994, SCIVA 47, 1, 1996, p. 115.
130. M.B. Şciukin, *Mašina vremeni i lopata*, Chişinău, 1991, SCIVA 47, 1, 1996, p. 117.
131. S. Dumitraşcu, *Arheologia românească la sfârşit şi început de mileniu*, Oradea, 1995, SCIVA 47, 1, 1996, p. 117.
132. V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti, 1995, SCIVA 47, 2, 1996, p. 232–233.
133. V. Kotigoroško, Ţinuturile Tisei superioare în veacurile III î. e. n. – IV e. n. (Perioadele La Tène şi romană), Bucureşti, 1995, SCIVA 47, 2, 1996, p. 233–234.
134. *Colecţia „Culturi vechi în Moldova"*, Chişinău, 1994–1995, SCIVA 47, 2, 1996, p. 234–235.
135. R. Wołągiewicz, *Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhs. bis Anfang des 3. Jhs.*, Cracovia, 1995, SCIVA 47, 3, 1996, p. 339.
136. J. Jaskanis, *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Cracovia, 1996, SCIVA 47, 3, 1996, p. 339–340.
137. *I Daci*, Milano, 1997, SCIVA 48, 2, 1997, p. 177–186.
138. *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Eskelkamp, 1997, SCIVA 48, 4, 1997, p. 405.
139. T. Arnăut şi R. Ursu Naniu, *Vestigii getice din cea de-a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean*, Iași, 1996, SCIVA 48, 4, 1997, p. 406.
140. *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt*, Cracovia, 1996, SCIVA 48, 4, 1997, p. 406–407.
141. *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland, 3, Bundesland Mecklenburg- Vorpommern*, Bonn, 1998, SCIVA 48, 4, 1997, p. 407–408.
142. G. Lăzărescu, *Şcoala română din Roma*, SCIVA 48, 4, 1997, p. 412.
143. T. Bader (sub red.), *Die Welt der Kelten. Dia-Vortragsreihe in Hochdorf/Enz 1991–1997. 30 Vorträge – Zusammenfassung*, Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz 2, Eberdingen, 1997, SCIVA 50, 1–2, 1999, p. 105–106.
144. J. Callmer, M. Meyer, R. Struwe şi C. Theune (eds.), *Die Anfänge der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach (1890–1930) im europäischen Vergleich. Internationale Tagung an der Humboldt-Universität zu Berlin vom 13.–16. März 2003*, Verlag Marie Leidorf GmbH.Rahden/Westf., 2006, SCIVA 58, 3–4, 2007, p. 415–416.

V. *VARIA* (editoriale, cronici, *personalia*)

145. *Ion Nestor*, SCIVA 26, 1, 1975, p. 3–8.
146. *Ion Nestor (Bibliographie)*, Dacia N. S. 19, 1975, p. 7–8.
147. *Ion Nestor*, Archeologia. Trésors des âges 91, 1976, Paris – Dijon, p. 9.

148. *Colocviul româno-britanic „Dacii şi rolul lor în istoria Europei în vremea lui Burebista”*, Revista de istorie 33, 9, 1980, 9, p. 1801–1802 (= în SCIVA 31, 4, 1980, 4, p. 645–647).
149. *Simpozionul arheologic al Fundaţiei „Alexander von Humboldt”*, SCIVA 31, 4, 1980, p. 644–645.
150. *Colocviul româno-slovac, cu tema: „Civilizaţia traco-geto-dacă şi răspândirea ei în bazinul Dunării Mijlocii”*, SCIVA 33, 2, 1982, p. 246–247.
151. *Colocviul româno-german cu tema: „Relaţii între Imperiul roman şi celelalte popoare în sec. I–IV e. n.”*, SCIVA 39, 4, 1988, p. 411–412.
152. *Denaturarea adevărului istoric,* în Pavel Chihaia (ed.), *Fața cernită a libertății. 20 convorbiri la „Europa Liberă”*, Ed. „Jurnalul literar”, 1991, p. 33-40 (în colaborare).
153. *Al XII-lea Congres al Uniunii Internaţionale de Ştiinţe Pre- şi Protoistorice*, SCIVA 43, 2, 1992, p. 225–226.
154. *Rolf Hachmann – membru de onoare al Academiei Române*, SCIVA 45, 1, 1994, p. 85–86.
155. *Emil Moscalu*, SCIVA 46, 1, 1995, p. 67–69.
156. *Radu R. Heitel*, SCIVA 46, 3–4, 1995, p. 295–297.
157. *Indicele revistei SCIVA. Tomurile 36, 1985 – 45, 1994. Introducere*, SCIVA 46, 3–4, 1995, p. 299–302.
158. *În loc de cronică: Al VII-lea Congres internaţional de tracologie*, SCIVA 47, 2, 1996, p. 227–229.
159. *Sebastian Morintz*, SCIVA 48, 1, 1997, p. 3–9.
160. *SCIVA – cinci decenii în slujba arheologiei româneşti*, SCIVA 50, 1–2, 1999, p. 5–9.
161. *Preotul Gheorghe I. Petre-Govora la 90 de ani*, SCIVA 51, 1–2, 2000, p. 123–126 (în colaborare cu Constantin C. Petolescu).
162. *Din activitatea Seminarului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Universităţii din Bucureşti*, SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 301–306.
163. *Prof. dr. Bernhard Hänsel – Doctor honoris causa al Universităţii din Bucureşti*, SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 307–309.
164. *170 de ani de arheologie românească*, SCIVA 54–56, 2003–2005, p. 9–20.
165. *Profesorul Alexandru Vulpe la a 75-a aniversare*, SCIVA 57, 1–2, 2007, p. 5–8.
166. *Proiectul ARHIVELE ARHEOLOGIEI EUROPENE*, SCIVA 58, 3–4, 2007, p. 191–193.
167. *Prof. dr. Walter Meier-Arendt – Doctor Honoris Causa al Universității din București,* SCIVA 58, 3–4, 2007, p. 389–392.
168. *Omagiu. Gavrilă Simion la optzeci de ani*, în S.C. Ailincăi, C. Micu, F. Mihail (eds.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Constanța, 2008, p. I–II.
169. *Cuvânt înainte* la volumul Valerian L. Ciofu, *Teofil Sauciuc-Săveanu. Viața și opera*, Iași, 2014, p. 21–24.
170. *SCIVA 65,* SCIVA 65, 3–4, 2014, p. 197–200.

Ultim omagiu
(Discurs la funeraliile lui Mircea Babeş, Cimitirul Sf. Vineri, 29 aprilie 2023)

Pentru mine și pentru mulți alții din generația noastră, Mircea Babeș a fost Profesor, Părinte, Prieten, nu neapărat în această ordine. I-au plăcut rugby-ul, ţigările de foi, a fost gurmand şi amator de vinuri bune, a iubit cu pasiune nedezminţită

arheologia, era inflexibil în viața profesională, polemist redutabil, apărător feroce al patrimoniului național, gata oricând de o nouă călătorie, metodic și organizator desăvârșit, perfecționist până la exasperare uneori, pedagog cu har și spirit viu, cuceritor. S-a dăruit total, fără compromis, destinului său științific, și a dat și altora, cu generozitate, din mierea înțelepciunii sale.

L-am iubit și l-am venerat, așa cum orice discipol este dator să-și venereze maestrul.

Vasile Pârvan, într-un curs inaugural, scria: „Alături de noi crește, încă de la naștere, datoria vieții noastre”. Avem și noi de acum înainte o nouă datorie, aceea de a cinsti și respecta memoria profesorului Mircea Babeș.

Se ridică apele supte de soare, se scaldă în lumină, se joacă în vânturi şi raze,
se încheagă, şi cad.
Se ridică frunzele, se arată bucuroase luminei, se umplu de focul verii,
se usucă, şi cad.
Se ridică florile, se deschid ca potir de lumină, se întrec cu lucirea silei,
se frâng de văpaia luminei, şi cad.
Se ridică oamenii, se pornesc după visul luminei, iubesc, biruesc, şi cad.
Căci lumina e vecinică, noi suntem cei ce murim.
Noi suntem vorba, lumina e înţelesul ei.
Noi suntem viaţa, lumina e pricina ei.
Noi suntem părţile, lumina e întregul lor.
Lumina e cântecul, noi suntem răsunetul lui. Lumina e lupta, noi suntem zgomotul ei. Lumina e holda, noi suntem miriştea ei. Lumina de zi, cerească, pătrunde în întunerecul nostru. Lumina de zi, născătoare, dă rodire vrerilor noastre.
În umbra vieţii netrebnice pătrund armoniile tale, viaţa ne pare vecinică din luminarea prin tine. Răsfrângem ca roua raza, şi lucim ca un soare în ierburi, ucişi ca şi roua de focul ce-a luminat în noi o clipă … Căci tu, Lumină de Zi, eşti deapururea, noi suntem cei ce murim.
(Vasile Pârvan, *„Imnul lui Alegènor către Helios”*)

Dumnezeu să-l odihnească!

Cătălin I. Nicolae*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: nicotk@gmail.com.

1. București, 1964.

2. *Romula*–Reşca, 1968.

3. Freiburg, 1971, cu Ion Nestor.

4. București, 1976,
la Congresul de tracologie.

5. În anii ’80 ai secolului trecut.

6. București, Casa Macca,
cu Vlad Zirra.

7. București, 1982, comunicare la sediul Institutului de Arheologie, str. Nicolae Iorga.

8. Brăila, 1996, Sesiunea națională de rapoarte arheologice, cu membrii Comisiei Naționale de Arheologie.

9. Bucureşti, Casa Macca, 1996, cu Lucia Marinescu.

10. Chişinău, anii 90 ai secolului trecut, cu Victor Spinei, George Trohani, Marilena Florescu, Alexandra Comşa, Mihalache Brudiu, Irina Oberländer-Târnoveanu, Eugen Comşa (şi alţii).

11. București, Casa Macca, 1998, cu Niculae Conovici și Constantin Marin.

12. București, 1998, cu Liliana Babeș.

13. Șantierul Poienești, 1999, cu echipa arheologică locală.

14. Întâlnire a membrilor Clubului „Alexander von Humboldt”, anii 2000, cu Sergiu Haimovici, Atilla Laszlo, Mihalache Brudiu (și alții).

15. Govora, anii 2000, cu preotul Gheorghe I. Petre-Govora şi Constantin C. Petolescu.

16. Şantierul arheologic Zimnicea, 2001, cu George Trohani, Crişan Muşeţeanu, Ecaterina Ţânţăreanu (şi alţii).

17. Șantierul arheologic Zimnicea, iulie 2002, cu George Trohani, Dragoş Măndescu și Daniel Spânu.

18. Bonn, 2002, cu Cristina Alexandrescu și Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba.

19. Berlin, sediul Deutsches Archäologisches Institut, ianuarie 2003, cu Valeriu Sîrbu, Tudor Soroceanu şi Florin Gogîltan.

20. Buzău, Sesiunea Muzeului Judeţean, august 2005, cu Ion Motzoi-Chicideanu.

21. Praga, 2006, la o întâlnire în cadrul proiectului Arhivele Arheologiei Europene/Archives of European Archaeology (AREA).

22. București, Casa Macca, decembrie 2006, la aniversarea a 50 de ani de la înființarea Institutului de Arheologie, cu Mihail Zahariade, Ioan Piso și Radu Harhoiu.

23. București, Casa Academiei, martie 2008, în expoziția prilejuită de proiectul Arhivele Arheologiei Europene/Archives of European Archaeology (AREA).

24. București, mai 2008, pe terasa Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, într-o pauză a simpozionului ARCHAEOMET – *Ancient and Medieval Metalworks. Archaeology-Numismatics-Nuclear Analyses*, cu Eugen Nicolae.

25. București, Casa Academiei, 2009,
cu ocazia primirii titlului de membru de onoare
al Institutului de Studii Sud-Est Europene.

26. București, la înmormântarea lui
Vasile Boroneanț, 2014, cu Alexandru Vulpe.

27. București, cu Radu Ciuceanu.

28. Buzău, cu Despina Măgureanu.

29. Bucureşti, în biroul din Casa Oamenilor de Ştiinţă/Casa Academiei, cu situl preferat, Poieneşti.

30. Bucureşti, în biroul din Casa Oamenilor de Ştiinţă/Casa Academiei.

Omagiul comunității arheologilor din cadrul Universității de Stat a Republicii Moldova, Chișinău (Mihail Băț, Andrei Corobcean, Sergiu Matveev, Ghenadie Sîrbu, Vlad Vornic, Aurel Zanoci): „Am aflat cu tristețe despre decesul prof. Mircea Babeș, un bun prieten al facultății noastre. Pleacă pe rând ultimii reprezentanți a unei generații de titani din domeniul arheologiei. Condoleanțe echipei de la Institutul de Arheologie, sesiunile căruia au fost și un motiv al ultimelor noastre întâlniri cu cu Profesorul”.

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII AL REPUBLICII MOLDOVA
UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA
Facultatea de Istorie și Filosofie

MD-2009, mun. Chișinău
str. A.Mateevici 60
tel.: (+373) 22244022
www.istorie.usm.md
email: fif@usm.md

MINISTRY OF EDUCATION AND RESEARCH OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA
MOLDOVA STATE UNIVERSITY
Faculty of History and Philosophy

MD-2009, Chisinau
A.Mateevici str. 60
phone: (+373) 22244022
www.istorie.usm.md
email: fif@usm.md

MIRCEA BABEȘ
(13 decembrie 1941 – 26 aprilie 2023)

Cu profundă durere am primit vestea tristă despre trecerea în neființă, la 26 aprilie 2023, a distinsului Profesor Mircea Babeș, unul dintre cei mai cunoscuți arheologi români în Europa.
Mircea Babeș s-a născut la 13 decembrie 1941, la București. După absolvirea liceului „Dimitrie Cantemir” din capitala României, urmează studiile la Facultatea de Istorie a Universității din București (1959-1964). După susținerea tezei de licență a fost angajat la Institutul de Arheologie din București, parcurgând toate treptele, de la arheolog stagiar la cercetător științific principal I. În anii 1996-2007 a activat și ca profesor titular de arheologie la Facultatea de Istorie a Universității din București.
Interesele științifice ale profesorului Babeș au fost axate, în primul rând, pe studierea culturii Poienești-Lukaševka, ale cărei vestigii sunt cunoscute și pe teritoriul actual al Republicii Moldova. Teza de doctorat cu tema *Moldova centrală și de nord în secolele II-I î.e.n.*, începută sub conducerea profesorului Ion Nestor, a fost susținută în 1978, sub îndrumarea lui Dumitru Berciu. În calitate de bursier și fost bursier al fundației Alexander von Humboldt, Mircea Babeș a avut ocazia să cerceteze în prestigioase centre științifice din Germania, Danemarca și Polonia. Rezultatul cercetărilor de câteva decenii au fost materializate în monumentala monografie *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, editată la Bonn în anul 1993, lucrare care va rămâne de referință încă mulți ani înainte.
Deopotrivă cu studiile sale asupra problemelor culturii Poienești-Lukaševka, Mircea Babeș a fost preocupat și de cercetarea culturii geto-dacice, în special, de riturile și ritualurile funerare ale acesteia. Pe parcursul anilor, profesorul Mircea Babeș a efectuat numeroase cercetări arheologice la situri de importanță majoră, precum cele la Romula, Ghelăiești, Borosești, Poienești, Enisala, Cârlomănești, Zimnicea etc.
Profesorul Babeș a fost unul dintre primii cercetători din România, care au contribuit la începutul colaborării dintre instituțiile științifice și de învățământ din România și Republica Moldova. O legătură deosebită, de suflet, a avut cu arheologii de la Universitatea de Stat din Moldova. Cu unii dintre ei, cum ar fi regretatul profesor Ion Niculiță, având o prietenie de câteva decenii. Distinsul profesor a onorat cu prezența sa numeroase simpozioane științifice organizate la Facultatea de Istorie a USM, fiind, de asemenea, prezent în repetate rânduri pe șantierele arheologice ale universității noastre de la Butuceni, Trebujeni-Potârca și Saharna.

Profesorul Mircea Babeș va rămâne veșnic în memoria noastră atât prin valoarea publicațiilor sale științifice, cât și datorită calităților deosebite de Profesor și Om.

Suntem profund îndurerați de această pierdere enormă și în aceste momente de mare tristețe, transmitem condoleanțe și compasiune familiei îndurerate.

Dumnezeu să-l odihnească în pace.

MARIA BITIRI (CIORTESCU)

(21 decembrie 1931 – 15 septembrie 2023)

La 15 septembrie 2023, s-a stins din viață Maria Bitiri, una dintre personalitățile de frunte ale cercetării Paleoliticului în România.

Am cunoscut-o în vara anului 1988, la Institutul de Arheologie din București. Îmi revine în minte imaginea ei de atunci: o femeie frumoasă, caldă și zâmbitoare. Vorba ei dulce m-a cucerit din primele momente. Mai târziu, am cunoscut-o mai bine, apreciind întotdeauna sufletul ei frumos și firea ei dinamică.

A văzut lumina zilei la 21 decembrie 1931, pe malurile Siretului, în comuna Suraia (jud. Vrancea). După ce a urmat cursurile școlii primare în comuna natală, a absolvit Liceul pedagogic din Focșani. În toamna anului 1952, s-a înscris la Facultatea de Istorie a Universității „A.A. Jdanov" din Leningrad (absolvită cu examenul de stat în anul 1957), unde a avut ca profesor pe binecunoscutul paleolitician P.I. Boriskovski. Această importantă școală paleolitică a fost decisivă în formarea Mariei Bitiri ca viitor specialist. Aici s-au pus bazele cunoștințelor teoretice și practice în domeniul cercetărilor de suprafață și al săpăturilor arheologice. Foarte apreciată de către profesorul său, P.I. Boriskovski, tânăra studentă a participat la campaniile de

SCIVA, tomurile 73–74, Bucureşti, 2022–2023, p. 357–368

săpături de la Kostenki pe Don. Tot în perioada studenției, s-a preocupat de problema locuințelor și a vetrelor paleolitice, tematică reflectată în lucrarea de licență și în articolele de mai târziu. A reușit, în perioada studiilor universitare, să creeze o relație strânsă între specialiștii de la Leningrad și cei ai Institutului de Arheologie din București, activitate prețuită mai târziu de însuși C.S. Nicolăescu-Plopșor, părintele Paleoliticului în cercetarea românească. Primind foarte bune recomandări din partea profesorului ei de la Leningrad, ca și din partea lui Radu Vulpe, în momentul întoarcerii în țară, Maria Bitiri a fost angajată la Institutul de Arheologie al Academiei Române, în calitate de cercetător stagiar (1957), în recent înființatul Sector Paleolitic (cu un an înainte), apoi drept cercetător științific (1963) și cercetător științific principal (1970).

Ucenicia pe șantierele paleolitice din România și-a făcut-o la Ceahlău-Bicaz, „dând dovadă de stăruință și pricepere", așa cum nota, în anul 1962, C.S. Nicolăescu-Plopșor, coordonatorul șef adjunct al Grupului de cercetări complexe din această zonă. Integrată perfect în grupul de tineri cercetători ai Sectorului Paleolitic, condus de către C.S. Nicolăescu-Plopșor (Alexandru Păunescu, Florea Mogoșanu), Maria Bitiri s-a înscris la doctorat sub conducerea acestuia. Din nefericire, Nicolăescu-Plopșor s-a stins din viață în anul 1968. Maria Bitiri și-a continuat însă drumul, lucrarea sa fiind coordonată de către un alt mare preistorician, Vladimir Dumitrescu. În anul 1970, și-a susținut teza de doctorat la Institutul de Arheologie, obținând titlul de doctor în istorie cu lucrarea *Paleoliticul din Oaș*.

A desfășurat intense cercetări arheologice în Oaș și Maramureș, în Moldova și Oltenia. A condus importante șantiere arheologice, ca Boinești, Remetea-Șomoș I–II, Călinești I–IV, Bușag, Ileanda – *Perii Vadului*, Corlasca, Piatra Neamț, Tg. Neamț, Serbești, Rădăuți, Miorcani, Crasnaleuca, Buda – *Dealul Viei*, Lespezi, Mitoc – *Valea Izvorului*, Bardos – Bicaz-Chei, Poiana – Udești, Dolhasca – *Dealul Viei*, Boroșteni – *Peștera Cioarei*.

A efectuat numeroase stagii de documentare în țară (muzeele din Baia Mare, Satu Mare, Arad, Timișoara, Cluj, Oradea, Sibiu, Slatina, Lugoj, Deva, Alba Iulia, Bacău, Tecuci, Suceava) și în străinătate (în URSS, în anii 1952–1957 și 1975 sau în Cehoslovacia, în anul 1966, la Praga, Brno, Nitra). A participat la prestigioase manifestări științifice internaționale, ca, de exemplu: „Simpozionul internațional pentru studierea stratigrafiei și periodizării paleoliticului din Europa Centrală și Estică", desfășurat la Moscova și Vladimir (1963), Sesiunea științifică a Societății „Hugo Obermaier" de la Bad-Kreuznach (1966), Congresul *Magna Grecia* (Taranto, 1973), al IX-lea congres al UISPP (Nisa, 1976), congresele de la Cracovia, Nitra (1980), Leon (1983) și Liège (1984). Începând din anul 1966, a fost membră a Societății „Hugo Obermaier" din RF Germania, iar mai târziu, a fost membră a prestigioasei Comisii 8, *Paleolitic Superior*, a UISPP. A primit medalia *A 50-a aniversare a PCR*.

Este autoarea monografiei *Paleoliticul în Țara Oașului*, apărută în anul 1972. A scris peste 60 de articole și studii de specialitate, multe dintre ele continuând să fie lucrări de referință pentru Paleoliticul din România. Vetrele paleolitice din România, uneltele bifaciale, circulația materiilor prime, Musterianul, Aurignacianul, vârfurile *à cran* și relațiile acestora cu cultura Kostenki-Avdeevo, căile de pătrundere a

Kostenkianului pe teritoriul actual al României, sfârşitul Paleoliticului superior din nord-vestul țării sau picturile rupestre de la Cuciulat sunt exemple de probleme care o preocupau și la care încerca să găsească răspunsuri...

Cei care am iubit-o şi prețuit-o i-am sărbătorit împlinirea a 90 de ani de viață prin editarea, în anul 2021, a unui volum, *Scripta Praehistorica. Miscellanea in honorem Mariae Bitiri dicata* (eds. Roxana Dobrescu, Adina Boroneanţ, Adrian Doboş), cuprinzând 30 de contribuții, tratând subiecte referitoare la preistoria Europei Orientale şi Centrale. Maria Bitiri a fost omagiată atunci de către 100 de cercetători din 15 țări: Republica Moldova, Ucraina, Rusia, Bulgaria, Serbia, Ungaria, Austria, Slovacia, Cehia, Italia, Germania, Belgia, Franța, Marea Britanie, România.

Mamă exemplară, a ştiut întotdeauna să își împartă timpul între familie și marea sa pasiune, Paleoliticul.

Colegii, prietenii, toți cei care au admirat-o și îndrăgit-o îi vor păstra o neștearsă amintire.

Dumnezeu să o odihnească în pace!

Roxana Dobrescu*

LISTA DE LUCRĂRI

– *Contribuția arheologiei sovietice în problema locuințelor paleolitice*, SCIV 9, 2, 1958, p. 469–474.

– *Un nou tip de unealtă între microlitele de la Băile Herculane)*, SCIV 10, 2, 1959, p. 453–458.

– *Paleoliticul în R.S.S. Moldovenească*, SCIV 10, 2, 1959, p. 508–517.

– *O așchie paleolitică descoperită la Dridu*, SCIV 11, 2, 1960, p. 365–366.

– *Vetrele paleolitice în România*, SCIV 12, 1, 1961, p. 7–15.

– *Asupra prezenței Campignianului în România*, SCIV 12, 2, 1961, p. 215–226 (în colaborare cu F. Mogoșanu).

– *Noi descoperiri paleolitice în nordul Moldovei*, SCIV 12, 2, 1961, p. 335–338.

– *Șantierul arheologic Bicaz*, MCA 7, 1961, p. 37–47 (în colaborare cu C.S. Nicolăescu-Plopșor, D. Teodoru, S. Teodoru, A. Păunescu, F. Mogoșanu, A. Paul-Bolomey, M. Florescu, M. Berlescu).

– *O nouă așezare paleolitică pe valea Bistriței*, SCIV 14, 1, 1963, p. 135–138.

– *Așezarea paleolitică de la Boinești*, SCIV 15, 2, 1964, p. 167–186.

– *Cu privire la începuturile paleoliticului superior în România*, SCIV 16, 1, 1965, p. 5–16.

– *Săpăturile paleolitice de la Remetea*, RevMuz 2, 2, 1965, p. 161–165.

– *Considerații asupra prezenței unor forme de unelte bifaciale în așezările paleolitice din România*, SCIV 16, 3, 1965, p. 431–449.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: roxana_dobrescu@yahoo.fr.
Mulțumiri lui Cătălin I. Nicolae pentru prelucrarea ilustrației.

– *O načal'nom etape verhnego paleolita v Rumynii*, în O.N. Bader *et alii* (red.), *Stratigrafija i periodizacija paleolita Vostočnoj i Central'noj Evropy: k VII Kongr. INQUA (SŠA, 1965),* Moskva, Izdatel'stvo Nauka, 1965, p. 34–37.

– *Paleolit v Cara Oašuluij (na nastoiaščem etape issledovanij)*, Dacia N.S. 9, 1965, p. 33–43.

– *Des étapes et des voies de pénétration du « gravettien oriental » (Kostenkien) sur le territoire de la Roumanie* (Résumé), *Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche, Roma, 29 agosto–3 settembre 1962*, vol. II, Roma, 1965, p. 168–169 (în colaborare cu F. Mogoşanu).

– *Cercetări paleolitice în Ţara Oaşului,* Baia Mare, 1966 (în colaborare cu A. Socolan).

– *O nouă aşezare sviderиană în Carpaţii Orientali*, SCIV 18, 1, 1967, p. 63–70 (în colaborare cu V. Căpitanu).

– *Cîteva observaţii cu privire la paleoliticul din Oaş şi periodizarea lui*, SCIV 18, 4, 1967, p. 623–643.

– *Paläolithische Blattspitzen in Rumänien*, Quartär 18, 1967, p. 139–155.

– *Gravetianul în nord-vestul României*, SCIV 20, 4, 1969, p. 515–531.

– *Aşezarea paleolitică de la Turulung*, StComSatu Mare 1, 1969, p. 35–39 (în colaborare cu A. Socolan).

– *Date noi cu privire la paleoliticul din Oaş. Descoperiri de suprafaţă şi mici sondaje*, Marmatia 1, 1969, p. 1–8 (în colaborare cu A. Socolan).

– *Cercetări paleolitice în nord-vestul României*, RevMuz 7, 4, 1970, p. 293–298.

– *Săpăturile paleolitice din Ţara Oaşului (1962–1966)*, MCA 9, 1970, p. 11–38.

– *N.D. Praslov, Rannij paleolit Severo-Vostočnogo Priazov'ja i Nižnego Dona*, MIA, nr. 157, 1968, 154 p. şi 89 figuri, în SCIV 21, 2, 1970, p. 349–352.

– *Precizări în cronologia paleoliticului din Ţara Oaşului prin analize pedologice şi palinologice*, SCIV 21, 3, 1970, p. 357–371 (în colaborare cu H. Asvadurov, S. Roman).

– *Évolution de la culture matérielle dans le paléolithique de la depression de l'Oaş*, Dacia N.S. 15, 1971, p. 15–29.

– *Aşezarea paleolitică de la Buşag (date preliminare)*, Marmatia 2, 1971, p. 7–18.

– *Evoluţia culturii materiale în paleoliticul din Depresiunea Oaş*, StComSatu Mare 3, 1972, p. 35–57.

– *Poziţia Gravetianului final în profilul unor soluri argiloiluviale podzolice din România*, SCIV 23, 3, 1972, p. 341–355.

– *Aşezarea paleolitică de la Lespezi*, *judeţul Bacău*, Carpica 5, 1972, p. 39–89 (în colaborare cu V. Căpitanu).

– *Paleoliticul în Ţara Oaşului*, Biblioteca de Arheologie 1, Bucureşti, 1972.

– *Cîteva date cu privire la paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului* , Studii şi materiale, seria Istorie 3, 1973, p. 27–35.

– N. A. Chetraru, *Pamjatniki epoh paleolita i mezolita*, Editura Ştiinţa, Chişinău, 1973, Arheologičeskaja Moldavskoi SSR I, în SCIVA 25, 3, 1974, p. 479–482.

– *Atelierul de la Mitoc-Valea Izvorului şi locul lui în cronologia paleoliticului României*, SCIVA 29, 4, 1978, p. 463–480 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *Paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului, specificul culturii şi mediul natural*, Hierasus 1, 1978, p. 33–42 (în colaborare cu M. Cârciumaru, P. Vasilescu).

– Florea Mogoşanu, *Paleoliticul din Banat*, Biblioteca de Arheologie 32, Ed. Academiei, Bucureşti, 1978, compte rendu, Dacia N.S. 23, 1979, p. 381–382.

– *Picturi rupestre la Cuciulat pe Someş. Manifestări artistice preistorice?*, SCIVA 30, 2, 1979, p. 285–292 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *Câteva date privind etapa de sfârşit a paleoliticului superior în nord-vestul României ,* StComSatu Mare 4, 1980, p. 25–37.

– *Cele mai vechi picturi rupestre paleolitice din România*, RMM–MIA 49, 1, 1980, p. 3–10 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *Primele dovezi de cultură materială şi artă paleolitică în judeţul Sălaj,* ActaMP 4, 1980, p. 17–34 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *Paleolit blijnego i srdnego vostoka*, redactor responsabil P.I. Boriskovski, Ed. Nauka, Leningrad 1978, în SCIVA 31, 4, 1980, p. 649–654.

– *Consideraţii asupra unor probleme privind dezvoltarea paleoliticului superior şi mediul lui natural pe teritoriul României*, SCIVA 32, 1, 1981, p. 3–19 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *The significance of rupestral paintings in the Someş Valley*, Noesis 8, 1981, p. 119–124 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *Aşezarea paleolitică de la Buşag-Baia Mare şi mediul ei natural*, Marmatia 5–6, 1979–1981, p. 79–106 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *Aşezarea paleolitică de la Udeşti şi specificul ei cultural*, SCIVA 32, 3, 1981, p. 331–345.

– *Le milieu naturel et quelques problèmes concernant le développement du Paléolithique Supérieur sur le territoire de la Roumanie,* în *Aurignacien et Gravettien en Europe. Actes des réunions de la 10ème Commission de l'UISPP – Aurignacien – Périgordien – Gravettien et cultures dérivées*, ERAUL 13, fasc. II, Cracovie – Nitra, 1980, Liège, 1982, p. 79–91 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *La culture aurignacienne dans le Nord de la Roumanie*, în *Aurignacien et Gravettien en Europe. Actes des réunions de la 10ème Commission de l'UISPP – Aurignacien – Périgordien – Gravettien et cultures dérivées*, ERAUL 13, fasc. I, Nice, 1976, Liège, 1983, p. 207–222.

– *Peintures rupestres de la grotte de Cuciulat (Roumanie)*, BSPF 80, 1983, p. 94–96 (în colaborare cu M. Cârciumaru).

– *Complexes lithiques avec pointes à cran en Roumanie et leurs relations avec la culture de Kostienki-Avdeevo*, în Marcel Otte (ed.), *La signification culturelle des industries lithiques, Actes du colloque de Liège du 3 au 7 octobre 1984*, Studia Praehistorica Belgica 4, BARIntSer 239, 1985, p. 139–147.

– Florea Mogoşanu (necrolog), SCIVA 37, 4, 1986, p. 360–361.

– *Probleme noi în interpretarea Gravetianului oriental de pe teritoriul României*, StComSatu Mare 7–8, 1986–1987, p. 9–14.

– *Paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului. Probleme privind începutul paleoliticului superior pe teritoriul României*, SCIVA 38, 3, 1987, p. 207–223.

– *Paleoliticul din sectorul subcarpatic al Bistriţei în lumina cercetărilor de la Lespezi-Bacău*, Carpica 20, 1989, p. 7–52 (în colaborare cu V. Căpitanu, M. Cârciumaru).

– *Industries du Paléolithique supérieur ancien sur le territoire de la Roumanie*, în Federico Bernaldo de Quirós (coord.), *El cuadro geocronologico del Paleolítico superior*

inicial, Coloquio UISPP, 8–11 mai 1983, Léon, España, Museo y centro de investigacion de Altamira, Monografias 13, Madrid, 1994, p. 25–37.

– *Paleoliticul României – momente în cercetare*, *Lucrările Simpozionului de Arheologie, Târgoviște 23–25 noiembrie 1995*, Universitatea „Valachia" Târgoviște, Facultatea de științe umaniste, Secția Istorie-arheologie, Târgoviște, 1996, p. 13–18.

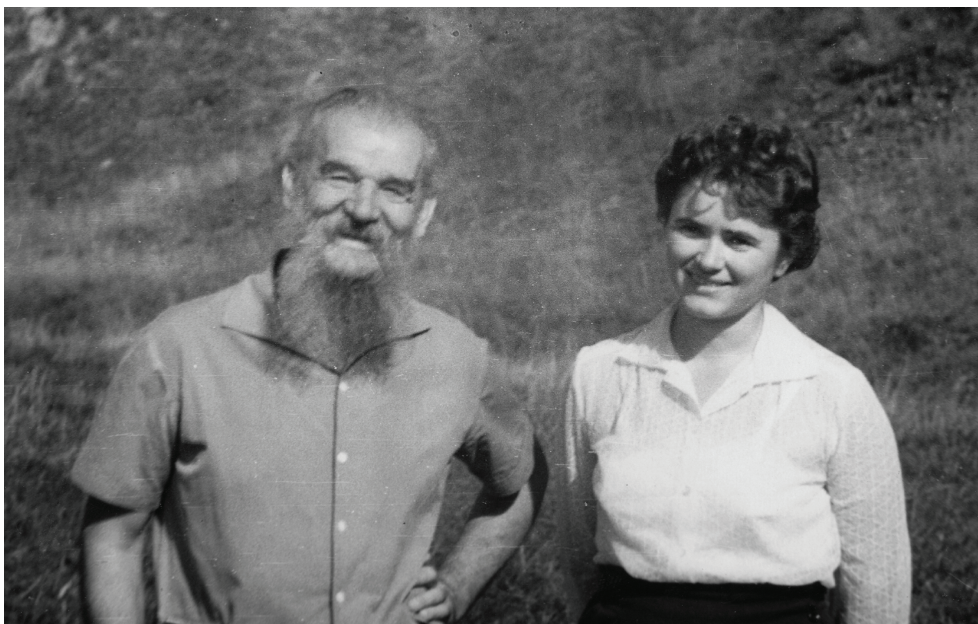
– *Istoricul cercetărilor paleolitice în Carpații Meridionali*, în M. Cârciumaru, *Peștera Cioarei-Boroșteni – Paleomediul, Cronologia și activitățile umane în Paleolitic,* Târgoviște, 2000, p. 1–7.

1. La studii, Leningrad (Sankt Petersburg), 1956 (arhiva familiei).

2. La lucru, în laborator (arhiva familiei).

3. În 1963, cu Constantin S. Nicolăescu-Plopşor (arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

4. În 1963, cu Pavel Boriskovski (arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

5. La Sungir, 1963, cu Pavel Boriskovski și Constantin S. Nicolăescu-Plopșor (arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

6. La Sungir, 1963, cu Otto N. Bader și Constantin S. Nicolăescu-Plopșor (arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

7. La săpăturile arheologice de la Ceahlău, 1957 (arhiva familiei).

8. La Remetea, 1963, cu Constantin S. Nicolăescu-Plopşor (arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

9. La săpăturile arheologice de la Lespezi (Bacău), 1963 (arhiva familiei).

10. La săpăturile arheologice de la Lespezi (Bacău), 1964 (arhiva familiei).

11. La susținerea doctoratului, 1970, cu Vladimir Dumitrescu, Mircea Petrescu-Dîmbovița, Alexandru Vulpe, Sebastian Morintz, Alexandru Păunescu (arhiva familiei).

12. La susținerea doctoratului, 1970, cu Maria Coja, Silvia Marinescu-Bîlcu, Elena Busuioc (arhiva familiei).

József Szentpéteri, *A tépei kincs / The Tépe Treasure,* Research Centre for the Humanities, Budapest, 2021, 141 p., 82 fig.; ISBN 978-963-416-263-6.

Una dintre descoperirile de prestigiu ale epocii avare, care, până în zilele noastre, suscită un interes aparte, rămâne „tezaurul" de la Tépe, jud. Hajdú-Bihar, descoperit în anul 1911 și datat în secolul al VII-lea. Materialul a fost publicat curând după descoperire, încă din anul 1913, de către Géza Supka[1], însă o analiză complexă și comprehensivă nu a fost realizată până în zilele noastre.

Cartea lui József Szentpéteri, într-o prezentare bilingvă, engleză-maghiară, organizată în opt capitole și excelent realizată din punct vedere grafic, își propune să anuleze această lacună a cercetării.

Încă de la început, sinteza lui József Szentpéteri demonstrează în *Introducere* [*Introduction*] și în capitolul 1, *How the Tépe Find Reached a Public Collection*, pe baza unei vaste documentații de arhivă (p. 7–8 și 11–35), că descoperirile făcute în locul denumit, de către localnicii satului Tépe, *Görbekert*, ar fi ajuns doar o parte (după autor, circa o treime) la un aurar și, de acolo, după intervenția autorităților, la muzeul din Debrețin. În final, în urma tranșării unei rivalități muzeale, piesele au ajuns în depozitele Muzeului Național Maghiar din Budapesta. Astfel, se poate conchide că este vorba de o descoperire fragmentară, ceea ce mă și determină să fiu foarte circumspect în privința datării absolute a acesteia.

Capitolul 2, *The Find Circumstances* (p. 39–50), abordează microtopografia descoperirii, integrând în metodologia cercetării cadastrele de proprietăți din satul Tépe (fig. 25–26) și lista proprietarilor. În urma cercetării de teren efectuate, într-o primă fază doar cu un detector de metale, urmată de una de amploare, s-a ajuns la concluzia că noi date, care să aibă legătură cu această descoperire din epoca avară, nu mai pot fi identificate în locul respectiv, studiile de arhivă fiind mult mai utile. Trebuie menționat faptul că cercetările topografice au fost începute încă din anii '50 ai secolului XX de către János Makkay, cel care a reușit să determine – chiar dacă relativ – locul descoperirii[2]. Abordarea problemei microtopografiei descoperirii extinde și rafinează cercetările de teren ale autorului volumului (vezi fig. 21–26).

Capitolul 3, *Research History* (p. 53–60), tratează istoria cercetării tezaurului, structurată din punct de vedere cronologic în două părți – perioada 1911–1971 (3.1) și perioada 1972–2021 (3.2.) –, pentru ca, în subcapitolul 3.3., să se prezinte evoluția diferitelor concepte – greșite sau viabile – privind descoperirea de la Tépe-*Görbekert*. „Cariera științifică" a descoperirii a început chiar în momentul publicării sale, în anul 1913[3], iar potirul de argint – componentă principală a tezaurului – a devenit încă de atunci un simbol al expoziției epocii migrațiilor din cadrul Muzeului Național Maghiar. Integrarea destul de rapidă a descoperirii în circuitul internațional i se datorează lui Nándor Fettich: acesta, în urma călătoriilor sale de studiu, a pus la dispoziția lui Marc Rosenberg și Leonid A. Matzulevich, ilustrații de calitate foarte bună, descoperirea fiind prezentată și la Expoziția de artă bizantină de la Paris (1931). Cercetările teoretice privind descoperirile de la Tépe au primit un nou impuls, odată cu apariția unei noi generații de arheologi (1972–2021); analizele acestor savanți au vizat, mai ales, cercetările aplicilor de centură, denumite „pseudo-catarame (pseudo-buckle belt sets)", care au și adus rezultate importante. Sintetizate în subcapitolul 3.3, au fost prezentate, pe rând, cele mai importante momente ale stadiului cercetării de la Tépe, începând cu momentul descoperirii și terminând cu momentul 2018, an în care se publică rezultatele unui vast proiect de arheometrie, inițiat de către Orsolya Heinrich-Tamáska[4].

[1] G. Supka, *A tépei népvándorláskori leletről*, ArchÉrt 33, 1913, p. 395–408.

[2] J. Makkay, *A tépei avar fejedelmi lelet előkerülésének körülményei,* ArchÉrt 88, 1961, p. 278–279.

[3] Vezi *supra*, nota 1.

[4] O. Heinrich-Tamáska, H.-U. Voß, *Goldene Pseudoschnallengürtel in der Avaria (7. Jh. n. Chr.): Studien zu Konstruktion, Herstellungs- und*

Fără îndoială, capitolul 4, *The Composition, Origin and Chronology of the Tépe Assemblage* (p. 63–85), reprezintă partea centrală a volumului, în care sunt descrise, prezentate și analizate componentele descoperii: a) setul de veselă de argint (castron, potir, cană) fragmentar, având certe legături cu arta antică târzie; b) setul de centură, cu o aplică de aur de tip „pseudo-cataramă”, respectiv garnitură de aur pe mânerul de spadă și o piesă refolosită pe teaca de cuțit. Fără îndoială, pe lângă fragmentul de castron, cel mai mult în literatura științifică internațională a fost dezbătută aplica de aur masiv (59,92 grame) de tip „pseudo-cataramă”, cel mai probabil un import din atelierele bizantine. Atât aplica, cât și garnitura de spadă au fost încadrate în a doua treime a secolului al VII-lea, în cazul primei piese fiind citate analogiile de aur de la Bócsa, Kunbábony (așa-zisul cerc al aplicilor de aur de tip „pseudo-cataramă”), provenind din mormintele de elită de la mijlocul secolului al VII-lea

Capitolul 5, *Archaeological and Historical Interpretations of the Finds* (p. 89–91), se leagă strâns de cel precedent, reprezentând un fel de subcapitol al părții anterioare. Interpretarea arheologică și istorică a descoperirii este împărțită în două subcapitole, în care autorul a formulat două întrebări, pe baza diferitelor păreri cunoscute în literatura de specialitate:

1. Descoperirea de la Tépe reprezintă o parte din setul unui mormânt sau un fragment de tezaur?

2. Semnifică aceasta – indirect – prezența unui centru de putere politică sau reprezintă ascunzătoarea unui tezaur secundar, rezultat al jefuirii unui mormânt bogat?

În ceea ce privește prima chestiune, autorul nu are o poziție clară, mărginindu-se să citeze diferite păreri, care au interpretat descoperirea ca parte a unui mormânt, respectiv altele care au văzut descoperirea ca fragment dintr-un tezaur. Fără îndoială, opinia Évei Garam a devenit cea mai răspândită, și anume aceea că descoperirea de la Tépe poate fi interpretată ca ascunzătoarea unei prăzi dintr-un mormânt jefuit[5], lucru care pare că este acceptat și de către autor. Acesta adoptă o poziție mult mai clară în ceea ce privește a doua chestiune: dacă descoperirea reprezintă – indirect – existența unui centru de putere politică sau constituie ascunzătoarea unui tezaur secundar, ca urmare a jefuirii unui mormânt bogat, aparținând elitei. Specificând faptul că descoperirea de la Tépe-*Görbekert* a fost realizată într-o zonă semiperiferică a chaganatului și folosind ultimele studii privind rețelele de interacțiune în Chaganatul Avar, în care principalele centre apar ca noduri, autorul a precizat – lucru cu care putem fi de acord – că descoperirea de la Tépe-*Görbekert* este prea periferică pentru a fi acceptată ca indicând un centru de putere. În acest context, pare cel mai logic ca piesele, care provin, probabil, dintr-un mormânt jefuit, să fi fost ascunse din cauza unor evenimente pe care, evident, nu le vom putea elucida/explica niciodată.

După părerea mea, capitolul 6, *The Connection Between the Tépe Treasure and the Pseudo-Buckle Belts Sets* (p. 95–107), în care se analizează legătura aplicii de centură din aur, de tip „pseudo-cataramă”, de la Tépe, cu cercul aplicilor de tip „pseudo-cataramă”, ar fi trebuit integrat neapărat în capitolul 4. În anumite părți ale capitolului 6, practic, se reiterează ideile din capitolul 4. Observația autorului, potrivit căreia tezaurele/descoperirile de la Divoš și de la Tépe – aflate în zonele periferice sau semiperiferice ale teritoriului puterii politice avare – sunt legate de familia chaganului, poate fi acceptată[6]. Totodată,

Verzierungstechnikensowie zum Material, în H. Eilbracht, O. Heinrich-Tamáska, B. Niemeyer, I. Reiche, H.-U. Voß (eds.), *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie. Technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten*, Bonn, 2018, p. 125–175.

[5] É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen Goldegegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*, Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica I, Budapest, 1993, p. 36.

[6] Privind semnificația aplicilor de aur de import, de tip „pseudo-cataramă”, ca simbol de putere, vezi, spre exemplu, F. Daim, *Die Materialität der Macht. Drei Fallstudien zum awarichen Gold*, în H. Meller, H. P. Hahn, J. Reinhard, R. Risch (eds.), *Arm und Reich. Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen*

în lumina cronologiei tezaurului de la Sânnicolau Mare, descoperit tot la semiperiferia chaganatului, trebuie să ne punem problema dacă descoperirea de la Tépe – având circa doar o treime din piese descoperite – nu putea să aparțină cronologic unei perioade mai târzii, având în vedere că, în cazul de la Sânnicolau Mare – așa cum a demonstrat Csanád Bálint –, primele piese datează, la fel, încă din secolul al VII-lea, pentru ca, în urma tezaurizării, ultimele piese să fi fost realizate în epoca avară târzie (sfârșitul secolului al VIII-lea – începutul secolului al IX-lea)[7].

Trebuie să fac o remarcă în ceea ce privește figura 81, în care sunt ilustrate, alături de descoperirile de aplici de tip „pseudo-cataramă" din Bazinul Carpatic, și sistemele de șanțuri (considerate „valuri sarmatice", denumite, încă din secolul al XIX-lea, „șanțurile lui Csörsz"), pe care, în ultimul timp, din ce în ce mai mulți le consideră ca fiind din perioada avară[8]. Personal, nu contest această datare, însă trebuie să menționez că, până la ora actuală, pe de o parte, nu avem dovezi arheologice sau de altă natură (dendrocronologie sau radiocarbon) care să susțină o datare așa de târzie, pe de altă parte, nici funcționalitatea acestor șanțuri (de apărare sau săpate cu alte scopuri), nici coordonatele topografice și microtopografice exacte nu au fost stabilite[9]. Astfel, am serioase rezerve privind veridicitatea ilustrării exacte pe hartă, din punct de vedere topografic, a acestor misterioase dovezi ale vremurilor trecute.

Capitolul 7, *The Main Findings of the Investigation* (p. 111–112), conține sinteza lucrării, după cum urmează: 1) doar o parte din piesele găsite în anul 1911 au ajuns – din păcate – în muzeu, ceea ce ridică serioase rezerve privind încadrarea setului doar în secolul al VII-lea, ansamblul trebuind catalogat nu ca tezaur, ci ca „tezaur fragmentar"; 2) din punct de vedere funcțional, setul de piese poate fi împărțit în două grupe: a) set de veselă de argint (prezent și în tezaurul de la Sânnicolau Mare); b) set de centură decorată cu aplici de aur, împreună cu spadă/sabie și cuțit. Prin componența inventarului, descoperirea de la Tépe se aseamănă cu mormintele considerate ca aparținând unor chagani avari de la Bócsa și Kunbábony. În final, autorul își expune părerea despre această descoperire: un mormânt bogat – ale cărui analogii sunt cunoscute doar între Dunăre și Tisa –, a fost jefuit și, în urma unor împrejurări care nu pot fi elucidate, a ajuns în zona Tépe, la o distanță apreciabilă de acele (micro)regiuni ale chaganatului, care sunt considerate centrale din punct de vedere politico-militar. Așa cum am amintit, autorul acestor rânduri nu exclude faptul ca tezaurul inițial, având mult mai multe piese, să fi avut o acoperire cronologică de durată mai mare, asemenea celui de la Sânnicolau Mare.

În concluzie, lucrarea lui József Szentpéteri, cu excepția unor probleme menționate anterior, este un demers merituos atât din punct de vedere științific, cât și estetic, având 82 de figuri, dintre care marea majoritate color, cu reproduceri fotografice de calitate foarte înaltă, menită să ofere cele mai avansate posibilități de studiu specialiștilor preocupați de aceste elemente ale culturii materiale din epoca medievală timpurie.

Erwin Gáll,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București;
e-mail: erwin.gall@iabvp.ro.

---

*Gesellschaften***,** 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale)**,** Halle–Saale**,** 2016, p. 623–636, în special p. 625–628.

[7] Cs. Bálint, *Der Schatz von Nagyszentmiklós. Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe*, Varia Archaeologica Hungarica 16b, Budapest, 2010, p. 544–582.

[8] Pentru un istoric al cercetării valurilor *Csörsz*, vezi E. Istvánovits, V. Kulcsár, *Actual State of Research of the Csörsz- or Devil's Dyke*, în H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcueţ-Crişan, D. Băcueţ-Crişan (eds.), *Identităţi culturale locale şi regionale în context european. Studii de arheologie şi antropologie istorică*, Cluj-Napoca, 2010, p. 311–321.

[9] A se vedea diferențele de redare a coordonatelor geografice ale acestor obiective în hărțile din contribuțiile semnate de către E. Istvánovits și V. Kulcsár (p. 321), respectiv de către J. Szentpéteri (fig. 81).

Gheorghe Postică, *Aşezarea medievală timpurie de la Păhărniceni – „Petruca" din Codrii Orheiului* (seria „Istorii şi documente necunoscute" – IDN, Monografii, M 6), Editura Pontos, Chişinău, 2021, 164 p., 84 p. text, 72 fig., 27 tab.; ISBN 978-9975-72-602-3.

Volumul apărut în seria „Istorii şi documente necunoscute", Monografii (IDN – M), coordonată de către Sergiu Musteaţă, este dedicat memoriei lui Ion Hîncu (1931–2003), personalitate marcantă a arheologiei din regiunea cuprinsă între Prut şi Nistru şi, totodată, coordonator a trei dintre campaniile desfăşurate în anii '60 la Păhărniceni (raionul Orhei). Situl de la Păhărniceni – *Petruca* acoperă mai multe epoci istorice (eneolitică, a bronzului, a fierului, a migraţiilor şi medievală), fiind cercetat, cu întreruperi, vreme de cinci ani, începând din 1958. Ultima şi cea mai amplă campanie de săpătură, la care au luat parte şi numeroşi studenţi ai Facultăţii de Istorie şi Pedagogie a Universităţii Pedagogice de Stat „Ion Creangă" din Chişinău, s-a desfăşurat în anul 1988, sub conducerea autorului lucrării de faţă. Monografia include cercetările arheologice desfăşurate în anii 1961–1963 şi 1988 în situl multistratificat de la Păhărniceni – *Petruca*, unde au fost examinate în mod sistematic vestigiile medievale, care constituie aproximativ trei sferturi din totalul descoperirilor. Pentru mai buna înţelegere a situaţiei arheologice au fost făcute numeroase referiri şi la descoperirile aparţinând celorlalte etape istorice surprinse aici (culturile Cucuteni-Tripolie, Mnogovaliokovaya, Noua, Chişinău-Corlăteni, Poieneşti-Lucaşeuca şi Sântana de Mureş-Cerneahov). Potrivit autorului, au fost identificate 12 faze cronologice, începând din mileniile V–IV a.Chr. şi până în secolele XV–XVI p.Chr.

Lucrarea, precedată de *Introducere* (p. 5–6), este structurată în trei mari părţi, fiecare cu mai multe subcapitole, urmate de încheiere şi anexe.

Capitolul I. *Cadrul geografic şi istoricul cercetării* (p. 7–10) prezintă poziţionarea exactă a sitului aflat în partea estică a Podişului Moldovenesc, în regiunea istorico-geografică a Codrilor Orheiului, şi factorii de mediu care au favorizat locuirea în diverse perioade. Dintre aceştia, se remarcă, în primul rând, apropierea de râul Răut, afluent al Nistrului, şi, totodată, faptul că platoul pe care se găseşte aşezarea este străbătut de pârâul Petruca. În partea a doua a capitolului, aflăm că situl a fost semnalat în anul 1957 de către L.L. Polevoi, în anul următor fiind efectuat un prim sondaj de către Pavel Bârnea. Au urmat cercetările din anii 1961–1963 şi 1988, care constituie subiectul principal al monografiei.

Capitolul II. *Cercetarea arheologică* (p. 11–52) constituie partea cea mai consistentă a lucrării, fiind împărţit în şase subcapitole.

În primul dintre acestea – *2.1. Secţiunile arheologice*, sunt prezentate detaliat cele nouă secţiuni arheologice: 1–6, practicate în anii 1961–1963 şi 8–10, în anul 1988, care însumează o suprafaţă de 1 236 mp (conform dimensiunilor secţiunilor indicate în text ar rezulta chiar 1 290 mp – n.n.). După cum se observă, lipseşte secţiunea 7, foarte probabil considerată a fi (deşi nu poartă acest număr) cea efectuată, în anul 1958, de către Pavel Bârnea, care nu a fost inclusă însă în monografie, ca urmare a lipsei documentaţiei. Raportat la cele 3,5 ha cât măsoară situl, rezultă o suprafaţă cercetată de doar 3,5%, după cum remarcă şi autorul, ceea ce înseamnă că potenţialul arheologic al zonei este abia schiţat.

În cel de-al doilea subcapitol – *2.2. Stratul cultural*, este descrisă stratigrafia fiecărei secţiuni din punct de vedere geologic, în relaţie cu artefactele descoperite în fiecare nivel. Depunerea arheologică măsoară 0,80–1,10 m, în funcţie de secţiune fiind surprinse 2–5 niveluri aparţinând diverselor epoci. Abordarea este cantitativ-statistică, pentru fiecare strat prezentându-se numărul de complexe şi artefacte descoperite, corelat cu valoarea procentuală şi încadrarea culturală căreia aparţine.

Consecvent scopului enunţat la început, autorul introduce patru subcapitole dedicate complexelor din epocile migraţiilor şi medievală: *2.3. Complexele arheologice din secolele V–VII*, cinci complexe – trei locuinţe, două şanţuri; *2.4. Complexele arheologice din secolele VIII–IX*, opt complexe – cinci locuinţe, o anexă, două

gropi menajere; *2.5. Complexele arheologice din secolele X–XIV*, 14 complexe – cinci locuinţe, patru instalaţii de foc, trei cuptoare metalurgice, două gropi menajere; *2.6. Complexele arheologice din secolele XV–XVI*, un singur complex – o groapă menajeră şi mult material din strat. După cum se observă, cel mai bine reprezentat interval în materie de structuri construite este cel al veacurilor X–XIV, urmat de secolele VIII–IX, V–VII şi XV–XVI. Artefactele se distribuie similar, după cum urmează: 21 760 de fragmente ceramice (79,6% din cantitatea totală a ceramicii medievale) şi 223 de diverse piese de inventar (92,1% din total) în secolele X–XIV; 3 519 fragmente ceramice (12,9%) în secolele V–IX, patru piese (1,7%), respectiv 15 piese de inventar (6,2%) în secolele V–VII şi VIII–IX; 2 072 de fragmente ceramice (7,5%) în secolele XV–XVI. Toate structurile identificate sunt împărţite pe categorii şi descrise amănunţit, împreună cu materialele aferente acestora. Pentru artefactele cu valenţe de datare mai clare, ne sunt prezentate diverse analogii, în general lucrări cu caracter sintetic, tipologico-cronologic, din spaţiul răsăritean al Rusiei kievene. Aceleaşi date sunt ordonate şi discutate după criterii tipologice şi funcţionale în capitolul următor; de aceea, pentru a evita unele repetiţii, voi relua mai jos comentariile aferente.

Capitolul III. *Aşezarea medievală de la Păhărniceni – Petruca: reconstituiri* (p. 53–68) cuprinde 12 subcapitole, în care autorul efectuează analiza tipologică şi funcţională a structurilor şi materialelor descoperite, în conexiune cu principalele aspecte ale vieţuirii umane de aici.

În primul subcapitol, *3.1. Cronologia şi periodizarea aşezării*, au fost identificate şase etape cronologice, corespunzând unor faciesuri culturale din zonă, astfel: tipul Costişa-Botoşana-Hansca (secolele V–VII), tipul Lozna-Dodeşti (secolele VIII–IX), tipul Dridu (secolele X–XI), tipul Brăneşti (secolele XII–XIII), tipul Lozova-Vorniceni (secolul al XIV-lea) şi tipul medieval târziu (secolele XV–XVI). În stadiul actual, foarte restrâns, al săpăturilor, de 3,5% din suprafaţa sitului de la Păhărniceni – *Petruca*, dacă luăm în calcul doar complexele (28) şi, mai cu seamă, locuinţele (13), constatăm că nu există o încadrare clară a acestora în secolele X–XI şi în secolul al XIV-lea. De aceea, credem că materialele susceptibile a aparţine secolului al X-lea pot fi ataşate orizontului precedent, iar cele din secolul al XI-lea ar aparţine, mai degrabă, etapei următoare. De altfel, şi autorul foloseşte deseori pentru datarea unor complexe sintagma „secolele IX–X” ori „secolele XI–XII”. În ceea ce priveşte veacul al XIV-lea, complexele lipsesc cu desăvârşire, singurele materiale fiind, conform autorului, patru fragmente ceramice aparţinând Hoardei de Aur, produse în centrul mongol de la Orheiul Vechi (care a funcţionat în deceniul 7 al veacului amintit – n.n.). Aceste fragmente pot fi raliate, foarte probabil, epocii următoare (secolele XV–XVI), care începe de la finele secolului al XIV-lea, neconstituind în opinia noastră o etapă de locuire distinctă. Doar o viitoare extindere a cercetărilor ar confirma o opinie sau alta.

Subcapitolul *3.2. Locuinţele şi instalaţiile de foc* tratează cele mai importante complexe, în accepţiunea noastră, deoarece indică amploarea locuirii în situl de la Păhărniceni. Cele 13 locuinţe, a căror principală caracteristică pentru a îndeplini această funcţie este prezenţa instalaţiei de încălzit, se distribuie pe mai bine de 1 000 de ani: trei în secolele V–VII, cinci în secolele VIII–IX şi alte cinci în secolele X–XIII. Douăsprezece locuinţe erau săpate în pământ, cu diferite grade de adâncire (0,65–1,90 m), şi una singură era de suprafaţă, dimensiunile acestora fiind cuprinse între 5,70 şi 30 mp. Au fost observate două tehnici constructive: 1) cu structură din bârne suprapuse („Srub”, „Blockbautechnik”) – şapte locuinţe; 2) cu structură sprijinită pe stâlpi, numărul acestora variind – cinci locuinţe. Instalaţiile de foc aferente locuinţelor erau: 11 cuptoare de piatră, un cuptor de lut, şase vetre deschise, în mai multe cazuri asociindu-se două sau chiar trei instalaţii într-o locuinţă.

Subcapitolul *3.3. Construcţiile auxiliare şi de producţie* tratează cele şase categorii identificate: dependinţe, gropi menajere, cuptoare în aer liber, instalaţii de uscat fructe, respectiv cereale şi instalaţii de prelucrat minereul de fier. Dependinţa constă într-o construcţie de suprafaţă, sprijinită pe stâlpi de lemn, fără instalaţie de încălzit, datată în

secolele VIII–IX. Cele cinci gropi (patru menajere şi una fără materiale) au forme distincte – cilindrică, tronconică, de pară, sferică, de ceaşcă – şi dimensiuni diferite (diametre cuprinse între 0,95 şi 1,40 m şi adâncimi variind între 0,72 şi 2,55 m). Una singură avea pereţii lutuiţi, indicând că a fost utilizată la stocatul cerealelor. Au fost puse în relație cu alte complexe, fiind atribuite etapelor de locuire corespunzând acestora: două în secolele VIII–IX/X, două în secolele XI–XIII şi una în secolele XV–XVI. A fost identificat un singur cuptor din categoria în aer liber. Acesta era similar din punct de vedere constructiv cuptoarelor din piatră, aflate în interiorul locuințelor, și poate data din secolele X–XII. Instalațiile de uscat fructe (lozniţe), în număr de trei, constau în amenajări patrulatere alungite, adâncite în solul steril, fundul (vatra) fiind lutuit sau placat cu piatră. Instalații de uscat cereale au fost identificate sub forma fragmentelor de tăvi din lut ars (359 fragmente). Acestea erau ovale și puteau fi mobile sau montate pe suprafața cuptoarelor. Instalațiile de uscat fructe şi cereale au fost încadrate larg în perioada secolelor X–XIII. Instalațiile metalurgice se împart în două categorii: cuptoare de îmbogățit minereul de fier (1) şi cuptoare (furnale) de redus minereul de fier (3). Cuptorul de îmbogățit minereul de fier se asocia cu unul dintre furnalele metalurgice, având ieșire într-o groapă comună. Era boltit în plan circular, spre deosebire de cele trei cuptoare de redus minereul de fier, care erau instalaţii tronconice de tipul furnalului. În relație cu aceste cuptoare, au fost descoperite și diverse alte resturi în cantități însemnate – 102 tuburi din lut ars, întregi și fragmentare, de la foalele de suflat aer, 636 de bucăți de minereu de fier (51,1 kg) și 1 331 de bucăți de zgură de fier (149,2 kg). Aceste construcţii au fost datate în secolele X–XII.

În opinia noastră, complexele incluse în acest subcapitol, cu excepţia unei singure gropi menajere (din secolele XV–XVI), sunt în strânsă legătură cu cele 13 locuinţe, fapt subliniat şi de către autor în cazul câtorva structuri, de aceea şi cronologia acestora ar trebui să corespundă cu cea a locuinţelor. Astfel, în situl de la Păhărniceni ar exista doar patru orizonturi de locuire (nu şase) cu hiatus-uri mai lungi ori mai scurte între ele, după cum urmează: secolele V–VII (trei locuinţe şi două alte structuri); secolul al VIII-lea – începutul secolului al X-lea (cinci locuinţe şi trei alte structuri); secolele XI–XIII (cinci locuinţe şi nouă alte structuri); sfârşitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XVI-lea (o groapă menajeră şi mult material arheologic). Autorul mai menţionează existenţa unei locuinţe, care suprapunea parţial o locuinţă din secolele VIII–IX, dar pe care însă nu a cercetat-o. Ea ar putea aparţine aceleiaşi etape (eventual secolul al IX-lea – începutul secolului al X-lea) ori, mult mai probabil, unei perioade ulterioare de locuire (secolele XI–XIII); oricum, numărul complexelor de locuit ar creşte la 14. Dacă acceptăm durata de funcţionare a unei locuinţe pe timpul unei generaţii – cca 25 ani (de altfel, s-a constatat în mod practic că structurile adâncite în pământ nu pot avea, din punct de vedere tehnic, o viaţă mai lungă), observăm că acestea acoperă o perioadă de maximum 350 de ani, excluzând faptul că unele puteau să funcţioneze şi în paralel. Aşadar, în acest stadiu al cercetărilor, am avea o locuire de circa 300–350 de ani în trei etape cronologice întinse de-a lungul a 900 de ani (secolele V–XIII). Cantitatea mare de materiale din veacurile XV–XVI (sfârşitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XVI-lea – n.n.) pledează pentru o locuire undeva pe platou, într-un loc necercetat, astfel încât putem accepta ca sigură această etapă de locuire, după cum consideră şi autorul, chiar dacă nu au fost descoperite locuinţe. Situaţia uşor bizară expusă mai sus, dincolo de suprafaţa cercetată restrânsă a sitului, se datorează în bună măsură intervalelor largi în care au fost datate diversele artefacte şi, în special, fragmentele ceramice.

Subcapitolul *3.4. Gospodăria agricolă* include analizele paleobotanice, realizate de către Z.V. Yanuševič, şi cele zooarheologice, efectuate de către A. David (Chişinău) şi V.I. Ţalkin (Moscova), în relaţie cu celelalte descoperiri (complexe şi artefacte) care atestă principalele ocupaţii agricole – cultivarea plantelor şi creşterea animalelor. Conform acestora, în perioada medievală timpurie (secolele V–IX), în aşezarea de la Păhărniceni se cultiva: grâul moale, secara,

orzul, ovăzul şi meiul. Situaţia pe specii pentru aceeaşi perioadă se prezintă astfel: bovine – 41,5%, suine – 24,5%, ovicaprine – 19,1%, cabaline – 14,9% şi foarte asemănător pentru secolele X–XII: bovine – 38,1%, suine – 23,8%, ovicaprine – 19,1%, cabaline 19,0%. Au mai fost identificate oase de păsări domestice şi de câine.

3.5. Meşteşugurile şi ocupaţiile casnice: pe baza complexelor şi a numeroaselor artefacte descoperite în aşezare, s-au stabilit nouă categorii de astfel de ocupaţii: metalurgia fierului, fierăria, prelucrarea metalelor colorate, olăritul, lemnăritul, pietrăria, prelucrarea osului, pielăria, prepararea textilelor.

3.6. Ocupaţiile auxiliare – vânătoarea, pescuitul şi culesul fructelor sălbatice au fost favorizate de cadrul natural propice – codrii întinşi şi apa Răutului. Toate aceste activităţi sunt dovedite de diverse descoperiri: resturi osteologice provenind de la animale sălbatice, oase de peşte şi sâmburi de fructe; pentru intervalul secolelor X–XIV, analiza zooarheologică a consemnat următoarele specii de animale sălbatice: cerbul comun – 38,4%, căpriorul – 15,4%, zimbrul – 15,4%, mistreţul – 7,7%, vulpea – 7,7%, bursucul – 7,7% şi iepurele 7,7%, la care se adaugă numeroase oase de peşte.

3.7. Relaţiile comerciale au fost impulsionate de relativa apropiere de râul Nistru – arteră importantă de circulaţie a oamenilor şi a bunurilor în Evul Mediu. Există mai multe categorii de artefacte indicând schimburi cu lumea bizantină (amfore, vase fine cenuşii, bijuterii), cu centrele meşteşugăreşti din zona Alcedar-Echimăuţi (lacăte, chei, fusaiole din şist, ceramică zgrunţuroasă de bucătărie), încheind cu oraşul Hoardei de Aur de la Orheiul Vechi (ceramică fină gălbuie-roşiatică).

3.8. Credinţele religioase, în lipsa descoperirilor funerare, pot fi deduse doar pe baza puţinelor materiale asociate activităţii oamenilor. În cei peste 1 000 de ani de existenţă a orizonturilor de locuire medievală de la Păhărniceni au fost constatate deopotrivă practici păgâne şi creştine.

3.9. Elementele de port şi obiectele de podoabă sunt slab reprezentate, fiind descoperite şapte categorii de podoabe, care schiţează uşor preferinţele locuitorilor de la Păhărniceni, după cum urmează: cercei (2), mărgele (6), inele (1), salbe (1), brăţări (4), pandative (2) şi aplice (1). Acestor piese, confecţionate în cea mai mare parte din bronz şi aramă şi, într-o măsură mai mică, din argint, sticlă şi lut, li se mai adaugă o cataramă de os.

3.10. Echipamentul militar este şi mai rar întâlnit în aşezarea de la Păhărniceni, fiind prezent doar prin descoperirea a trei vârfuri de săgeţi, teoretic acestea putând fi utilizate şi la vânătoare, de aceea orice comentariu privind subiectul este de prisos.

3.11. Uneltele constituie categoria cea mai numeroasă după ceramică, din totalul de 242 de piese, 212 fiind unelte, în accepţiunea autorului, pe care le-a împărţit în şase categorii: unelte de uz casnic (68 de piese), unelte pentru lucrat materiale textile (87 de piese), unelte pentru pielărie (19 piese), unelte pentru lucrări agricole (patru piese), unelte pentru metalurgie şi fierărie (28 de piese), unelte pentru lucrări de construcţie (şase piese). Prima categorie, în opinia noastră, ar fi trebuit intitulată, mai degrabă, „obiecte de întrebuinţare casnică şi ustensile”, niciuna dintre piesele pe care autorul le-a introdus aici (opt categorii, şapte în realitate – n.n.) nefiind o unealtă propriu-zisă: amnar, cuţite, mâner din corn, cute pentru ascuţit, chei de lacăte, toartă şi urechiuşe din fier de la găleţi, greutate de plumb. Din categoria a doua, au fost distinse patru feluri de obiecte: destinate prelucrării cânepii – un dinte de ragilă din fier; atribuite torsului – fusaiole din materiale diverse; folosite pentru urzeala firelor la războiul orizontal de ţesut – tuburi de os cu găuri laterale; întrebuinţate pentru suspendarea firelor războiului de ţesut vertical – o greutate de lut ars. Ca unelte de pielărie, au fost identificate doar străpungătoarele de os. Uneltele agricole, deşi puţin numeroase, indică trei categorii de întrebuinţare: săpatul pământului – săpăligi de corn; cosit – o coasă de fier; tăiat plante – un cosor. Uneltele pentru metalurgie, conform autorului, se împart în cinci categorii de obiecte: pentru suflat aer în cuptoarele metalurgice – tuburi de lut ars; pentru topirea şi turnarea metalelor colorate – creuzete şi o lingură de lut pentru turnarea metalului topit; pentru lucrări de fierărie – dălţi, un străpungător, un dorn din fier şi o tijă. Ultima

categorie – unelte pentru lucrări de construcţie – include două feluri de obiecte din fier, destinate, în general, lucrului cu lemnele: pentru prinderea şi deplasarea butucilor de copaci – un ic şi pentru asamblarea elementelor din lemn – o ţintă cu pălărioară, un belciug, o bucşă şi două scoabe. Observăm, şi în acest caz, că multe artefacte incluse aici nu sunt unelte propriu-zise, de aceea, mai potrivită ar fi fost sintagma „obiecte de feronerie cu întrebuinţări diverse". După cum am constatat şi subliniat deja, sub titlul generic al acestui subcapitol (*3.11. Uneltele*), se ascunde o serie de obiecte pe care cu greu le putem considera unelte, astfel încât titlul mai adecvat conţinutului subcapitolului ar fi fost: „Unelte, ustensile şi obiecte cu întrebuinţări diverse".

3.12. Ceramica, cea mai numeroasă categorie de material arheologic (27 351 de fragmente), a fost analizată, după cum afirmă autorul, după principii cultural-cronologice (şi după aspectul exterior al pastei – n.n.), fiind împărţită în 12 grupe. Marea majoritate a ceramicii (27 228 de fragmente) o constituie producţia locală, în ciuda faptului că nu s-au descoperit în aşezare complexe ori ustensile care pot fi puse în legătură cu acest meşteşug. Potrivit autorului, au fost utilizate toate tehnicile de modelare a vaselor – la mână sau la roata cu turaţie înceată/medie şi rapidă – în funcţie de diversele etape cronologice. Pentru perioada timpurie, au fost distinse şase grupe, primele trei incluzând ceramica lucrată la roată, de tradiţie antică romană (caracteristică mediului Sântana de Mureş-Cerneahov), iar următoarele trei, ceramica lucrată la mână: I. ceramica cenuşie lustruită (secolele III–V/VI); II. ceramica roşie zgrunţuroasă (secolele III–V/VI); III. ceramica grosieră netedă (secolele III–V/VI); IV. ceramica grosieră zgrunţuroasă (secolele III–V/VI); V. ceramica grosieră netedă (secolele V–VII); VI. ceramica grosieră zgrunţuroasă (aparţinând tipurilor „carpato-dunărean" şi „Praga", secolele V–VII). Pentru etapele următoare, începând cu veacul al VIII-lea, au fost distinse alte şase grupe, prima cuprinzând ceramica lucrată la mână, iar celelalte cinci grupe, vase ceramice lucrate la roată: VII. ceramica grosieră zgrunţuroasă (secolele VIII–IX); VIII. ceramica fină cenuşie lustruită (de tip „Saltovo", secolele VIII–XI) – două fragmente; IX. amfore bizantine (secolele VIII–XIII) – 104 fragmente; X. ceramica zgrunţuroasă lucrată la roată (secolele X–XIV) – majoritar la roata cu turaţie lentă şi o mică parte la roata cu turaţie rapidă; XI. ceramica Hoardei de Aur (secolul al XIV-lea) – patru fragmente; XII. ceramica moldovenească (secolele XV–XVI) – lucrată la roata cu turaţie rapidă.

Uneori, constatăm aceleaşi caracteristici ale pastei (în mod firesc, argila provenind din aceeaşi zonă), în etape cronologice diferite ori în intervale care se suprapun parţial, ceea ce face ca denumirile grupelor să fie uşor derutante pentru cititor, după cum este cazul ceramicii grosiere netede – grupele III, V (secolele III–V/VI, V–VII), lucrată la roată şi respectiv la mână ori cazul ceramicii grosiere zgrunţuroase – grupele IV, VI, VII (secolele III–V/VI, V–VII, VIII–IX), lucrată la mână. De asemenea, grupa X, ceramica zgrunţuroasă lucrată la roată (secolele X–XIV), acoperă un interval cronologic şi cultural foarte întins şi ne întrebăm, de pildă, ce au în comun vasele din secolul al X-lea cu cele din secolul al XIV-lea (?), în afară de asemănarea pastei şi modul de confecţionare (la roata cu turaţie lentă – marea majoritate, respectiv cu turaţie rapidă). De altfel, şi grupa XII, ceramica moldovenească, este tot zgrunţuroasă, de culoare cenuşie sau roşie. O abordare pornind de la criteriul tehnologic pentru fiecare etapă cronologică era poate mai indicată, completată cu un repertoriu al formelor vaselor raportat la funcţionalitatea lor.

Într-o scurtă secţiune cu caracter concluziv, denumită *Încheiere* (p. 69–70), aşezarea de la Păhărniceni este tratată în context microregional, alături de alte 41 de situri, majoritatea multistratificate, situate în bazinul Răutului. Conform etapelor cronologice stabilite, cele 106 aşezări medievale timpurii (secolele V–XIII), identificate în cadrul siturilor arheologice din Codrii Orheiului, se distribuie astfel: 21 de aşezări în secolele V–VII (19,8%), 26 de aşezări în secolele VIII–IX (24,5%), 33 de aşezări în secolele X–XI (31,2%) şi 26 de aşezări în secolele XII–

XIII (24,5%). Situaţia respectivă îl îndreptăţeşte pe autor să vorbească despre o continuitate de locuire în spaţiul avut în vedere.

Urmează anexele, 27 de *Tabele* (p. 71–94), incluzând foarte utile şi variate date despre multiplele probleme discutate în text; *Lista abrevierilor* (p. 95); *Abstract*, *List of Tables*, *List of Figures* (p. 96–104); *Figurile* (p. 105–161) şi un *Indice* (p. 162–163), toate având rolul de a face lucrarea mai accesibilă şi uşor de consultat.

În ciuda micilor obiecţii semnalate, privind în special organizarea unor subpuncte şi intervalele largi de datare, ne aflăm în faţa unei importante apariţii editoriale monografice, mult aşteptate, de la ultima campanie de cercetare a sitului scurgându-se mai bine de trei decenii. Lucrarea este valoroasă pentru că pune în circulaţie ştiinţifică descoperiri destul de rare şi un bogat material arheologic, de aceea o salutăm cum se cuvine. Această prezentare se doreşte a fi, totodată, şi o pledoarie pentru continuarea săpăturilor în situl de la Păhărniceni – *Petruca*.

Adrian Ioniţă,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

Adrian Andrei Rusu, *Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, 584 p., ISBN: 978-606-020-429-9.

Tipărirea acestei cărți reprezintă un adevărat eveniment pentru istoriografia voievodului Ștefan cel Mare. Specialiștii, studenții și publicul pasionat sunt deopotrivă înzestrați cu o lucrare temeinică, de mare amploare și profunzime a analizei, care invită generos cititorii să-și imagineze epoca lui Ștefan cel Mare în lumina culturii sale materiale, fără înzorzonări și fără piruete inutile. Din perspectivă istoriografică, două sunt ideile dominante care constituie cheia de boltă a cărții: pe de o parte, nevoia unei mai strânse colaborări între istorici și arheologi, iar pe de altă parte, necesitatea stringentă de reformare a școlii arheologice medievale moldovenești în direcția creșterii atenției de mânuire a patrimoniului cultural săpat și a lărgirii orizonturilor analitice, prin comparații și analogii cu vecinătățile Moldovei. Deziderat înalt – către care aspiră în taină și unii istorici –, căruia trebuie însă să-i subordonăm toate eforturile și stăruințele noastre. Mai întâi, ne vom îndrepta negreșit atenția asupra unor probleme esențiale, abordate în această lucrare, care se dovedesc a fi, alături de multe altele pe care nu le putem discuta în acest cadru restrâns, pline de însemnătate pentru avansul cunoașterii istorice. Ne mărginim să reluăm succint trei aspecte capitale pe care le socotim deficitar lămurite, în pofida stăruinței cu care acestea reapar în paginile cărții.

Prima problemă care ne reține atenția este cea a „oștenilor țărani" din armata lui Ștefan cel Mare (p. 187, 329–331, 336–338, 344, 350, 354–355, 373). Dacă unii istorici ai perioadei postbelice au accentuat caracterul popular al armatei voievodului, tendința actuală este reprezentată de negarea completă a acestui caracter țărănesc în favoarea unei oștiri moldovene formate exclusiv din boieri[1]. S-a căzut, așadar, dintr-o extremă în cealaltă. Cu toate acestea, autorul constată, cu bun temei, că „în toate izvoarele exterioare principatelor române, țăranii apar ca participanți la oaste" și că, în cazul Moldovei, principalul criteriu de mobilizare a țăranilor era prezența personală a voievodului în oaste, obicei care își găsește paralele la vecini (p. 330). Se cuvine amintit faptul că, pentru Moldova, nu s-au păstrat decât cinci acte de cancelarie, referitoare la sate mănăstirești, unde țăranii din aceste sate fie

[1] Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 136–137, unde concesia este făcută doar pentru „micii nobili" (p. 137), primiți totuși în oaste în rândul pedestrimii. Cele cinci diplome interne care vorbesc despre atribuțiile militare ale unor țărani ai mănăstirilor (vezi nota următoare) nu au primit atenția cuvenită.

sunt scutiţi de serviciul militar, fie sunt chemaţi la oaste, dar numai atunci „când domnia mea va merge cu viaţa sa”[2]. Să urmărim dezlegarea propusă de autor. Deşi se afirmă că o parte dintre ţăranii moldoveni prestau serviciu militar (p. 330–331, 344), totuşi autorul nu le îngăduie acestora să participe la oaste, pe motiv că situaţia lor precară nu le permitea să se echipeze şi să lupte (p. 336–337, 355, 360). Însă, „mult-iubitul nostru ostaş-ţăran”, continuă autorul, era „înzestrat cu o unealtă-armă [rămasă neprecizată!] ori, cel mult, cu un arc cu săgeţi” (p. 354). Dar, peste câteva pagini, i se refuză ţăranului şi arcul cu săgeţi, dăruit la p. 354, întrucât arcurile erau „complicat de confecţionat” în epocă şi mânuirea lor comporta „exigenţe” aparte, regăsite doar la profesionişti, astfel că arcurile devin brusc incompatibile cu statutul social ţărănesc (p. 373–374). Aflăm că domnia nu-i mobiliza pe ţărani decât „în disperare de cauză” (p. 350). Mai mult chiar, o asemenea decizie a domniei „pare chiar lipsită de vreo motivare normală” (p. 337), deşi autorul tocmai amintise că obiceiul participării ţăranilor la oaste era fixat în „cutumă” atât în Moldova, cât şi în regatul Ungariei (p. 330). Comentarea pasajului cu atribuţiile militare ale ţăranilor moldoveni din cronica lui Jan Długosz oferă prilejul altor contradicţii: deşi cronicarul polonez este confuz şi nu cunoaşte deloc categoriile sociale din Moldova (p. 373), totuşi putem depista, în cuvintele sale, o „semnificativă reformă militară”, aplicată de către Ştefan (p. 338)! Pentru că Długosz aminteşte pintenii în dreptul echipamentului ţărănesc obligatoriu, autorul explică imediat: „numărul descoperirilor de pinteni moldoveni” este „net superior” (p. 338), iar „folosirea pintenilor nu a fost un atribut social elitar” (p. 54–55)[3], putând fi chiar urmărită „treptata banalizare a pintenilor… succesul lor în medii relativ paupere” (p. 220). Totuşi, „doar elitele moldovene au folosit curent pintenii” (p. 338). Cititorul ce ar trebui să creadă?

Vedem limpede că dezlegarea propusă de către autor este năpădită la tot pasul de inconsecvenţe şi contradicţii interne, multe rezultate tocmai din incapacitatea arheologiei Moldovei medievale de a reconstitui credibil viaţa satului din epoca lui Ştefan. Autorul o recunoaşte deschis: „nici măcar nu ştim prea multe lucruri” despre ţăranii oşteni (p. 330), situaţie datorată şi faptului că „cele mai abundente recoltări [arheologice] sunt din actuale perimetre urbane” (p. 194), spaţiul rural fiind explorat arheologic numai arareori şi incidental[4], după cum mărturiseşte însuşi autorul („nu putem cita nici măcar un singur sat de epocă săpat arheologic într-o proporţie rezonabilă” – p. 185). În ceea ce ne priveşte, o singură observaţie apare cu claritate din sursele păstrate, pe care, credem, o putem accepta cu toţii: dacă o parte dintre ţăranii veacului al XV-lea erau datori să presteze serviciul militar când voievodul ţării conducea personal oastea, atunci înseamnă că oamenii epocii se aşteptau ca această datorie să poată fi îndeplinită. Trebuie să înlăturăm de la bun început presupunerea noastră modernă că Długosz ar fi fost incapabil să discearnă categoriile sociale ale Moldovei medievale. Deşi pasajul din cronica sa este adesea citat trunchiat şi prin traduceri (p. 336, n. 161), revenirea la textul latin dezvăluie în fapt că Długosz aminteşte categoriile nobile din oaste alături de ţărani, în aceeaşi frază, constatare care sugerează că polonezul nu le confunda pe primele cu cei din urmă: *Stephanus… et non militares modo et nobiles sed et agrestes omnes in arma cogerat*…[5]. Totodată, până la efectuarea unei

[2] *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. I *(1384–1448)*, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi L. Şimanschi, Bucureşti, 1975, doc. 249, p. 352–353; doc. 273, p. 386–388; *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. II *(1449–1486)*, întocmit de L. Şimanschi, în colaborare cu G. Ignat şi D. Agache, Bucureşti, 1976, doc. 34, p. 47–49; doc. 74, p. 107–108; doc. 200, p. 301–303.

[3] Ideea apare clar exprimată de către Adrian Andrei Rusu şi în lucrarea *Castelul şi spada: cultura materială a elitelor din Transilvania în Evul Mediu târziu*, Cluj-Napoca, 2019, p. 235: pintenii „au devenit atributul specific unui călăreţ, indiferent de condiţia sa”.

[4] Pentru maniera în care ar fi trebuit să arate şi la noi rezultatele săpăturilor arheologice din lumea satelor, vezi o sinteză pentru spaţiul francez: *L'habitat rural au Moyen Âge*, vol. 1–2, sous la direction d'Alain Valais, Rennes, 2012.

[5] Joannis Dlugossii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, Liber duodecimus

noi analize, nu putem să nu-i punem pe țăranii ostași, înzestrați cu pinteni în cronica lui Długosz, în legătură cu acei *equites rustici*, mobilizați de către Ștefan în anul 1476 și menționați într-un raport contemporan neglijat de autor[6]. Am încercat recent să punem în lumină asemănările izbitoare dintre situația dezertării țăranilor moldoveni de la 1476 – adunați sub arme de către Ștefan, ca să lupte alături de boieri împotriva ordiei otomane, realitate care nu se poate contesta pe baza materialului păstrat, deși nu știm cu ce și cum ar fi luptat! – cu o altă dezertare de oșteni țărani, strânși sub arme chiar de către marele maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, de pe frontul războiului de treisprezece ani, în anul 1462[7]. În lipsa cercetărilor arheologice, suntem siliți a ne hrăni cu analogii extrase din sursele scrise.

Deși autorul vorbește constant despre educația militară a supușilor lui Ștefan, unica observație pe care a reușit să o formuleze privește practicarea vânătorii de către elite (p. 144, 316, 341, 344–345, 350, 373). Autorul ignoră însă o sursă publicată și comentată în repetate rânduri, demnă de toată atenția noastră: „În ianuarie 1432, episcopul de Cracovia scria cardinalului Iulian Cesarini despre colaborarea moldovenilor cu husiții, subliniind un fapt foarte important: *husiții organizau armata moldovenească*. Conducătorul husiților din Moldova (este vorba de același fost călugăr franciscan, Iacob) «umblă pe câmp cu gloate de oameni, învățându-le să conducă oastea și să adopte toate sistemele (de luptă) care sunt folosite de ereticii din Boemia» (*vadit per campestria habens maximam sequelam populi et turbarum, docens eos et exercitum ducere et modos omnes tenere, qui ab hereticis Bohemie observantur*)”[8]. Sintagma *maximam sequelam populi et turbarum* indică orice altceva, dar nu o instrucție militară dedicată unui grup elitar și restrâns de boieri din anturajul curții domnești. Va trebui să încheiem necăjiți că, după un secol și jumătate de istoriografie modernă, tot nu putem alcătui o expunere coerentă asupra organizării militare a Moldovei medievale[9].

Trecem la a doua problemă și intrăm pe tărâmul arheologiei. Am ales să vorbim succint despre aplicarea conceptului de „palat”, întrucât, în comparație cu discuția autorului despre așezările „urbane”[10] ale Moldovei medievale, acesta ar fi meritat clarificări suplimentare. Autorul își manifestă necontenit dezacordul și nemulțumirea față de expresia „casa domniei”/ „casă domnească”, îndeobște întrebuințată de către arheologii Moldovei, pe care o înlocuiește adesea cu termenul „palat”, prilej din care învățăm că „palatul” este un „concept”, o „formulă arhitectonică” (p. 207). Deși declarat concept, nu sunt de găsit caracteristicile teoretice ale palatului în lucrare. Concept fără caracteristici enunțate nu s-a mai pomenit. Nu ne îngrijorăm. Facem apel degrabă la *Dicționarul de castelologie*[11], unde aflăm definiția și trăsăturile conceptului de „palat”, care este „principala clădire ori corp de clădire a unei cetăți regale ori princiare… [situat/ă] într-un complex serios apărat… [care] a ocupat cea mai bună poziție, cu orientare către

(1462–1480), ed. J. Wyrozumski, D. Turkowska, K. Baczkowski, Cracoviae, 2005, p. 203.

[6] C. Esarcu, *O relațiune contemporană inedită despre Ștefan cel Mare la 1476 din Biblioteca Marciană din Veneția*, Columna lui Traian 7, 8, 1876, p. 378.

[7] Andrei Mirea, *Sous les armes au Moyen Âge tardif en Europe centrale et orientale. Le cas de la campagne ottomane de 1476*, RevIst 34, 4–6, 2023, notele 130–140 (sub tipar).

[8] P.P. Panaitescu, *Husitismul și cultura slavonă în Moldova*, Romanoslavica 10, 1964, p. 285.

[9] Semnificativ pentru impasul în care ne găsim este faptul că încercarea de sinteză cea mai recentă se deschide cu aprecierea: „baza oștirii țării, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, era alcătuită din țărănimea liberă” (Tudor Teoteoi, *Organizarea militară*, în Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, T. Teoteoi (coord.), *Istoria românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, București, 2001, p. 230–249).

[10] Ar fi fost totuși stimulant ca dl. Rusu să discute și despre lucrarea lui Simion Câlția, *Așezări urbane sau rurale? Orașele din Țările Române de la sfârșitul secolului al 17-lea la începutul secolului al 19-lea*, București, 2011.

[11] Adrian Andrei Rusu, *Dicționar de castelologie*, Cluj-Napoca, 2020, p. 209–210.

lumină, a avut o planimetrie dreptunghiulară, cu minimum două niveluri [i.e. parter şi etaj, etajul fiind numit şi nivelul nobil[12]], încăperi dispuse în anfiladă[13], din care cel puţin una de dimensiuni mari (aulă), adesea cu bolţi sprijinite pe stâlpi ori coloane mediane, balcoane, latrine, sobe sau şeminee…”[14]. Înarmaţi cu definiţia palatului, revenim îndată la palatele moldoveneşti din lucrare, pentru a compara trăsăturile conceptului cu descrierile arheologice. Comparaţia definiţiei cu reconstituirile propuse de către autor sugerează faptul că măcar o parte din clădirile moldoveneşti numite „palate” îndeplineşte *doar parţial şi relativ* trăsăturile specifice unui palat. De pildă, din planul curţii domneşti de la Suceava face parte o clădire denumită „palatul nou”, localizată lângă „palatul vechi” (p. 245, fig. 20). Din descrierea textuală a acestui „palat nou”, reţinem că structurile păstrate au „suportat măcar un etaj” (p. 154), care ar fi trebuit să fie acel *nivel nobil* din definiţie. Or, din reconstituirea sa (p. 245, fig. 20) se vede că presupusul nivel nobil nu are ferestre şi nici balcoane, sugerând mai curând un pod spaţios! Cu oricâtă bunăvoinţă am privi reconstituirea propusă la fig. 20, „palatul nou” tot nu are un *piano nobile*… Parterul acestui „palat nou” este extins pe parcursul secolului al XV-lea, de la trei încăperi („spaţii interioare”) la cinci încăperi (p. 153–154). Suntem lăsaţi să ne imaginăm singuri cum ar fi putut acoperi cele trei „spaţii interioare” – mai târziu cinci – necesităţile unui „palat”. Numai „palatul vechi” din vecinătate, mult mai modest ca întindere (lungime 15,9 m şi lăţime 12,4 m, denumit şi „palatul mic” – p. 152), situat lângă „turnul nou” din aceeaşi curte domnească, pare să aibă un balcon – o logie – la nivelul nobil. Alte detalii nu reies din carte, în privinţa acestui palat vechi. Pe lângă palatul din Cetatea Sucevei (care, prin faptul că *respectă toate trăsăturile*, este într-adevăr *un palat*[15]) şi aceste două „palate” din curtea domnească (construcţii din piatră apărute cândva „după 1400”, înainte existând la curte o „hardughie de lemn” – p. 151), numai la Suceava s-a mai identificat o construcţie care „seamănă amarnic cu fundaţiile unui palat” (p. 274 şi fig. 28/1, la p. 253), fundaţii în dreptul cărora se afirmă doar că ar putea fi „sediul mitropolitan moldovean [de] lângă biserica Mirăuţilor”. Nu ştim nici în acest caz dacă se îndeplinesc exigenţele definiţiei unui palat. Se va obiecta fără întârziere că identificările acestor trăsături sunt îngreunate de „lacunele” şi „contradicţiile” din rapoartele de săpătură (cf. p. 150–152, 154, 156, 158–159). Ce rămâne de făcut? Ar trebui să păstrăm „palate” în cazul unor urme de foste clădiri pentru care *nu putem demonstra* existenţa majorităţii trăsăturilor cerute de un „palat”? Autorul ocoleşte sistematic dilema aceasta. Ceea ce încercăm să spunem este că denumirile asociate unei clădiri trebuie stabilite cât mai transparent cu putinţă, comparând necontenit trăsăturile teoretice de manual cu rapoartele de săpătură, pentru ca cititorul să poată verifica cele afirmate şi să se poată convinge *singur* de temeinicia identificării propuse. Aceasta este unica strategie pentru a convinge colegii de breaslă să renunţe la o denumire în favoarea alteia.

Cea de-a treia problemă asupra căreia stăruim este metoda abordării cantitative a artefactelor şi complexelor rezultate în urma săpăturilor arheologice. În lucrarea recenzată, avem prilejul să citim numeroase aprecieri cantitative de tipul: „cantitatea mică a surselor artificiale de iluminat” (p. 183); „lamele de fierăstrău sunt rare în general” (p. 202); „biserici puţine la număr” (p. 258); „sunt atât de puţine biserici sigur medievale” (p. 263); „foarte puţine biserici

[12] Acesta este definit drept „etajul de clădire de favoare, avantajat prin protecţie şi amplasament, dar şi înzestrat cu cele mai multe elemente decorative şi utilităţi personale pentru stăpâni. Frecvent, ocupă etajul I, deasupra parterului ori peste pivniţe înalte, semiîngropate” (A.A. Rusu, *Dicţionar de castelologie*, p. 198–199).

[13] După acelaşi dicţionar citat, „anfiladă” înseamnă „dispoziţie în şir a unor spaţii (încăperi) constructive, de obicei cu destinaţie locativă şi anexă ei, cu trecere succesivă dintr-o încăpere în cealaltă. Aranjament comun majorităţii corpurilor interioare din fortificaţii de mai mare amploare” (A.A. Rusu, *Dicţionar de castelologie*, p. 16).

[14] A.A. Rusu, *Dicţionar de castelologie*, p. 209–210.

[15] Vezi reconstituirea propusă de către Radu Oltean, *Castele, cetăţi şi alte fortificaţii din România*, vol. I, *De la începuturi până către anul 1540*, ediţie revăzută, Bucureşti, 2020, p. 87.

medievale afectate de războaie" (p. 266); „cele mai frecvente au fost lăncile şi, în subsidiar, suliţele" (p. 336); „numărul descoperirilor de pinteni moldoveni, fără să fie exagerat, este, comparativ cu oricare perioadă istorică anterioară, net superior" (p. 338); „principatul moldovean era în[tr-o] cronică lipsă de fierari" (p. 350); „spadele se regăsesc rar" (p. 359); „dovezi ale practicării ţesutului par a fi mai puţine decât cele din perioade mai vechi" (p. 427) etc. În multe cazuri, aceste aprecieri globale sunt livrate cititorului fără alte comentarii ori justificări. Aici, nu ne preocupă amănuntul dacă autorul are ori nu dreptate în afirmaţiile sale, ci însăşi metoda aplicată, prin care se caută aflarea adevărului. Asemenea aprecieri cantitative, întemeiate pe rezultatele săpăturilor arheologice, cer întotdeauna informaţii seriale, eşantioane reprezentative, categorii şi tipologii de bunuri identificate în temeiul unui vocabular ştiinţific şi metode asupra cărora există un minim consens între cercetători. Or, autorul pune în evidenţă la fiecare pas că mulţi arheologi au răscolit pământul într-o manieră păgubitoare, că au înregistrat şi publicat artefacte într-un mod deficitar, că n-au acordat atenţia cuvenită detaliilor ori funcţionalităţii fragmentelor de artefacte ori chiar unor complexe întregi, că au fost pătrunşi de prejudecăţi regretabile şi că au comis erori de interpretare majore. Din punct de vedere metodologic, pe asemenea temelii surpate, nu se pot avansa aprecieri cu valenţe cantitative – tocmai cel mai dificil tip de abordare istorică –, pe baza cărora să se poată emite pretenţia de a servi unor reconstituiri istorice complexe. Când să-l credem pe autor, atunci când critică incompetenţa predecesorilor (*passim*) ori atunci când avansează aprecieri cantitative pe baza materialului înregistrat de către aceiaşi predecesori? Nu ne putem îngădui să ardem etapele.

În rândurile următoare, vom trece în revistă, în chipul cel mai succint cu putinţă, câteva dintre mărunţişurile discutabile regăsite în carte, urmând astfel chiar pilda autorului, ce se arată necruţător cu înaintaşii săi, de dragul progresului disciplinei. De la o pagină la alta, constatăm cu mirare că Alexandru, fiul cel mare al lui Ştefan, moare în ani diferiţi, fie în „1494" (p. 159), fie în „1496" (p. 271, 276), fie cândva după 1498, de vreme ce autorul vorbeşte despre „numirea lui Alexandru, fiul lui Ştefan, drept «voievod», din 1498" (p. 396, n. 10). Dacă asupra lunii decesului pot exista îndoieli, în schimb anul morţii lui Alexandru este, cu certitudine, 1496[16]. Biserica de la Războieni ar fi avut un „rost de *tropheum*" (p. 284), însă edificiul nu poate fi socotit un monument al victoriei[17], de vreme ce pisania sa şi cronica de curte deplâng o înfrângere militară asumată de către domnul ţării. Nici interpretările mai vechi, care văd în acest monument un *martyrium*[18], nu pot fi primite, întrucât, după reînhumarea osemintelor la temelia viitoarei biserici, acestea nu au mai fost accesibile, neputând să constituie obiectul unui cult religios ori al unei veneraţii. În mod inexplicabil, atunci când discută „scenariul care admite funcţionarea bisericilor fără decor pictat, ani, dacă nu decenii, la rând" (p. 290), autorul omite tocmai biserica abia pomenită, care nu a fost pictată niciodată. În carte se aminteşte, în două rânduri, că „am înregistrat nostimada potrivit căreia trupele turceşti erau hrănite cu biscuiţi" (p. 352) şi că „istoricii noştri au avut curajul să scrie că un aliment destinat oştilor turceşti în campanie (mai 1476) ar fi fost «biscuiţii»!" (p. 452). Însă înaintaşii care scriu cu bun temei despre biscuiţii ostaşilor otomani nu se referă la cei moderni, cu glazură de ciocolată, ci la ceea ce cei mai avizaţi observatori italieni ai lumii otomane din veacul al XV-lea numeau *biscotti*, *provisione de' biscotti*, *sacchi da' biscotti*, *vendere li biscotti*[19]. Aceşti biscuiţi erau în fapt pesmeţii, denumiţi la noi după turcescul *peksimet*, adică bucăţi de pâine foarte uscată, coapte adesea de două ori, pentru a se spori durata de conservare a produsului, în perspectiva desfăşurării unor

[16] P.P. Panaitescu (ed.), *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, Bucureşti, 1959, p. 20, 52, 65.

[17] *Trophaeum* înseamnă „semn de victorie înălţat pe câmpul de luptă" (G. Guţu, *Dicţionar latin-român*, Bucureşti, 1983, p. 1251).

[18] Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI–XVIII*, Bucureşti, 2001, p. 205 şi nota 4.

[19] *Historia Turchesca (1300–1514)*, publicată, adnotată, împreună cu o introducere de Ioan Ursu, Bucureşti, 1910, p. 86–87, 215, 244.

operațiuni militare îndepărtate de bazele de aprovizionare[20]. Prin urmare, însăși denumirea de „biscuiți", atestată de surse în cazul armatei otomane, n-ar trebui să ne supere.

Citim, în dese rânduri, despre „țăranii liberi" (p. 52, 330, 343–344), însă niciodată autorul nu definește punctual conținutul pe care-l asociază acestei țărănimi „libere", mai ales în contextul istoriografic în care autorii din trecut au definit conceptul de „țărani liberi" într-un mod sensibil diferit (erau socotiți „liberi" fie cei care nu prestează clacă[21], fie cei care au dreptul de strămutare de pe o moșie pe alta[22], fie cei care sunt așezați pe moșiile domniei[23], fie cei care nu depind de un stăpân local, dar sunt supuși politic domniei[24], fie cei denumiți răzeși ori asimilați altor categorii sociale care apar în sursele din veacurile următoare[25] etc.). Nu știm, prin urmare, în ce constă libertatea țărănească în concepția autorului, iar simpla folosire a acestui concept vag în absența unei definiții nu poate produce altceva decât confuzii. În egală măsură, nu putem să nu observăm cum, relativ recent, s-au format două lumi izolate reciproc pe plan istoriografic – lumea medieviștilor specializați în istoria Moldovei, care evită conceptul de „țărani liberi", criticându-i sever pe cei care-l întrebuințează[26], și lumea premoderniștilor, care îl folosesc în continuare, fără prea multe dificultăți[27]. În consecință, tema țăranilor liberi ar merita un simpozion organizat în comun. Depășindu-i pe enigmaticii țărani liberi, la p. 61 citim că: „În 1491, chiar domnul definea comerțul Vasluiului cu un nume turcesc, «alișveriș»", dar actul slavon invocat este păstrat numai sub forma unor traduceri românești din veacurile XVIII–XIX, astfel încât este puțin probabil ca termenul *alișveriș* să fi fost „chiar" întrebuințat de Ștefan ori de cancelaria sa.

Autorul păstrează, fără invocarea vreunui motiv anume, datarea tradițională a pisaniei de la Cetatea Albă, care consemnează „isprăvirea unor zidiri" în anul „1479" (p. 129), deși s-au scurs aproape două decenii de când a fost demonstrat că pisania cu pricina nu datează din acel an[28]. Cunoașterea studiului profesorului Gorovei i-ar fi îngăduit autorului să elimine categoric acea teorie a unui „șantier perpetuu", în care s-ar fi aflat Cetatea Albă. Tot la p. 129, aflăm și despre „palatul pașei", care s-ar fi organizat după cucerirea cetăților din 1484, când este cunoscut faptul că otomanii au așezat în fruntea cetăților cucerite cadii, nu pașe[29]. Asediile otomane din anul 1475,

[20] Pentru o reprezentare vizuală, vezi Priscilla Mary Işın, *Bountiful Empire. A History of Ottoman Cuisine*, London, 2018, p. 20–21.

[21] Alexandru I. Gonța, *Considerațiuni asupra categoriilor de țărani în Moldova veacului al XV-lea*, în Alexandru I. Gonța, *Studii de istorie medievală*, texte selectate și pregătite pentru tipar de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, cu un cuvânt-înainte de Ioan Caproșu, Iași, 1998, p. 69.

[22] P.P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (până la mijlocul secolului al XVII-lea)*, SMIM 1, 1956, p. 68, 74, 77, 79.

[23] Ioan C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele române până la 1864*, București, 1935, p. 190.

[24] Henri H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 272.

[25] Vasile Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les principautés roumaines au XVIIIe siècle*, trad. par Radu Crețeanu, Bucarest, 1971, p. 9, n. 2; p. 145–165.

[26] De exemplu, vezi Lucian-Valeriu Lefter, recenzie la Florentina Udrea, *Structuri sociale ale țărănimii. Structuri de rudenie (secolele X–XVIII)*, București, 2009, SMIM 28, 2010, p. 331–340, cu repere bibliografice.

[27] Cf. Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Transmettre la terre dans les communautés montagnardes roumaines (XVIIe–XVIIIe siècles)*, RRH 44, 1–4, 2005, p. 111–128.

[28] Ștefan S. Gorovei, *Stemele lui Ștefan cel Mare de la Cetatea Albă*, SMIM 23, 2005, p. 217–222, pentru datarea pisaniei între a doua jumătate a anului 1476 și prima jumătate a anului 1477.

[29] Țursun Beg, *Tarih-i Edu-l Feth-i Sultan Mehmed-han*, în *Cronici turcești privind țările române: extrase*, vol. I *(sec. XIV – mijlocul sec. XVII)*, întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmed, București, 1966, p. 78; *An Early Ottoman History. The Oxford Anonymous Chronicle (Bodleian Library, Ms Marsh 313)*, ed. Dimitri J. Kastritsis, Liverpool, 2017, p. 217–218.

asupra Cetății Albe și Chiliei, menționate adesea drept certitudini istorice (p. 75, 383), trezesc însă suspiciunea că n-au existat în realitate. Sursele par să reflecte, mai curând, puternica neliniște resimțită în lumea creștină, din spațiul italian până în Moldova lui Ștefan, în fața perspectivelor cuceririi lor de către otomani și nimic mai mult[30]. Se notează ipoteza că, în anul 1476, otomanii au adus în Moldova „numai tunuri mici de asediu" (p. 382), deși cronica moldo-germană menționează, în dreptul asediului de la Neamț, *dye gross bychs*[31]. Pe aceeași pagină, autorul mai scrie convins: „complet «uitată» a rămas relatarea unui anume meșter Jörg din Nürenberg, care a pretins că și-ar fi început cariera de turnător de tunuri la Ștefan cel Mare, trimis fiind de către un «principe» al Bosniei". Însă, pentru cine are bunăvoința să reia scurta cronică avută în discuție, intitulată *Geschicht von der Turckey*, unde Jörg vorbește despre viața sa, reiese limpede că acel Ștefan, pe care Jörg îl slujește în calitate de *Büchsenmeister* înainte de a fi capturat de otomani, este chiar Ștefan Vukčić Kosača (*ward ich maister Jörg gesandt zu herczog Steffan in Bossna*)[32], iar nu domnul Moldovei. Ștefan cel Mare nu are nicio legătură cu Jörg, astfel încât ipotezele care au putut decurge dintr-o asemenea identificare greșită trebuie numaidecât abandonate. Discutând despre construcția bisericilor și cetăților (p. 26–27, 30, 37, 51, 83–84), autorul susține, de pildă, că cetățile erau construite de către „oștenii Moldovei" (p. 84) și că, spre deosebire de aceste activități constructive și de fortificare, „munca la cetate" din urice s-ar fi referit numai la „aprovizionarea și întreținerea unei cetăți gata ridicate" (p. 84). Pe lângă faptul că desemnarea „lucrătorilor" de la cetate drept „oșteni" este deosebit de vagă și creează confuzie (*oșteni*, adică oameni din oaste, erau și *boierii*, care însă nu ridicau cetăți), va trebui să fim convinși că transportul materialelor pentru ridicarea și consolidarea cetăților și pentru înălțarea bisericilor lui Ștefan – piatră, pietriș de râu, lemn, pământ, nisip etc. – s-a realizat în cadrul muncilor prestate în chip cutumiar de către țărănime. Domnul angaja doar meșterii, nu brațele umile de cărăușie și de muncă.

Aflăm că doar pornirile „impulsive" ale lui Ștefan cel Mare au putut motiva „luxul de a masacra prizonieri" (p. 323). Dacă punem în perspectivă asemenea execuții, ajungem la concluzia sensibil diferită că gesturile domnului Moldovei se integrează epocii sale. De pildă, pe baza surselor păstrate, doar pentru războiul moldo-otoman al anilor 1470 se poate stabili o cronologie a execuțiilor ordonate în ambele tabere împotriva unor prizonieri de război, fapte, în general, contestate în istoriografia noastră (cf. p. 325, n. 93). După executarea de către moldoveni a unor oșteni otomani din oastea lui Süleyman pașa, la scurt timp după lupta de la Vaslui, a urmat executarea unui grup de aproximativ 160 de moldoveni (soli, iscoade, negustori), capturați de către otomani după căderea Caffei (iunie 1475) și a membrilor de sex masculin ai familiei domnitoare a Mangopului (decembrie 1475). Episoadele sunt succedate de executarea unor prizonieri de război otomani, ceruți de către solul imperial, la ordinele lui Ștefan (primăvara anului 1476). În iulie 1476, are loc torturarea și uciderea unor otomani prinși de către oamenii lui Ștefan, pentru ca, în final, din porunca sultanului

[30] Vezi sursele la Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 142–144.

[31] I.C. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare. Versiunea germană a lui Schedel*, București, 1942, p. 46.

[32] Jörg von Nürnberg, *Geschicht von der Turckey*, [ed. Albrecht Kunne], [Memmingen], [ca. 1482/83], f. 3^v (cronică disponibilă on-line la Bayerische Staatsbibliothek, https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV023311862, data ultimei accesări 23.06.2022). Viața și activitatea lui Jörg au făcut obiectul unei noi cercetări (Günter Prinzing, *Zu Jörg von Nürnberg, dem Geschützgießer Mehmets II., und seiner Schrit „Geschicht von der Turckey"*, în Neslihan Asutay-Effenberger, Ulrich Rehm (Hg.), *Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste*, Köln – Weimar – Wien, 2009, p. 59–75). Pentru că Jörg amintește în cronica sa despre războiul dintre Ștefan cel Mare și Mehmed al II-lea, izvorul acesta a atras atenția și cercetătorilor români (Constantin I. Karadja, Nicolae Iorga, Costin Feneșan), deși autorul pare să nu știe nimic din toate acestea.

Mehmed al II-lea, să se desfășoare executarea unor prizonieri de război moldoveni, după bătălia de la Războieni, în noaptea din 26 spre 27 iulie 1476. Firește că *nu toți* prizonierii erau executați în asemenea momente, ci se alegeau adesea cei cu barbă, mai bătrâni, cei răniți, care sângerau etc. Sursele vorbesc explicit despre această practică, în spatele căreia nu s-ar cuveni să vedem simple gesturi hazardate și „impulsive" din partea domnului Moldovei[33]. Cu toate că sancționează, la rândul său, „invocarea iscăliturii boierești pe danii" (p. 443), ca fiind un obicei complet străin epocii avute în vedere și un semn de ignoranță din partea istoricilor care l-au menționat anterior, autorul a putut totuși să scrie, la p. 460, că „o garnitură întreagă de boieri" sunt „semnatari de acte solemne". Substantivul „semnatar" are, la fel ca *signataire* din care provine, o unică întrebuințare acceptată – desemnarea unei persoane care semnează un act. Stăruim asupra faptului că boierii moldoveni nu semnau, și nu pot fi priviți ca semnând „acte solemne", cel mult își atârnau pecețile de ele.

Deși se referă la același izvor istoric, autorul îl numește alternativ fie *Cronica de la Bistrița* (p. 450), fie *Letopisețul anonim* (p. 461), titluri care, după cum se știe, nu sunt scrise în fruntea manuscrisului cronicii, ci reprezintă denumirile moderne sub care a fost tipărit letopisețul, de către Ioan Bogdan, respectiv de către Petre P. Panaitescu. Alternanța în același text nu se justifică. La p. 435, vom citi mai curând Fig. 1, în loc de „Fig. 46", pentru că la Fig. 1 apare comparația cu regele Matia Corvin, amintită în propoziția respectivă (totuși, în text se vorbește succint despre îmbrăcămintea lui Ștefan voievod din *Tetraevanghelul* de la Humor, pe când în Fig. 1, de la p. 42, apare ținuta domnului dintr-o „țesătură liturgică", pe care autorul nu o identifică, dar despre care noi știm că este dvera Răstignirii de la Putna), iar la p. 449 va trebui să ne orientăm spre Fig. 63/10, iar nu spre „Fig. /10", precum se indică în text. O frumoasă armă, reprezentată într-o frescă de la Humor, apare în text drept „sabie" (p. 360, Fig. 39/3), dar anexele rețin în dreptul ei o soluție nouă, hibridă – „reprezentare de spadă-sabie" (p. 391, Fig. 39/3), ceea ce nu îl împiedică pe autor să „gloseze" pe marginea acestui „tip de sabie", a cărui „răspândire era deja notabilă și a fost surprinsă și de artiști" (p. 360). Se poate lesne înțelege că toate aceste banalități și mărunțișuri discutabile, obscure ori complet eronate, care se pot extrage din carte și care sunt inerente oricărei întreprinderi intelectuale de o asemenea amploare, nu scad întru nimic meritul principal al lucrării.

O finală și măruntă glosă se cuvine făcută în dreptul observației demne de reținut că „încă nu s-au reunit însemne de pietrari de pe ancadramentele de monumente bisericești" (p. 24). Cu această ocazie va trebui descifrat și explicat cuvântul dăltuit pe cornișa menită să apere de ploaie pisania bisericii din satul Războieni (1496): „trebuie menționată aici și descoperirea semnăturii meșterului pietrar care a scris pisania înscrisă într-un dreptunghi, pe cornișa aflată deasupra ei"[34].

Este de netăgăduit progresul evident pe care volumul îl aduce cunoașterii istoriei Moldovei medievale. Citind această carte, reînvățăm să gândim critic, iar faptul nu este de neglijat, mai ales într-un domeniu ca medievistica românească, unde, adesea, reluarea facilă a înaintașilor îl scutește pe urmaș să mai gândească soluții noi, cu propriul cap. Încheiem prin a ne mărturisi credința că această lucrare, cu care am fost atât de generos înzestrați, va deschide larg calea unor abordări înnoitoare și va influența în chip fericit și decisiv generațiile viitoare de cercetători.

Andrei Mirea,
doctorand, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga",
București; e-mail: andreimirea99@yahoo.com.

[33] Vezi o succintă discuție la Andrei Mirea, *Execuția prizonierilor de război moldoveni la Pârâul Alb, în 1476*, Magazin Istoric 8, 2021, p. 27–31.

[34] Ștefan Balș, *Restaurarea bisericii din Războieni, jud. Neamț*, RMM–MIA 44, 2, 1975, p. 70.

Frederick N. Bohrer, *Photography and Archaeology*, Exposures Series, Reaktion Books, Londra, 2011, 181 p., 91 pl.

Volumul care face obiectul prezentării noastre tratează un subiect mai puţin cunoscut în istoriografia metodologiei arheologice româneşti, deşi tema aceasta, a raporturilor dintre arheologie şi fotografie, cunoaşte în prezent o extraordinară dezvoltare în literatura europeană şi americană de specialitate. El face parte din seria „Exposures" a Editurii Reaktion books, care explorează istoria fotografiei din perspective tematice sau în contexte geografice specifice, incluzând volume precum: *Fotografia şi Antropologia*, *Fotografia şi Ştiinţa*, *Fotografia şi Egiptul*, *Fotografia şi Italia* etc.

Autorul este profesor de Istoria artei în cadrul Departamentului de Artă şi Arheologie al Colegiului Hood din Maryland, SUA, având numeroase contribuţii care privesc istoria artei şi, în special, istoria fotografiei, ca receptare a Antichităţii, mai ales a antichităţilor Orientului Apropiat. Această dublă formaţie este probabil factorul determinant care-i permite lui Bohrer să prezinte într-o manieră sintetică şi incitantă relaţia dintre fotografie şi arheologie şi, mai ales, modul în care fotografia a dus la evoluţia practicilor arheologice şi la percepţia arheologiei în rândul publicului larg, contribuind astfel substanţial la creşterea interesului faţă de aceasta.

Volumul este deschis de o *Introducere* (p. 7–26), sugestiv intitulată *Imaginea ca obiect* (*The Image as Object*), în care autorul trasează liniile directoare ale analizei sale, magistral prezentate în cele patru capitole ale lucrării. Pentru Bohrer, fotografia şi arheologia sunt expresii ale modernităţii, apariţia lor aparţinând aceleiaşi perioade şi fiind generată oarecum de aceleaşi cauze. În registrul metodelor de ilustrare arheologică, el plasează fotografia pe primul loc, mai ales datorită impactului şi răspândirii sale în rândul marelui public, considerând că nicio altă ştiinţă nu a profitat atât de mult de posibilităţile fotografiei precum o face arheologia. Mai mult chiar, Bohrer consideră că fotografia a facilitat apariţia unui nou mod de a privi arheologia, înregistrarea fotografică a unui sit sau monument arheologic subliniind, în egală măsură, atât prezenţa ruinelor, a trecutului, cât şi absenţa unei părţi din acesta. O fotografie arheologică este despre ceea ce a rămas şi a ajuns până la noi, dar şi despre ceea ce a fost şi nu a reuşit să ajungă până la timpul prezent. Aducând în discuţie analiza lui Walter Benjamin asupra fotografiilor pariziene ale lui Atget, Bohrer compară o fotografie arheologică cu fotografia judiciară a unei crime. Lipsite de prezenţa umană de cele mai multe ori, la fel ca fotografiile lui Atget cu clădirile şi străzile Parisului, fotografiile arheologice încearcă să prezinte şi să explice ceea ce s-a întâmplat într-un anumit loc în trecut şi se constituie ca dovezi a ceva ce s-a întâmplat. Mai mult chiar, ţinând seama de cei peste 150 de ani trecuţi de la apariţia fotografiei, în foarte multe cazuri aceasta devine prin ea însăşi un artefact, adăugând astfel propria biografie la istoria monumentului prezentat. Bohrer aminteşte de opinia lui Michael Shanks, cel care, în mai multe studii dedicate fotografiei arheologice, subliniază faptul că fotografia este un artefact, chiar unul arheologic, a cărui descoperire şi înţelegere urmează aceleaşi căi ştiinţifice ale arheologiei, dar, în acelaşi timp, aduce în discuţie procesul fantastic al îngheţării clipei – „harnessing the magic of the real". Astfel, arheologul sau istoricul nu se mai uită doar în/prin fotografie, ca într-o fereastră prin timp, ci se uită la fotografie, incluzând în analiza sa tot ceea ce ea oferă, acest mod de a înţelege fotografia arheologică, cine a creat-o, când, cum, de ce, reprezentând idei conducătoare ale cărţii.

Patru capitole, bine ilustrate, abordează rolul cuprinzător al fotografiei arheologice, înregistrând contextul apariţiei şi evoluţia acesteia, permiţând atât publicului larg, cât şi cercetătorilor accesul la lumea arheologiei. Volumul tratează în mod sintetic relaţia dintre fotografie şi arheologie, abordând numeroasele faţete interesante ale îndelungatei lor istorii întrepătrunse.

În primul capitol, intitulat Ştiinţă *sau Adevăr* (*Science, or Truth*) (p. 27–68), Bohrer analizează conceptul de obiectivitate în fotografia arheologică şi diferenţele dintre ilustrarea realităţii arheologice prin desen şi prin fotografie. Pentru Bohrer există două etape în înţelegerea fenomenului: prima este

cea a entuziasmului şi a investirii fotografiei cu obiectivitate şi exhaustivitate, iar cea de a doua, care începe în perioada interbelică, este cea a înţelegerii subiectivismului fotografiei şi acceptării ei ca atare în practica curentă ştiinţifică. În analiza sa, Bohrer porneşte chiar de la anunţul lui Arago, privind descoperirea fotografiei din anul 1839, punctând apoi contribuţiile lui Fox Talbot şi Roger Fenton, primii care arată importanţa fotografiei şi pentru comunicarea între cercetători şi protejarea patrimoniului arheologic fragil. Importanţa desenului pentru arheologie, chiar în plină epocă de avânt a fotografiei, este ilustrată cu exemple din desenele lui Frederick Catherwood, care sunt în mod judicios comparate cu opera fotografică a lui Désiré Charnay, ambele realizate în aceeaşi perioadă, pe parcursul cercetărilor lor din America Latină. Autorul aduce, de asemenea, în discuţie şi alte diferenţe, apărute încă de timpuriu în fotografia arheologică, pe care le exemplifică cu imaginile produse de către Maxime du Camp şi Girault de Prangey în Egipt, respectiv Grecia şi Palestina. Dacă du Camp produce fotografii care introduc un stil documentar, direct, de Prangey produce imagini care au o puternică componentă artistică, evocatoare, fiind mai puţin preocupat de exactitatea inerentă oricărui demers ştiinţific. Un progres important este adus de către George Andrew Reisner, arheolog american şi fotograf care inovează în domeniul fotografiei arheologice, redactând chiar şi un manual de fotografie arheologică (în 1924), în care precizează foarte clar: „arheologul poate fotografia doar ceea ce a observat" – o diferenţă netă faţă de predecesorii săi, du Camp fiind scriitor, iar de Prangey artist grafic, ambii putând fi numiţi, cu indulgenţă, arheologi amatori.

Capitolul al doilea, intitulat *Călătorie sau prezenţă* (*Travel, or Presence*) (p. 69–104), analizează modul în care prezenţa umană este folosită în alcătuirea unei fotografii arheologice, fie că este vorba de persoana arheologului, fie că este vorba de localnicii folosiţi la săpături sau de orice alte persoane aflate în zona sitului sau monumentului arheologic fotografiat. Bohrer arată modul în care plasarea unei siluete umane în cadru sau chiar a umbrei fotografului poate potenţa şi clarifica o imagine, dându-i sens, mai ales atunci când nu există alte repere spaţiale la îndemână. Desigur, utilizarea unei scări umane introduce o discuţie despre ierarhii în fotografie şi, în ultimă instanţă, despre colonialism. Prezenţa scării în fotografie conduce la o discuţie mai largă despre metodologia fotografiei arheologice, pornind, pe de o parte, de la manualul de arheologie al lui Flinders Petrie şi, pe de altă parte, de la inovaţiile lui O.G.S. Crawford în domeniul fotografiei aeriene. Petrie dedică fotografiei un întreg capitol în lucrarea sa, primul manual modern de arheologie, subliniind importanţa acesteia, considerând că este un instrument esenţial pentru documentarea ştiinţifică a cercetării arheologice. Deşi ferm convins de importanţa acesteia, el insistă asupra faptului că fotografia poate garanta acurateţea diverselor desene, o afirmaţie care arată în continuare nevoia de legitimare a arheologiei ca ştiinţă. Oarecum diferit, Crawford, al cărui citat deschide capitolul – *E mai uşor să fotografiezi un sit arheologic decât să-l descrii* –, aduce în practica arheologică o nouă dimensiune, cea aeriană, promovând astfel un tip de fotografie topografică, o radiografie a peisajului antropic complet lipsit de prezenţa umană şi mult mai dependent de considerentele tehnice. Capitolul se încheie cu unele consideraţii privind implicaţiile politice şi ideologice ale fotografiei sau chiar ale fotografilor înşişi, fiind amintiţi în acest sens Stillman, fotograf expulzat din Grecia din cauza implicării lui în lupta pentru independenţa Greciei, sau John Marshall, cel care a refuzat pentru o lungă perioadă de timp să publice în revistele din India fotografii de la cercetările sale de la Mohenjo Daro, pentru a nu încuraja lupta pentru independenţă a poporului indian.

Cel de al treilea capitol, *Sensul sau Arhiva* (*Meaning, or the Archive*) (p. 105–140), explorează modurile în care fotografiile arheologice au fost mai întâi utilizate în publicaţii, arhivate şi chiar transformate pentru a da sens diverselor tipuri de documentaţie arheologică. Plecând de la Salzmann, care în 1856 afirma că: „Fotografiile sunt mai mult decât povestiri, sunt fapte încărcate de o brutală forţă concluzivă", Bohrer analizează modul în care utilizarea fotografiilor şi desenele executate după fotografii au influenţat primele publicaţii arheologice. Sunt prezentate mai multe studii de caz, între care se remarcă celebrele *Excursions Daguerriennes* (1842) şi *The*

Archaeology of Rome (1874), a lui John Henry Parker. Primele practici arhivistice relative la fotografie sunt analizate prin prisma unor *corpora* importante, precum cele create pentru cercetările lor de la Ierihon şi Tepe Hissar, de către John Garstang, respectiv Erich Schmidt, în perioada interbelică, în scopuri total diferite – primul creează un repertoriu fotografic şi topografic detaliat al săpăturilor sale, în timp ce al doilea foloseşte imaginile adunate pentru impresionarea unor posibili sponsori şi a autorităţilor locale.

Importanţa fotografiei în culori, pentru arheologie, mai precis pentru o mai bună diseminare a unor descoperiri excepţionale către publicul larg, este ilustrată prin discuţia despre primul volum de arheologie cu fotografii color, lucrarea datorată lui Amedeo Maiuri (1886–1963), director al săpăturilor de la Pompei, care, în 1931, publică *La Villa dei Misteri*, în două volume, cel de al doilea volum făcând faimoase frescele în culori vii din această clădire. Întreaga ediţie a volumului s-a epuizat rapid, mărturisind despre importanţa culorii pentru publicul larg, o a doua ediţie fiind publicată abia după război, în anul 1947.

La finalul capitolului este prezentat un mod diferit de utilizare a fotografiei în arheologie, mai exact în epigrafie, dezvoltat din necesitatea catalogării inscripţiilor hieroglifice de la Luxor şi Karnak. Inventată de către James Henry Breasted, *the Chicago House Method* este un proces de înregistrare a hieroglifelor în 14 paşi, pornind de la o fotografie, suport primar al documentaţiei, care, în final, sfârşeşte prin a fi complet distrus, nu fără a fi trecut prin corecturi succesive, care asigură rigurozitatea ştiinţifică.

În ultimul capitol al cărţii, *Artă sau reîncadrare* (*Art, or Reframing*) (p. 141–172), se discută despre fotografiile arheologice ca fotografii artistice, precum şi despre reinterpretări şi manipulări contemporane ale fotografiilor arheologice. Deşi, printre caracteristicile fotografiei arheologice, se evidenţiază exactitatea şi claritatea, de multe ori măiestria fotografului face ca imaginile obţinute să treacă graniţa documentarului, iar Bohrer ilustrează generos această tendinţă cu operele fraţilor Romaidis, ale lui Martín Chambi sau Alison Frantz. Specializată în arheologia Greciei bizantine şi postbizantine, cu un doctorat la Columbia University, Alison Frantz a fost, timp de 25 de ani (1939–1964), fotografa misiunii americane, care a întreprins cercetări arheologice de amploare în perimetrul Agorei din Atena, fiind autoarea unui adevărat articol-cult pentru cei interesaţi de fotografia arheologică. În pofida stilului său, care urmărea totdeauna să pună în valoare estetica sculpturilor fotografiate, Frantz susţine, în articolul publicat în anul 1950, că: „Adevărul trebuie să primeze în faţa frumuseţii" (*Truth before Beauty*), ceea ce o pune cu siguranţă în opoziţie cu Chambi, de exemplu, ale cărui superbe fotografii de la Machu Pichu urmăresc reificarea moştenirii indigene în defavoarea documentării ştiinţifice. Interesant este şi exemplul fraţilor Romaidis (care pentru o scurtă perioadă de timp au activat şi la Giurgiu), cei ce, spre deosebire de Chambi şi Frantz, pun amprenta stilului propriu asupra fotografiilor arheologice de studio, reuşind să transforme piese sculpturale relativ comune în capodopere. Capitolul se încheie cu unul dintre cele mai interesante şi îndrăzneţe proiecte de manipulare fotografică, datorat lui Patrick Nagatani. Acesta a publicat un album de fotografie arheologică, conţinând documentaţia Expediţiei Ryoichi/Nagatani, unde Ryoichi este arheologul care a făcut mai multe descoperiri senzaţionale în diverse locuri de pe glob, iar Nagatani este singurul care a documentat aceste descoperiri. Fotografiile din albumul lui Nagatani prezintă diverse scene de săpătură arheologică, recreate sub forma unor diorame realiste, în care vedem apărând din pământ, la adâncimi diferite, o serie de artefacte cel puţin surprinzătoare – automobile BMW sau Ferrari. Pe lângă aşa-zisele imagini de şantier, există şi planşe cu obiectele găsite, aranjate tipologic, unde se amestecă unelte din silex şi fragmente ceramice cu o bujie, un aparat mic de radio, un joc electronic ş.a.m.d. În mod evident, totul este o alegorie, una menită să provoace, aşa cum spune chiar Nagatani, o interogaţie asupra modului în care fotografia creează, recreează sau sprijină diverse evenimente istorice. Prin realizările sale, Nagatani încearcă să schimbe modul în care este înţeleasă fotografia arheologică – mai puţin o fereastră în timp şi realitate, şi mai mult un spaţiu maleabil, cu o cronologie neliniară.

Volumul este încheiat de o *Bibliografie selectivă* (p. 177–178), din păcate, şi de un

Index (p. 180–184), relativ incomplet. Lipsesc, de exemplu, toponimele *Pasargadae* (p. 80, 81) şi *Paionios* (p. 113, 114, 144, 145), care apar la paginile 78 şi 79, respectiv 142, în formele incorecte *Pasagadae* şi *Paionos*, scăpări care nu scad cu nimic valoarea operei.

Analiza lui Bohrer asupra relaţiei dintre fotografie şi arheologie este exemplară, eleganţa fiind dublată de o abordare sintetică şi cuprinzătoare, bine ilustrată fotografic. Fără a epuiza problematica fotografiei arheologice, volumul inventariază cu succes principalele puncte de interes şi deschide drumul către multe altele. Cartea lui Frederick Bohrer este, fără îndoială, cea mai importantă sinteză privind relaţia fotografiei cu arheologia, deopotrivă importantă pentru fotografii care activează în câmpul arheologiei, pentru arheologii interesaţi de fotografie şi pentru cei care se ocupă de istoria fotografiei sau a arheologiei.

Cătălin I. Nicolae,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: nicotk@gmail.com.

ABREVIERI

ActaMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Turda
Acta Terrae Fogarasiensis	Acta Terrae Fogarasiensis, Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”, Făgăraș
AÉ	L’Année épigraphique, Paris, 1888–
AIIA Iași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AJPhA	American Journal of Physical Anthropology
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt	Archeologiai Értesítő, Budapesta
Argesis	Argesis. Muzeul județean Argeș, Pitești
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași
AUA–SH	Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, Alba Iulia
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BAR IntSer	British Archaeological Reports. International Series
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BÉ	Bulletin épigraphique in REG, Paris, 1888 –
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamţ
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
Brukenthal. Acta Musei	Brukenthal. Acta Musei, Complexul Național Muzeal „Samuel Brukenthal”, Sibiu
BSPH	Bulletin de la Société préhistorique française
CA	Cercetări Arheologice, București
CAJ	Cambridge Archaeological Journal
Carpica	Carpica, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CepR	Constantin C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României*, SCIVA, Bucureşti
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
CIMRM	J.M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, 2 vol., 1956–1960
Corviniana	Corviniana. Acta Musei Corvinensis, Muzeul „Castelul Corvinilor”
Dacia	Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; Dacia N.S. (nouvelle série), Revue d’Archéologie et d’Histoire Ancienne, Académie Roumaine, Institut d’archéologie « V. Pârvan », București
EDR	Ephemeris Dacoromana
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
ERAUL	Études et Recherches Archéologiques de l’Université de Liège, Liège

GodişnikSofia	Godişnik Sofijskija Univ. „Sv. Kliment Ohridski”. Istoriceskij Fakultet, Sofija
Hesperia	Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Hierasus	Hesperia, Muzeul Județean Botoșani, Botoșani
HTRTÉ	A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve
IDR	*Inscriptiones Daciae Romanae – Inscripțiile Daciei romane*, colecție coordonată de Dionisie M. Pippidi și Ioan Iosif Russu, București, I. *Introducere istorică şi epigrafică – Diplomele militare – Tăblițele cerate* (Ioan Iosif Russu), 1975; II. *Oltenia şi Muntenia* (Grigore Florescu și Constantin C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Nicolae Gudea, Volker Wollmann şi Milena Dušanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Ioan Piso și Volker Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crişului)* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Octavian Floca și Volker Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteranǎ* (Ioan Iosif Russu), 1988; III/5 *Inscriptions d'Apulum* (deux fascicules, Ioan Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. *Apulum – Instrumentum domesticum*, București, 1999 (Cloșca L. Băluță)
IDRE	Constantin C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoie de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I–II, Bucarest, 1996–2000
IGLR	Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
IJO	International Journal of Osteoarchaeology
ILD	Constantin C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia*, I–II, Bucureşti, 2005–2016
ILS	Hermann Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
IMS I	M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure. I. Singidunum et le nord-ouest de la province*, Belgrade, 1976
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscripțiile din Sythia Minor*, București, I. *Histria și împrejurimile* (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. *Tomis et territorium – Tomis şi teritoriul său* (Iorgu Stoian), 1987; III. *Callatis et territorium – Callatis et son territoire* (Alexandru Avram), 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (Emilian Popescu), 2015 ; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. *Supplementa 2. Tomis et territorium Tomis et son territoire* (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
JFS	Journal of Forensic Sciences
JHE	Journal of Human Evolution
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
Marmatia	Marmatia, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie, Baia Mare

MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MIA	Materialy i Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova – Leningrad (St. Petersburg).
Oltenia	Oltenia. Studii şi Comunicări, Craiova
PAS	Prähistorische Archäeologie in Südosteuropa, Kiel
PAT	Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca/Paris – Budapesta
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
Peuce	Peuce. Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
PIR^2	E. Groag *et alii*, *Prosopographia Imperii Romani*, 2nd ed., Berlin, 1933–.
Pontica	Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
RE	Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissen-schaft,* Stuttgart, 1893–
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
RevIst	Revista de Istorie, București
RevMuz	Revista Muzeelor, București
RGZM	Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
RMD	Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, London: I. *Roman Military Diplomas 1954–1977*, 1978; II. *Roman Military Diploma*s *1978–1984*, 1985; III. *Roman Military Diplomas 1985–1993*, 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas* IV, 2003; P. Holder, *Roman Military Diplomas* V, 2006
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București
RMM–MIA	Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, București
RMM–RMI	Revista Muzeelor și Monumentelor - Revista Monumentelor Istorice, București
RRH	Revue Roumaine d’Histoire, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
SCA	Studii și Cercetări de Antropologie, București
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SCȘt Iași	Studii și Cercetări Științifice, Iași
SMIM	Studii și Materiale de Istorie Medie, București
StComSatu Mare	Studii și Comunicări Satu Mare, Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare
Suceava	Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad, Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn